

24992

НЫҒМЕТ ҒАБДУЛЛИН

КЕЙІНГІ
ТОЛҚЫН

24992

НЫҒМЕТ ҒАБДУЛЛИН

КЕЙІНГІ ТОЛҚЫН

Әңгімелер мен повестер

«Жалын» баспасы,
Алматы—1976.

Ғабдуллин Нығмет.

F13 Кейінгі толқын... Әңгімелер мен повестер.
Алматы, «Жалын», 1976.
348 бет.

Бұл кітапқа белгілі жазушы Нығмет Ғабдуллиннің бұрын жарық
көрген оқырман қауымға таныс әңгімелері мен повестері еніп отыр.
Мұнда жастар мен балалар өмірінің қыры мен сыры қызықты да
тартымды бейнеленеді.

Қаз2

Г $\frac{70303 \ 061}{408(07)76}$ 86—225—76

© «Жалын» баспасы — 1976.

024992

ӘҢГІМЕЛЕР

БАЛА ЖАНЫ

Осы бір откір қара көзді, шот маңдайлау келген, ақ сирғыш жүзінде аздаған секпілі бар, жас мөлшері он-он бірлер шамасындағы баланың қылығы мен мінезі орқаннан көз алдымда тұрады. Өзін еске алсам-ақ, еңбек сүйгіш, кіші пейіл, жомарт жанды нағыз азамат өсіп келеді деп қуанамын.

Сол баламен ең алғаш қызық бір оқиға үстінде танысып едім.

Ауданнан колхоз орталығына тығыз шаруамен шығып, виллиспен келе жатқанбыз. Күн кешкіріп қалған. Машинада отырған адам үшеу едік. Жер лайсаң. Еріген қар суы жолды қуалап, бұраң-бұраң жіңішке жыралармен иіріліп ағып жатыр. Шұқыр-шұқанаққа жалтырап көк су тұрыпты. Күн бата ширьға түскен қатты желден шімірігіп, беті діріл қағады. Бар ажарынан айрылып, қыстан көтерем шыққан дала құрайы бүрсеңдеп ығып тұр. Кей тұсқа жеткенде машинамыз тайғанақтап жүре алмай да қаламыз. Дәл бір кезеңнен өте бергенде машина қою сазға киіліп, жылжи алмай, дөңгелегі бір орында зырылдап тұрып алмасын ба? Не амал істерсің. Жолға төсей салатын жақын маңда ағаш та жоқ, машинаны үшеулеп итеріп шығаратындай жер емес. Шофер машинаның алды-артын байқап көріп келіп:

— Біреу кезігіп жәрдем көрсетпесе, далада түнерміз, сірә,— деді қынжылып.

Лажың қайсы, ешкім кездесіп көмек етпесе, таң атқанша осы арада тапжылмай отыратынымызға дау жоқ. «Не айла тапсақ болар» деп үнсіз ойласып қалып ек. Арбаның салдыры естілді. Құлағымызды түре қойдық. Әлгі дыбыс жасырынбақ ойнағандай тына қалды. Сөйткенше болмады, жіңішке бір дауыс бізге жетті:

— Машина батып қалды ма?

— Солай болып тұрғаны,— деп дауысын созып, бізден бұрын шофер жауап қайырды.

— Қазір көмекке барайын...

Арба салдыры тағы естілді. Қаракөлеңкеде әрең байқадық, қос өгіз жеккен біреу бізге қарай бұрылып алып, оң жағымыздан ентелеп келеді. «Міне, енді сәті түсті!»—деп қуанған шофер оның алдынан шыға берді.

Жолаушы бала екен.

— Неғып байқамадыңыздар? Бұл арадан машиналар ылғи айналып өтеді. Тура жүрсе-ақ батып қалады. Жазғытұрым бұл жердің сазы көпке дейін кеппей жатады,— деді ол арбаның үстінде тұрып, өзі нақ бір ересек адамдарша байыпты сөйледі.

— Мұның сырын қайдан білейін. Қараңғыда байқамай қалғаным. Беті жылтырап тобарсып жатыр еді, асты ми екен қудың,— деп шофер күліп, шынын айтты.

— Өзім де осылай ойлап едім,— деді бала.— Қазір сіздің машинаны өгіздеріммен сүйреп алып шығамын.

Ол шаңырақ мүйіз екі қызыл өгізді жетектен шығарып алды да, мойын ағашының ортасындағы дөңгелек шығыршыққа жуан арқан тақты. Өгіздерін жетелеп, машинаның алдына барып, шоферға:

— Сіз арқанның анау ұшын машинаңызға мықтап байлаңыз,— деп жеңіл әмір етті...

Семіз қызыл өгіздер иесі ақырын ғана ысқырып, үстерінен қамшы үйіріп қалғанда, виллисті орнынан бір жұлқып, тіресе тартып, саздан суырып алып шықты.

— Сіздер енді мына жолды жиектеп жүріп отырыңыздар. Көп жерге дейін жол саз,— деді бала.

Біз оның өгіздерін арбасына жегісіп бердік. Бұл баланың манадан бергі ісі мен мінезіне ерекше сүйсініп едік. «Түн ішінде өзі қайда бармақ екен?»— деп ойладым мен.

Сұрағыма бала жөнін айтты.

— Әкеме бара жатырмын. Ол күндіз ағаш кесуге кеткен. Осы уақытта көлік алып кел деген маған,— деді.

— Күн кешкіріп кетті, қараңғы ғой, қорықпаймысың?— деп едім:

— Неменеден қорқам. Қасқырдан ба? Қолымда балтам бар,— деді ол. Арбасына міне беріп, біртүрлі көтеріліп сөйледі.

Арбасын шұғыл бұрып, «Қош болыңыздар» деп, келген ізімен жөнеліп кетті.

— Қандай жақсы бала еді,— деймін, одан көз алмай қарап қалған серіктеріме...

* * *

Бұл жолы танысыммен өз үйінің алдында жолықтым. Күн түс мұл жылынып, сызды дала бусанып, ауыл сыртында өдемі бір көрініс туып еді. Жібiген жер бетінде жаңаша тіршілік бар. Қылтнып-қылтнып әр алуан жасыл шөп бой көрсете бастапты. Қырбық қана болса да далаға көгілдір рең береді. Алыс түстіктен арып ұшып келген ұзақ қарғалар бұл жерді сағынып қалғандай. Біресе жазық бетіне қона жайылып, енді бірде тобымен көтеріліп барып, төмен құлдилай ұшып, топшысымен ауаны тіліп, қанатымен суылдап, бой сергітеді. Бұл да бір қызығып қарағың келетін құс сауығы.

Көшеде, үй ығында әлі де жатқан қар сілемі бар. Етегі суға малынып, еріп таусылып барады. Әл-дәрмені бітіп, егіліп жылап жатқандай.

Сыртта біраз жүріп келіп, аялдап отыр едім. Қарсындағы үйдің нақ терезесінің алдын қоршауға кіріскен жас шеберге көзім түсті.

Қолында кішірек балтасы бар ол, жіңішке жұмыр қадалар арасына жұқа тақтайларды қолдың саласындай етіп шегелеп жүр. Баланы бірден таныдым. Үстіне шаңғышының костюмін киіпті. Жұмысына бөгет жасамайын деп, сыртынан сүйсініп көп отырдым.

Ол шеткі ашаға соңғы тақтайын қаға бергенде ғана қасына барып, өзіне қол беріп амандастым.

— Сәлематсыз ба?.. Машиналарыңыз сосын еш жерде батып қалған жоқ па? — деді бала мені көрген бойда, өткен жолғы оқиғаны есіне алып.

— Жоқ... аман-есен жеттік... Ал өзің мына іске қашан кірістің? — дедім мен жайын білгім кеп.

— Бүгін. Тақтайларды әзірлеген әкем. Мен соларды шегелеп жатырмын. Сіз білесіз бе, осы қоршаудың ішіне біз тал егеміз.— Бала қанша түп тал отырғызатындарын, оның көшеттерін әкесі қашан әкелетінін айтып берді.— Біздің ешкіміз де көп. Сол кебенек келгірлер талды жеп қояды.

— Бірақ олар енді мына қоршаудың арасынан басы түгіл тұмсығын да өткізе алмас,— дедім мен. Жас

шебердің ісін ұнатып тұрмын. Бала ақырын ғана жымиды. Томпақ бетінде мақтаныш сездіргендей әсерлі толқын білінді.

— Менің әкем ағаш шебері. Сіз егер оның жасаған заттарын көрсеңіз... О-һо! Сіз көрген үлкен көк арбаны да ол жасаған,— деді бала.

Ол маған өзінің ежелден таныс, үйреншікті адамындай дидармен қарап:

— Мен әкемдей шебер бола аламын ба? — деп, тұтқиыл сұрады.

— Әрине,— деймін мен. Бала күлімдейді... Сол сүйкімді ажарынан әке өнерін қалаған жас азаматтың ыстық көңіл ынтығы танылғандай еді.

...Келесі күні ол екеуміз өзенге балық аулауға бардық. Өзенді жоғары өрлеп барып, бір жайпауыттау тұсына бөгелдік. Күн желсіз, ыстық еді. Біз өзеннің ұйысып тал өскен аласа қабағына шығып, мөлдіреп ағып жатқан суға қарап біраз тұрдық. Қолымызда қармағымыз бар.

— Сен қармақты осы бір тұстан сал. Мен әрірек барып отырайын,— дедім балаға.

— Жоқ, сіз осы жерде қалыңыз, мен әрмен барайын,— деді ол. Осыны айтып жалма-жан жүгіре басып ілгері кетті.

— Бұл өзенде балық көп, қазір-ақ бір қапшығын ұстаймыз,— деп дауыстады бұрылып.

— Әрине, әрине,— деймін оны қостап...

Мен қармақтың ұшына қызыл құрт шаншып, суға алғаш салып жібергенде-ақ бір балық қармағымды тартып қалды. Қармақсабымды іле тіке көтеріп ем, бауыры ағараңдап, тулап, жылтыр шабақ ілініп шыға келді. Өзін тамақтан іліп жоғары көтеріп әкеткен пәлем, әліне қарамай, су ішінде жұлқынып алыса шықты.

Осыдан кейін де қармағыма қайта-қайта ұсақ шабақ іліне берді. Енді осы шабақтың өзін қармаққа шаншып жемге тосуға тура келді. Байлаулы азыққа комағай шортан неғып ұмтылып қалмас екен? Қармақты шабағымен суға салып, қармақсабымды молтақ талға байлап, кейін шегіндім. Баланы байқадым. Ол бұта арасынан бір нәрсеге сығалап қарап, қозғалмай тұр. Не көрді екен? Нені аңдыды?

Қармағыма бір қарап қойып, серігімнің қасына бардым. Аяғымды ептеп басып жақындадым да:

— Нені аңдып тұрсың? — дедім ақырын ғана.

— Ағай, өзіңіз қараңызшы, қандай тамаша! — деді бала су бетін қолымен нұсқап.

Бойымды жазбай бұта арасынан сығалап мен де қаридым. Тымық мөлдір суда балықтар ойнап жүр. Біресе көлбей жүзіп, бірде су бетін айыр құйрығымен салып қап шолп еткізіп, төмен сүңгиді. Бір сәт көзі шөгірейін көп, жағадан төмен іліп ұшы суға тиіп тұрған көк шөптің шөтінен тастап жұлып кетеді. Бұл кезде бүкіл жоны мен жарық еткен бауыры көзге тұтас шалынады.

Олар бәрі маз болып ойнап жүр екен. Мені көрсе бәрі қорқып қашып кетеді. Сосын бұға қойдым, — деді бала өз жайып баяндап. Сәлден кейін ол: — Мейлі, ойнай берейін. Оларды мен шошытпаймын. Қармақты басқа жерден саламын, — деді...

Бұл күні олжамыз аз болған жоқ. Екеуміз де балықты көп ұстадық. Баланың су жағасында айтқан өлгі бір сөзі ойымнан кетер емес. Бұл жайды кейін де талай еске алдым.

Шынында да, сол сөз бала жанының асыл бар сипатын танытпай ма. Оған қалай жолыққанымды жауыма түрткі болған да осы сөз.

1954

ЕКІ ДОС

Төресенің нақ түбіне келіп орнығып, кешкі қарбағаста ақ қайыстан өзектеп ат қамшы өріп отырған Баянжан жылқышы ағасының бір сөздерін естіп елең ете қалды. «Алтай деген бір өжет бала. Өзі қандай пысық, тапсырған ісіңе қандай тиянақты» деп, ағасы Алтайды аула алдында тұрған көп кісінің көзінше мақтады. Енді не айтар екен дегендей, Баянжан еңсесін ілгері салып, құлақ түріп еді, бірақ әңгіме әрі өрбімей, үзіліп қалды. Ағасының әлгі айтқаны, сірә, манадан бергі сөздің түйіні болса керек. Баянжан Алтаймен түйдей құрдас еді. Өзінің есімі ауызға да ілінбей, ал құрбысының мақталғанын онша ұната қоймады. Әркімде де өзіндік намыс бар ғой. «Өжет дейді, сондайлық нені тындырыпты? Өзімізден артық ешқандай батырлығын

көргеміз жоқ» деп мұқатты Баянжан құрдасын. Ол өріп отырған қамшысын белінен бір бүктеп жан қалтасына сұға салды да, орнынан асығып тұрды. Ағасы мақтаған өжет баламен күш сынасып байқайын деген ой келді оған. «Кімнің батыр екенін көрерміз сонда» деді ішінен.

Ертеңіне таңертең Алтай мұны қақпа алдында күліп қарсы алды:

— Тал түске дейін қорылдағанда не таптың? Менің түрткілегеніме оянбадың ғой тіпті...

— Ерте тұрғандағы сенің олжаң қайсы? — деп, Баянжан қырын жауап қатты.

Бұл сөзге құрдасы мән берген жоқ, «қабағыңа көрінсін андағы, қос жұдырықтай боп ісіп кеткен» деп ажуалай күлді. Өткір күн нұрынан көзі ұялып, маңдайын алақанымен қалқалап Алтай жаққа бұрылып қараған Баянжан, көлеңкеде ат ерттеп жатқан өз ағасын көрді.

— Расында көзің оңбай қалған екен, — деп ағасы да езу тартты. Ол енді Алтайды иегімен нұсқай сөйледі, — әдейі шақырдым. Қазір екеуің қорадағы қос жиренді көлге апарып шомылдырып қайтыңдар.

— Одан соң не істейміз? — деп сұрады Алтай.

— Екеуіне де жем саласыңдар, — деді жылқышы.

— Ал, сосын ше? — деп, Баянжан көзін қолымен уқалап, ағасына жақындады.

— Сосынғыны кейін көрерміз, — деп ағасы атқа қона беріп еді:

— Жоқ, қазір айтып кетіңіз, сосын қайтеміз? — деп Баянжан қайыра өтінді.

— Атаң өзі біледі, аттарды жайлауға алып барды... Ал жақсы, сау болыңдар, балалар. Жөнелейін. — Ол аяғымен жер тарпып, пысқырынып тыпыршып тұрған көк атының басын оңға бұрып, шоқытып кетті.

— Аттарды жайлауға өзіміз алып барамыз, — деп дауыстады Баянжан. Ағасы кейін бұрылып бір қарады да, қамшысын көтеріп, көл жақты нұсқады.

— Не тұрыс бар, жүр, Баян, аттарды алып көлге тартайық, — деп Алтай ат қораға беттеді...

Екеуі екі сәйгүлік атқа мінгенімен жол-жөнекей желікпей, көлге аяңмен келді. Бір-біріне жөнді тіл де қатысқан жоқ. Аттарын жетелеп суға түсіріп, сылап-сипап ұзақ шомылдырды. Бұл қызметке екеуі де әккі

еді. Талай атты шомылдырып, талай атты суға жүгірткен.

Алтай салалы саусақтарымен өз атының жалын сипиліп жуып түр еді.

— Мықты болсаң, кел, ат үстінде аударыспақ ойыныш, — деп, Баянжан жарысқа шақырды.

Құрдасы қабыл алды. Екі дос аттарын шаужайлап, су ішінде қатарласа бөрі. «Ал бастадым» деп Баянжан бұрынғырақ қимылдап, Алтайды жалаңаш нықтан алаңдымен норменімен қағып жіберді. Құрдасы атынан ауып қала жаздап, жантайып барып, жуас жиреннің жалына жармасып, бойын өрең түзеді. Осы сәт Баянжанның қолы мұны кеудеден итере қақты. Бірақ бұл жолы Алтайдың отырысы нық еді. Баянжан атын төбеліп, сол жағынан төне бергенде, ол оң иығын қырындата бұра беріп, қатты ұмтылып, жолдасының білегінен алып, өзіне қарай жұлқып тартып қалды. Құрдасы делбөз етіп суға құлады.

— Қапы қалдым, қапы қалдым, — деп намыстанды Баянжан. Ол атын жауырыңға сабалай, Алтайды қуып жетіп, онымен қайыра тартыспақ еді. Құрдасы атын жетелеп судан шығып кетті.

— Бірақ алыстық, енді жетеді, жүр, қайталық, — деді Алтай.

— Ой, сенің өжеттігің қайда? Менімен қайта ұстауға қорықтың ғой, иә?.. Мейлі, жарайды, кетсек көтейік, — деп Баянжан маңғазси сөйледі.

Ол бірақ жолда үндемеді. Құрдасының екі-үш сұрауы да жауапсыз қалды. «Суға құлатқанымға өкпелеп келе жатқан болар» деп ойлады Алтай. Бірақ ойынды өзі бастап, енді жыгылғанына неге өкінсін, Баянжанды ақылсыз деймісің? Ол өкпелемейді, көңілінде еш қаяу да жоқ. Оның ойы тым биікте самғап жүр еді.

Алтайдың сұрауына жауап қатпайын деген жоқ, сол құрбысының не дегенін естімей қалды. «Өзімнен күші артық емес екен. Мен тек қапы қалдым ғой, әйтпегенде... Қайыра келгенде суға бір сүңгітіп шығаратын едім» деп ойлап келе жатты ол. Оның көңілі тағы да көтерілді.

— Анау жүрген бұзауға дейін жарысамысың? Кел, қане... Атыңды қатарластыр... Әйт-шүу! — деп, Баянжан шаңы бұрқыраған жолдың жиегімен дүрсілдетіп шаба жөнелді.

— Баян-ау, саған не болған? Үйдің іргесіне келгенде ат жарыстыра ма екен? — деп Алтай тоқтау айтып, ере түсіп еді, бұған аялдар Баянжан болмады. Атының сауырына қамшыны бір басып, ызғытып кетті...

Ол шеткі үйдің бақшасына жетіп, шарбақтан киік-қулап айналып өте бергенде, жайылып жүрген бес-алты тауық, ат дүбірінен шошып, қанаттарын сабалап, даңғаза қып, шашырай ұшты. Құс әбігерінен жалт беріп үріккен ат бір жағына қарай бұра тартты. Басына ырық бермей, сыңар езулеп қырындай шауып барады. Баланың да зәресі ұшты. Баянжан тізгінге қос қолдап-ақ жабысты, бірақ еті қызып алған жиренді жөнге бұра алмады. Желіккен ат, шапқылаған бойында, қақпасы аздап қана ашық тұрған ат қораға таман бұрылды. Аты қақпаға жетіп қалғанда Баянжан тізгінді қоя беріп, төмен еңкейіп, жасқанып көзін жұмып, жиреннің шоқтығына жабысты.

— Баян-ау, секіріп кет деймін. Ағашқа соғады,— деп, атын қамшылай Алтай да жолды кес-кестеп, көлденеңдеп шапқылап келеді. Ол қораға бұрынырақ жетіп, үріккен аттың алдын тоспақ еді. Үлгірмеді. Баянжанның жирені еліре желіккен күйінде ағындап келіп қораға еніп кетті.

* * *

Есік алдындағы ашаға атын байлап, Алтай қораға кірді. Жирен аттың желігі әлі де басылмай, шылбырын сүйретіп, ойқақтап жүр екен. Алтай дереу қақпаны жаба қойды. Ол құрдасын бірден көре алмады. Алақтап жан-жағына қарады.

— Баян, қайдасың? — деп дауыстады Алтай.

— Мын-да-мын,— деп дыбыс берді құрдасы.

Алтай осылай қарай ілгері жүрді. Жуан ашаның ығында, бір бұрышта, тізесін уқалап Баянжан отыр еді. Құрдасы қасына келгенде, ол оң аяғын ақсай басып орнынан тұрды.

— Жирен ат ашаға тіземді оңдырмай соқты. Көрдің бе, міні, тіземді көгертіп кеткенін,— деп, Баянжан шалбарының балағын жоғары түріп, тізесін көрсетті.

Үріккен ат құрдасын қораға қарай бұрып ала жөнелгенде тұла бойын үрей билегенін Алтай да жасырмады. «Ат ашаға соғып, бір жеріңе зақым келсе қайте-сің? Секіріп кетуің керек мұндайда» — деп, жолдасына ақылын да айтып жатыр.

— Қызықсың ғой өзің, — деп Баянжан мұның сөзін бөлді, — күйіндатып бара жатқан аттың үстінен қалып қарғып кетпексің? Қарғын деп бір оңтайланып едім, батылым бармады.

Ол бұл сөзді айтуып айтып қалғанмен, өзінің осылай дегеніне соңынан өкінді. Тайталас құрдасының алдында осалдығын сөздіріп алғаны несі екен? Баянжан ботинкасының түмсігімен жер шұқылап, төмен қарап соя тұрды да, тез сергіп, ширақ үнмен:

— Бұл не тұрыс? Аспауымды ұстайын. Оның сазайын тысқа шыққан соң мықтап тұрып беремін! — деп, құрдасына жымынап иек қақты.

Бірақ ол сыртқа шыққан соң жирен аттың сазайын тарқызбады. Тізгінді тежеңкірей қыса ұстап, атын ақырын ғана жортақтатты.

Ертеңіне Алтай екеуі екі атқа салт мініп жайлауға тартқанда да Баянжан бұрынғы әдетінше жол-жөнекей жарысулы қаламады. «Күн ыстық, аттарды буламай-ақ», — деп, көбінесе жорға бүлкілмен отырды. Тек малшылар қосының қарасы көрінген кезде ғана Алтаймен үзегі қағыстырып, ілгері ұмтылып, атын сар желдіріп көтті. Жолдасының одан озғысы келмеді. Баянжан қосқа бұрынырақ жетті.

— Бұл жерде біраз күн боламыз деп аттарды әдейі өзіміз алып келдік. Жылқы бағысамыз, — деді ол қосқа кіріп, жайланып отырған соң жылқышы ағасына.

— Мал баға келдім деушілерді біздің жылқышылар қуанып қарсы алады, — деді ағасы күлімсіреп.

— Мал бақтырам деушіні біз де жақсы көреміз, — деп Алтай көздері күлімдеп қуаныш білдірді.

— Әрине, сүйтеміз. Біз мал бағудан тайынбаймыз, — деп Баянжан да серігінің сөзін бас ізеп құптап қойды.

— Жылқышы болғың келе ме? — деп ағасы одан әдейі сұрады.

— Әрине.

— Жылқы бағудың қиыншылығы көп. Аязға да қарыласың, нөсерге де малшынасың. Бұған көнбістік керек.

— Біз бәріне де көнеміз.

— Көну өз алдына. Ең әуелі табандылық пен қайратың жетсін.

— Екеуі де жетеді.

Баянжанның екілене сөйлегеніне Алтай мырс етіп күліп жіберді. Құрдасы мұны өзгеше жорыды. Өзімді көнетіп отыр деп ойлады.

— Сен күлме. Сенің ерлігің де белгілі,— деді қызарандап Алтайға.

— Қайсыңның мықты екеніңді бүгін көреміз,— деп жылқышы күле сөйледі, сірә, құрдастарды сынағысы келгендей,— көптен құр жүрген бір жорға дөнен бар. Соны құрық салып, жылқы ішінен екеуің ұстайсың...

Кешкі салқын түсе жылқышылардың бірі жанына Баянжан мен Алтайды ертіп бір топ жылқымен бірге жорға дөненді қос маңына қақпалап айдап әкелді. Алтай құрығын сүйретіп жылқының алдын бөгеп иіре беріп еді.

— Ал, балақай, анау көк биені жанамалап барып дөненге құрығыңды салып қал, астыңдағы атыңды тежей ұста,— деді егде жылқышы Баянжанға.

Демін ішіне тартып, тістеніп алған Баянжан көк биенің тұсынан жанай өте беріп, оңтайлап ұстаған құрығын дөненге сілтеп қалды. Қолы мүлт кетпеді. Мойнына сарт етіп тұзақ түскенде дөнен қатты шошып, орғып түсіп, құрықты жұлқып жоғары қарғыды. Ат үстінен ұшып кете жаздаған Баянжан құлармын деп жасқанып, қарысуға тайсақтап, саусақтарын жазып жіберді. Бала уысынан бір ұшы жылт ете қалған құрықты сартылдатып, тепкілей сүйретіп, жорға дөнен топ жылқыдан жарыла қашты. Алтай бұған қапталдаса ұмтыла берді. Дөненнің алдын орағыта беріп, Алтай тұзақша құрықпен қашағанды мойнынан ілді. Құрық тимеген құр асау мұны да сүйреп кетуі мүмкін еді. Бала өзінің торысымен оған ілесе шауып, құрықтан айрылмады. Осы кезде егде жылқышы да жетіп, құрыққа ол да жармаса кетті. Екеулеп тежеп, дөненді тыпыр еткізбеді.

— Ие бол, не бол. Бүлк еткізбе! Жүген әкеле жатырмын! — деп айқайлады Баянжан, атына үсті-үстіне қамшы басып, шапқылап келе жатып.

* * *

Кешке ұйықтар алдында Баянжанды бір ой ұзақ мазалады. Бүктемелі жеңіл кереуетке етпетінен жатып, жылы көрпеге қымтанып оранып алса да сол

тынымсыз ой түрткілеп, дегбірін кетірді. «Шынымен-ақ Алтай менен мықты ма? Шынымен-ақ ол өзімнен өкмет пе?» деп, өзіне өзі іштей сұрау қойып, осыған жолуап іздеді. Бүгінгі оқиғаны көз алдына әлсін-әлі елестетіп өтеді. Әуелі құрық салғанда асау дөненнің бұған ырық бермей кеткені рас. Ат мойнына сырғанап, ол жалбаң етіп құлай жаздады ғой. Сол сәтінде жүрегі де дір ете қалған-ды. Зыта жөнелген асауға қайыра ұмтылуға дәті бармады. Атымнан жығып кетер деп сиктанды. Жылқы ортасынан жарыла қашқан дөненді тасарлатып Алтай қуып кеткенде, Баянжан таңырқай қарап тұрса да, кекесінмен мырс етіп еді. «О, мақтаншақ, сен құрық сап ұстасаң ғажап болар. Әліңе қарасайшы!» деп бетін тыржитты. Алтай асау қашағанды бөгеттен кезде Баянжан өз көзіне өзі сенбей, алақанын миңдайына тосып, үн-түсіз қалшып қалды.

Балақан-ау, не ғып тұрсың? Мә, мынау жүгенді ишпарға жеткіз! — деген өктем дауыстан селт етіп бойын жиды. Жүгенді ала-мала құрдасына қарай шабы жөнеліп еді.

«Кішкене бала құсап, неге бүйттім екен» деп ойлады ол. Дегіммен құрдасы осал бала емес-ау! «Я, рас, ол менен әлсіз болмауы керек» деген ой келді Баянжанға. Алтайға бір сөз айтқалы басын көтеріп, дыбыс беріп еді, құрдасы тотті ұйқының құшағына еніп кеткен екен. «Асыққаным не, ертең күндіз айтпаймын ба?» деді ішінен Баянжан. Өзі бір қырына аунап түсіп, көрпесін жоғары тартып, басын бүркеді.

* * *

Таңертең ол ертерек оянды. Көзін сығырайта ашып, оң жағында жатқан Алтайға қарады. Құрдасы да ояу еді.

— Қайырлы таң, Баян! Қалай, ұйқың қанды ма? — деді ол қой көзінің жанарында күлкі ойнап.

— Мен ояңғалы қашан! Ұйқым мықтап қанып қалыпты, — деп, жолдасы көрпесін кейін ысырып, тұруға оңтайланды.

Екеуі де қатар киініп, тысқа шықты. Күн нұрына малынып тұрған дала келбеті бұларға соншалық ыстық, соншалық сұлу көрінді. Көз ұшында шашырай жайылып, қалың жылқы жүр. Ауыл жақтағы биік адырдың иығына асылып жатқан қара жолмен екі-үш

салт атты төмен құлап келеді. Көгілдір аспанда түтілген түбіттей ақшыл бұлттар жүзіп барады. Дала гүлінің әдемі хош иісі аңқиды. Алтай бар төңірекке құмартып көз қыдыртып, жаны аса бір рақат тауып тұр еді.

— Сен кеше сескенген оның көңілін бөлді.

— Неменеден? — деді Алтай түсініксіз.

— Асау атқа құрық салғанда құлатып кетер деп қорықпадың ба?

— Оның несі қорқыныш? Ал өзің қорқып па едің?

— Жоға...

— Ендеше құрықты неге уысыңнан босатып жібердің?

— Аттан аударып кетер деп қорықтым.

— Ә, солай ма, — деп күлімсіреді Алтай, — бірақ жасқанудың өзі қорқумен ағайын ғой.

— Мүмкін, солай шығар, — деді Баянжан солғын үн қатып...

Құрдасының әлгі бір сөзі оның көңілінде ұялап қалды. «Шынында неге қорықтым екен?» — деп ойлады ол. Бірақ өзін қорқақтар қатарына қосқысы келмеді...

Ол түнде жылқышы ағасына еріп, Алтаймен бірге жылқы жаюға бара жатқанда да құрдасының таңертеңгі айтқаны есіне түсе берді. Ол ойлы көзбен төңірегіне көз салды. Айсыз қараңғы түн. Дала күндізгідей емес, үнсіз мүлгіп тұр. Алдан ескен салқын жел бар. Жылқының кісінегені, пысқырғаны естіледі. Аң ба, құс па, әйтеуір, бір тағылардың шақылдаған даусы құлаққа келеді. Ат үстінде үнсіз қатып Баянжан бәріне де құлақ түреді.

— Келіп қалдық! — деді жылқышы.

Баянжан ұйқыдан шошып оянгандай селт етіп, тізгін қағып, атын тебініп, Алтайға қатарласты. Бұл екеуі өздері тілек білдіріп, бір қарт жылқышының кезегіне келіп еді. Бұларды бастап әкелген жылқышы әр сөзін қысқа-қысқа қайырып, екі балаға міндет жүктеп, тапсырма берді.

— Жылқының бір шетінде өзім боламын. Екеуің екінші шетіне не боласыңдар. Ұқтыңдар ма? Қорықпайсыңдар ғой? — деді жылқышы.

— Ұқтық. Қорықпаймыз!

Жылқышы мұртын сипап, балаларға жымия қарады. Сірә, екі жас жылқышыны сынап тұрғандай.

Сынағаны да, барлағаны да жөн. Сенімі артады ғой. Елгезек жылқы малын кім көрінген баға алар ма?!

Жас жылқышылардың бірінші түні қатері мол қиын сын үстінде өтті. Астына семіз торы ат мініп, көп жылқының арасында жүрген Алтай мана, қостан аттанар алдында, күнбатыс жақтан түйіліп келе жатқан қара сұр бұлтты байқап еді. Түн ортасына таман төбедегі көмескі жұлдыздардың беті бүркеле бастады. Жел де күшейе түскендей.

— Жаңбыр жауатын түрі бар. Сақ бол,— деп дауыстады ол Баянжанға.

Бір мезгілде күн қатты күркіреп, найзағай жарқ ете қалғанда, жайылып жатқан жылқының бір шеті кейін жапырыла үрікті. Алтайдың астындағы семіз торының құлағы елеңдей қалды. Айнала қап-қараңғы, ештеме көрінбейді. Алтай атын тебініп жіберіп, дауыс салып, үріккен жылқының алдынан шықты. Осы кезде сатырлап өткінші жаңбыр құйып қоя берді. Найзағай тағы да бір жарқ еткенде, жылқышы бала шеттей жайылған бір тайды қамалап қуа жөнелген екі-үш көкжал бөріні ап-анық көрді. Баянжан да байқап қалды. Ол құрығын кезей ұстап, атой сап, дала жыртқыштарына тұра ұмтылды. Даланы басына көтере қиқулап, бөрілерді қуып кетті. Дабырды естіп, егде жылқышы да осылай қарай ат қойды.

— Сен жылқыға ие бол! — деп Алтайға әмір етті де, ол Баянжанның соңынан жөнелді.

Баянжан қасқырлардан тайды арашалап алып, оны үйірге қарай қайырып тастады да, ілгері шауып жөнелді. Айғайға басып, бөрілердің зәресін ұшырып қуып келеді. Ол кері бұрылғанда, атын алқынтып бұған жылқышы да жетті.

— Әттең, атым жүйрік болмады, әйтпегенде қасқырдың біреуін соғып алатын едім,—деп, Баянжан даурыға сөйледі.

— Соғып алмасаң да, әбден естерінен тандырдың. Жүрегінің түгі болмаса, енді өздері де бұл маңды баспас,— деп жылқышы оған разы болды.

Екеуі аттарының ентігін басып, жай аяңдатып, үйірге келді. Нәсерге малшынған Алтай семіз торысын жортақтатып бұлардың алдынан шықты.

— Сен дұрыс айтқан екенсің, Алтай, жасқанбаған кісі қорықпайды екен! — деді Баянжан.

1955

ҚҰБАҚАН ҚҰЛЫН ТҰРАЛЫ АҢЫЗ

Айдын көл баяу ғана толқып жатыр. Бірін-бірі қуалап ойнаған ерке толқын жағада тұрған қайықты ақырын ғана тербетеді. Күннің көзі сарғылт ренденіп, көлеңкесі ұзарған қалың жыныс ағашқа иек артып, төмен еңкейіп барады.

— Екі жолаушының жолыққан кезі нақ осы мезгіл шамасы еді,— деп Жаңбыршы аңшы батып бара жатқан күнге қарады. Көлге сұғына біткен сүйір түбек жағасында, екі-үш аңшы серігіне өткен күннің ұмытылмас бір әңгімесін шертіп отыр. Бұдан елу шақты жыл бұрын, жас бала кезінде өзі көріп, куәсі болған бір оқиға еді ол.

Көл беті күлімсірегендей құлпыра түседі. Жиенке сыңсып тұрған қалың қамыс назбен ғана ырғала теңселеді. Бәрі де қарт аңшының сөзін ұйып тыңдағандай. Тек екі ақ шағала ғана дамыл таппай, су бетін торуылдап ұшады. Ауық-ауық бір орында қадалып тұрып алып, балық аңиды. Енді бірде «осылар неғып отыр» деп таңырқағандай аңшылардың төбесінен ән салып ұшып өтеді. Ертеден қара кешке дейін сабылған неткен байғұс!

— Сол бір оқиға әлі күнге көз алдымда тұрады. Құлынымен шұрқырап табысқан күрең биенің көзінен моншақтай түйір жас домалап түсіп еді,— деп Жаңбыршы аңшы сөзін тәмамдады.

Ол шерткен әңгіме тарихы былай еді.

* * *

Жайлаубай дейтін кісі ата-бабасына да дәулет дарымаған кедей адам болды, жасында тұрмыс таршылығының тақсиретін көп тартып өсті. Есейіп жігіт болған шағында да жоқшылық шеңгелінен сытылып шыға алмады. Қалай жүрсе де, қайда барса да кедейлік аяғына шырмауық шөпше орала берді. Мал құралмады.

Жайлаубай бір жылы нағашысына қонаққа барғанда, қарт нағашысы өзінің кедейлігіне қарамай, жарлы жиеніне бір құла жабағы сыйлады. Бірер тұяқ ұсақ малы болғанымен, әзірге ірі қара біте қоймаған Жайлаубай, жабағыны жаны қалмай мәпелеп бағып-қақты. Шағын ғана ат қора салды. Қыстың үскірік боранды қақаған суығында жаяу малтығып, жабағысына алыс-

тап талай-талай шөп арқалап әкеп жүрді... Еңбегі еш кетпеді. Жабағысы екі-үш жылда сұлу мүсінді бие боп шыға келді. Иесінің бағына қарай әрі сүтті, әрі жылдым болды. Күрең бие тұңғыш құлындайтын жылы Жайлаубай тыным талпады. Шырт ұйқыда жатқанда талай шошып оянып жүрді.

— Уа, Жайлаубай, қайдасың! Күрең биені қасқыр жарып кетті! — деген айғай шықты бір күні. Жайлаубай аяғына сірімет ұйығын сұға салып, сыртқа көйлекшең, жалпақ бие жүгіріп шықты. Ат қораның қақпасы иізім қашты. Күрең бие орнында жоқ. Жайлаубай зыр жүгіріп, қора маңын шолды. Кыбыр еткен еш нәрсе көзге түспеді.

Жайлаубайдың әйелі де май шамын сықситып, қораны қарауға шығып еді.

— Көрінбей ме? — деп сұрады ол сұры қашқан күйеуінен.

— Жоқ, — деп күрсінді Жайлаубай. — Терезенің дәл түбінен жаңағы дауыстаған кім? Естідің бе сен?

— Естімедім.

— Жаным-ау, қалайша естімедің? Күрең биенің өзі кісінегендей болып еді. Зым-зия жоғала қалды бәрі. Өңім бе, түсім бе?..

Жайлаубай ұға алмай тұр. Шынында, оның үйінің терезесінің түбінен дауыстаған ешкім жоқ еді. «Күрең бие осы бүгін түнде құлындар» деп, өзі ұйықтай алмай елеңдеп жатқан. Таң алдында ғана көзі ілініп кетті. Түс көрді. Биесі құлындап, әйелі қымыз сапырып, өздері асқа жарып мәз-майрам боп жатыр еді. Жайлаубай шара аяқ қымызды қолына алып, ернінің ұшын тигізіп, енді ғана тата бергенде, ту сыртынан айғай шықты. Ол шошып оянды.

— Япырай, қайда ұшып кетті! — деп декбірі қашты Жайлаубайдың.

Ол әйеліне: «Сен осы маңайдан қара, мен мына төңіректі шолып келейін», — деп, қолына қақ сойылын алып, жүгіре басып жөнелді. Қарауытып көрінген шоқ ағашқа бет алды. «Япырай, тас қапқырға тап болды ма», — деп жанұшырып келеді. «Мүмкін, далада құлындап қалған шығар. Құлыншағы аман болса жарар еді. Жүрегім неге аттай тулап барады?.. Әлде ұрылар алып кетті ме?..» Жайлаубайдың тұла бойы қалтырап қоя берді...

Ол үйінен бес шақырымдай ұзады. Шоқ ағаштан күрең биені ұшыратпады. Таң әбден ағарып атты. Көз

жетер жерден қыбырлаған еш қара көрінбеді. Жайлаубай еңгігіп, ұшып келе жатыр еді, кенет жылқының екі қайтара кісінегенін естіп қалт тоқтай қалды. «Күрең биенің өзі... Жануарым, несін сезді ғой... Қай тұстан шықты даусы!»

Күрең бие тағы да кісінеді. Әлденеден қатты үркіп, шошыған жылқының жәрдем іздеп кісінеуіндей. Жайлаубай ұмтыла жүгірді.

Ұйыса өскен топ шіліктің ығында құлағын тігіп тұрған күрең бие несін танып, оқыранып қоя берді. Өзі судан шыққандай қара терге малшыныпты. Танауы делдиіп, бүйірін соғып еңгігеді. Жалы желкілдеп басын шұлғып, құбылаға қарап, жер тарпыды. Жылқы малының мінезіне бала жасынан қанық Жайлаубай күрең биенің бөрімен алысып шыққанын сезе қойды да, оның жер тарпып, құлағын тіге қараған жағына көз аударды. Жалғыз арлан қасқыр Жайлаубайдан ығысып, тас-тасаман жылысып барады екен. Жайлаубай сойылын көтеріп ұмтыла беріп айғай сап, қатты ақырып қалды.

Ол кері бұрылғанда шіліктің түбінде қызарып жатқан құлынды енді ғана көрді. Сойылын лақтыра салып, қуанып жүгіріп келді. Жас құлын жіңішке, нәзік алдыңғы екі аяғын ілгері созып, тәлтіректеп түрегелді. Жал-құйрығы жібек шашақтай үлбіреген, төбесіне шапшыла біткен қос құлағының арасында үкідей желбіреген қысқа кекілі бар, сұлу мүсінді құбақан құлын. Жайлаубай ентелеп қасына жетіп барғанда, жас төл адамды жатырқағандай, мөлдіреген үлкен қара көзін төңкеріп бір қарады да, құлағын жымитып, енесінің бауырына тығылды. Күрең бие мойнын қайырып, құлынын жалынан иіскеді. Жас құлын Жайлаубайға анасының алдында талпынған нәрестедей көрініп кетті. «Құлыншағым... ырысым... Маңдайға біткен дәулетім» — деп сығырая күлімсіреп, құрғақ ернін тамсанып, қыбырлата берді ол...

О, Жайлаубайдың сондағы қуанғанын тілмен сипаттап жеткізуге болмас! Қуанышында шек жоқ еді оның. Ол жас құлынды баладай әлпештеп, үйіне шейін көтеріп әкелді. Келісімен-ақ, есік алдына желі тартып, бие байлаудың қамына кірісті. Құлын күндіз тұратын саялы орын жасады. Әйелі жас құлынға шақтап нөқта есті. Зыр жүгіріп, көрші-қолаңның бірінен қымыз ашытатын мес сұрап әкелді.

— Иә, енді біздің үйде сары қымыз күпілдеп сапырылады, — деп қуанды Жайлаубай месті көріп.

Аз күн өткен соң ол өзінің кішкене үйінің қақ төрінде шарт жүгініп отырып:

— Қане, қымызыңнан құйшы, — деді әйеліне.

Зайыбы сыпайы жымиып, сабадағы қымызды пісті де, дөңгелек сырлы аяқты шүпілдетіп әкеп күйеуіне ұсынды. Жайлаубай қымызға ернін тигізіп, ақырын ғана бір жүтты да, тамсанып, күлімсіреп әйеліне қарады. Қымызда ерекше бір тәтті дәм бар, аңқыған иісі сирій ашады. Ол тамсана берді. Таңдайында тәтті бал жабысып тұрғандай. «Шөлдесең сусын болған, ауырсаң дару болған, шіркін бал қымыз-ай!» — деп ойлады Жайлаубай...

Күрең биенің құлыны ұрғашы еді. «Тегі асыл мал ғой, төлі енесіне тартқан сүтті болады», — деп қызығып, құба құлынды қалаушылар әр жақтан ат сабылтып, келіп жатты. Әсіресе тақыр бас, қайқы мұрын Әшірбек дейтін саудагер жиі келгіштеп, Жайлаубайды көп дөңгелетті.

— Өзгеден саған не пайда, құлыныңды маған сат, не қаласаң, соны ал, — деп Жайлаубайдың алды-артын сөзбен орады.

— Жоқ... Күрең бие қашан өзі қожырап суалғанша, құлынын енесінен айырмаймын, — деді Жайлаубай.

...Күз туып қалған кез еді. Жайлаубай әйелімен бірге таудан отын әкелуге кеткен кезінде жер ошақтан от шығып, үйі өртенді. Жұрт жиналып сөндіргенше, кішкене отаудың шаңырағы қайысып ортаға түсті. Азын-аулақ жиған дүние, төсек-орын, ыдыс-аяқ — бәрі де өртеніп кетті. Күз түскен. Қыс жақын. Баспана керек. Үстіне жамылар жөнді лыпа да жоқ.

— Тірі жанбыз ғой, бір тіршілік жасармыз, — деп көңіл жұбатты Жайлаубай. «Күрең биенің құлынын сатпасақ лажым қалмады», — деп қынжыла ойлады.

Әшірбек саудагер бұлардың осы күйзеліс жағдайын бір жүргіншіден естіп, Жайлаубайдың халін білгелі шыққан кісі болып, ойда жоқта салдыратып келе қалды. Болған апатты тыңдап отырғанда ол қатты қиналған пішін көрсетіп, қайта-қайта басын шайқай берді. Жайлаубайдан бұрын сөйлемей, оның айтарын көңілмен аңғарып, сөзіне еппен ерді. Күрең биені төлінен айырып, екі айдай ерте суалтып, құба құлынды қаражат үшін сатуға Жайлаубай амалсыз көнген екен.

«Иесі шын күйзеліп қалыпты, мүмкін, құлынды арзанға сатып қалар»,— деп ойлады Әшірбек. «Қой, онша бұлданбайыншы, бұл құлынға қызығушы көп, біреуі төтеден қағып кетіп жүрер»,— деген бір күдік және кес-кестеді.

— Жарайды, айтқаным айтқан, бір айтқаннан қайтпан. Сұрағаныңды аласың,— деп, Әшірбек Жайлаубайдың алақанына қолын сарт еткізіп соқты. Бір жабағының жарты құнындай ақшаны қолма-қол есептеп беріп және он кез арзан бөзді Жайлаубайдың әйелінің алдына тастады. «Қақымды жібере қойған жоқ шығармын, бұл құлынның бағасы ертең қалай шырқағанын көрерсің»,— деп Әшірбек ішінен жымиды.

Сол күні Әшірбек құба құлынды тыпырлатып арбаның жетегіне байлап, сүйрелеп алып кетті. Құлынның кісінегенін естіген күрең бие көзі жайнап, қайыра-қайыра жер тарпып, жұлқынды. Қыл шылбырын үзе алмады...

Арада бес жыл өтті. Тамылжыған май айының іші еді. Ен дала жасыл барқыт жамылғандай құлпырған шақ. Жеңіл қазақы арбаға жегілген күрең бие сүрлеу жолмен бүлк-бүлк жортып келеді. Арба үстінде ыңылдап ән тербеген Жайлаубай анда-санда делбе қағып, «шүү, жануар» деп қояды.

Бір белеске көтеріле бергенде, қарсыдан қылтиып ат құлағы көрінді. Күрең бие кісінеп қоя берді. Жас құлынның дауысындай нәзік бір жылқы үні бұған жауап қайырды. Күрең бие құлағын тігіп, арқырай кісінеп, ілгері шаба жөнелді. Жайлаубайға ырық бермей, ағындап кетті. Әлгі көрінген жегулі құла жылқы — ол да иесіне бой бермей, ауыздықпен алысып, қарсы шауып келеді.

«Бұлардың көзіне не көрінді, жаным-ау! Арбаны қиратады-ау... Екі арада өзімді тапап кетпесе неғысын!» — деп сескенді Жайлаубай. Әлгі жегулі құла, қамыты сартылдап, жетіп қалды. Жайлаубай жасқанып басын қорғап, көзін жұмып, төмен бұға берді...

Арба кілт тоқтады. Жайлаубай сығырайтып көзін ашты. О ғажап! Жегулі құла екі аяғын бүгіп жіберіп, күрең биені жанасып еміп жатыр. Күрең бие еміреніп, оны сауырынан иіскеп тұр. Бөтен арбада екі кісі қатар отыр: бірі шал, екіншісі бала.

— Мұндай ғаламатты кім көрген! — деп шал жағасын ұстап, қайран қалды.

— Бұл құланы қайдан алып едіңіз! — деді Жайлаубай.

— Бір қайқы мұрт саудагерге бір бие, екі сиыр беріп, тай кезінде алған едім. Иә, оны неге сұрадыңыз?

Жайлаубай үндемеді. Үн-түнсіз арбадан түсіп, күрең биені жетелеп бұрғалы шылбырынан ұстап еді, биенің үлкен қара көзінің бұрышында мөлтілдеп іркіле қалған жасты көрді. Жайлаубайдың жұлын-тұтасынан суық бір ызғар өткендей болды. Буындары дірілдеп, иегі кемсеңдеп, жетекке сүйенді.

— Сіз жылап тұрғаннан сауымысыз! — деп шал арбадан түсті.

— Берік-ақпын деуші едім, сұм жоқшылық өткенді өске түсіріп, көзіме жас алдырды, — деп Жайлаубай ауыр күрсініп, қамшысымен бүйірін таянды...

* * *

Күннің көзі сарғылт реңденіп, көлеңкесі ұзарған қалың жыныс ағашқа иек артып, төмен еңкейіп барады.

Екі жолаушының жолыққан кезі дәл осы мезгіл шамасы еді. Шалдың қасында отырған бала мен болатиниш. Содан бері елу жыл өтіп кетіпті-ау, — деп, Жаңбыршы аңшы жалпақ алақанымен буырыл тартқан сақалын сипады.

Екі шағала ғана бұлардың су жағасында отырып алғанын ұнатпай мезіленіп ұшып жүр. Адам сырын қайдан ұқсын!

1956

ҚОНАҚҚА БАРҒАНДА

— Сен қайда барғалы жатырсың, Нұржан? — деді үйден тысқа желбегей жүгіріп шыққан, жасы сегіздер шамасындағы, сары бұйра шашты жас қыз алтыншы класта оқитын ең үлкен ағасына.

— Осы сен-ақ кісіні мазалай береді екенсің, Қарлығаш. Кеше ғана айттым ғой. Таңертең ерте тұрамын дедім. Орманшы ағайдың үйіне барамын дедім. Баруға уәде бергемін. Біз орман аралаймыз. Ұқтың ба? Енді

қайыра сұрама,— деді ерттеулі көк атты жетелеп келе жатқан Нұржан бөгеле беріп.

— Ал жарайды, енді бәрін де ұқтым... Сонда қалың ағаштың ішінде осы атпен қыдырасыңдар ма?

— Жоқ, жаяу...

— Ендеше мен де барамын!

— Сен асықпай тұра тұр,— деді сәл жымнған Нұржан Қарлығашқа ескертіп,— әуелі жол жүруге рұқсат алып кел.

— Ә, өзің алдың ба?

— Әрине... біз үлкен адамбыз ғой. Ал сен болсаң, шынашақтай ғанасың...

— Ондай емеспін, мен де үлкен адаммын. Мамам мені де жібереді...— Қарлығаш жыпылдай сөйлеп, жалт бұрылып, жүгіріп үйге еніп кетті.

Көк атты ілгері жетелеп, қайыс тізгіннің тұйық ұшын қора алдындағы ашаның айыр бұтағына іле салып, Нұржан да үйге беттеді.

Ол тұтқадан енді ұстай бергенде, есікті қатты итеріп, серпе ашып, Қарлығаш қарсы жолықты.

— Айттым ғой... Мамам мені жібереді дедім ғой,— деп аптыға сөйледі қарындасы.

— Жарайды, жарайды... барасың. Орманды бізбен бірге кезетін болдың... Бірақ өзің қорықпаймысың? Кім біледі, қалың ағашта адасып кетсек... Мүмкін бірнеше күн қараңғы орманда түнеп қалсақ,— деді Нұржан Қарлығашты сынағысы келгендей қасақана.

— Мен ештеңеден де қорықпаймын... Немене, мені жас бала деймісің? — деп Қарлығаш аузын томпитып, қабағын шытты.

— Әрине, қорқатын ештеңе жоқ. Сен бірақ ашуланба. Жол жүретін адам ашуланса, оның жолынан адасып кетуі мүмкін,— деп ескертті ағасы.

Бұл сөз Қарлығаштың көңіліне күдік туғыза қоймады, ол өз-өзінен әбігерленіп, жүруге асығып, «арбамен барамыз ба, үйден қашан шығамыз?» — деп, ағасынан екі-үш қайтара сұрады. Бұған Нұржан да жалжақын жерге арба не керек, қазір жөнелеміз» — деп, екі-үш қайтара жауап қайырды.

— Мен жұқа биялайымды да киіп алдым,— деп Қарлығаш өзінің жолға дайын тұрғанын соңғы рет білдіргенде:

— Ал, кеттік ендеше! — деп, Нұржан жіңішке қамшысын алып, тысқа беттеді.

Бұлардың біржола шыққанын көк аттың да іші сезді білем, ауыздығын сылдырлатып, ілгері ұмтылып, аяғымен жер тарпып оқыранды.

Жұмсақ ерге Қарлығаш конды да, оң қолына шылбырдың бір ұшын іліп, сол қолымен ердің артқы қабынан тұтып, көк аттың жалпақ жонына Нұржан орнықты.

Қарлығаш тізгін тартып, атты бұра бергенде Нұржан қамшы үйіріп, тебініп қалды. Көк ат бір ышқынып, дүсірлетіп желіп ала жөнелді. Қарлығаш ерге жабысып еңкейіп алып, есік алдында өздерін шығарып салған мамасына бұрылып қарауға да шамасы келмей кете барды....

Бұл күні аспан буалдыр тартып тұр еді. Жол лайсаң. Отын артқан арбалы біреудің жирен аты мықшындап, жүгін әрең-әрең сүйреп келеді. Иесі көлігімен қатарласа жүріп, ебелектеп «шу-шулеп» қояды.

Арбалының тап тұсынан өте беріп Нұржан:

— Жолдың былығып жатқандығын көрмей ме? Отынды үйіп тұрып артуын қарашы,— деп, сөзін қарындасы ғана естірлік етіп мін тақты.

Бұдан әрі ол сөз қатқан жоқ, өзімен-өзі болып үнсіз келе жатты. Әлде бір ойға еліккендей.

— Ой, өзенге келіп қалдық, Нұржан. Мен түсем енді, жаяу жүрем,— деді кенет Қарлығаш оның ойын бөліп.

— Үндеме, отыра бер. Жары онша биік емес қой, салт түгіл арбамен де желдіртіп өте шығасың,— деп, Нұржан оның көңілін орнықтырып қойды.

Олар өзен қабағына жетіп сәл бөгелді.

— Ал, мына тұстан ойға қарай құлдырап шауып түссек те, көк аттың аяғы тайғанамайды,— деді Нұржан.

— Жо-жоқ, онда мен түсем... Түсірші аттан,— деп жалынды Қарлығаш.

— Жай айтам. Көк атты ырқына жіберсек, өзі-ақ асықпай алып өтеді.

— Сөйт, сөйт, Нұржан... Ырқына жібер!..

Орманшының үйі өзеннің арғы бетіндегі қалың ағаштың бергі қолтығында еді. Оның терезелеріне дейін ап-айқын көрініп тұрды. Қарлығаш кейін бұрылып қарады. Ауыл да жап-жақын жерде жатыр. Екі аралықты осы бір өзен ғана айырады. Қазір сай-саланың қары ағыл-тегіл ери қойған жоқ, әрлі-берлі қатынау

оңай. Жазда да қиын емес. Өзеннің тайыз-тайыз өткелдерінен жолаушы велосипедімен де кешіп өте береді. Тек көктем шағы туған кезде ғана... Жылы көктемде суы тасығанда осы өзен көбік шашып, бұрқан-тарқан боп долданатыны бар. Өткен жылы суы кемерінен асып тегіліп, қатты тасып, қайықсыз жүргіншіні бірнеше күн ұдайы әрлі-берлі қатынатпай қойған-ды. Ересек балалармен бірге келіп, өзен тасқынын Қарлығаш та көріп, қызықтаған еді. Сонысы есіне түсіп кетті білем:

— Қайтарда өзен тасып кетсе қайтеміз, ә? — деп Нұржанды иығынан тартты.

— Тасымайды. Жылдағы уақыты әлі болған жоқ...

Өзен жайындағы сөз осыған жетіп үзілді де, екеуі көк аттың басын оңға бұрып, қиғаштай жүрді. Бұлар өзенді тік кесіп өтіп, жоғары өрледі.

Орманшының үйіне елу қадамдай қалғанда екеуі де аттан түсті. Әуелі Нұржан жеңіл секіріп түсті де, Қарлығашты ат үстінен өзі көтеріп алды. Осыдан соң ол тізгін мен шылбырды шумақтап жиып, жүгенге мықтап шалып байлады да, көк атты жауырынға қағып қалды. Көк ат келген ізімен бүлк-бүлк жортақтап ауылға тартты.

Қонақтарды үстіне етегі тізеден жоғары қара пальто киген, жұқалау жүзінде аздаған секпілі бар, ұзын бойлы, сары бала қақпа алдында қарсы алды.

— Ден сау ма, Нұржан?

— Хал жақсы ма, Әйтім?

Бір мектептің бір класында оқитын Нұржан мен Әйтім көптен көріспеген достарша қуанысып, бір-бірінің қолын ұзақ қысысып тұрып қалды.

— Уәдемді орындамадым ба? — деп сұрады Нұржан.

— Орындадың, — деп жымиды Әйтім.

— Орманды аралаймыз ғой?

— Аралаймыз. Демалыс көңілді өтеді.

— Мен де бірге барамын, — деді Қарлығаш.

— Әрине, — деп күлімсіреді анау екеуі...

Бұлар шамасы бір сағаттан кейін орман аралап, серуен жасап қайтуға жөнелді. Әйтім үйден шыға бере жапалақ жайында бір қызықты әңгіме бастады.

— Орман ішінде неше түрлі қызықтар бар, — деп тыңдаушыларын әуелі ынтықтырып қойды ол, — кей күндері далаға шығып құлақ түрсең, ғажап кереметтерді естисің. Бір құстар бар, кейде кәдімгі жас балаша

жылағандай болады, енді бірде сақылдап тұрып күледі...

— Бұл қасқыр шығар,— деді бөрі дегенді естігені болмаса бұрын көрмеген Қарлығаш әңгімесінің сөзін бөліп.

— Жоқ, құс... Ал қасқыр дегенің түні бойы жортып жүреді екен. Аш қасқырдың ұлығын өзiмiз жетi қараңғы түнде талай естiдiк,— деп, Әйтiм ендi сөз бетiн бөтен әңгімеге бұрды.

— Ой, қалай қорықпадың? — деп, Қарлығаш үрке сұрады.

— Мен екі рет қақпанға түскен қасқырды көрдім. Екі жолы да әкеме еріп барып едім,— деді Әйтiм,—вот, қақпанға сирағынан іліккен қасқырдың арсылдағанын көрсең. Көзі қызара шатынап, тура кісіге шапшиды.

Бұл әңгімені бұрын естімеген соң, Нұржан да қызыға тыңдап келе жатыр еді.

— Сонда қасқырды қалай өлтірдіңдер. Мылтықпен аттыңдар ма? — деп сұрады ол.

— Фу, оқты текке шығын ғып... Қолға түскен дұшпанды өлтіру қиын боп па! — деп мырс етті Әйтiм...

Осы әңгіме үшеуін ну орманға жеткізіп салды. Бұлар ағашқа ене бергенде бір топ тал басында жыпырлап отырған ақ құрлар үркіп ұшып, қанаттарын саба-лап тіке жоғары көтерілді.

— Бұқ, бұға қал. Әріректе тағы да көп құр отыр,— деп қолымен нұсқап, Әйтiм өзі етпетінен жата қалды. Оған тақау кеп Нұржан да жығыла кетті. Қарлығаш жүгіріп барып жуан қайыңның ығына жасырынды.

— Мен қазір тасаланып барып, оларды фотоға түсіріп алайын,— деп күбірледі Нұржан жолдасына. Ол мойнына теңселтіп асып алған фотоаппаратын жалмажан қолына алды да ілгері еңбектеді.

— Өне бір теректің түбіне жетсең болды. Шырт еткіз,— деді оған Әйтiм. Сол межеге Нұржан жеткенше құрлар ұшып кете ме деп өзінің дегбірі қашты. «Орныңнан тапжылма» дегендей, Қарлығашқа екі-үш рет саусағымен сес көрсетіп қойды.

Бұтақ басында әдемі ақ гүлге ұқсап жарасып отырған құрлар кенет сатырлап ұшты.

— Шошытып алды-ау, қап! — деп, Әйтiм жатқан жерінен өкіне түрегелді.

— Іс бітті, қу кетті,— деп күліп тұрды Нұржан.

— Фотоға түсіре алдың ба?

— Әрине.

— Ой, қандай ептісің, Нұржан! — деп Қарлығаш қуанды.

— Біз қазір сол ақ құрдың біреуін тірідей ұстап аламыз,— деді де, Әйтім жан қалтасына үйден сала шыққан қыл тұзақтарын алды.

Ол жуандау бір қайыңның төменгі бұтағына асыла кетіп, ырғып үстіне шықты да, жіңішке бұталарды ортасынан үзіп-үзіп алып жерге түсті. Қырат-қыраттың қары ерте кеткенмен, ағаш арасындағы күрткі тез ерн қоймай, көп уақыт сылқылдап жібіп жататын дағдысы ғой.

Айнала қалың тал қоршап, нақ ортада дөңгеленіп жатқан осындай күрткінің бетінен ептеп басып келіп, Әйтім құрға тұзақ құруға кірісті. Әуелі қолтығындағы бұталарын қарға дөңгеленте шаншып-шаншып қойды да, бір жағын ашық тастап, сол ауызға тұзақ желісін тартты.

— Құр ұшып келіп әуелі талға қонады. Сосын төмен қарап, мына бұталарды көреді. Оның бүршігін жеу үшін қасына келеді. Бұталардың бүршікті басып ішке қарай иілте қадаудың мәнісі бар.— Бұл тәсілді Нұржан да білетіндіктен, Әйтім ендігі сөзін Қарлығашқа қарап айтты.— Бұталардың арасы жиі, ақ құр өте алмайды. Бүршіктерді жеу үшін ол қоршауды бір айналып шығады да, ішке мына ауыздан енеді. Дәл осы жерде мына үш тұзақтың біріне қыл мойыннан ілігеді...

Әйтім мен Нұржан екеуі тағы да екі жерге бұта қадап, алдына тұзақ құрды. Осыдан соң кейін серпіліп әрмен кетті.

Бір шама уақыттан соң бұлар қайта оралғанда, жолдарының сәті болып, екі желідегі тұзаққа екі құр іліккен екен. Үшеуі дабырлай жүгірісіп кеп, мәз болысып, аңқау құсты тұзақтан ағытып алып, қанаттарын топшысынан нық байлады.

— Біреуін мен көтеріп жүрейін,— деп өтінді Қарлығаш.

— Мына үлкендеуін саған басы бүтін берейік,— деп жымия күлді Әйтім.

— Мен мұны асырап бағамын,— деді Қарлығаш...

Бұлар қызықпен жүріп, аспанды қою бұлт бүркеп, қатты нөсер жауғалы келе жатқанын аңдамады. Бір мезгілде орман шуылдап, дауыл соқты.

— Әу, тоқта. Күн бұзылып барады. Үйге қайта-
бық,— деп дауыстады Әйтім, өзінен озыңқырап кеткен
Нұржанға.

Қарлығаш аң-таң боп жоғары қарағанда денесі дір-
дір етті. Зәулім биік ағаш белінен сынып кете жаздап
төңселіп тұр. Доғы жел оның төкаппар басын еріксіз
іліп, ебелек қақтырады. Өлдене желге үн қосып, азақ-
қазан шулап жатқандай. Әйтімнің сақылдап күледі
деген құстары төбесіне ұшып келіп қалғандай көрінді
Қарлығашқа.

— Жүрші, жүгірейік!— деп, ол Нұржан мен Әйтім-
нің қолынан жабысып ұстап алып, ілгері ұмтылды.
Бір бұтаға сүрініп кетіп, жығылып қала жаздады. Ба-
сын көтеріп алғанда жел ұшырған сұп-суық жалғыз
тамшы маңдайына тиді. Білегімен сүртіп тастап еді,
тағы бір тамшы тиді бетіне, тағы да бір тамшы...

— Жаңбыр жауып кетті! Үстім су болады. Енді
қайтеміз?— деп Қарлығаш жыламсырап бетін басты.

— Өткінші жауын болса тез ашылады. Киімдері-
мізді суламай, ағаштың панасында кідіре тұрайық,—
деді Нұржан Әйтімге бұрылып. Жолдасы бұған көнді.
Екеуі Қарлығашты орталарына алып, иілген жуан бір
бұжыр қайыңның ығына тығылып, суық нөсерден бой
тасалады...

Қыруар уақыт өтті. Жаңбыр басылмады. Қарлығаш
бойы қалтырап тоңа бастады. Оның үстіне бір жағынан
өзі қорқып та тұр. Ойы да қырық саққа жүгіреді. Кү-
летін құс бір жақтан жетіп келмесе жарар еді!

— Ма-ма!— деп бақырып жіберді Қарлығаш.

— О не?— Әйтім мен Нұржан селк етіп шошып
кетті.

— Әне-әне... Қасқыр,— деді Қарлығаш сөзін тісінің
арасынан шығарып әрең айтып.

Әйтім де, Нұржан да ол мегзеген жаққа жалт бұ-
рылып қарап еді, ағаш арасымен артына жалтақтап,
құйрығы бұлаңдап зыта жөнелген кішкене аңды көзде-
рі шалды.

— Түлкі ғой ол, түлкі ғой,— деді Әйтім күліп.—
Сен қорықпа, Қарлығаш. Бұл маңайда күндіз қасқыр
жүрмейді.

— Жарайды, енді қорықпаймын,— деді Қарлығаш
өкпелеген балаша.

Жаңбыр ұлғайып алды, сыбдыры да күшейді. Дала
күңгірт тарта бастады.

— Жоқ, бұдан әрі күтсек, түнге қаламыз. Жауынның бүгін ашылар түрі жоқ,— деді аулақ барып, жан-жағына мойнын созып қараған Нұржан.

— Ендеше жөнелейік. Бәрібір суға малшынатын болдық,— деді Әйтім.

— Кетейік, кетейік,— деп Қарлығаш та іле қостады.

Күтпеген жерден жаңбыры қайдан ғана жауып еді, Қарлығаштың әдемі көк пальтосы бүлінетін болды-ау! Бірақ, лажың қайсы, көнесің де. Біздің серуеншілер мөлдір суға қалың киімдерімен бір-бір сүңгіп шыққандай боп, бойлары да тоңазып, орманшының жылы үйіне жетті. Бұлар да келді, ымырт үйіріліп, даланы қою қараңғылық та жапты.

— Пальтом таң атқанша кебеді. Сосын өзім утыю-теп аламын,— деді Қарлығаш, су киімдерін шешіп жатып.

Әдемі пальтосының ертең суға тағы да малшынарын ол қайдан білсін!

Таңертең жұрттан бұрын тысқа шыққан Әйтім бөлмеге жүгіре еніп Нұржанды оятты.

— Өзен тасып кетіпті. Осы қазір тап қасына барып, көріп келдім,— деп ендіге хабарлады ол.

Басын жастықтан шапшаң көтеріп алған Нұржан:

— Қатты тасып жатыр ма,— деп асығып сұрады.

— Долданып жатыр,— деді Әйтім.

Екеуінің дабырын естіп, қарсыдағы бөлмеден қастарына Қарлығаш келіп үлгірді.

— Судан қайтіп өтеміз? Сабаққа қалай барамыз?— деп абыржи бастады ол.

— Әуелі шашыңды жөндеп өріп кел,— деп ескертті Нұржан бұған. Қарлығаш жүгіріп, бөлмесіне еніп кетті.

Нұржан жалма-жан киініп, Әйтім екеуі өзен басына барғалы сыртқа бет алғанда, соңдарынан Қарлығаш ере шықты.

— Маған баруға бола ма?— деп дауыстады ол табалдырықта тұрып.

— Қорықпасаң жүре ғой...— деді Әйтім.

— Қорықпаймын...

Қарлығаш екеуіне еріп өзен жағасына келді. Жуас қана өзен еді, ерекше әл бітіп зорайып алыпты. Мөлдір суына да бір қуатты үн бітіп, ағысы гүрілдеп естіледі.

— Мына долы судан өту оңай болмас. Бірнеше күн-

ге сабақтан қалған шығармыз,— деп күдіктенді Нұржан.

— Оп-оңай өтеміз,— деп сендіре сөйледі Әйтім.

Ол әкесінің жуырда жаңа қайық жасатып алғанын, сонымен өзеннің арғы бетіне жүзіп өтуге болатынын сөз етті.

— Әрі жүзіп өткен соң қайықты сіздікіне апарып қоямыз,— деп тоқтады.

— Әрине, апарып қоямыз,— деді Қарлығаш оны құптап.

Түске қарай бұлар қайықты өзен жағасына көлікпен жеткізіп алды да, аздан соң ол-пұл жүктерін салып, қайықты суға түсірді.

— Ал, орнығып отырыңдар. Болдыңдар ма?.. Жөнелдік ендеше! — деп, Әйтім сүйір қайықты тұмсығынан тежеп тұрған ескектің қалақша ұшын сәл жоғары көтергенде, ағынды су жеңіл қайықты қағып әкетіп, ықтырып ала жөнелді. Ескектің біріне Әйтім, екіншісіне Нұржан жабысып, қайықты жөнге бұрамыз деп тіресе қалды. Қозғаларға дәрмен жоқ, қалшылдап Қарлығаш отыр. Қайықтың бүйіріне соққан су тік шашырап, оның бет-аузын бір шайып кетті.

— Ескегіңе берік бол! — деп қояды Әйтім мен Нұржан бір-біріне...

Арнасы толып, жайыла аққан өзен бетінде қалтылдаған жалғыз қайық, қырындай жүзіп, арғы жиекке тақап та қалды. Тап алдарында, жоны ағараңдап, үлкен сең қалқып жүзіп барады.

Соңдарынан бір сең қуып келеді.

— Сақтан, Нұржан, қайықты соқпасын,— деп айғайлады артына жалт қараған Әйтім. Қарлығаш селк ете түсті. Желкесі күжірейген үлкен сеңді ол да көрді.

— Ой-бай!.. Суға батамыз,— деп жан ұшырды Қарлығаш. Жіңішке ащы даусы Нұржанның құлағынан өтіп кетті.

— Құлайсың, тапжылмай отыр,— деді ағасы жалт бұрылып, қабағын түйіп.

— Ескекке мен ие болайын. Сен таяғыңды алып, сеңнен қорған! — деп әмір етті Әйтім жолдасына. Нұржанды таяғын кезентуге үлгертпей, қуып жеткен сең қырындай өте беріп, қайықты жамбасынан сүзіп қалды. Қайық лықып, алдыңғы сеңнің үстіне шығып кетті.

— Баттық, баттық суға!..— деп жылап жіберді Қарлығаш.

Қайық сеңмен бірге ыға жөнелді. Ойланатын уақыт емес. Не амал табасың енді?

— Ағынға қарсы есейік қайықты. Сен сонда астынан сусып кетер,— деді Әйтім.

Екі бала тізелерін түйістіріп, күш жиып, қайықты ағынға қарсы лықсыта есіп қалып еді, сең бұлт етіп сытылып кете барды. Қайық та ойнап шыға келді. Бұлар өзеннің жайпауыттау бір қолтығына барып қалып еді.

— Ес-ес ескегіңді. Сал жанды, бұл тұстың суы тайыз. Оңға қарай кішкене жүрсек, бәрінен құтыламыз,— деп қуана дауыстады Нұржан. Жанды өзі де салды, барын Әйтім де аямады. Қарлығаш та езу тартып күлмісіреп отырды. Қайық жиекке жетті.

— Тағы да келісіп тұрып суға малшындық,— деп қырға шыққанда, Әйтім бетін қол орамалымен сүртіп тұрып күле сөйледі...

— Бұл ештеңе етпейді,— деп жымиды Қарлығаш.

1955

КҮТПЕГЕН ЕДІ

Жақып атай сыртта доп ойнап жүрген немересі Манапты терезеден дауыстап шақырды. Манап үйге алқынып жүгіріп кірді. Атасы тапсырма берді.

— Қарағым, Манап! Қартбай аңшының үйіне барып, біліп келші: кеше ол маған «таңертең келем, бір шаруам бар» деп еді. Не шаруа екен? Атам сұрады де. Таң атқалы күтіп отырмын. Қырман басындағы балаларға барып қайтсам ба деп ем. Кетіп қалсам, таба алмай қалады ғой. Жұмысы болса келіп айтсын, не сенен айтып жіберсін. Атам жіберді де. Асығып отыр де. Ұқтың ба?

Манап атасының сөзін үнсіз тыңдап, үйден үнсіз шықты. Допты шалбарланып алған қысқа жең, көк көйлектің ішіне салып жіберіп, оң бүйірін бұлтитып қойды. Биік қораның тақтай қақпасына сүйеніп біраз тұрды. Аңшының үйі көшенің екінші бір шетінде еді. Манапқа қазір сол үй ат жалдап баратын ең қиыр

шалғайдай көрінді. «Соншама жерге қайдан барып жүрем. Тіпті ап-алыс» деп бармауды бір ойлап өтті. Аяғын сылбыр басып, орнынан әзер қозғалды.

«Сызықты басып кеттің» — деген жіңішке дауыс оны еріксіз жалт қаратты. Көрші үйдің алдындағы тақыр алаңда дөңгеленіп үш жас қыз тұр екен де, енді бір қыз ақсаңдап секірген қалпы, сол аяғын кейін бүге көтеріп, кілт кідіріпті. Жерге сызылған терезе көздердің бір сызығына қызыл туфлиінің сүйір тұмсығы абайсыз тиіп кеткен болу керек. Үш құрбысы үш жақтан «сызықты басып кеттің» деп екінші рет қайталағанда, ол көңілін қалдырған өз аяғына басын шайқап, кезектегі қызға жол беріп, кейін шегінді.

Манап бұлардың қасына келіп, ойындарына қарап қызықтап тұрды. Ретін тауып, қыздарға «ептерің жоқ» деп мін тағып та қойды. Бірауық бұл ойынға өзінің де вауқы соғып кетті.

Оның осылай тұра беруі ықтимал еді. Біреу өзін шекеден түртіп қалғандай болды. Манап жан-жағына жалтақтады. Мұны нұқып қалардай тап қасында ешкім де жоқ-ты. Жақып атайдың елгі бір тапсырмасы есіне сап ете қалып еді.

Манап басын төмен салып, нығы салбырап тағы да ілгері жөнеле берді. Тағы да көшенің арғы шетіндегі аңшының үйіне қарай амалсыз ілбіп барады. Бұрын ылғи-ақ тоқтамастан жүгіріп отырып бара беретін жер еді ғой! Бүгін қалайша алыстап кеткен? Манаптың жуырда жетер сыйқы жоқтай, аяғы ауырып та, шаршап та келеді. Табанына көшенің кедір-бұдыр балшығы да бата берді.

Жан-жағына мойнын бұруы да көбейіп, осы аяншақ жүріспен Манап колхоз клубының тұсынан өте бергенде, бір топ ересек балалар волейбол ойнап жатыр еді. Манап соларға таман бұрылды.

Майка, труси киген өңшең епті жастар үлкен допты жерге түсірмей аспанда ұшырып жүр. Қолдан қолға секектеп келген доп, бір сәт тор-сетканың үстінен төмен құлдния түсе беріп, қарсы тегеурінге ұшырап, қайта серпіліп кейін шалқаяды. Манап допты көзімен қуып, басы бұраңдап тұр. Құлағы да қалқынып, аузы да ашылып, қастары да керіліп, ойынға кәдуілгідей елгиді. Түйіліп келген допты ойыншының бірі маңдайымен ұрып жібергенде ол сақылдап кеп күлді. «Мұрны бұзыла жаздады» — деп шек-сілесі қатты.

Манаптың қасында, ойынға қызығып, өзіне тете бір балалар да тұр еді. Ұшқыр доп шеткі ойыншының қолынан мүлт тайып, жантая ұшып, бұлардың ортасына келіп түсті. Басқалардан бұрын допты Манап іліп әкетті. Ілгері ұмтыла беріп, допты аяқпен тепті. Жанталас үстінде ұзын бақайы бүгіліп кетіп, буынын шығарып ала жаздады. «Өзі жығылған өкінбестің» кері. Үн-түнсіз, тек құлақ шекесі қызарып қана, бір аяғын өкшесінен басып тайқи берді...

Манап енді жолдың ортасымен тура жүріп келеді. Бақайының ауырғаны да басылды. Бірақ аңшының үйі бұған жеткізбестей көрінді. Ол кейін бұрылып қарап еді, өз үйінің қарасынан әлі жүз метр ғана ұзапты.

— Манап-ай, неге қалқиып тұрсың? Жүр көлге барайық. Суға түсейік, — деп дауыстады оның сыртынан өте берген топ баланың бірі.

— Кәне, жүр! Бол! Күн ыстық, шыжып барамыз, — деді көйлегін қолына шешіп алған біреуі.

Бәрі де Манаптың өз достары.

— Тоқтаңдар! Мен де барамын! — деді Манап.

Ол осы топқа қосылып көлге тартты. Аңшының үйіне бармағы жайында қалды. Манап атасының тапсырысын ешкімге айтпап та еді. Көл басына барған соң бәрі де ұмытылып жүре берді. Достар келе суға қойысып кетісті. Жарыса жүзісіп, күш сынасты. Қырға шығып, арқаларын күнге тосып, шуақтап жатысты...

Сөйтіп, көл басында ойын-думанға бөленіп көп уақыт өтті. Балалар үйді-үйіне тарасты.

Атасының тапсырысы жолда Манаптың ойына түсті. Есінен мүлде шығып кетіпті. Енді қайтпек керек? Кідірместен, ешқайда бөгелместен аңшының үйіне қазір барып қайтса қайтеді? Жүгіріп отырса лезде-ақ жетеді ғой. Бірақ аңшының үйінде барын, яки жоғын қайдан білесің? Осы уақытқа дейін отыр деймісің?

«Ендігі ол аңға шығып та кеткен шығар,» — деп ойлады Манап. «Аңшының үйіне қазір барсам, бәрібір оны таба алмаймын, босқа барамын», — деп топшылады ол.

...Манап қораға келіп кіргенде, Жақып атай ауызғы үйдің есігін ақырын ғана ашып, ішке ене беріп еді. Немересінің тықырын естіп бұрылып қарады.

— Ие, балам, не хал? — деді табалдырықта бөге-ліп.

Манап мүдіріңкіреп:

— Таппадым, ата... үйіне барып едім, өзі жоқ екен... Сұрап едім, аң аулауға кетіп қалыпты,— деді күмілжіп.

Ол атасының соңынан төргі бөлмеге еніп еді. Диванның үстінде жантайып алып, қоңыр үнді домбырамен баяу ғана бір шуақ әнді тық-тық шертіп жатқан дөңгелек қара сақалды Қартбай аңшыны көріп, қалшынып тұрып қалды.

Аңшы басын көтеріп:

— Ә, балам, денің сау ма? Мені үйден таппаған шығарсың. Мұнда келгеніме де біраз уақыт болып қалды. Күн қайнап кеткен соң бүгін аңға шықпауға ұйғарып едім... Өзің көп кешіктің ғой. Мені іздедің бе? Үйдегілерге жөнімді айтып кетіп ем ғой,— деп, Манапқа жылы шыраймен байсалды қарады.

Манапта үн жоқ. Аңшымен тап қазір өз үйінде жолығып қалармын деп ойламаған да, күтпеген де еді.

1954.

ҚОНАҚ

Жолаушылар поезы Көкшетау станциясына таң алдында келді. Вагоннан түскен бойда көппен бірге қысыла-қымтырыла вокзалға кірген Коля Гончаренко ішке енген соң қалай қарай жүрерін білмей, сәл аңырып тұрып қалды. «Балақай, неге бөгелдің, былайырақ ығыс»,— деді кейінгі біреу. Коля оңға таман жылжи беріп еді, деңкиген қап көтерген бір жолаушы абайсыз қақтығып, мұны құлатып кете жаздады. Коля енді ғана байқады, вокзалдың жұрт қалаға қарай шығатын үлкен есігінің алдында тұрып қалған екен. Ол тысқа шыққалы оқталды да, қайта кідірді. «Әуелі жөн сұрап алғаным мақұл болар».

Коля Гончаренко вокзалдың екінші бір залының кіреберіс есігінің оң жағына қойылған ұзын орындықта чемоданын шынтақтап отырған қазақ шалынан Рузаев ауданына баратын автобустың қай мезгілде жүретінін сұрап білді. Енді тура бір сағаттан кейін автобус вокзалдың алдына келіп тоқтайды екен.

— Иә, өзің қай жақтан келе жатқан баласың? Қай-

да бармақшы едің? Жалғызбысың? — деп жөн сұрады шал.

Жолаушы бала Украинаның астанасы Киев қаласынан шығып, Рузаев ауданының «Бірлік» колхозында тұратын комбайншы ағасына қонаққа келе жатқанын айтты.

— Мен де сол ауданға баратын кісімін. Тұрағым сол жер. Қарағандыда қызмет істейтін балама барып, содан қайтып келе жатқан бетім... Өзің бір жақсы бала көрінесің ғой, кел, мына жерге отыр, автобус келгенше әңгімелесіп отырайық, — деп шал чемоданын жерге қойып, Коляға қасынан орын берді.

Шал Киев жағдайын, бала бұл жақтың жай-күйін сұрасып, екеуі де бірінің сөзін бірі қызық көріп, құмарта кеңесіп отырып, уақыттың сырғанап тез өткенін аңдамады. Автобус күткен жолаушылар дабырлап есікке таман жөнелгенде: «О, жігітім, машинамыз кеп тұрған екен ғой, қалған әңгімені жолда шертеміз», — деп шал Коляны шынтағынан демеп, асыға түрегелді.

Автобус он минуттан кейін орнынан жылжыды. Коля терезеден сыртқа көз салды. Күннің көзі гүл жарған күнбағысша сарғайып, алтын сәулесі шашырап шығып келеді екен. Баланың кескінінен қуанған, асыққан адамның ажарын танытқандай рең білінді.

— Ағай, «Бірлік» колхозына қай мезгілде жетеміз? — деп сұрады Коля.

— Машина жолда бөгелмесе, тура үш сағатта барып қаламыз. Ағаңды көргенше асығып келесің-ау, ө! — деп жымыды шал.

— Әрине! — деп бас изеді бала.

«Бірлік» колхозына апаратын жол жайын ағасы інісіне бір хатында тәптіштеп тұрып жазған еді. Станциядан шығып, Рузаев ауданының орталығына тартатын автобус «Бірлік» колхозына соқпайды, ауылдың тұсынан өтеді. «Көкшелі» дейтін қалың ағаштың қойнауында орманшының үйі бар, осы жерге автобус сәл бөгеледі. «Бірлікке» баратын жолаушы сол арадан түсіп қалады. Орманшының үйі мен ауылдың арасы төрт шақырымдай. Жұрт әрлі-берлі көлікпен де, жаяу да қатынап жатады. «Орманшының үйіне жеткесін ауылды тауып алу қиын емес шығар. Тек автобус тоқтайтын жерден абайсызда өтіп кетіп жүрмесем болғаны», — деп ойлады Коля.

Автобус станциядан едәуір ұзап, түзу тас жолмен

ырылап келе жатқанда, ол қасындағы шалға осы жағдайын сезідіріп еді. «Жүрегің бүлк етпесін, шырағым. Алаңдамай отыра бер, жеткен жерде өзім бәрін де түсіндіріп, жөн сілтеп жіберемін»,— деді шал.

Коля содан кейін ғана көңілі жай тауып, автобустың ашық терезесінен ескен қоңыр самалға омырауын тосып, рақаттанып отырды.

Осы өлкеге тұңғыш келе жатқандықтан ба, әлде бойды кернеген қуаныштан ба, бұл жақ Коляға Совет Одағындағы бар жердің ең сұлуы сияқтанды. Майда ескен самалы да ерекше жұпар аңқиды. Кең жазық далада толқындап сағым ойнап құлпырып жатыр. Алыстан кішкене сұлу таулар мұнартады. Жолшыбай қалың жыныс ағаш та, мөлдіреп жатқан көлдер де көп ұшырады. Станциядан шамасы төрт-бес шақырымдай шыға бергенде-ақ Коляға ұшы-қиырсыз жарқырап жатқан бір мұхит көрініп еді. «Бұл қандай теңіз»,— деп бала қарт көршісінен сұрай жаздаған. Үндемегені абырой болды, автобус тақап келгенде, манадан теңіз ғой деп ойлағаны жайқалып тұрған егін боп кетті. Көз ұшында комбайндар тізіліп бара жатты.

Автобус осы арада тым болмаса жарты сағаттай ғана аялдар ма еді. Коляның егінді аралап көргісі келіп отырды. Бір сәт «өзім комбайншы болар ма едім»— деп те қызықты. Иә, онда мынадай егін айдынында комбайнды кемеше қалқытып, күнде жүзіп жүрер еді-ау.

Коля ағасының жуырда жазған хатын есіне алды. «Жақсы, үлгілі комбайншы бола алсақ, бұдан артық қандай абырой бар. Бір кезде комбайншы деген атаққа, осы алып машинамен егін орып көруге қызығатын едік. Мұнымыз балалық мінез болар. Енді қазір комбайншы болдық, егін орып жүрміз. Қуаныш та көп, жауапкершілік те үлкен, қиыншылық та аз емес. Бірақ қайрат пен төзім жетсе, адамның жеңбейтіні жоқ...» деп келіп, ағасы ұзақ хатының соңында інісіне арнап қыруар ақыл айтқан еді. Коляға жақсы оқуды, шаруаға икемді болуды ескерткен. Інісі де аға хатының нақ осы тұсын қайыра-қайыра оқып, көңілге түйген. Қазір жайқалған егінге автобустың ашық терезесінен қарап отырып қызыққанда, Коля Гончаренконың көңілінде «комбайншы болсам» деген ыстық бір іңкәрі бар еді.

Автобус екі-үш селодан өтті. Жолшыбай машинадан он шақты адам түсті де, оның есесіне жаңадан төрт-бес

адам қосылды. Автобустағы жолаушылардың дені аудан орталығына дейін баратын кісілер еді. Біразы Көкшетау станциясына бүгінгі таң алдындағы поезбен келіп түскен жолаушылар. Коля бұларды сыртынан танып отырды...

Қарауытып қалың ағаш көрінді.

— Міне, анау көрінген ну ағашты жергілікті жұрт «Көкшелі» деп атайды... Орманшының үйі осының арғы қойнауында, — деді шал автобус терезесінен қолымен нұсқап.

— Қалай тез жетіп қалдық? — деп қуанды Коля Гончаренко.

Жол қалың ағашты жиектеп барып бұрылады екен. Қызыл қаңылтыр шатырлы үлкен ақ үй көрінді. «Орманшының үйі осы. «Бірлік» колхозы бұл жерден көрініп тұрады, жап-жақын. Телеграмманды алса, ағашның өзі де кеп тұрған шығар. Тіпті орманшы үйде болса, жөніңді айтсаң, көлігімен ауылға жеткізіп салады ғой», — деп шал бала жолаушыға жол жөнін түсіндіре бастады.

Автобус жүрісін баяулатып тоқтай бергенде, Коля терезеден басын қылтитып жан-жағына қарады.

* * *

Інісінің Киевтен жолдаған телеграммасын ағасы егін орағы басталардан бір күн бұрын алған еді. Барлық тракторшылар мен комбайншылар егін басында болатын. Жұмыстың қарбалас кезі. Телеграмманы Коляның ағасына почташы әйел қолма-қол табыс етіп, сүйінші сұраған еді. Осы жаққа келгелі қазақтардың жөн-жосығын жап-жақсы біліп алған комбайншы жігіт, шын қуанғанын білдіріп, «алмаймын» дегеніне қоймай, почташыға сүйінші берген-ді.

Оның Қазақстанға келгеніне бір жыл ғана болған. Қар еріп, тоң жібіп, жер лайсаң боп жатқанда осы ауылға көлікпен келіп түсіп еді. Арада көп күн өтпей-ақ мұның өзіне де, серіктеріне де колхоз үй-жай, қора-қопсы салып берген. Ауыл адамдарымен дәм-тұзы араласып, өзі осы жердің байырғы тұрғынындай болып кеткен. Киевтегі үй ішіне хат жазған сайын бұл жақты мақтайтын. Бір жолғы хатында үйленгенін, семья құрып, үйлі-жайлы болғанын білдіріп, алыстағы әкешесін, інісі Коляның жазғы каникулі кезінде

түгел қонаққа келуге шақырған еді. Бірақ әкесі едәуір науқасы барын айтып, жаз шыға Қырым курортына емделуге жүретінін хабарлап, «біз мамаң екеуміз күзге таман барып қайтармыз»,— деп, жуырда хат жазған болатын. Коляның қонаққа жалғыз келе жатуының мәнісі осыдан еді.

Телеграмманың берілген уақытына қарап, інісінің ауылға қай күні келетінін ағасы дәл шамалады. Егін орағына шыққан механизаторлар бригадасы ауылдан отыз шақырымдай жырақ болатын. Коляны қарсы алу үшін ауылға соғып, содан кейін орманшының тұсынан автобустың жолын тосу керек. «Мотоциклмен зыр етіп бара қоярмын»,— деп ойлады ағасы.

Бірақ кейде түрліше себептерден адамның ойындағысы орындалмай қалатын жағдай болады. Інісін қарсы аламын деп отырған күні кезек алмасатын комбайншы серігі сырқаттанып қалды да, Коляның ағасы күндізгі сменада комбайнды жалғыз өзі жүргізуіне тура келді. Қызу науқан уақыты. Інімнің алдынан шығамын деп, комбайнды тоқтатып қоюға дәті шыдамады. «Мен оралғанша машинаны сен жүргізе тұр»,— деп, тапсыра қоярлықтай қолы бос, лайықты адам және де жоқ. Коляның ағасы мән-жайды бригадирге айтып, інісін тосып алуға бір кісі жібертуге келісті.

Сол күні күндіз қырман басына саяхаттап барған бір топ пионер Коляның ағасынан осы жай-күйді естігенді. Ауылдағы естияр балалар Коля Гончаренконы сыртынан жақсы білетін, оның әке-шешесімен, ағасымен бірге отырып түскен талай фотосуретін де көрген. Інісі келетін болыпты деген хабарды құлақтары шалғаннан бері әрқайсысы бір, Коляның ағасынан: «Киевтен қай күні шығады екен, телеграмма алған жоқсыз ба?» — деп сұрап-біліп жүретінді. Әсіресе Коляның ағасының үйіне көрпші тұратын Ғалымжан дейтін бала бір күнде үш мәртебе сұрап маза бермейтін. Алыстан келе жатқан құрбысын қарсы алуға алдынан шықпақ ойы бар. Осы ниетін Коляның ағасына білдіріп, қайтсе де оны тастамай ерте кетуді өтінген болатын. «Жақсы, Коляның алдынан шығарда саған әдейілеп соғып, ала барамын»,— деп, комбайншы жігіт уәде берген.

Қырманға саяттап келген жастар тобында Ғалымжан да бар еді. «Сіз бригадиріңізге айтыңыз, өзіңіз комбайннан босай алмайтын болсаңыз, қонақты қарсы

алуға өзім жалғыз-ақ барамын»,— деді ол Коляның ағасына.

— Мен де барамын!

— Мен де...

— Бәріміз алдынан шығамыз! — десіп, қасындағы құрбылары шуылдап кетті.

— Бәріміз бір тарантасқа сыймаймыз. Мен қасыма біреуіңді ғана аламын. Қалғандарың бізді ауылда қарсы алыңдар. Мәселе бітті,— деп Ғалымжан қолды бір сілтеді.

Коляның ағасы бұл сөзге жымылып қана күлді.

* * *

Ғалымжан өзінің Мақсұт дейтін жолдасымен екеуі сол күні ауылға жетіп, таң саз бере, ұзын қорапты жеңіл тарантасқа желгіш торы атты жегіп, Коляның алдынан шығуға асығып жүріп кетті. Бұлар орманшының үйіне тақала бергенде осылай қарай автобус та бұрылып еді. Делбе ұстаған Мақсұт қамшы үйіріп, желгіш торыны жіті бастыра жөнелді. Машина тоқтағанда, көлденеңдеп тақау келіп, бұлар да бөгелді.

Сұңғақ бойлы, қара мақпал күртелі, кішірек чемодан көтерген бала автобустан түсті. Дөңгелек қара сақалды қазақ шалы оған ілесе шығып, баланың қолын қатты сілкіп қоштасты. «Жолың болсын, мені ұмытып кетпе»,— деп күліп сөйлеп, жас жолаушыны арқасынан қақты. Сәлден соң автобус та қозғалды, чемодан көтерген бала шалға күлімдеп қол бұлғап қала берді.

«Коля осы болуға тиіс»,— деп сыбырлады Мақсұт Ғалымжанның құлағына. Екеуі арбадан түсіп, үстібасының шаңын қағып, бейтаныс жолаушының қасына тақап келді.

— Қай жаққа барасың? — деп сұрады Ғалымжан орыс тілінде.

— «Бірлік» колхозына,— деді жолаушы бала.

— Қайдан келесің?

— Киевтен...

— Оһо, біздің күткеніміз сен едің!.. Давай, мін арбаға... Мақсұт, ұста вожыны! — деп, қуанған Ғалымжан жолаушының чемоданын өзі көтеріп, бейтаныс баланы әй-күйге қаратпай арбаға қарай қолтықтап ала жөнелді.

— Ғалымжан-ау, саған не болған, әуелі танысайық та,— деді күлімдеген Мақсұт.

Бала жолаушы бұл сөзді жөн көріп кідіре қалып, күлімсірей қолын ұсынып: «Коля Гончаренко» деп есімін атады. Үшеуі далада, жол үстінде танысты.

Әрқашан асығып, шапшаң сөйлейтін Ғалымжан Коляға бар жайды сыпырып баяндап өтті. «Жұмыс қауырт, ағаңның қолы босамады, әйтпегенде ол бізді өзінің мотоциклімен зырғытып алып келетін еді,—деп жымиды да.— Давайте, ребята, остальные разговоры продолжим на дороге. Мақсұт, ұста вожыны!» — деп орысша-қазақша араластыра сөйлеп, арбаға секіріп мінді. Оған тізесін түйістіріп Коля қарсы отырды. Қораптың алдыңғы жағына қоқиып Мақсұт орнықты. Басын бұрып, даңғыл жолға салған соң, торы ат бүлкілдеп желіп кетті.

Үш достың жолда шерткен ендігі әңгімесі бітік өскен егін, сол мол ырысты жинаушы дихандар өмірі жайында еді. Коля құмартып сұрау бере отырып, ауылда өскен екі тұстасының сөзін қызығып тыңдады. Осыған орай ол да қос құрбысының қалауымен Киев жайынан, өзі оқыған мектеп турасынан қызықтырып көңілді әңгіме токті.

Бір сайға түсе бергенде Ғалымжан ат басын тежеді. Коляға төменде жалтырап ағып жатқан жіңішке өзенді нұсқап:

— Суы тізеден келеді. Былайырақ, тереңдеу тұсына барып шомылып алсақ қайтеді? Малту білесің бе? — деді.

Коля бас изеді. Ғалымжан атты шұғыл бұрып, жогары қарай өзенді өрлеп, жүз метрдей барып тоқтады.

Бұлар өзен жағасында жарты сағаттай бөгелді. Салқын мөлдір суға бір-бір сүңгіп шығып, беті-қолдарын, бастарын жуып, бой сергітіп алды да, жүріп кетті.

Ауыл шетіне іліге бергенде жолаушылардың алдынан екі-үш бала жүгіріп шықты. Ғалымжан мен Мақсұтты танып, арбаға мінуге еңтігіп ұмтылған жас балалар еді. Бәрі де ағалары арбаға мінгізген соң, төбелері көкке тигендей қуанысып, ерекше мәз болды.

Көлік шатырын шифрмен жапқан ақ үйдің алдына келіп тоқтағанда, ағасын көргенше асығып келе жатқан Коля Гончаренко: «Көп кідіріп қалмаймыз ба?» — деп сұрап еді. «Жоқ, біздің үйден қымыз ішеміз де жүріп кетеміз»,— деді Ғалымжан.

Қымыздың атын естігені болмаса, Коляның бұрын татып көрген дәмі емес-ті. Ақ сүт шүпілдеген мәнерлі кәрлен кесені қолына алғанда, ернінің ұшын ғана тигізіп, күлімсірей тамсанды да, бір ұрттап алып қатты ашырқанды. «Ішіп қой, қарағым, өздеріңе әдейі сақтап қойған төтті қымыз»,— деді Ғалымжанның шешесі. Коля қолындағы қымызын тауысып ішкенде, ол кісі және бір кесе қымызды мөлтілдетіп қонаққа ұсынды.

Коля бұл жолғы қымызын әрең тауысты. Түгел ішпей кесе түбінде сарқыт қалдырса, үй иесінің көңіліне келер деп ойлады. «Ішіп ал, кешке дейін сусамайсың, қарның да ашпайды»,— деп, бір жағынан Ғалымжан қыстады.

Қымыз буынына түскен жас қонақ ауылдан бірер шақырым ұзап шыққан кезде-ақ арба үстінде маужырай бастады. Күн ыссы. Ғалымжан Коляның арбада жантайып, азырақ мызғып алғанын мақұл көріп еді, бірақ қонақ көнбеді, өзі бір қызықты әңгіме бастады да, бой сергітті.

Осы көңілді әңгіме үзілмей ширатылып келіп, бұларды егінші механизаторлардың вагон-қосына жеткізіп салды. Үш дос көлікті көлеңке жерге байлап, Коляның ағасы комбайнмен егін орып жүрген участокке жаяу кетті.

Теңіздей толқып жатқан жалпақ егіннің арасындағы жолмен үшеуі жүріп келеді. Коля Гончаренко кейде сәл бөгеліп, құмаршыл көзін алысқа қадап, масайрап тұрып қалады. Ашық омырауын самалға тосып, құлашын жазады. Айдын теңіздің ерке құсынша егін үстімен қалықтап ұшып кеткісі келетіндей. Тілегі орындала қалса, қазіргі бар қалауы осы ғана болар еді!

Өзі жүретін комбайн бері таман бұрыла берді. Оған жанаса еріп, бункерден бидай құйып алған үлкен самосвал, Колялардың қасынан гүжілдеп өте шықты. Бұларды таныды білем, комбайншы оң қолын көтеріп белгі берді. Коляның ағасы сол еді. Үш дос аңызға шығып, қол ұстасып, оған қарай жүгіре жөнелді. Комбайншы да төмен түсіп, қарсы жүрді.

Коля ұмтылып жүгіріп кеп ағасының мойнына асыла кетті. Ағасы оны қатты қысып құшақтап, маңдайынан сүйді.

— Міне, мен сізге қонаққа келдім! — деді Коля жүзі бал-бұл жанып.

— Сен ең әуелі менің қонағым боласың! — деп Ға-

лымжан иығын қомпайтты. Коля басын изеді. Ғалымжан бүйірін таянып қожырая қалды. Мақсұт күліп жіберді.

1956

МЕНІҢ АНАМ

Қайыңды табандатып тиеген жалпақ шананы қозы күрең ат жеңіл сүйреп келеді. Атты еркіне жібермей, тежеңкірей ұстап, құлақшынымның бір құлағын тіке қайырып қойып, шананың нақ басында мен отырмын. Әкемнің үлкен тонын астына жайып жіберіп, екі қолын айқастырып әкеп желкесіне төсеп, інім жұмсақ төсекте көсілгендей-ақ шалқасынан түсіп жатыр. Әлсін-әлі маған қысқа-қысқа бұйрық беріп қояды:

— Атың жолдан шығып кетпесін. Қыспалама, тура жүр, шанаға ауыр болады.

Озі бір егде адамдай-ақ сөзін салмақпен айтады. Көңілі өрқашан көтеріңкі шағында оның осылай қоқиланып кететіні бар. Өйтсе де сөйлер сөзі өз басына жарасып тұрады.

— Қалай, Сырым, шаршаған жоқпысың,— дедім ініме бұрылып, бірқырындай отырып.

— Түу, шаршау қайда! Шаршау дегенің ойыма кіріп те шыққан жоқ,— деді ол селдір қасын керіп, маған маңдайынан қарап.

Сырымның сыр білдірмейін дегені болар. Еріксіз езу тарттым. Ағаш кескенде араның бір құлағын ұстаған ол: «қолым талды»,— деп, жиі-жиі дамылдап отырғанды. Тынығып алған соң араны жұлқи тартып, ентелей жөнеледі. Барымды мен де салам, тырысып ол да қалмайды. Өстіп, біраз жарысып барып, ентігіп қалып, үлкен көзі жыпылық-жыпылық етіп, маңдайы тершіп, жалт беріп қарға отыра кетеді. Сәл өл жиып, егеске қайта түседі. Осылай жұлқылап мені де қалжыратқан, өзінің де сілесі қатып еді. Енді айтып жатқан сөзіңіз қарашы! Қасақана емес, шыны.

— Шаршамадым дейсің, ә? Ағаш кескенде қолың талып, тыныстауың аз емес еді ғой,— дедім оған сол жымыған қалпымда.

Сырым сол жақ қырына аунай беріп, оң қолын шұғыл жоғары көтеріп:

— Күлме, күлме, Бақытжан. Мен онда болдырғам жоқ, азырақ демалдым,— деді. Өзі және дәлел айта бастады.— Мен көп отырғаным жоқ қой. Тынығып алғаннан кейін араны қалай құйқылжыттық біз. Демалмағанда, бәрібір, араны бір тартып, бір созып кешке дейін отыратын ек. Рас па, мұным? Солай деші!

— Иә, солай.

Шананың темір табаны қатқақ жолды скрипканың сым шегіндей қатты ысқылап, үзілместей ащы бір сықыр үнмен шыңғыртып келеді. Күн аса суық болмаса да, бет қарырдай ызғары бар. Семіз, жұмыр күрең аттың тершіген ұзын түктері қырауытып, жон, сауыры ағараң тартты. Бұл атты әкем биыл күзде сатып алып, ерекше баптап жүрген. Жаз жарысқа қосамын деген де ойы бар. Бүгін демалыс күні отын алып келуге біз жегіп шыққан едік. Көптен мінілмей құр жүргендіктен бе, әлде шанада қоқиып отырған Сырым екеуміз екенін білді ме, қозыкүрең ауылдан шыға бере-ақ әрлі-берлі ойқастап, бір жағына жұлқи тартып, бізбен біраз алысып еді. Делбенің бір ұшына мен, екінші ұшына Сырым жабысып, оған ырық бермедік-ау! Жолға жөндеп түсіріп алған соң ат та көсілді, біз де бір-екі рет қамшыны көміп жібердік. Жүгі ауыр қозыкүрең қазір енді мырсындай боп, қамыстай тіп-тік қос құлағының арасынан желбірей түскен кекілі желк-желк етіп, қатты аяңмен келеді.

Осы өңірдегі бар ағаштың қожасы — орманшының үйі көз ұшында, бір қойнауға жасырынып қалды. Біз сусыз сайды жағалап жүріп отырып, шалқайып қырға шықтық. Аулымыздың биік-биік ақ үйлері көзге бірден шалынды. Кешкі оттарын ерте жаққан шеткі үш-төрт үйдің төбесінен бұлғаңдай шалқыған түтін көрінді. Біреуінің мүржесінен қою бозғыл түтін қатты будақтап тұр. Не де болса, шірік теректі, яки сусінді қайыңды пешке толтырып тастаған ғой, сірә!

Аю терісінен тігілген шолақ қара тонының жағасын төмен қайырып жіберіп, орнынан шапшаң ұшып түрегелген Сырым, жамбасымды баса, менің ық жағымнан келіп отырды. Суық сорған ақ сары жүзі бозаң тартып, менің бетіме қарады да, ол:

— Бүгін аз жұмыс істеген жоқпыз. Мамам кереметтей риза болар-ақ,— деді.

— Әрине, — деймін мен.

Балаларының ісіне қуанып, шешемнің алғыс айтарын білемін. Ол бізді мейірлене жақсы көреді. Оның жүзінен әрқашан да жылы нұр төгіліп тұрғандай болады. Біз бірдемені бүлдіріп алсақ та, қабағына ол кейістік жиырмайды. Бір жолы, шешемнің мені қасына оңаша шақырып алып, сабырмен сөйлеп, мінімді өзіме ақылмен ұғындырып отырғанда, өзім қатты ұялып, дуылдап жанған екі бетіме басуға мұз таппағандай шағым болған-ды. Ол кезде мен бастауыш мектептің үшінші класында оқитынмын. Мергендігімді байқап, тас атып жүріп, көршіміздің үйінің терезесін салдыратып сындырып алған едім. Енді қайда, содан бері талай жыл өтті. Қазір орта мектепте оқып жүрміз. Бірақ сол бір абайсыз ісім еске түскенде, бетім әлі күнге дейін дуылдап кетеді. Әлгі айтқан Сырым сөзіне өзім шынменмен разы болып келемін. Анаңды сүйінтерлік іс ете алсаң, тамаша ғой!

Ауылға қарай ылди еді. Қозыкүрең бұлк-бұлк желіп кетті. Сырым әлдене бір ойға сүңгігендей үнсіз отыр. Алдыма барлай көз салып едім, сиыр фермасына таман үлкен ұзын мая көшіп келеді екен. Алыстан андағанда, маяның жанында өрмекшідей-ақ көрінген шынжыр табан трактор мол шөпті сым арқанға орап алып, өрмекші ауына шырмалған шыбындай ғып бүрістіріп тартып барады. Сиыр қорасының алдында ақ халатты біреу адамдар жүр. Жол осы қораның тап тұсынан жанай өтеді.

— Бақытжап, менің бір сөзімді орындашы! — делі Сырым, ойымды бөліп.

— Не сөз?

— Фермаға әдейі бұрылып, мамама жолыға кетсек қайтеді? Ол қазір сонда ғой.

— Немене, отыныңды көрсетіп мақтанайын деп пе едің?

— Жо-жоқ, — деді ол, менің тік сөйлегенімнен абыржып қалып. — Мамам біз кешікті деп алаң болар. Қашан келгенімізді білсін. Жолдан айта кетейік.

Не ойы барын қайдам, әйтеуір оның мына сөзі орынды да, дәлелді болды. Өзім де қостадым.

Біз отын тиеген шаңамызбен бұрылып келіп, атты қақпа алдындағы биік бағанаға байладық та, кең қораға ендік.

Бұрын да талай келген, талай көрген жер ғой. Арғы шетте сауыншылар бөлмесі бар-ды. Тура соған бет алдық. Қарсымыздан дөңгелек қара сақалды бақташы шал жолықты.

— Е, балалар, жол болсын? — деді ол, бізбен жайдары амандасып.

— Шешеме барамыз,—деді Сырым іле жауап қайырып.

— Ә-ә. Осы, сен әлгі төртінші класта оқитын ұлымысың? Өзің бізге жиі келесің ғой. Жақсы мұның,—деп, бақташы Сырымға көзін сығырайта қарап, бізге жөн нұсқады.— Ә-ә, шешем деген екенсің ғой, Зылиха анда... Сауыншылардың жиналысы өтіп жатыр... Ауыз үйге кіріп, аялдай тұрыңдар. Қазір бітіреді...

Есігін сықырсыз ашып, шал нұсқаған ауызғы үйге ендік. Екінші бөлмеден бір әйелдің нық-нық сөйлеген ашық үні құлаққа тиді. Бізде үн жоқ, тым-тырыс, тына қалдық. Әлгі дауыс енді тіпті айқын естілді.

— Өй, Бақытжан, бұл сөйлеп тұрған менің мамам ғой! Сол... Тап өзі! — деді алып-ұшып Сырым.

Шешем даусы салмақты да, қатқыл шығады. Біреудің мінін көріп, айыбын бетіне басып тұрғандай:

— Дұрыс емес, мүлде дұрыс емес. Әр сиырдан жазда күніне қанша сүт алынса, қыста, тіпті аязды-боранды үскірік күндерде де сонша литр сүт саууға болады. Жаз айында сүтті болған сиырдың қыс айында тандыры тартылып қала ма? Жоқ. Бақ оңдап, сүтті қалай алар екенсің...

— Бағып-қағудан кенже емес қой. Басы-қасынан шықпаймыз,— деген әлсіз бір дауыс шешеме қарсылық білдірді.

— Жақсы күт деген, сиырды күндіз-түні күзетіп отыр деген сөз емес,— деді шешем,— ал сенің қарауыңдағы сиырдың сүті қалай молықсын, күнделікті жемін баптаусыз бересің. Сиырдың үстін мезгіл-мезгіл таза-лап, желінін жуып, сүртіп отырмайсың. Мұның бәрін басыңа машақат көресің. Салақтық пен кір басқан жерде таза жұмыс бола ма?

Сырым жиналыс жүріп жатқан бөлменің есігін ақырын ғана ашып, сығалап, шешеме қарамақ болып еді.

— Жоқ, бұл жөн емес. Мұндай салғырт қылыққа, еріншек мінезге қатаң шара қолдану керек,— деген арғы жақтан шыққан дауыс тап осыны аңдып, бұған арнап айтылғандай, Сырым дереу кейін шегініп кетті.

— Жүр, жөнелейік үйге! — деді ол мені асықтырып.

Жиғалыс әзір аяқтала қоймас деп ойлап, мен де бекерден-бекер тұра беруді мақұл көрмедім. «Жарайды, бақташыға келгенімізді жеткізе салыңыз, деп айталық та, жөнелейік», — дедім Сырымның көңілін тындырып.

Отынды алып үйге де жеттік. Ішке енгізіп, ағаштарды қораның бір бұрышына дестелеп үйдік. Ақ қайыңдарды шанадан тез-тез түсіріп, ретімен жүкше жинадық. Жүгіре басып, шананы сыртқа итеріп шығарды да, Сырым қора ішін тал сыпырғышпен тап-таза ғып сыпырып-сиырып тастады.

— Атты тысқа апарып, дұрыстап байла, суысын, — деді маған.

— Сонша аптығып саған не болды? — деймін оған. Үндемейді. Әбігерлік басып, өзімен-өзі болып жүр. Ашуланып жүрген жоқ, әлденеге сабыры кеткендей.

Бар жұмысты бітіріп, үйге кіргенде де ол жылдам шешініп, шалшаң жуынып, портфелін ашып, арифметикадан есеп шығаруға кірісті. «Азырақ демалсаңшы, Сырым» деген менің сөзіме. «Жолда, шана үстінде-ақ тынығып алғанмын», — деп кейіссіз, сыпайы ғана тіл қатты. Ал есебін шешеуге ерекше бір тың, мол күшпен түйіле төнді. Енді мен де оның назарын бұрмауға тырыстым.

Бұл кезде күн кешкіріп, үй іші қаракөлеңкелене бастап еді. Электр шамды жақтым. Ән тыңдағым келіп тұрса да, математикті елеңдетпейін деп, радионы тұншықтыра бұрап қойдым. Өзім шеткерірек дөңгелек столға барып отырып, бүгінгі келген «Комсомольская правда» газетіне көз жүгірттім.

Сырым білер есебін қағып-ақ тастады білем, көңілденіңкіреп, қозғалақтап отырды. Менің ойыма шешем айтқан әлгі бір сөздер түсті. Я, ол колхоздың озат сауыншысы ғой. Барлық жұрттың тек алдыңғы лекте болуын көңілі қалайды. Еріншектерді жаны жек көреді-ақ. Рас, мен де ұнатпаймын ондайларды. Шешем жаңа кімді сынады? Кімнің айыбын алдына жайып салды? Манағы бір «бағып-қағудан кенже емес қой» деген әлсіз қарсылық кімнің аузынан ілбірей шыққанын аңдап та қалғанмын. Шешем сол сәтте қабағын да шытып қалған шығар. Соның табы, бөлкім, сөл тарамай жүзінде тұрып қала ма?

Осы ойымның тап үстінен түсті Сырым.

— Мамам үйге келгенде ренжімес пе екен? — деді ол, өзінің таза көңіліндегі бір ойын жасырмай сыртқа ағытып.

— Неге? — дедім шұғыл.

— Жиналыста біреуге қатты ұрысты ғой. Мамам, сірә, бүгін бір жайға ашуланған болу керек, — деп топшылады Сырым. Мұның манадан бері дегбірсізденіп жүргенінің себебін енді сездім. Ініме не десем екен?

Сырым бірдеме айтқысы келіп, оқтала беріп еді, сырт етіп алдыңғы бөлменің есігі ашылды. Шешеміз екен.

— Е, өздерің, келе кітапқа жұмылыпсыңдар ғой, — деп, ол көңілді сөйлеп, үйге күлімсірей енді. — Көрдім жұмыстарыңды. Азамат кісі өстеді!

Ол Сырымға жақын келіп, оның маңдайынан сүйіп:

— Сен шаршаған жоқпысың, күнім? — деді, інімнің бұйра шашын алақанымен сипап. — Тамақ әзірлеп қойып кетіп ем, ішпегенсіңдер ме? — деп, менен сұрады.

— Шаршағамыз да жоқ, қарнымыз да ашқан жоқ, — деді Сырым еркелігі бар жайраң үнмен. Ол шеше өңіне сәл көз тоқтатып, барлай қарап еді, көзінің етегінде азырақ ұсақ әжімі бар жайдары қоңырқай жүзден өз жорамалының еш нышанын да көре алмады. Інім қипақтай түсіп:

— Сіз ол сауыншыға неге қатты ұрыстыңыз? — деп, шешеме төте сұрақ қойды.

Шешем қасын сәл көтеріп, ақырын ғана жымиды.

— Неге ұрсайын, ұрысқамын жоқ. Кемшілігін атадым. Өзі аңдамай жүргенін аңғарсын дедім. Сол ұрысқан бола ма екен. Мұны жолдасқа жаны ашығандық, көмектескендік дейді. Ұғып қой, Сырымжан, — деді...

Дәл келесі күні, кешқұрым, шешем кешегі жиналыста өзі қатты сынға алған сол сауыншы әйелмен біздің үйде, оңаша бөлмеде ұзақ әңгімелесіп отырды.

Сабақтан дабырлап қайтқан бойда Сырым олар отырған бөлмеге аңғалданып кіріп барды. Шешеммен де, бөгде әйелмен де қысқа-қысқа сәлемдесіп, күлім қағып, қайтадан кері шықты.

— Сен бүгінгі сабағыңның жайын маған айтпастан неге өте шықтың? — дедім мен Сырымға.

Ол жымыңдап маған: «бәрі де қалпынша. Көңілдегімдей болды!» — деді де, сырт киімдерін шешініп, гар-

деробқа апарып ілді. Содан кейін менің қарсы алдымдағы стулға келіп сүйене қалды да:

— Анау кісі мамаммен сиыр сауу жайында сөйлесіп отыр екен. Бір сөзінен-ақ аңғарып қалдым,— деді сыбырлап.

Мен үндемедім. Тек оның сөзін құптап, басымды изедім. Бұл қимылым Сырымға жұмбақтау көрінді білем, ол кескініме алақ-жұлақ қарады да:

— Неге үндемейсің? О кісі мамама келгеніне көп болды ма? Жай кеп пе? — деп ынтыға сұрады.

— Кеше мамамның жиналыста сынаған адамы осы әйел,— дедім мен.

— Ене, өздері қазір күлісіп сөйлесіп отыр ғой,— деді Сырым шын таңырқағандай.

— Әрине, екеуі де сауыншы болған соң, әңгімелері де сиыр мен сүт жайында.

Аңдаймын, осы сөзім Сырымға ой түсіріп кеткендей. Өзімнің де есіме шешемнің бұған айтқан нақылдай ақыл сөзі түсті.

— Менің мамам қандай тамаша адам! Ол ешкімге де ұрыспайды. Ол әрқашан ақыл айтады? — деді Сырым қуана сөйлеп.

Осы сәт маған аласа ғана бойлы өзімнің анам, жай қарапайым сауыншы ғана емес, кең пейілді, сезімтал, сабырлы, мейірімді үлкен ұстаздай көрінді.

1954

АЛМАГҮЛ АПАЙ

Тіршілік-тұрмыс мүддесі үшін әр адамның өзінше құрған жоспары болады. Бірақ ол жоспарды өмір ағыны өз ырқына бұрып әкете береді...

Бұл күнде жасы елудің жуан ортасына келген Алмагүл осы ғұмыры ішінде мұндай күйді басынан сан кешірді. Өмірден есе ала алмай опық жеген жері жоқ, бірақ өз тіршілік-тұрмыстарының мүддесін ойлап іштей құрған талай жоспары, күтпеген жерден бұзылып қала беретін. Алмагүл бұл үшін өзін жазғырмайтын, кейбір әйелдердей құр өкініп қапаланбайтын, болған жайға өмірдің өзінен себеп тауып, көңілі соған дауалайтын да, тіршіліктің жаңа күйіне тез бейімделетін. «Адам-

ның есейгенге дейінгі өмірінде өзгерістің жиі болуы табиғи нәрсе», — деп ойлайтын ол.

Ал, қазір Алмагүл өмірдің басқа заңын қадыр тұтатын болған. «Адамның жасы ұлғайғаннан кейінгі тіршілік-тұрмысы орнықты болып, бірқалыпты сарынмен тыныштықта өтуі жарасымды», — деп ұғады.

Соңғы он жылдан бері өмір оның осы ойын құптап, Алмагүлдің іштей құрған жоспарының шырқы бұзылмай келе жатыр еді. «Ерім Рамазан да пенсияға шығатын жасына келді. Балалар болса ер жетті. Ендігі қалған өмірімізді, көп жылғы сіңірген еңбегіміздің рақатын көріп, осы отырған құтты мекенімізде тыныштықпен өткіземіз», — деп ол әсіресе соңғы кездерде жиі айтатын болған.

Бұлар ауданның ең ауқатты бай колхозында тұратын. Өздерінің еңбек ақы, маңдай терімен салып алған бес бөлмелі сәнді үйі бар. Жасынан қолына күрек ұстап үйренген Алмагүл ерінбей-жалықпай еңбектеніп, үйдің маңын бау-бақшаға айналдырып, неше алуан жемісті ағаштар, гүлді бұталар өсіріп, құлпыртып тастаған. Ауылдың дәл іргесінде шымырлап ағып жатқан өзен бар.

Жағасы — жасыл тоғай. Жазды күнгі ауасы қандай, шіркін! Бұл жердің ауасының шипалық қасиетін Алмагүл артықша бағалады.

«Дүниеде бұдан көрікті де, қасиеті артық та жерлер бар шығар, сонда да оларды осы отырған сар жайлауыма теңгермеймін!» — деп отырады ылғи.

Алмагүл бұл мекеннің ерекше қадырлы көрінетін және де бір себебі — олардың төрт баласының төртеуі де балалық шақтарын осы жерде өткізіп, орта мектепті осы ауылда бітіріп шыққан. Балаларының өскен ұясы асыр салып ойнаған жері анаға сондықтан да аса ыстық тартып тұратын.

Сөйтіп, қалған ғұмырымыз осы құтты мекенде өтеді деп, еш алаңсыз тіршілік етіп жатқанда, өмір ағыны Алмагүлдің бүкіл ішкі жоспарын тағы да бұзды да кетті. Бірақ бұл жолы Алмагүл мұның себебін тек ерінен көріп, бар кінәні Рамазанға ғана аударды.

— Менімен, ағайын-туғандармен ақылдаспай бұл неткенің? Жасың ұлғайды, қайратың кеміді, енді елпідеп қайда бармақсың? Құптамаймын бұл ісінді. Үйжайымыз бар, он жылдан бері осы ауылда әбден ірге бекітіп, орнығып қалдық... тағы да қопарылып, басқа

жерге қоныс аудармақпыз ба? Жоқ, құтты орнымнан тапжылмаймын мен,— деп, Алмагүл наразылығын айта отырып: — өзің де әліңе қара, баяғы жігіт күнің жоқ қазір, жасың алпысқа келді, тізгінге ие бола алмай, құр күлкіге қаласың,— деп, бір жағынан күдік те білдірді.

Рамазан әйелінің бұл сөзіне күліп жауап қайырды.

— Сен мені жасы алпысқа келгенде басы қалтылдап алжып қалатын жаман шалдардың бірі ғой деймісің. Өлде сеніңше, алпысқа келдім деп, екі қолды жылы суға малып қойып, арқаны пешке қыздырып, маужырап-мүлгіп отыруым керек пе?! — деді.

Ол бурыл тартқан қою мұртын бір сипап қойды да, әйелінің кескініне сабырлы жүзбен барлай қарады.

— Рас айтасың, баяғы жігіт күнім жоқ, жасым ұлғайды, өңім тозды... Бірақ, бойыма еңбектен сіңген қасиет бар, ол тозбақ емес...— деді салмақты сөйлеп. Сәл бөгеліп, сөзін әрі қарай жалғастырды.— Он жасымда қозы бағып, еңбек дәмін татқан ем, содан беріде еңбектен бір күн жалтарған жерім жоқ. Абыройсыз болған күнім және жоқ...

— Білемін ғой өзім де, мұны несін айтып отырсың маған,— деді әйелі оның сөзін бөліп.

— Білетінің рас. Бірақ бүгін мені құптамай, дау айтып отырғаныңа қайранмын.

— Дау емес, жөнін айтып отырмын мен. Бұдан бұрын осылай қарсы болған күнім бар ма?.. Бар ісінді ылғи құптап келгенмін. Ал бүгінгі қарсылығым қисынды. Пенсияға шыққалы отырғанда қызмет ауыстырып, жаңа жерге қоныс аудармақ боласың... Ойланшы өзің, дұрыс па осының?

— Дұрыс деп ойлаймын.

— Не дейін саған... Бүкіл жақсы ойымды, жоспарымды өзің бұзғалы отырсың... Жоқ, қарсымын мен. Бұл жерден ешқайда да көшпейміз!.. Қартайғанда тентірет жайым жоқ.

— Жаным-ау, сабыр етші өзің,— деді Рамазан, әйелі даусын көтеріп қаттырақ сөйлеп бара жатқан соң.— Мен саған қиыр шығысқа көшеміз деп қыспақ сап отырған жоқпын ғой. Егер кететін болсақ, осы отырған ауылдан отыз шақырым ғана ұзап барып қонамыз. Бір ауданның аймағы...

— Сонда да көшпейміз... қарсымын...

— Қимайтының не сонда? Он жыл бойы үйреніп қалған осы ауылымыз ба, әлде мынау үй-жайымыз ба?

— Екеуін де қимаймын... Жайлы қоныстан, құтты мекеннен қозғама бізді. Екі балаң өз алдына үй болып, олар да осы ауылда қызмет істеп отыр. Олардан жырақ кете алмаймын... Ойлан, отағасым, әлі де кеш емес, айны пікіріңнен... Жас кезің емес, кәріліктің сыбағасы — тыныштық өмір.

— Ал мен қалай алмадым сол тыныштықты. Бұрқасынға үйренген адаммын, алпысқа келсем де, дауылға қарсы жүруге құмармын,— деді Рамазан.

Алмагүл ауыр күрсініп үндемей отырып қалды. Ерінің табанды мінезін жақсы білетін ол, Рамазанды өзі үгіттеп райынан қайтара алмасын ұғынып, ендігі сөзді артық көрді. Ішінен ойға шомып, үн-түнсіз біраз отырды да, орнынан жайлап қана түрегеліп, ақырын қозғалып, үйден шығып кетті.

Бұлардың үлкен ұлы Сабыр былтыр үйленіп, өз алдына отау боп шыққан болатын. Алмагүл ешқайда бұрылмастан, түп-тура жүріп отырып осы баласының үйіне келді. Сабырдың даладағы жұмыс басынан жаңадан ғана келіп отырған беті еді. Анасы есіктен кіріп келе жатқанда оның томсарыңқы жүзін шапшаң байқаған Сабыр, орнынан ұмтыла түрегеліп:

— Апа, өңің неге сынық? Бір жерің ауырған жоқ па? — деп асыға сұрады.

— Жоқ, сырқаудан аманмын, балам,— деп, Алмагүл төрге қарай өтіп, диванға барып отырды да,— әкеңнің үстінен арыз айта келдім,— деді баласына.

— Ә, солай деңіз, арыз етер деп өзім де ойлап едім,— деді Сабыр езу тартып.

Алмагүл баласының бұл сөзіне таңданғандай болып, Сабырға көзін тіктеп қарап:

— Әкең сенімен ақылдасып, әңгімені әбден пісіріп қойған екен ғой,— деді.

— Иә, бұл әңгіменің ішінде болдым мен,— деді Сабыр,— Ауданда партком секретарының алдында ұсынысты әкемнің өзі жасады. Бұл ұсынысқа бәрі қуанып қалды. Мен де қуандым. Жолда ауданнан қайтып келе жатқанда әкем: «Агроном балам, сенің көзің менен гөрі жітірек қой, қалай дейсің, арқаға алған жүгін көтере алмай әкең ертең жұртқа күлкі боп жүрмей ме?» деп сұрады. «Кәрілігіңе қарамай, осындай ұсыныс айтуыңның өзі батылдық, талайға өнеге болатын

жай», — дедім мен. Расында да солай емес пе, апа-ау!

— Ә, қойшы... әкеңе жел берген сен екенсің ғой. Әкеңді күннен-күнге жасарып келе жатыр деп ойлай-мысың? «Алпысқа келдің, енді жаныңды жей бермей, пенсияға шық. Көп жылғы еңбегіңнің рақатын көр, жаныңды күт» демеймісің қайта... О несі, мен бұған жөн айтқалы келсем, әкесін жақтайды ғой...

Алмагүл бұдан кейінгі сөзді артық көріп, төмен қарап, тұнжырап отырып қалды. Біраздан соң орнынан күрсіне түрегеліп, баласына ренішті қабақпен бір қарады да, бірақ ештеме демей, үйден үнсіз шықты.

Ол өз үйіне бұрылмады, тұрмысқа шыққан мұғалім қызы Күләннің пәтеріне бет алды.

— Қалқам, басым ауырып кетті... терлесем айығар, шай қойып жіберші, — деді Алмагүл, қызының үйіне есіктен ақырын қозғалып кіріп келе жатып.

— Самауырымыз қайнап тұр, апа, — деп, Күлән шапшаң қимылдап, аласа дөңгелек столға дастарқанды жайып жіберіп, шайды тез қамдады.

Алмагүл қаймақ құйылған ыстық қою шайдың інісіне сүйсініп, қолындағы кішкене сырлы кесені аузына таман апара берді де, қызына бұрылып:

— Әкеңнің жаңалығын естідің бе сен? — деп сұрады..

— Ағайдан естідім. Мен де қуанып жатырмын, — деді Күлән.

Алмагүл шайдан ұрттамастан, кесесін столға қойды.

— Шырағым-ау, өр нәрсенің жөнін білетін балам едің ғой. Мені жақтап, әкесіне тілін алғызар деп келсем... Өзің байыптап ойлап көрші, бауыр басқан ағайын жұртымыз, орнығып қалған үй-жайымыз бар, осының бәрін тастап, көшіп кету оңай ма?.. Бұрынғы қайратты күніміз емес, әкең де, мен де кәріліктің құрсауына іліндік... қоныстан қозғалу оңай тимейді бізге...

Алмагүл Күлән ойлансын дегендей әдейі бөгеліп, сәл күтті де:

— Әсіресе әкеңді ая, басына бейнет тілеп алғалы отыр, — деді.

— Әй, апа-ай, қандай қызықсыз! Осы жасқа келгенше өз жөнінен бір жаңылып көрмеген менің көкем, қолынан келмес іске ешқашан да ұмтылмайды. Ал,

ұмтылса жеңіп шығады! Кәміл сенем бұған! — деді Күлән өңі жайнай сөйлеп.

Ана қызының райын осы сөзінен әбден ұқты да, енді ләм демеді. Біраз үнсіз отырды. Кеседегі шай суып қалды...

«Жас қой бұлар, өмірдің азабы мен тұзабын қайдан білсін», — деп ойлады Алмагүл.

Ол енді Рамазанмен жасы құрдас, қазір пенсияға шығып отырған, өздерінің ең сыйлас адамы — Ақпаймен ақылдасуды мақұл көрді. «Рамазанға дұрыс ақылды сол ғана бере алады», — деп дәмеленді...

Ақпай — қырық жылдай бала оқытып, ұстаздық қылған кісі еді. Ойындағысын мәймөңкелемей тура сөйлейтін ашық адам болатын. Ол Алмагүлдің арызын әуелі бастан-аяқ түгел тыңдап алды. Сөзін бөлген жоқ. Әйел сөйлеп болғаннан кейін ғана Ақпай оған екі-үш сауал берді.

— Ал енді тыңда, — деп, ол осыдан соң өз ойын айтты. — Мен пенсияға жасым алпысқа келгендіктен шыққан жоқпын, денсаулығым нашарлап кетті... Еңбекке үйренген адамның еңбектен қол үзгені қиын болады екен. Бірақ не шара, денсаулық кем... Рамазанның ісіне қызығамын. Ол — табаны тағалы көрі тарлан ғой. Көк мұзға түссе де тайғанамайды. Рамазанның сүрінгенін көрдік пе? Әуелі колхоздың малын бақты — жүлде алды. Бригадир сайланды — озып шықты. Төрт жыл майданда болды — жауды жеңіп оралды. Тұралап қалған екі колхозға, бірінен кейін біріне, председатель боп барып еді — екеуін де алдыңғы қатарлы шаруашылықтар санатына қосты. Өзің де білесің, бұдан он жыл бұрын осы колхоз қандай еді? Ал Рамазан председатель боп келгеннен кейін қалай көтерілді? Аудандағы ең бірінші колхоз! Рамазанды «бұрқасынға үйренген адаммын, дауылға қарсы жүруге құмармын» деп айтты дедің ғой. Бойдағы қайратты білдіретін жігерлі сөз! Оның аудандағы ең нашар колхозға председатель боп баруға тағы да тілек білдіргеніне мен шын жүректен қуанамын. Ерлік!

— Бүгінгі Рамазан кешегі Рамазан емес қой... Құрдасың алпысқа келді емес пе... — деп еді Алмагүл.

— Біздің ұғымымызда бір-ақ Рамазан бар. Ол — табанды, жігерлі, ер Рамазан, — деді Ақпай салмақпен.

«Менің жайымды сен де ұға алмадың ғой...» — деп Алмагүл ішінен ренжіді.

Ол буындарынан әл кеткендей боп, бұл үйден ілбіп шықты. Өз үйіне, аяғы талып, әрең жетті.

— Бәйбішем-ау, қайда жүрсің? Сені күтіп отырмыз манадан,— деді Рамазан, әйелі есіктен күйбеңдеп кіре бергенде.

Алмагүл ләм-мим деместен, үнсіз қозғалып, жоғары шығып отырды да, еріне жүдеу жүзбен қарап, ауыр күрсінді.

— Жүргелі отырсың ба?— деді ернін қыбырлатып.

— Жүргелі отырмын. Колхозшылардың жалпы жиналысы болады,— деді Рамазан.

— Сол колхозға председатель боп баруға біржола бекінгенің бе?

— Бүгінгі жиналыста шешіледі. Колхозшылар қабыл алса, мен өзір,— деді Рамазан.

Алмагүл қабағын шытынды. Екі-үш минуттай үнсіз отырды да, еріне салмақты жүзін бұрып:

— Бұл ісінді мен құп көрмеймін. Тыныштығымыздың сәнін бұзба... тағы да айтамын, бұрынғы жігіт күнің емес... ойлан...— деді...

Бірақ, Рамазан жөнеліп кеткеннен кейін, қалың ойдың қоршауында Алмагүлдің өзі қалды. Ойы әуелі бытырап, әр жайға бір ауыса берді де, жел иірген бұлттай бірте-бірте тұтасып, қоюланып алды. Есептеп көрсе, Рамазан екеуінің отасқанына қырық жыл болыпты. Екеуі бірге өткізген осы өмірлерінің ішінде талай қуанышты да көрді, талай ауыр күндерді де бастан кешті. Бірақ ерімен екеуі осы уақытқа дейін бір-біріне қатқыл сөйлеп, көңіл қалдырысқан күндері жоқ екен. Рамазанның осы соңғы әрекетіне дейінгі барлық ісін Алмагүл жөн көріп, ылғи құптап келген. Ерінің әр ісіне сәт тілеп, көңілі алаңдап, алабұртып отыратын.

Балаларының алды өз алдына үй болып, Рамазанның жасы пенсияға шығуға тола бастаған кезде, «енді қалған ғұмырымызды тыныштықта алаңсыз өткіземіз» — деп, көңілі жайлана бастаған еді. Міне, тағы да көңілге алаң кірді.

«Жоқ, ендігі қалған өмірімізге тыныштық керек. Қозғалмаймыз жылы орыннан. Рамазанды райынан қайтарамын»,— деп ойлады Алмагүл.

Осы мезетте бөтен бір суық ой оқыстан келіп, оның жүрегін тітірентіп жіберді. Рамазанды бүгінгі жиналыс председатель етіп сайламай тастаса жақсы болар ма еді? Ол барғысы келгенмен, колхозшылар қабыл

алмаса, осы ауылда, өз орнында қала бермей ме?

Алмагүл өз ойынан өзі шошып қалды. «Ерім осы жасқа келгенше, оған жұрттың сенім білдірмеген жері жоқ еді ғой. Енді шашына ақ кіргенде, сол сенімнен айрылып, қор адам болғаны ма? Мүмкін емес... Илан-баймын...» — деді күбірлеп. Буыны сытыр етіп, орнынан жылдам түрегеліп, терезеден сыртқа көз салды. Қолын маңдайына қалқалап, кәрі көзін сығырайтып, ерінің келетін жолына ұзақ сүзіліп қарады.

Бір мезетте, дөңнен асып, даңғыраған күзгі қара жолмен төмен құлап зырлап ағып келе жатқан жеңіл машина көрінді. Көкзеңгір «Волганы» Алмагүл бірден таныды.

Машина үйге таяп қалғанда, ол шапанын нығына желбегей жамылып, есік алдына шықты.

Күлімдеген жас шофер «Волганы» Алмагүл тұрған табалдырыққа жанастыра әкеп тоқтатты.

Рамазан әйелінің жан толқынын реңінен таныды да:

— Көңіліңді орнықтыра бер енді, колхозшылар қабыл алды,— деді машинаның есігін ашып жіберіп.

— Бір ауыздан қуанып сайлады!— деді шофер көңілді үнмен.

Алмагүл еріне сүйсіне қарап, салмақпен жымиды...

ДОС СӨЗІ

— Мен өзімнің алдымда сөйлегендердің пікірін қайталамаймын, бір досым туралы айтамын,— деп жіңішке, сұңғақ бойлы Нұрлан сөзін шұғыл бастады да,— ол досым — мынау Әсет,— деп, қасында отырған көршісіне бір қарап қойды.

Әсет пен Нұрлан екеуі араларынан қыл өтпестей дос болатын. Бірі мен бірі жанжалдасып, керісіп көрген бала емес. Екеуінің үйлері де көрші, қораларының қақпасы біріне-бірі қарап тұрады. Әсет пен Нұрлан күнде мектепке бірге барып, сабақтан ылғи бірге қайтатын. Өздері сырлас; бірінен-бірінің ешқандай жасырған ісі жоқ. Олай болса, Нұрлан Әсет досы жайында не айтпақ екен? Әсет Нұрланға жалт етіп қарады. Досын санынан түртіп, «мақтайсың ба?» деп күбір еткісі келіп еді, алдында отырған сары қыз естіп

қалар деп қаймықты. «Әрине, мақтайды. Мені нағыз досым Нұрлан мақтамағанда кім мақтайды!» деп ойлады Әсет. Ол Нұрланға қарап жымыңдап отырды да, кенет селк етіп, түсі бұзыла қалды.

— Мен Әсетті мақтамаймын... сынаймын,— деді Нұрлан. Өңі қызарыңқырап, сәл бөгелді. Оқушылар Нұрланға тегіс бұрылып қарап, таңырқасып қалыпты. Әсет пен Нұрланның ерекше достығын бұлардың бәрі де білуші еді. Сондықтан Нұрланның сөзі оларға оқыс көрінгендей жәйі бар.

— Кідіріп қалдың ғой, Әсет жайында не айтқын келіп еді? Ойыңдағыны түгел айт, естік,— деп, класс жетекшісі Нұрланды жетелеп жіберді.

— Әсетті мен өте жақсы көремін, мұны өзі де біледі. Әсет жаман оқымайды, тәртіпсіздігі де жоқ... Мұны бәріміз де білеміз. Әсеттің үлкен бір кемшілігі бар. Әсет — олақ және мұның үстіне жалқау. Ол үйге барғанда ешбір жұмысқа қолының ұшын тигізбейді, көмектеспейді. Мәселен, кеше әкесі жұмысқа асығып кетіп бара жатып Әсетке: «Есіктің алдының қарын сен күреп қоярсың» — деп тапсырды. Ол мұны орындаған жоқ. Әкесі жұмыстан келген соң түн ішінде қарды өзі күреді. Мен Әсетке: «Әкеңнің тапсырғанын неге орындамадың?» — деп едім, ол: «Ұмытып кетіппін», — дей салды. Әсеттің бұл сөзін өзім бірнеше рет естідім. Терістігін айттым. Ал ол менің сөзіме ешқандай мән бермеді. Осынысы дұрыс па? Бұл сұрауға Әсеттің өзі жауап берсін... Өзге сөзім жоқ. Мен болдым.

Нұрлан орнына отырды. Әсет оған арқасын беріп, теріс қарады. Оқушылар өзді-өздері күбірлеп, сыбырласып, класс іші гуілдеп кетті. Мұғалім столды тықылдатып, балаларды тәртіпке шақырды.

— Сұрау бар ма? Енді кім сөйлейді? — деді ол.

— Әсет сөйлесін.

— Ол сөзін алға шығып айтсын.

— Біздің Әсетке қоятын сұрауымыз бар,— десіп оқушылар Әсетке сөз берілуін қалады.

Әсет орнынан құлақ-шекесі қызарып түрегелді. Сөзі де қысқа болды.

— Есіктің алдының қарын күремегенім рас. Бірақ мен жұмыстан қашқан жоқпын, ұмытып кеттім. Мен олақ емеспін, жалқау емеспін. Нұрланның сөзі өтірік,— деді.

Алдыңғы партада отырған сары қыз бұл сөзге қатты күліп жіберді. Әсет қабағын түйіп, орнына отыра кетті.

* * *

Әсет класс жиналысында қатты сыналып шықты. Бірге оқитын құрбылары оның жұмысқа қырсыздығын, жалқаулығын бетіне басты. Манағы сары қыз Әсетті «нәуетек, еріншек» деп кекетті. Тілінің өткірін қарашы! Әсеттің арқасына біреу біз сұғып алғандай болды. «Саған не жоқ, сабақтан себепсіз екі рет қалғаның үшін түнеугүні жиналысқа өзің де түсіп едің ғой» деп, Әсет сары қыз сөйлеп тұрған кезде ішінен ызаланып отырды. Бірақ оның сөзін естімеуге амал бар ма? Жиналыстан шығып кетуге болмайды. Бұлай етсе, барып тұрған тәртіпсіздік болар еді. «Бар пәлені бастаған Нұрлан! Өзінше пысықсынып, көзге түскісі келіп, мені сынады. Көерміз әлі... тұра тұр бәлем!» — деп ызалана ойлады Әсет. Жиналыстан шыққан соң, оңашада Нұрланның сазайын тартқызғысы келді.

Күн кешкіріп, қара көлеңке түсіп қалған уақыт еді. Әсет мектептен бұрынырақ шығып, ілгері озып кетті де, Нұрланды бір үйдің тасасында күтіп тұрды. Қолына жерде жатқан кірпіштің бір сынығын қыстырып алды. Басына қандай ой келгенін кім білсін, әйтеуір, Әсет үлкен үйдің қараңғы бұрышына жабысып тұрып, Нұрланды күтті.

Көшеде келе жатқан балалардың күлкісі естілді. Әсет сығалап қарады. Нұрлан қасындағы екі жолдасына бір сөздерді айтып күлдіріп келеді екен. Әсет анық естіді. Нұрлан бір шалдан естіген әңгімесін айтып келеді екен. Бір күні осы қария киноға кештеу барып қалады да, билетте көрсетілген орнын тауып отырғанша фильм басталып кетіпті. Шал амалсыздан босағаға сүйеніп тұрып қалады. Шеткі орындықта отырған бір бала шалға екі-үш қайтара бұрылып қарайды да, қараңғыда танымаған кісі құсап, орнынан тапжылмапты. Шал да әдейі байқамағансыды. Қарияның түрегеп тұрғанын көрген бір әйел өзі тұрып, оған орнын беріпті. Шеткі орындықтағы бала енді әлгі әйелді көрмегенсіп, алақанымен бетін қалқалай беріпті. Келесі бір жолы осы баланың өзі кинодан кешігіп қалып, залға фильм басталып кеткен кезде кіреді. Дәл есік жақта манағы шал отыр екен, ол орнынан жал-

ма-жан түрегеледі де балаға: «Қарағым, шаршап келген түрің бар екен, менің орындығыма отыра ғой, түрегеп тұрсаң аяғың талар»,— депті. Бала не дерін білмей, өткен жолғы қылығы есіне түсіп, ұялғанынан бетін басып, сыртқа шығып кетіпті.

«Осы әңгіменің несі қызық? Жоқ нәрсеге күледі екен бұлар»,— деп, Әсет тасада тұрып, Нұрланның сөзін күліп қостап келе жатқан құрбыларын ұнатпай қалды. Олар мұның тұсынан өте беріп, кідіріп бөгелді де, Нұрлан екі жолдасынан бөлініп, үйіне қарай жалғыз беттеді.

Әсет сыртқы көшемен жүгіріп отырып одан озды да, Нұрланның алдынан шығып, жол үстінде күтіп тұрды. Құрбысы жақындай бергенде, ол нақ бір күреске түсетін адамша оңтайланып, бір иығымен қырындай бұрылып, ілгері жүрді. Еш күдіксіз қасына тақап келген Нұрланды қос қолымен жағадан ала түсті.

— Өй, Әсет, не болды саған? Жындандың ба?— деп Нұрлан сескеніп қалды.

— Сенің менде қанша қақың бар? Осыған жауап бер қане!— деп Әсет бұрқ ете түсті.

— Өзің қызық екенсің! Жібер деймін! Жағамды жыртасың.

— Жібермеймін! Сазайыңды тартқызамын! Жиналыста мені жамандағыш адамсың ғой...

— Ә, солай ма, өш алмақ екенсің ғой,— деп, Нұрлан қатты бұлқынып, Әсеттің қолын қағып жіберді.

Әсет қайта ұмтылды. Екеуі ұстаса кетті. Нұрлан аяқтан шалып, қайырып қалғанда, Әсет қалпақтай ұшып түсті. Бірақ ол жығылып жатса да, Нұрланды жағадан алып босатпады.

— Жібермеймін! Сазайыңды беремін сенің!— деп, әрі айбат шегіп, әрі жығылғанына намыстанып жатыр.

— Саған төбелес керек. Мен төбелеспеймін. Босат қолыңды, жібер!— деп, Нұрлан бұлқынды.

Екеуі осылай тіресіп жатқанда дәл қастарынан біреудің қатқыл жуан даусы естілді:

— Бұларың не? Не жетпеді екеуіңе! Өй, екі дорақ!

Нұрлан басын көтеріп жалт етіп қарағанда, қарсы алдында, қолында имек таяғы бар, өзінің атасы тұр екен. Бала қатты қысылып қалды. Ұяла түрегеліп, теріс айналып, үстінің қарын қақты.

Әсет те үнсіз түрегеліп еді. Ол малақайы мыжырайып төмен қарағанда, жерге жұлынып түскен үлкен кара түймеге көзі түсті. Нұрланның пальтосының түймесі екенін тани қойды. Етігінің тұмсығымен білдіртпей түймені қар астына сүңгітіп жіберді.

* * *

Көшеде жағаласып, керісіп қалған екі дос үйлеріне келген соң өздерінше ойға шомды.

«Менің еш жазығым жоқ еді. Әсеттің кемшілігін жиналыста айтқаным дұрыс. Бұған дейін ол менің сөзімді жүре тыңдады ғой. Жұрттың көзінше сынағаным жөн. Бір адамнан гөрі көп адамның ықпалы күшті емес пе. Әсеттің жұмысқа дегенде жалқау екені рас. Күрек ұстаса қолы лезде аппақ боп күлдіреп шыға келеді. Қыздардан да нашар... Ұят емес пе!... Ай, сзімнен де бір қателік кетті-ау, Әсетпен көшеде неге алыстым екен? Ол қатты ашуланды, ал мен ызақорлағып кеттім... Әй-әй, дұрыс болмады. Біздің мұнымызды ертең өзіміздің балалар білсе, күлетін шығар... Қыздар естімесе екен... Олар оңдырмай мазақтайды...» деп қинала ойлады Нұрлан.

«Нағыз дос қандай болады? Нұрландай бола ма? Жоқ. Нағыз досың сені әрқашан қадірлейді, сыйлайды, жамандамайды, жиналыста жұрттың көзінше сынамайды,— деп ойлады Әсет.— Кемшілік деген немене? Біреуден біреу кем емес, артық та емес. Бірдей. Ал өзін артықпын дейтіндер басқаларды сынағыш келеді. Білгішсінеді. Нұрлан тап сондай. Өзінің ең жақсы көретін жолдасын жиналыста сынайтын дос бола ма екен? Мен көргем жоқ ондай досты... Тоқтай тұр, Нұрлан, кімнің көк жалқау екенін білерміз әлі... Асықпа!»

Сөйтіп, екі достың арасында осындай бір қолайсыздық туды. Әсет Нұрланның жолдастық сынын теріс түсінді. «Оның жиналыстағы сөзінің есесін қайтарамын» деп байлау жасады.

Сонымен, арада бірталай күн өтіп те кетіп еді. Бұл уақыт ішінде Әсеттің өз басында бір өзгеріс болған сияқты. Бұл бұрынғыдай емес, үй ішінің әртүрлі жұмысына көбірек қолғабыс тигізіп жүрді. Таңертең тұрып құдықтан ат суара қою, бұзауға шөп салу, отын ұсақтау секілді жұмыстарды айтқызбай-ақ өзі істеп

жүрді. Бір күні қораның төбесінің қарын күреді. Екі алақанын бірдей күлдіретіп алды. Бірақ мұны тірі жанға сездірген жоқ, ешкімге сырын білдірмеді. Келесі күні есіктің алдын тазалайын деп, қолына күрек алып еді, екі алақаны удай ашыды. Сонда да төзді, күректі лақтырып тастамады.

Әсеттің күнбе-күн көзге түсіп, осындай түрліше істерді атқарып жүргенін Нұрлан да байқап еді. Кей күндері құдықтан ат суаруға екеуі қатар барып та қалып жүрді. Нұрлан құрбысымен бұрынғыша жарқылдап сөйлескісі келеді. Бірақ Әсет оны көргенде қабағын түйіп, сырт береді. Нұрланмен тілдесуді қаламайтындай. Баяғы ашуы әлі тарқамағандай. Мектепке сабаққа барғанда да ол Нұрланға жуымай, салқын қабақ танытып, бөлектеніп жүрді.

Ал, Нұрланда Әсетке деген реніш-ыза жоқ. Алып-ұшқан жас көңілі жақсы достықты ғана қалайды. Бұрын ылғи күнбе-күн кеш батарда Әсет екеуі таза ауада сөйіп құрып, бірер сағат жүруші еді. Қайда кетті сол төтті сәттер!

Нұрлан тысқа шығып еді. Өзі үйінің алдында қақпаға сүйеніп Әсет те тұр екен. Нұрлан бұған үнсіз тақап келді де, баяу үн қатты.

— Не ойлап тұрсың?— деп, ашық көңілмен жымиып сөйледі. Әсет үндемеді.

— Жай тұрсың ба?— деді Нұрлан. Әсет жауап қайырмады.

— Жүр, бір азырақ серуен жасап қыдырайық... әңгімелесейік.

— Бара бер өзің. Сенімен бірге жүргім келмейді,— деп, Әсет қолын сілтеді.

— Әнеүгүнгі ашуың әлі тарқаған жоқ па?— деді Нұрлан күлімсіреп.

— Оны өзім білемін. Сенің қандай бала екенің енді маған мәлім.

— Менің саған ешқандай жамандық ойлаған жерім жоқ. Біз доспыз ғой.

— Сен сияқты мақтаншақпен бұдан былай ешкім де дос болмайды. Бар, тайып тұр!

Әсет теріс айналды. Нұрлан келген ізімен кейін қайтты.

Екеуі тағы да табыса алмады. Осылайша бір-біріне қабақ түйісіп жүре бермек пе?! «Жиналыста оны беркер сынаған екем. Сондағы сөзімнің еш пайдасы ти-

меді ғой Әсетке» деп қынжылып қалды Нұрлан. «Біз доспыз дейді тағы да! Дос болса, бүкіл кластың алдында мені неге сынайды? Неге жалқау дейді? Достық сөздің қандай болатынын білемін мен!» — деп ойлады Әсет.

Бірақ ол достық сөздің қандай болатынын келесі күні басқаша естіді. Ауладан шыға берген Әсет өз әкесінің бұл жайында сыртта біреумен сөйлесіп тұрғанын көріп, сөздерін естігісі кеп, қақпаның сыртына бойын тасалап, тоқтай қалды. Әкесінің даусы оған анық естілді. Әкесі Әсет сыналған жиналыстың мәңжайына қанық екен. Соңғы кезде баласының ерекше ширағанын, үй ішіне көп қолғабыс тигізіп жүргенін қуанып айтты.

— Құрбылары өзін мықтап тұрып сынаған екен, содан бері Әсетім пысық боп алды. Көресіз бе, достық сөздің қандай әсер еткенін! — дейді әкесі.

Әсет бұл сөзді естімеген кісі болып, тамағын қырып өтірік жөткірініп, бері шықты. Қақпаға сүйеулі тұрған айырды алып, мал қораға таман бұрылды.

— Балам, қайда беттедің? — деді әкесі.

— Бұзауға шөп салатын уақыт болды, — деді Әсет кетіп бара жатып...

1959

РОЗА ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚҰРБЫСЫ

Күндегіден ертерек тұрып, таңертеңгі асты дағдылы уақыттан бұрын әзірлеген Гүлсім ас үйден шығып, кішірек бөлменің есігін ақырын ғана ашып ішке енді. Күніне талай кіріп, талай шығатын осы шап-шағын бөлме дәл қазір анаға ерекше нұрлы, әрі үлкейіп кеткендей көрінді. Адамның көңілі өсіп қуанған шағында, аздың молайып, ауырдың жеңілденіп көрінетін әдеті болады. Гүлсімнің көңілінде де сондай бір көтеріңкі толқын бар еді. Ол екі қолын кеудесіне айқастыра ұстап, бір кісілік жіңішке көк кереуеттің қасына келіп, тәтті ұйқы құшағында жатқан қызына күлімсірей қарады. «Мама, өзің тұрғанда мені де бірге оят», — деп еді қызы жатарында. Гүлсім мұны орындай алмады. Ол тым ерте тұрды. Осы кереу-

еттің қасына да келді. Бірақ сүйікті қызының тәтті ұйқысының шырқын бұза алмады. Белменің есігін ақырын жауып шығып кеткен. Біраздан соң қайта оралған еді.

Гүлсім қол сағатқа үңілді, уақыт әлі ерте, кеше бойындағы шамдардың жарығы әлі сөнбеген. Ана бөлме ішін көзімен тағы да бір шолып еді, бәрі де тап-тұйнақтай, жинақы. Тәрдегі дөңгелек столдың бір бұрышында қызының мектепке бүгін апаратын бар бұйымдары тұр. Өзіне қажет заттарын рет-ретімен орны-орнына әзір етіп жиыпты. Сол әрбір істен епті. қолдың бабы білінгендей. Гүлсім осыны танып ерекше қуанып та, қызына сүйініп те тұр. Ана көзіне түлегінің тым балғын шағы да елестеп кетеді. Бұдан бес жыл бұрын оны мектепке тұңғыш алып барған да өзі еді. Қызы нәзік саусақтарымен қырлы қарындашты қатты қысып ұстап, алғашқы әріпті қағаз бетіне түсіргенде, Гүлсім қандай қуанды десеңші! Қызы оқуды үздік оқып, жылма-жыл мақтау грамотасын алып келеді. Осының бәрі Гүлсімді қуантады. Ана үшін баласының үлгі-өнерін көруден артық қуаныш бар ма!

Жібек абажуры бар электр шамы Гүлсімнің бетіне көгілдір сәуле түсіріп тұр. Ананың жымиған жүзіндегі күлкі ізі жылы лептен сәл ғана шіміріккен мөлдір, тұнық айдынның ұсақ толқынына ұсайды. Ол қызының ұйқыдан қызара балбыраған жүзіне қарап осылай тұра беруі де мүмкін еді. Гудоктың зор қоңыр үні естілді. Сол дыбыс ұйқы құшағында жатқан сергек адамды селт еткізіп оятты. Қоңыр бұйра шашты, ақсары қыз жастықтан басын көтеріп алды.

— Ой, маматай, кешігіп қалғаным жоқ па?— деп, асығып сұрап, кереуеттен лып етіп жерге түсті.

— Қайырлы таң, Роза!.. Айтқан уақытында тұрдың,— деп жымиды Гүлсім.

— Рахмет, мама!... Ә, бірақ, өзің қашан тұрдың?

— Бір сағаттай бұрын.

— Ендеше мені неге ерте оятпадың. Мен саған көмектесуге тиіспін ғой,—деді Роза жайрандаған үнмен.

— Бүгінше саған мен көмектесейін,— деп, үлкен қара көздері күлімдей сөйледі Гүлсім.

Оның Розаны ертерек оятпауының мәнісі де осы еді. «Жаңа оқу жылының алғашқы сабағына баратын мерекелі күні ғой, уақытында ұйықтап, уақытында тұрсын»,— деп ойлаған Гүлсім. Бүгінгі таңертеңгі

асын әзірлеуге ерте кіріскені де сол себепті. Күнде өзіне Роза көмектесетін. Ал, бүгін Роза тұрғанда бәрі де әп-әзір болып қалыпты.

— Әлі де уақытым көп екен. Сәулеге баруға еркін үлгіремін,— деп қуанды Роза төрдегі аспалы сағатқа көз аударып.

Сәуле Розаның сабақтас құрбысы еді. Екеуінің де алтыншы «В» класында оқитынын білген күні ол Розаға бір тартаға отырайық деп тілек білдірген. Роза қарсы болмаған. Кеше кешке жолыққанда Сәуле: «Қасыңа ешкімді отырғызба, өзіміз бірге отырамыз, жарай ма?... Және сен маған ертең сөзсіз кел, жарай ма... Менің ұйқым қатты, өзім ояна алмай қалсам, сабақтан қалып қоямын ғой. Сен келетін бол, жарай ма?»— деп, Розадан қайыра-қайыра өтініп, сөзін әбден нығарлаған.

Уәде бойынша, Роза мектепке барар жолында әдейі бұрылып, үшінші этажбен жүгіріп жоғары көтеріліп, оның үйінің есігін қақты. Әуелі іштен еш дыбыс білінбеді. Роза қағуын қайыра қайталап жауап күтті. Дыбыс жоқ. «Үйлерінде ешкім бар ма өзі? Ұйықтап жатса неге оянбайды?»— деп ойлады Роза. Ол есікті қарындашының түбімен қаттырақ тықылдатқанда, іштен әйелдің жіңішке даусы шықты:

— Бұл кім? Кім керек сізге?

— Мен Розамын. Сәулемен бірге оқимын. Мектепке барарда маған келе кет деп еді Сәуле. Уақыт болып қалды. Тұрды ма, Сәуле? — деді Роза дауыстап.

— Білмеймін қандай Роза екеніңді. Сәуле мектепке өзі де бара алады. Жүре бер,— деді әйел даусы.

Роза кетерін де, кетпесін де білмей сәл аңырып тұрып қалды «Мұнысы несі? Неге ашуланып сөйлейді? Соншама менің не жазығым бар екен?» Роза қабағын сәл шытынып, келген ізімен жүгіріп төмен түсіп кетті.

* * *

Онымен сөйлескен әйел Сәуленің шешесі — Биби еді. Жұмсақ диван үстінде қисайып отырған ол, есікті қайта-қайта қағып, өзін мезгілсіз мазалаған біреуді тым-ақ ұнатпай, орнынан әрең тұрып барған. Сүйір мұрнының тыжырына қалған дәл ұшы жақсылықты аңғартпап еді. Биби іште тұрып тік-тік сөйлеп, аяғын дік-дік басып орнына қайта келді.

— Менің қызымды жетелеп оқытып жүрген адам сияқты,— деп өзінен-өзі мырс етіп кекетті.

Биби ас үйдің есігінен басын сұғып:

— Сен немене, бірдемені күйдіріп алған жоқпысың, қоңырсыған не иіс?.. Асың дәмді болсын... Тездет енді, тамағың піскен кезде хабар ет, Сәулені сонда бір-ақ оятамын,—деп ескертті үйдегі қызметші әйелге.

Биби столға ас жасаудан сәл ғана бұрын Сәулені оятты. Қызын өзі киіндіріп, тіпті оның шашын да өзі сәндеп тарап берді. Шынында, Сәуле шашын өзі өруге онша епті емес еді, біrese тарқатып, біrese әріп көп әуреге түсетін. Сондықтан болу керек, кинотеатр сияқты бір жерге барарда шашын ылғи шешесіне өргізетін.

— Тұлымыңа қызыл лента байлайын. Шоқ гүл секілді әдемі көрінеді,— деді Биби, Сәуленің қысқа шашын екі бұрым ғып өріп болған соң.

— Үстіме қай көйлегімді киемін?— деп сұрады Сәуле.

Биби үш-төрт көйлектің түсін атап өтті де, қызына:

— Бүгін ақ жібек көйлегіңді киіп барасың,— деді.

Таңертеңгі тамақтан кейін Сәуле асықпай киінді. Биби оның төрт жағынан бірдей тұрып қарап, қызының үстіндегі киімнің қонымын байқады. Бұл киімдерді осы жазда қымбат жібектен әдейі арнап тіккізіп еді. Енді қазір Биби сол ісіне іштей сүйінді. «Мұндай киімге екiнiң бiрiнiң қолы жете бермейдi»,— деп мaсaттaнa ойлады ол. Баланы өз теңінен оқшау етіп, артық мақтап көтеру үшін ғана оны қымбат киімге орап-шымқап тастаудың пайдасынан залалы көбін ол еш ойлаған жоқ емес. Сәулені қаршадайынан мамыққа құндақтап келеді. Үй ішіндегі ешбір шаруаға оның қолының ұшын да тигізбей, еңбек атаулыдан арашалап келеді.

Сәуле есейген сайын шешесінің бар мінезін өзіне біртіндеп жұқтырып отырды. Осы соңғы кездерде қызы Бибидің тек қана бойды сылап-міней беретін ұнамсыз сылаң әдетіне елігіп бара жатқандай. Мұның ақыры неге соғарын кім білсін!

Сәуле киініп болғанша сабаққа баратын уақыт та болды. Ол портфелін алып үйден асығыс жүгіріп шықты. «Қарның ашып қалмасын, печенье алып же»,— деген Бибидің сөзін есікті жаба беріп шала естіді.

Басқыштан түсіп келе жатып ол кілт бөгелді. «Кешегі байласқан уәде қайда? Роза неге соқпады екен маған? Ұмытып кетті ме? Жоқ, ол ұмытшақ емес... Әлде өзі ұйықтап қалған шығар. Үйіне барсам ба екен? Жарайды, келер өзі, соншама жерге қайдан барып жүремін», — деп ойлады ол.

Сәуле мектепке келгенде, барлық кластарда да сабақ басталып кеткен екен.

Ол өз класының алдына тақап келіп, аз бөгеліп, бір түрлі ыңғайсызданып, ақырын ғана есік қақты. Оқытушының өзі есік ашып қарады да, мұны көріп, кешіккен себебін сұрап, басын шайқап, бір жолға рұқсат етті.

Кешігуші класқа енгенде барлық көз оған жабыла бір қарады да, бәрі бірдей сәл таңырқап қалды. «Сәуле сабаққа емес, қонаққа баратындай сыланып келіпті», — деп, мырс беріп күлді шеткі партада отырған бала көршісіне сыбырлап. Тұстарынан жанай өте бергенде, Сәуле олардың бұл сөзін естісе де естімеген кісідей боп, кейінгі жақтағы партада оңаша отырған қыздың қасына барып, жібек көйлегі судыр етіп отыра кетті.

Роза бір партаны өзі жалғыз иемденіп, оқушылардың бәріне: «бұл партаға өзім және Сәуле отырады», — деп жария еткен. Сәуле класқа енген бойда, Роза оған иегімен ым қағып, қасына шақырып еді. Бірақ құрбысы қызыл туфли киген аяғын жып-жып басып, тап тұсынан өтіп кетті де, келесі партаға барып отырды. Розаға тым болмаса көз қиығын да тастамады.

Енді бір мезгілде Розаның алдына бүктелген төрт бұрышты кішкене қағаз келіп түсті. Ашып қарап еді, бір-ақ ауыз сөз жазылыпты. «Әдейі мені сабақтан кешігіп қалсын дедің ғой».

Роза қып-қызыл болып кетті: «О, Сәуле, басыңа қандай жаман ой келген!»

* * *

Сәуленің үйіне өзінің ертемен барғанын оған айтатын деп, Роза алғашқы үзіліске шыққан бойда оқталып еді. Бірақ құрбысы қабағын түйіп, бұдан сырғақсып, тысқа шығып кетті. Сәуле Розамен сөйлесуді тап осы жолы мүлде қаламады. Ал, Роза онымен түсініс-

кісі келеді. Онда ешқандай кіна жоқ кой. Сәуле мұны Бекерге неге жазғырады?

— Жоқ, мен саған бүгінгі жайды айтуға тиістімін. Ал, сен тыңдайсың,— деді Роза, сабақтан шығып үйлеріне қайтып бара жатқанда Сәулені қуып жетіп, қатарласа беріп.

— Нені? — деп, Сәуле қасын жоғары секіртіп, оған басын қисайта бұрып қарады. Әр нәрсеге таңырқай қалғанда мұның шешесі ылғи осылайша қарауды дағдылы машығына айналдырған адам. Сәуле де қас пен көздің осы қимылына қызыға еліктеп жүрген.

— Мен таңертең сіздің үйге келдім. Тықылдатып өсікті де қақтым... Күттім, көп күттім... Ақыры, ар жақтан біреу келді де: «Сәуленің өзі де бара алады, жүре бер» деді маған. Өзі тіпті ашуланып айтты. Сонда маған не істеу керек? Кетіп отырдым,— деді Роза болған жайды айтып.

— Қайдан білейін келген-келмегеніңді. Барған соң мамамнан сұраймын,— деп, оның сөзіне Сәуле оншалық сене қоймады.

Сәулені иландыра алмағанына Роза ішінен қиналды да, әрі оның шын сөзге сенбегеніне үнсіз таңырқанды. Өз үйіне жеткенше ой жүгіртіп, осының әр түрлі себебін іздеді.

Бұл келгенде үйде ешкім жоқ еді. Мамасы да қызметінен әлі келмепті. Кіші інісін папасы күнде таңертең балалар бақшасына апарып, өзі жұмысынан қайтарда бірге ала келетін. Қазіргі сәтте осы үйдің үлкен қожасы Роза ғана. Сол сезім оның әлгі ойын сейілтіп жіберді. Ол төрдегі сағатқа қарап еді, шешесінің келуіне әлі біраз уақыт бар екен. Роза сырт киімдерін гардеробқа іліп, қолы-басын жуынып жіберіп, түскі ас әзірлеу қамына кірісті. Буфеттен жылтыр ақ электр шайнекті алып, мөлтілдетіп тұрып су құйып, шай қойды. Төменгі атаждағы азық-түлік магазиніне жүгіріп барып нан да алып келді. Осыдан кейін дөңгелек столдың бетіне таза дастарқан жайып, тамақ жасап, мамасының келуін күтті.

Күн ашық, шуақ еді. Үлкен терезеден үй ішіне күн сәулесі мол тегіліп тұр. Роза терезе алдына келіп сыртқа көз салды. Биік үйдің балконынан қала келбетіне қараған қандай тамаша. Өзің жоғарыда тұрасың, ал төменде қайнап жатқан бір өмір бар: тротуарда тынымсыз қыбырлаған адамдар, тұзу көшелермен ағыл-

ған машиналар, көше бойына егілген зәулім ағаштар да өзіне қызықтырып қаратады, сарғайып қалған жапырақтары әлі түсе қоймаған бұл ағаштар қазіргі күзгі күнде қызылды-жасылданып, батсайы ала шапандай ерекше құлпырып көрінеді. Роза жанды көріністің бәріне қызықтай қарап, терезе алдында ұзақ тұрды. Бір сәт ол жаңадан салынған биік үйдің мұнарасын жасап жүрген бірнеше адамды көріп қадала қарады. Бойын бір түрлі ыстық қуаныш кернегендей болды, Роза кішкене ғана жүрегінің қуанған лүпілін де байқады. Ол мақтаныш сезіміне бөленді. Розаның папасы құрылыс инженері болатын.

Есік қоңырауы сыңғыр етті. Роза жүгіріп барып есікті ашты.

— О, маматай, немен құттықтаймын! — деп, Роза жұмыстан оралған мамасын қарсы алардағы күндегі дағдылы сөзін айтып, шешесінің мойнынан күлімдей құшақтады.

— Екі жүз он, — деді Гүлсім. Бұл аталған сан — тігінші шешенің бүгінгі жұмыс нормасының орындалу проценті еді.

Гүлсім қызынан алғашқы оқу күнінің жайын сұрады. Ас ішіп отырғанда да оның әңгімесі бастапқы сабақ жөнінде болды. Өзі танитын оқушыларды да сұрастырды. Роза бар сұрауға көңілді, жайдары жауап беріп отырып, кенет өңі құбыла қалып, сәл бөгеліп:

— Бір қолайсыз іс болды, — дегенде, Гүлсім көздерін кең ашып, бүкіл денесімен бұрылып, қызына селт етіп қарады.

— О не, жаным, қандай іс? — деп үрке сұрады.

— Жәй әншейін, түсінбестік, — деп күлді Роза.

Ол Сәуле мен өзінің арасындағы бүгінгі халді жасырмай, әрлемей баяндап берді де:

— Мен ешкімді алдаған емеспін. Сәуле менің сөзіме неге сенбейді? Бұрын ол ондай емес еді. Неліктен мама, ә? — деді шешесіне.

— Біреудің жолсыз әдеті әсер етіп жүрген болар? — деді Гүлсім салмақты пішінде.

— Сонда кімнің? — деді Роза ынтығып.

— Бұған жауапты өзің тап. Құрбыңның теріс қылығын көрсең, оның туу себебін білу сенің міндетің, — деді анасы.

Қызына осы сөзді айтып отырғанда, Гүлсімнің көз алдына Сәуленің шешесі Биби елестеді. Биби үйде болғанда үстіне сусылдаған жібектен ұзын халат киіп жүруді ерекше ұнататын, тек ашық, жылы күндерде ғана тербез киініп көшеге шығуды жаны сүйетін бір оқшау жан. Бойы өзіне аласалау сияқты көрінгендіктен, үйінде отырғанда да аяғынан биік өкшелі мәнерлі туфлиін бір тастамайды. Жұрт тұрғанда бұл да тұрады, жұрт жатқанда бұл да жатады. Бірақ ол әр күнді қызықсыз, мағынасыз өткізіп келеді. «Мұны өзі аңдамайды, сезбейді»,— деп ойлады Гүлсім. «Ешбір пайдалы іс атқармай ертеден қара кешке дейін бекерден-бекер қалай жалықпай отырады екен?»— деп, ішінен таңырқап та қояды. Сәуледен басқа баласы жоқ, істеп отырған қызметі және жоқ, дені сап-сау Бибидің өзі үйінде қызметкер әйел ұстағанына да ауыр кіна тағады. «Масылдық, қоғамға пайдасы жоқ»,— деп жек көре сынайды. Бір сәт аналық мейірімді жүрегі өз-өзінен мазаланып, қобалжу кіріп, Сәуленің тағдырын ойлап кетеді. «Шешесінің дерті жұғады-ау» деп, аяды.

— Достар ренжіспейді. Сен Сәулемен шындап сөйлесіп көр,— деді Гүлсім Розаға.

Сәуле мектептен келген бетінде шешесінен: «Бүгін таңертең мен ұйықтап жатқанда, ешкім есікті қақты ма?»— деп сұрағанда Биби ұнатпай сөз қатты:

— Танымаймын, тықыршыған біреу ғой деймін өзі.

— Ол Роза ғой келген, мама. Ол маған уәде еткен,— деді Сәуле түсіндіріп.

— Е, қойшы осыныңды.— Биби қолын сілтеді.— Ол соншама немене, сенен артық па? Өз бәсіңді кемсітіп, «мені оята кет» дегенің о не қылғаның?

— Ол екеуміз бір партада отыруға уәделескен едік,— деп Сәуле енді жасқана сөйледі.

— Ондай тықыршықтармен дос болма. Роза құдды шешесі сияқты тынымсыз. Оның шешесі әлі күнге дейін «жұмыс, қызмет» деп, зыр жүгіріп жүрген жоқ па? Сонда бір жоғары дәрежелі іс болса екен. Тігін фабрикасының қарапайым жұмыскері. Бұдан да үйінде тыныш қана отырмай ма? Күйеуі инженер, соның тапқаны күн көрісіне мол жетеді ғой,— деп, Биби қызының көзінше Гүлсімді едәуір сөкті.— Тынымсыз адам бол-

ған соң сүйтеді-дағы. Отырмыз ғой өзіміз, қандай рахат,— деп өзін мақтап барып тоқтады.

Сәуле сабақ қарағалы отырған кезде, Биби оған тақау келіп отырып, тағы да сөз бастады:

— Осы бастан есінде болсын, қызым,— деді сұқ қолын маңдайының алдына апара шошайтып,— бір тақырыпты жақсы оқып барған күні қол көтеріп айта ғой. Тәуір баға аласың. Сонсын мұғалім көп күнге дейін сенен сұрамайды.

Тәуір баға алу жөнінде осы үлгілес айла-тәсілдерді үйретіп келіп, Биби Сәулеге бір жайларды ескертті.

— Сен дәудей бір комбинаттың директорының қызысың. Көріп отырған тәрбиенің де басқалардан жақсы. Мектепте де өзіңді солардан жоғары ұстай біл. Бүгінгі таңертеңгіңді ендігәрі қайталама,— деп, Сәуленің Розаға оята кет дегенін тағы да есіне салды.

Сәуле Бибидің сөзін үнсіз тыңдап, жадына тоқып отырды. «Әрине, мамамның айтқаны дұрыс, менің папам директор ғой» — деп ойлады ол. Осы сәтте өзін-өзі құрбыларының бәрінен де жоғары көтеріп қойды.

Келесі күні Сәуле сол оймен мектепке барды. Жаңа оқу жылының алғашқы күндері осы көңіл күйінің құшағына еніп, тез сырғып өтіп жатты.

* * *

Бір күні Сәуле өзі күтпеген қолайсыз жайға амалсыз душар болды. Шешесі үйреткен тәсіл бойынша география пәнінен бір жолы жақсы әзірленіп келіп, алғашқы сұрауға қол көтеріп жауап беріп, тәуірлеу баға алған соң, «енді менен жуырмаңда сабақ сұрай қоймас» деп сеніп еді. Содан нақ келесі күні өтілген сабақты оқытушының одан сұрап қалғаны. Сәуле кітабының бетін де ашпай келген еді, ол үшін тұтқиыл бір іс болды. Берілген тапсырманы орындап келмегені үшін, күнделікті сабаққа жүйелі әзірленбегені себепті Сәуле нашар баға алды. Бір жолға оған кешіреуге де болатындай еді. Тәжірибелі оқытушы оның бұл құлығын біліп қойды.

— Сабаққа әзірленіп пе едің? — деп сұрады ол.

— Оқыдым,— деді Сәуле солғын үнмен.

— Оқысаң, білер едің. Сірә, бүгін сабақ сұрамас деп сенгенсің ғой,— деді оқытушы.

Мұғалімнің нашар баға қойғанын Сәуле шешесіне

шағынып айтты. Биби екі беті қызараңдап отырып, қызын жақтап, әжептәуір ашу шақырып сөйледі. Дереу мектепке телефон соғып, география пәнінің мұғалімімен сөйлесіп, оған кіна таңды.

«Менің қызым алғыр оқушы, ол әр нәрсенің байыбын жақсы түсінеді. Ол сіздің сабағыңызға жақсы әзірленіп барған, бірақ сіз оқушыңыздың психологиясын танымағансыз. Сәулеге қойған бағаңыз әділ емес», — деп міней сөйледі. Бұл сөздерді тыңдап отырған Сәуле ішінен сүйінгендей кейіпте еді.

«Кінәлы мұғалімнің өзі. Кісіге тосын сұрақ қояды. Басқалар білгенді мен білмейді дей ме екен? Үйде оқып келгенде, мен бәрінен де артық жауап беретін едім», — деп өкпелей ойлады ол. Биби мұның тап көкейінде тұрған ойының үстінен түсті.

— Мен аңғарамын, сабақты сен олардан артық білесің, — деп, ол оң иығын жоғары бір көтеріп қойды.

Ал Сәуле жалғыз озып кетуді шын тілесе де, алға түсіп оқшау ұзап кете алмады. Қайта бұрынғы дәрежесінен төмен ойыса берді. Ол кітап оқуға отырғанда, қайдағы бір қиял жетегіне еріп кететін болды. Құрбылары қолын созса, өресі жетпестей шырқау биікке шығып кетсем деп көп ойлайды. Өр шыңына оймен самғап өзі шығып кетеді де, кітаптан бар оқығаны бас құраса алмай, ыдырап, бытырап қалады. Осыдан соң жарытып не айта алсын ол. Соңғы кезде өзі көпшілік іске араласуды да қаламағандай. Бір құрбысы оған: «Біздің көркемөнер үйірмесіне қатыссайшы, жақсы әңкүй үйренесің», — деп тілек білдіргенде, Сәуле: «Біздің өз үйімізде пианино бар», — деп қолын бір-ақ сілтеді. Биби тыйым салғаннан бері ол Розамен салқын жүзделіп, солғын амандасып қана жүрді. Роза жарқын сөйлесіп, жайдары, көңілді қалпында оған жуысса, Сәуле ұнатпағандай ажар танытады. Ренжігендей қабағын шытынып қалады.

Әуелде Роза «баяғы бір өкпелегені әлі тарқамай жүрген болар», — деп жорып еді. Енді Сәуленің сабақ үлгіруі төмендеп бара жатқан соң «өзі аурудан сау ма екен?» — деп, тосын бір ойға килікті. «Сәулемен еркін шешіліп сөйлесу керек», — деген қорытындыға келіп, Роза бір күні оның үйіне барды. Бұл сәтте Сәуле жабырқау, көңілсіз күйде оңаша отыр еді. Бүгін мектептен оралып, алдыңғы бөлменің есігін ақырын ғана ашып үйге ене бергенде, ол жайсыз сөздерді естіген-ді. Папа-

сы әлденеге ашуланып, қатты сөйлеп жүргені және әкесінің ашулы сөзін тұңғыш естіген Сәуле, қалт тоқтап, қалшиып тұрып қалған. Төргі бөлмеден зілді, ауыр бір сөздер құлағына шалынып еді.

— Сенсің, бәріне кінәлы сенсің! Сәулеге өз басыңның дертін жұқтырып барасың. Ернің мен тырнағыңды қызарта бояғаның өнеге болып па? — деген папасының сөзі Сәулені дір еткізді. Тұла бойы кенет қалтырап, ақсары өңі бозара қалып, денесі тоңазығандай болды.

— Сен ылғи солай дейсің. Өз қызыма жаным ашымайды деймісің? — деген Бибидің даусы жарықшақта- нып шықты.

— Солай деймін,— деді папасы. Оның асығыс сыртқа шығуға бет алып бері бұрылған тықыры білінді.

— Ой, мен бақытсызбын,— деп, оған ілесе Бибидің булығып жылағаны естілді.

Сәуле үріккен лақтай үйден атқып шығып, баспалдақтан жүгіре түсіп, үйді айналып, бұрыштағы ұзынша орындыққа сылқ етіп отыра кетті. Осы арада дел-сал болып қанша отырғанын өзі де білмей, бір шама уақытта үйге үнсіз келіп кірген еді. Папасы да, мамасы да үйде жоқ екен. Сәуле жалғыз түйір қантпен бір шынаяқ шай ғана іште де, терезе алдындағы дөңгелек столды шынтақтап, жағын таянып, ойға шомып, мұңды пішінде отырған. Әлгі бір естіген сөздері құлағында шуылдап тұрып алды. Әсіресе, әкесінің айтқаны жанға тиіп қиналтады. «Сәулеге өз басыңның дертін жұқтырып барасың»,— дегенді қалай ұғарсың? Сәуле бірге оқитын құрбыларын көз алдына елестетті. Соңғы кезде олар бұдан неге сырғақсып жүр? Кеше бүкіл класс оқушылары болып ұйымдасып киноға барғанда, Сәулені ертпей кетті. Өзін ешкім де елемеген сияқты көрінді Сәулеге. Коллективін сыйламаған адам, әрине, әрқашан осындай жан азабын тартады.

«Папамның дерт дегені әлде осы ма екен?»— деп ойлады Сәуле. Сол ойына тиянақ таба алмай жалғыз күйзеліп отырған шағында үйге Роза келіп кірген еді. Бұның келгеніне Сәуле қуанып, орнынан ұшып тұрды.

— Тіпті көңілсіз едім. Жақсы болды ғой. Сен асықпа, Роза жарай ма? — деп, Сәуле құрбысын құшақтай өзіне тартты.

— Асықпаймын. Әдейі сөйлесе келдім, бәрін білгелі келдім. Түрің бір түрлі ғой, сен өзің ауырып отырған жоқпысың, Сәуле? — деп Роза асығып сұрады.

Сәуле басын ғана шайқап, оған қарап мұңая жынып да: «бір сөз айтсам, ренжімейсің бе?» — деді.

— Мен сені жақсы көрем. Бірақ менің мамам сенің шешенді жақсы көрмейді, — деп қысылып сөйледі.

— Оның себебін білемін, — деді Роза күлімсіреген қалпын өзгертпей. — Еңбек етпейтін, дені сап-сау болып үйде бостан-бос отыратын әйелдерді менің мамам өте жек көреді. Мен де жек көремін. Ал, сенің мамаң...

Роза бөгеліп қалды.

— Ол менің мамамды да сол үшін жек көреді. Ал, сен мені... — деп, Сәуле сөзінің соңын айта алмай, көзіне жас келіп, буындары дірілдеп, бетін басты.

— Неге олай дейсің, Сәуле? Мен... мен сені өте жақсы көремін, — деп Роза ұмтыла түсіп, оны құшақтай алды...

Осыдан үш күн өткеннен кейін оқу жылының бірінші тоқсанының қорытындысы шығарылғанда, Сәуленің есімі үлгермеушілер есебінде аталды. Роза мұны естігенде қалың оқушылар арасында отырып, қызарып төмен қарады. Ал, Сәуле үйіне мұңайып келді де, шешесіне бір ауыз сөз де қатпастан, бір түйір дәм де татпастан төсегіне бетін басып жата кетіп, солқылдап ұзақ жылады.

1955

СУРЕТ

— ...Әрине, солай. Жауды жойып, қарасын ешірерсің. Бірақ жау азабын, соғыс зардабын ұмытасың ба? Жүрекке түскен дерт, жара оңай айыға ма? — деп, Ұлы Отан соғысының мүгедегі Мәдіхан Айдаров бізге ана мен баланың кішірек қана суретін көрсете берді...

Соғыстың алғашқы күні-ақ Мәдіхан өзінің еңбектес достарымен бірге колхоздың егіс даласынан өздері тіленіп майданға аттанған еді. Ол тұңғыш рет Украина даласында соғысқа араласты. Бір күні рота командирі оны шақырып алып:

— Жолдас Айдаров, сен бүгін үшінші рет жау тылына өтіп, барлау жасап қайтасың. Қане, қасыңа кімді аласың? — деді.

Мәдіхан өзіне зор сеніммен қараған қарт командирінің алдында сәл ойланып тұрды да:

— Бөлімше командирі сержант Айбасовты! — деді.
— Айбасов!.. Білемін. Өжет жігіт. Тілегің орында-
лады, — деп, командир сөзді келте қайырды...

Бір жарым сағаттан кейін барлаушылар ерекше тапсырмамен жолға шықты.

Кешкі уақыт. Қызыл сәулесі жалынша шашырап күн батып бара жатқан кез. Терістіктен уілдей соққан салқын желдің лебі бетке тиеді. Жер шөбіне ұқсас көк-ала жапырақ түсті халат киген екі жауынгер ентелей басып, сақ жүріп келеді. Біраздан соң түн қараңғылығы қоюланып, айналаны қара түнек басып, түк көрінбей кетті. Күндізгі ап-ашық алаңқы дала қазір тілсіз, меңіреу.

Екі жауынгер шыққалы бірнеше сағаттай уақыт болып қалды. Бір-біріне сыбырлай үн қатып, алды-артын терең барлап жүріп келеді. Оқ тонап кеткен сирек, сидаң ағаштар әр жерден бір қараңдап, мылтығын кезенген жау сақшысындай селт еткізіп қалады. Айбасовтан Мәдіхан арқан бойы ілгері келе жатыр еді. Жолдасын күтіп алды да:

— Байқайсың ба, жау тылына көп сүңгіп кетіппіз. Жау артиллериясының бекінісі осы арадан онша қашық емес, біздің оң жағымызда. Тсс... Естесің бе, сол тұстан талып жеткен дауысты? — деді күбірлеп.

— Естіп жатырмын.

— Біз деревняның сол жағын айналып өтіп, тура сыртынан келуіміз керек, — деді Мәдіхан аз үнсіздіктен соң. — Ол тұстың қалың ағашы бізді жасырады.

— Онда жау жоғын қайдан білдің?

— Қарақшылардың есі-дерті алда болады ғой, — деп күлді Мәдіхан, — көк желкесінен келсең, бассалғаныңды бір-ақ біледі.

Осы сөзден кейін екі жауынгер жаңа бағыт ұстап, асыға жылжып, ағашқа қарай беттеді. Сол тұстан деревняға барлау жүргізбек болды.

Түн суытып, салқын тұман түсе бастады. Алыстан атылған жау зеңбірегінің даусы тынымсыз естіледі. Тым әріден жарқ етіп ракета да көрініп қалады.

Барлаушылар межелі жерге тақала бергенде жау минометінің қаңғырған снаряды ызылдап ұшып келді де, дәл қастарына түсіп жарылды. Меңіреу түн селк еткендей бір ырғалып қалды.

Мәдіхан денесі дір етіп, шошып тоқтады. Қасында қатар еңбектеп келе жатқан серігі көзден ғайып болды

ла, кеудесіз бас доптай ұшып келіп домалап алдына түсті.

Мәдіхан да: «қош, жан досым...» деуге ғана тілі келіп талықсып кетті. Снаряд сынығы оны да ауыр жаралаған еді...

Ол екінші күні ғана есі кіріп, не болғанын, қайда жатқанын түсіне алмай, басын көтеріп айнала қаралды. Кішірек келген күңірт бөлме. Әлдекім өзін ағаш кроваттың үстіне жатқызып, жылы жауып қойған. Ұялғандай иіле жанып май шам тұр.

«Қайда жатырмын?» — деді жауынгер өзіне-өзі.

Екі-үш оқталып көріп еді, тұра алмады.

— Жат, ұлым, — деді тап қасынан шыққан дауыс. Мәдіхан оң жағында тұрған қоңырқай өңді, көзі де қара, дәл өз шешесіндей мейірімді жүзді, жасы қырықтар шамасындағы ананы көрді.

— Жат, ұлым, — деді ана жұмсақ үнмен, — аяғың сынған. Тұруға болмайды, әлгінде ғана дәрігерлік көмек көрсетілді...

* * *

Мәдіхан қадірлі ананың сол бір шақтағы кейістігі жоқ нұрлы, ойлы дидарын көз алдына келтіріп, үндемей едәуір отырды. Ауыр күрсініп тағы да сөйлеп кетті

— Ананың туып-өскен мекені осы жердегі деревня екен. Соғыстың алғашқы күні-ақ күйеуі өзі тіленіп, Отан қорғауға майданға аттаныпты. Фашистер деревняны алғанда партизандармен астыртын байланыс жасап тұру мақсатымен ана осы үйде науқас, мүгедек адам ретінде елеусіз тұрып қалған. Төсек тартып жатқан сырқат әйелден жаулар онша сезіктене қоймаған. Сол ана мені үй астынан жасалған қауіпсіз бөлмеде өз баласындай күтті. Деревняда неміс коменданты мен солдаттары тұрды. Өте қауіпті, ауыр күндер еді...

Мен көпке шейін айыға алмадым. Бұл жағдайыма қатты назаландым. Бірақ бұл азапқа көнбеске лажым жоқ, жаралымын. Күннің тез батып, тез шығуын тілсін. Аяғымның тәуір болар сағатын тағатсыз күтіп сабырсызданамын, алабұртамын. Арада екі айдан аса уақыт өтті. Бір күні түн ортасы ауған кезде терезені біреу ақырын ғана қаққандай болды. Ана ауызғы бөлмеде жүр еді. Мезгілсіз терезе тықылынан сезіктенген

ол терезе алдына үнсіз жақындай бергенде, әйнек тағы да қағылды. Бұл жолы саусақ тықылымен бірге «есі-
гіңді аш, ана» деген сыбыр естілді. Фашистердің ағаш
ұлтанды ботинкасының тарсылы мен беймаза дауыс-
тарына құлағы қанып, сақ боп алған анаға мына бір
епті жүрісті адамның үні бір түрлі сүйкімді естілді.
Дауыс қайыра шыққанда ана сырттағы адамның кім
екендігін де таныды. Ол жылдам барып есікті ашқан-
да ұзын қара мұртты, кең жауырынды, өткір көзді,
қару асынған мосқал адам сып етіп ішке кірді. Беліне
қыстырған гранаты мен қанжары бар. Ол анамен қыс-
қа амандыққа келді де деревняда орналасқан жау
жөнінде, олардың қару-жарақ қоймалары мен бекініс-
терін түгел сұрап, көңліне түйіп алды. Үңгірімнің
саңылауынан сығалап тұр едім. Маған оны ананың өзі
ертіп келді.

Бөгде адам жалпақ алақанымен қолымды қысып:

— Халің қалай, жауынгер? — деді күліп.

Ол бұл жолы көп кідірген жоқ, «кейін тағы орала-
мын», — деп қош айтысып, шығуға беттеді...

Келесі жолы келгенде мен оған тура тілек етіп:

— Жолдас партизан, мен де сізбен бірге кетемін.
Жауға оқ атпай тұра алатын емеспін. Ерте кетіңіз
мені, — деп өтіндім.

— Сөзді ойланып айту керек, жауынгер, — деді
партизан. Ол жаныма келіп біраз ғана отырды да сал-
мақты жүзбен көзіме тура қарап: — Партизан кім, ә?
Қане айтшы. Кім партизан?.. — деп сұрады да, жауап-
ты өзі қайырды. — Ол — жолбарыс. Бүгін мұнда болса,
ертең онда, күндіз тау қиясында өрмелеп жүрсе, түнде
сай бойымен жортып жүреді. Атпен емес, мына екі аяқ-
пен. Партизанның аяғы жүруден жалыққан емес.

— Мен де жалығуға тиіс емеспін. Өйткені мен со-
вет солдататымын.

— Әлі ұқпадың, — деді партизан енді тура ақылын
айтып, — мына аяқпен қалай жүгірмексің? Тыңда...
Әлі де тыныға тұр. Аяғың жазылсын. Содан кейін өзіңе
ауыр тапсырма да жүктейміз. Ерлікті сонда көрсет.
Ұқтың ба?

Партизанның сөзін ана да қостады. Сол күннен бас-
тап партизан деревняның шетіндегі оқшау тұратын ана
үйіне жиі келіп хабарлас боп тұрды. Бір күні ол пар-

тизандардың жаудың қару-жарақ қоймасына түнде шабуыл жасайтындығын бізге айтты да шұғыл тапсырмалар берді.

— Уақыт тез әрекет етуді тілейді. Түнгі сағат бесте тиісеміз. Сол кезде неміс офицерлері жатқан үйге гралата тастап, оларды жою керек. Белгі — шабуыл алдында ақ ракета атылады, — деді.

Мен тапсырманы орындау жабдығына кірісе бастап едім.

— Жоқ, сен бармайсың, — деді ана. — Бұл қауіпті, сақтық пен тездікті керек ететін тапсырма. Сенің аяғың әлі еркін жүруге келмейді. Қолға түсіп қалуың мүмкін, мен барамын, — деді де: — Партизан жолдас, бұл тапсырманы маған орындауға рұқсат етіңіз, — деп өтініш етті.

Мосқал партизан ана жүзіне ұзақ қарап тұрды да Мәдіханға:

— Ана сөзі бала үшін жалған айтылмайтын. Саған ауыр болар, жауынгер. Тапсырманы ана орындасын. Әзірше маған бағынуға тиістісің. Мен осылай деп ұйғарамын, — деп тұжырды. Ол осыны айтты да шығып кетті...

Түн қараңғы еді. Көзге түртсе көрінбейді. Күткен уақыт жақындап келеді. Ана әлі үнсіз отыр. Әлсін-әлсін жабық терезенің саңылауынан сығалап, барлап қояды.

— Балам, — деді әлден уақытта ана маған, — енді кетейін.

Ол орнынан еппен тұрып келді де, өзінің балбырап ұйықтап жатқан үш жасар кенже баласы Коляның маңдайынан сүйді.

— Үлкен ұлым, сен де кел, — деді маған.

Қос ұлын бір аналық мейірбандықпен құшақтап сүйген ана:

— Сақ бол, балам, — деді жөнеле беріп, — ана жеңіп оралады!

Я, ана жеңіп оралды. Қандай ерлік десеңізші! Не бары жарты сағат ішінде ана қайта айналып үйге келді. Кірпіктерінің қимыл қағысы да, ұшқынданған көз жанары да ана ерлігін айтпай-ақ ұқтырғандай еді. Ол сондай ер ана еді. Не бары жарты сағат ішінде бір қора қанды көз қорқауларды өмір бетінен мүлде өшіріп келді...

Біз Отан майданы жауынгерінің сөзін ұйып тыңдап отырмыз. Жігіт көзінде қимастық сағыныш белгісіндей жас моншағы мөлдіреп тұрды.

— Сол анам, украиналық ер анам, жас сәбиі Коля — екеуі көз алдымда қаза болды, — деді Мәдіхан жасты көзін бізге бұрып, — ана жүрегіне мылтық кезенуге қалай қолы барды десейші сұм жаудың? Жүрек бар ма еді оларда! Жоқ! Оларда адамдық тұлға болғанымен, айуандық қана сезім бар!

Мәдіханның жүзі ашулы адамдай қызыл күреңдене қалды. Осы сәт өткен күннің қаралы елесі ойына түскен оның мөлдір қара көздерінен қаза болған ана мен бала суреті көрінгендей еді.

— Ана үйіне ешкімнің көзіне түспей оралғанымен сол түні фашистер қатты үрейленіп, көп дүрлікті. Ғайыптан пайда бола қалғандай партизандар тобы жау қоймаларын қиратып, өртеп, әп-сәтте түн тұңғығына сүңгіп кеткен. Абыржыған, сасқалақтаған жау естерін жинасымен-ақ, түн ішінде үй-үйді тінтуге шықты. Поселканың іші-сырты ербиген немістерге толып кетті. Маңына сақтана қарап, аяқтарын үрке басып, топ-тобымен жүріп тіміскіледі. Олардың бір тобы ана үйіне де есікті қиратып кіріп келді. Ана да, мен де тысқа шығуға үлгірмей қалдық. Ана алдыңғы бөлмеде еді.

— Аһа... фрау, — деді аласа бойлы фашист офицері. Ол пистолетін кезеніп анаға жақындай түсіп:

— Түзу тұр. Шапшаң жауап бер! Қайда партизан! Айт жылдам! — деді тістеніп.

— Мен білмеймін, — деді ана ақырын сөйлеп.

— Жасырасың!..

— Білмеймін, — деп қайталады ана.

Офицер пистолетінің аузын жас балаға бұрды:

— Күшігіңді өлтірейін бе, әлде айтасың ба?

Ананың отгы көзі офицерге қадала қарады. Офицер үрейлене шегініп, шегір көздері жыпылықтап, бетін анадан тайдыра беріп, балаға мегзеген мылтығын басып қалды.

Шаңқ еткен ащы дауыстан үй дір етіп қалғандай болды. Елбелектеп құлап бара жатқан бала көрінісі ана жүрегін өткір қылышпен жарып өткендей еді.

— Жауыздар!.. Құзғындар! — деп айғайлады ана көкірегінен жалын атып...

Бұдан арғы сөзді айта алмады ана. Оқ оны да қиып түсірді. Ана құлашын жайып, ұлына ұмтыла беріп, етпетінен құлады.

Жау үйге кіре бергенде-ақ «суырдай іннен шықпай олгенше, тобына шауып алысып өлейін» деген тоқтамға бекіп, үнемі жанымда жүретін кішірек сүйір қанжарымды қолыма нық ұстап, есікке тақау келіп әзер шыдап тұр едім. Мылтық даусымен жарыса шыққан ана айбарын естігенде, тасадан мысықша атылып, офицерге тап бердім. Мүлт кетпеді қанжарым... Жалғыз едім бірақ. Қалған жау үстіме жабыла түсті. Дәл қарақұсымнан сарт етіп мылтықтың түбі тиді. Одан әрі не болғанын білмеймін, көзім қарауытып, есімнен танып қолдым...

Әлден уақытта есім кіріп, көзімді ашсам, көрдей қараңғы бір қуыста жатыр екем. Орнымнан тұрмақ болып талпынып едім, тұла бойым қозғалтпады.

— Япырай, тірімісің? Жаның қандай сірі еді,— деп, біреу аяныш білдіріп, құлағымның дәл түбінен, қарлыққан әлсіз дауыспен үн қатты.

— Қайда жатырмын? — дедім тілім сөйлеуге зорға келіп.

— Қамауда..— деді әлгі дыбыс берген адам күрсініп...

Бізді сол қапастан, сонада ана үйіне келетін өзіме таныс партизан бастаған топ құтқарды. Олар мені тек бір ай үш күн өткеннен кейін ғана өзіміздің тылға жіберуге мүмкіндік алды.

— Мен сыңар аяғымнан айрылып, госпитальда ұзақ жаттым. Жанға батқан жалғыз-ақ өкінішім болды: жаудан ана мен баланың кегін алу шайқасына өзім қатыса алмадым.— Мәдіхан төмен қарап үнсіз отырды.— Бірақ өкініші жоқ, кекті достар қайтарды. Олар ананың туып-өскен жерін жаудан азат етті. Басқыншылардың талқанын шығарды. Сол жауынгер достарым, ана қабірінің басына ескерткіш орнатып, гүл екті.

Жауынгер жігіттің сөзін ұйып тыңдап отырған біз:

— Ана есімі ұмытылмайды, мәңгі жасайды,— дедік үніміз қосылып.

— Ол ананың есімі Нина Николаевна Кравченко еді,— деді Мәдіхан.— Мына суретке соғыс басталмай тұрған кезде түскен екен. Маған ескерткішке беріп еді.

Біз жас сәбиді қос қолымен көтеріп, күліп түскен ана суретінен көз алмай ұзақ қарадық.

1951

ШОПАН

Аласа дөңгелек столға дастарқан жайылып, тамақ жасалып, Оспан шопан іңір асын ішуге енді орнығып отыра берген кезде, есік алдына бір жеңіл машина келіп тоқтады.

— Балғаным, тамағыңды қоя тұр, қонақ келді ғой деймін, қарсы алайық, — деп Оспан асығып түрегеліп, әйелін ертіп тысқа шықты.

Машинадан үш адам түсті. Біреуі — мол денелі, кесек жүзді, егде тартқан кісі — колхоз председателі Есенгелді. Екіншісі — тығыршықтай қара жігіт — таныс шофер Әділғазы; үшіншісі — орта бойлы, ақшыл жүзді, талдырмаш қыз Шәмшинур. Оспан бұл үшеуімен де қол беріп, қуанып амандасты да, Шәмшинурға бұрылып:

— Онжылдықты жақсы бітіргеніңді әкең Жылқайдардан естіп едім. Енді Алматыға оқуға барасың ба, қарағым? — деді.

— Мен осында, сіздің қарауыңыздағы оқуға келдім, — деп Шәмшинур күлімсіреп сөйледі.

— Не дейді, жаным-ау! Менің қарауымда нендей оқу бар еді? — деп Оспан таңырқап қалды.

— Отағасы, қартайып қалғансыз ба, оп-оңай сөзге жас балаша түсінбей тұрғаныңыз қалай? — деп тығыршық Әділғазы оған әзіл айтты да, «бір ауыз сөзбен қатырдым ғой өзін» дегендей, Шәмшинурға қарап көзін қысып қалды.

Жігіттердің осындай бір сүйкімсіз қылығын Шәмшинур ұнатпаушы еді. Өз сөзіне өзі мәз боп күлген Әділғазыға қабағын түйіп, суық қарады.

— Біз секілді қария түсінбей қалса кешірімді болар, өзін дүр санап жүріп, қатарынан қалып қоятын сонда да өз мінін көрмейтін қайсыбір жастар туралы не айтамыз? Ауылдағы оқуды бітірген соң, қаладағы оқуды тауысамын деп, екі жыл бойы бұрау басын сындырмай, бос сенделіп шерменде атанған кім еді осы? —

деп, Оспан Әділғазының бұдан төрт ай бұрын ауылда текке жүргенін мысқылдап, түйреп айтып қалғанда, Шәмшинур қарт шопанның сөзіне қатты сүйсініп, сығайы жымыды. Әділғазы қызарақтап төмен қарады. Оспан шопан енді оны жұбата сөйледі.

— Өзілім ғой, шырағым, көңіліңе ауыр алма. Осы бетіңнен танба! — деді.

Шәмшинур қарт шопанның бұл сөзіне де іштей сүйсініп, күлімсіреп тұр еді.

— Дұрыс айттым ба, қызым? — деп Оспан бұған бұрылғанда:

— Өте дұрыс! — деп Шәмшинур басын изеді.

— Ал енді жаңағы сөзіңнің мәнісін түсіндірші.

— Мен сізге шәкірт боламын.

— Не дейді, жаным-ау!

— Ауылдағы орта мектепті бітірген бір топ жас колхозда жұмыс ітеуге тілек білдіріп, өтініш етті. Біз қабыл алдық, — деп председатель Есенгелді мән-жайды ұғындыра сөйледі.

— Ал мына Шәмшинур сіз секілді шопан болуды қалады.

— Бәрекелде! Ұзағынан сүйіндірсін, қарағым. «Сіздің қарауыңыздағы оқуға келдім» дегеніңе енді түсіндім ғой. Көп жаса! — деп қуанды Оспан. — Ал енді не тұрыс бар, үйде асымыз да әзір еді, — деп киіз үйдің есігін шалқайта ашты да, қонақтарды дәмге шақырды.

* * *

Бұл кеште қонақтар қарт шопанның әңгімесін тыңдаумен болды. Алыс жайылымдарда отырған малшылар тіршілігіне жөнді қанық емес Шәмшинур Оспанның сөзінен көп жайларға қанды. Кең нықты, дөңгелек қара сақалды Оспанның жасы қазірде алпыс беске толған. Ұзақ жылдар мал баққан момын адам, жаңа бір кеселге душар болып қалмаса, өзінің осы бауыр басқан ісінен қол үзгісі келмейді екен. Бүгінгі заманда шопан еңбегі ерекше ардақталып отырғанын мадақтай сөйледі. «Бұл сөздерді мен үшін әдейі айтып отырау», — деп ойлады Шәмшинур. Осы сәт оның көңіліне бір күдік те оралды. Мал бағу оңай шаруа емес қой. Шілденің күйдірген ыстығында, қаңтардың қақаған суығында жүреді шопан. Жаңбырға та талай-талай малшынады, үскірік боранға да ұрынады. Жапан да-

лада қой жайып жалғыз жүргенде кеш батпайтын да шығар. «Осы қиындықтарға төзе аламын ба?» — деп күдіктенді Шәмшинур.

Оспан оның дәл осы ойының үстінен түсті.

— Малшыға ең керек қасиет — қайрат пен ынта. Бір бойға осы екеуін сыйғыза білсең, ешқандай қиындықтан қаймықпайсың, — деп ол Шәмшинурға қарап сөйледі.

Әңгіме үстінде Шәмшинурдың ендігі бір аңғарғаны — Оспан киіз үй тіккен бұл жайылымда бес отар бар екен. Шопандар қосы бір-біріне көрші қонған. Оспан қонақтарын бастап сыртқа шыққанда әр жерден жылтырап солардың оты көрінді. Түн желсіз, тымық еді. Мүлгіген дала. Бар төңірек тыныш ұйқыға енгендей: Қой шетінде жатқан сақ төбеттің анда-санда бір маңқ етіп үргені естіледі.

Шәмшинур көрші отарлар жақтан жылтыраған оттарға қарап біраз үнсіз тұрды да Оспанға:

— Атай, көршілеріңізбен қарым-қатынастарыңыз қалай? — деп қызыға сұрау берді.

— Өзара шаруамыз болса қатысамыз. Шаруамыз болмаса жоқ, — деді Оспан.

Шәмшинур бұл сөзге таңырқағандай болды.

— Бірақ күнде таңертең қойды өріске шығарғанда бір-бірімізді ат үстінен алыстан көріп жүреміз, — деді Оспан.

Ал жұмыстан қолдарыңыз бос уақытты қалай өткізесіздер, — деп Шәмшинур тағы да бір жай-күйді білуге ынтықты.

— Шопанның бос уақыты аз-ау, шырағым. Дегенмен кейде қолың бос уақытың болады. Мұндайда жатып дем алғанды тәуір көремін өзім. Біз жым-жырт тыныштыққа үйренгенбіз, оны ұнатамыз. Әлі өзің де осыған үйреніп аласың.

Шәмшинур үндеген жоқ. «Мен ондай мүлгіген тыныштықты қаламаймын», — деді ішінен.

* * *

Арада біраз күндер өтті. Шәмшинур әуелгі кезде күндіз қой бағуға қарт шопанмен бірге шығып жүрді. Қойды қалай өргізіп-жайғызудың, қай кездерде суарудың көп-көп сырын жас бақташыға Оспан қадағалап үйретті. Шәмшинур бұрын: «Дала кең емес пе, жер

жетеді, малды қалай қаптатып жайса да болады ғой» — деп ойлайтын. Енді байқаса, мұнда да есеп бар екен. Даланың құлпырып тұрған әсем түгін мал тұяғына беталды таптатып жаныштата беруге болмайды. Қойды еркіне жіберсе, жердің отын қуалап, ентелеп өре жайылып, шырқай беретін мінезі бар екен. Сондықтан алдын қайырып, бетін қағып отыру керек. Сөйтіп бір өңірдің шөбін тақырлаған қойды жаңа өріске түсіреді.

— Күзге қарай бастапқы өрістерге тағы да ораламыз, бұл кезде ол жерлердің шөбі қайтадан жетіліп қалады, — деп түсіндірді Оспан.

Қой бағудың осы секілді тәсілдері, жұмыс жағдайы турасындағы бұл әңгімені Шәмшинур соншалық зор ықыласпен ден қойып тыңдайтын еді. Көрген-білгені көп, тәжірибелі қарт шопанның ақыл сөзін көңіліне тоқитын. Көп ұзамай Шәмшинур күндіз қой жаюға өзі жалғыз шығатын болды.

Шопан қыз қойды өріске шығарып бара жатыр еді. Таңғы дала шырайы қандай әсем! Күншығыс жақ көк жиек әуелі бозғыл тартып тұрды да бірте-бірте сарғыш-қызыл түске еніп құлпырды. Боз торғай аспанда сергіп ұшып он салды. Бұл құс күн шапағын әр таңда әнмен қарсы алады. Шәмшинур кішкентай ғана жуас құстың үлкен өнеріне таң-тамаша қалады... Міне аспанға күннің көзі жүзіп шықты. Күн ашық, шуақ. Кең далада еркін көсіліп, жайылып жатқан сәнді түлік. Әсем даланың құп-құрғақ, тап-таза жұпар ауасы. «Қандай рахат!» — деп сүйсінеді Шәмшинур. Қойлардың өткір тісімен көдені бырт-бырт үзгені естіледі шопанға. Ол бұған да тамашалап қарайды. Бірауық кең атырапқа қуана көз салады. «Табиғат қандай әсем!» — деп сүйсінеді. Енді бір кезде басына бөтен бір ойлар келіп, көңілін қобалжытып кетеді.

«Шопан күн ұзын далада қой жайып жүргенде, осы өзім құсап, тек табиғат көркіне сүйсініп, жапан түзде үн-түнсіз, оңаша тұйық жүргені келіспейді-ау расында, — деп ойлады Шәмшинур, — осы ұзақ күн ішінде ел өмірінде қаншама жаңалық туып жатады. Мойынға асып алатын кішкентай радиоқабылдағыш болса ғой. жаңалықты далада жүріп-ақ уақытылы естіп отырамыз. Сонда шопанның өмірі өте көңілді болар еді ғой».

Шәмшинур аға шопанға жәрдемші боп келгеннен бері көрші отарларға барып, ондағы қойшылардың да жай-күйімен танысқан еді. Әр қоста үлкен радиоқабыл-

дағыш бар екенін көрген. Бірақ шопандар бір арыз айтқан. Осы радиоқабылдағыштың бір тетігі бұзылса, оны біз оңдай алмаймыз, қашан тілін білетін адам келгенше сөйлемей қалады, апта ғана емес-ау айлар бойы үнсіз тұрады деп ренжіген. Жаңа газет-журналдар да алыс жайылымда отырған малшыларға мезгілінде жеткізілмейді екен. «Он бес-жиырма күнде бір түйдек-теліп келіп қалады. Соған шейін еш нәрседен бейхабар боп отырамыз»,— деді Оспан, Шәмшинур бір күні одан газет жайын сұрағанда. Бірақ Оспан да, өзге шопандар да, Шәмшинурдың байқауынша, бұл жағдайды елемейтін сияқты, жым-жырт тіршілікке көндігіп алған. «Жаңалық қайда қашар дейсің, естиміз ғой кейін. Малды жөндеп бақсақ — сол абырой»,— дейді.

Шәмшинур осы жайларды ойлағанда қабағын түйіп алды. Әлдебіреуге ашуы бардай. Бүгін таңертең қойды өріске шығарысарда Оспан айтқан бір сөз есіне түсті. «Түнеукүнгі уәдесінде тұрса, Есенгелді бүгін біздің отарымызға келіп қалар»,— деген ол.

Шәмшинур колхоз председателіне айтатын ұсыныстарын әзірледі.

Ымырт үйіріле Оспан шопанның үлкен киіз үйіне көрші отарлардағы шопандар түгел жиылды. Жиналыс басталып кетті.

— Бүгінгі жиналысты осындағы бір жас шопанның орынды тілегі бойынша өткізгелі отырмыз. Қаралатын мәселе біреу-ақ: малшылардың мәдени-тұрмысын жақсарту туралы,— деді председатель Есенгелді.

— Е, жақсы мәселе қаралады екен!

— Тұрмысымыз жақсара бергенін бәріміз де тілейміз ғой,— десіп шопандар құптау білдірді.

— Бірінші сөз номер бесінші отардың жас шопаны Жылқайдарова Шәмшинурға беріледі,— деді председатель.

Шәмшинур екі беті ду етіп қызарып, орнынан лып етіп түрегеліп еді.

— Қарағым-ау, отырып-ақ сөйлей берсеңші,— деді Оспан.

Шопандардың бәрі де іргеге айналдыра төселген сырмақтар мен көрпелердің үстінде малдас құрып отырғанды. Ортаға құрылған, аласа сирақ дөңгелек столда керосин шам жанып тұр. Шәмшинур жиналыста отырып сөйлеуді ұят көреді. «Тіпті ерсі ғой» деп ойлайды ішінен.

Ол сәл кідіріп, күндізгі ұсыныстарын есіне түсірді де нәзік майда даусымен жайлап сөйлеп кетті. Шопан еңбегі — барша жұртымыз қадірлейтін қасиетті еңбек екенін әсерлі тілмен қысқа ғана айтып өтті де, әдемі бір ой түйді.

— Осы қадірлі еңбектің иесі өзінің ісімен ғана емес, бар өмірімен, тіршілігімен, семьясымен, өз басын ұқыпты, мәдениетті ұстауымен де басқаларға өнеге көрсететіндей болуы керек, — дегенде отырғандар Шәмшинурдың сөзін тамсана құптап, бас изесті.

— Ой, бәрекедді! Өте ойлы сөз айттың, қарағым, — деп Оспан шопан өз шәкіртіне қатты риза боп қалды.

— Бірақ осындағы шопандардың мәдени тұрмысынан көптеген кемшілікті, ірі мінді көргенде өте қынжыласыз, — деп Шәмшинур үлкен бір мәселені қозғады. Отырған жұрт осы сәт оның сөзіне ерекше зейін қойып, қадала қарасып қалып еді. «Жаным-ау, осы қызым мені сынайын деп келе ме өзі?» — деп Оспан шопан күдіктеніп қойды. Шәмшинур анық, дәл деректер келтіре сөйлеп, көп сырды ашты. Күндіз қой жайып жүргенде ойына келген ұсыныстарын кеңейтіп айтты. Ауылдан жырақтағы малшыларға мәдени қызмет көрсету жайы нашарлығын, киноның тым сирек келетін тіндігін, шопандарға газет-журналдар, жаңа кітаптар уақытында жеткізілмейтіндігін — зор кемшілік деп көрсетті. Осы аса маңызды мәселеге колхоз председателі қалайша көңіл бөлмей келгеніне таңырқады. Шопан қыз: «Менімше бұл — еңбек адамының өміріне жеңіл-желпі қараушылық» дегенде председатель жалпақ жүзі күреңдене қызарып, тұнжырап төмен қарады.

— Бірақ өз үйінің ішін сәндеп, мәдениетті ұстауға ең алдымен әр адамның өзі жауапты, — деді Шәмшинур. Үні қаттырақ шықты. — Мысалды алыстан іздемей-ақ қояйын. Осы отырған үйімізге жақсылап қараңыздаршы. Іргеге тақап, жерге жиылған жүк. Кереует дегенің жоқ. Кісі келсе отыратын орындық, биік стол дегенің және жоқ. Оспан атайдың өзі жақсы хат таниды, бірақ үйінде бір әдеби кітабы жоқ. Ал осы кісінің табысы аз ба? Жоқ. Былтыр еңбеккүнге бір өзі ғана бес мыңға тақау ақша алды. Қысқасы, үйін қалай сәндеп жасаулаймын десе де, ол кісінің қаржысы жетеді. «Кереует, шкаф, буфет, секілді қажет заттарды неге алмайсыз?» — дедім атайға бір күні. «Ой, қарағым-ай,

соларыңның не керегі бар, әшекей кереуетіңнен гөрі көрпені қалың салып жерге жатқаным жайлы ғой», — дейді ол. Бұрынғы заманда көшіп-қонып жүрген ата-бабаларымыз осылай десе, бұл сөздің реті бар шығар. Ал бүгінгі озат шопанның мұндай сөз айтуы келіспейді ғой.

Шәмшинурдың сөзін Оспан шопан төмен қарап үнсіз ғана тыңдап отырған еді. Өзінің ісін жөн көріп, аса қысыла қоймаған. Шопан қыздың соңғы сөзі оның жанына батып кетті. Оспанның осы уақытқа дейін ешкім айтпаған мінін, еңбекке жаңада ғана араласқан жап-жас қыз — өз шәкірті бадырайтып тұрып көрсетті. Қарт шопан Шәмшинурдың ендігі сөзіне жөндеп құлақ қоя алмай, өзімен өзі болып, іштей бір ойларға шомып қалды.

Ол осылай үнсіз төмен қарап отыра берді. Жиналысқа жиылған азғана адам бәрі де сөйледі.

— Ал, Осеке, сіздің айтарыңыз бар ма? — деді председатель Есенгелді.

Шәмшинурдың сөзі есінен кетпей қалың ойда отырған Оспан шопан өзінің аты аталғанда селт етіп, басын көтеріп:

— Қызымның айтқанының бәрі дұрыс, менің ешқандай қосарым жоқ, — деді.

* * *

Қылаңдап таң атып келе жатты. Шәмшинур қойды өріске шығаруға тұрып еді. Ол тысқа шыққанда есік алдында ерттеулі тұрған өзінің аты мен Оспан шопанның атын көріп таңырқап қалды.

— Екі атты бірдей ерттеп қойған себебім — өзім де қазір жол жүремін, — деді Оспан. Үстіне жеңіл қаптал шапан киіп, белін буынып, тобылғы сапты кішкене қамшысын етігінің қонышына қыстырып алыпты.

Екеуі кекілі жалбыраған жуас аттарын шылбырынан жетелей жүріп, қойды өріске беттетті. Жүз метрдей ұзаған соң Оспан атқа қонды.

— Ал, қызым, малға сақ бол, мен түнделетіп ораламын. Ауылға барамын. Үйіме өзің айтқан керек-жарақтың бәріне ақшаны бүгін төлеп қайтамын, — деді де, атын тебініп, жортақтатып жүріп кетті.

— Жолыңыз болсын, ата! — деп дауыстады Шәмшинур.

Ол қойын өргізіп келе жатып, бірнеше рет кейін бұрылып қарады Салт атты жолаушы бозғыл таңда қылаңдап ұзап бара жаты...

ҚЫНЖЫЛУ

«Осы менің-ақ жолым оңғарылмай қойды, өңгені — бақыты алдынан тосып тұрады», — деп мұңая ойлады жасы жиырмаларға енді ғана толған, дені де сап-сау, кескіні де әп-әдемі Мәлімбаев Тоқтар дейтін бала жігіт. Өзі бір ата-ананың әлпештеген жалғызы. Бұл туғанда әке-шешесі қандай қуанып еді! Алдыңғы балалары тұрмай келген ата-ана осы перзентінің ғұмыры ұзақ болуын тілеп, есімін Тоқтар қойған. Енді баласы есейген шағында «тілегіміз қабыл болды, бұл ұрпағым тоқтады», — деп, әкесі ішінен шүкірлік етіп жүретін. Тоқтардың ата-анасы діни уағызға қаны ұйыған, бірақ ниеті түзу, көңілі ақ, адал жандар еді. Жалғыз ұлының ер жетіп, жақсы азамат болуын, пәтуалы қызмет етуін жақсы үмітпен күтетін. Соңғы бірер жылдарда көңілдеріне күдік оралғандай. Әкесінің бақташы деген лауазымының кішілігі болмаса, үй-ішінің әл-ауқаты, дәулеті астығы мен ақшасы да мол. Әке-шешесінің жанына бататын бір ғана дерті — осы жалғыз баласының жолы болмай, құтты орынға қонақтай алмай келе жатқандығы. Мейлі, Тоқтар өмір-бақи жас нәресте күйінде болып, ата-анасының алдында жөргекте ораулы отырып, олардың ырысын еме берсін. Жалғыз оның бүкіл ғұмырына жетер азығын әке жиып бере алады. Бірақ қадірлі ұлы өзінің қанаттас құрбыларынан қара үзіп, қалып қоймасын. Әке осыны ғана ойлайды. Ал баласының ойы бөлек.

«Жоқ, құрбыларымның менен еш артықшылығы жоқ. Олардың тек жұлдызы оңынан туып, жолы болып жүр... Ой жағынан да, білім жағынан да олар өзіммен тең. Ал талап жағынан... Иә, бұл жағынан мен тіпті олардан асып түсемін».

Тоқтар он жылдықты бітірген жылы заң институтына түсуді ойлап, Алматыға тартқан. Өзінің есі-дерті прокурор боп, екі иығына жарқыратып погон іліп бір шығу еді. Сонда бұдан кейбіреулер ығысып қалса...

«О, азамат, жасқанбаңыз. Біздің заң нақаттан ешкімді күйдірмейді. Біз әділдігін айтамыз»,— десе сонда прокурор Тоқтар Мәлімбаев.

«Әй, шіркін, прокурорлыққа қолым бір жетсе, жуликтердің сазайын мықтап тартқызар едім-ау»,— деп, Тоқтар мектепте жүрген кезінде талай бір тәтті ойдың құшағына енуші еді. Бірақ кім кінәлы, орта мектепті жығылып-сүрініп әрең бітірген ол, заң институтына түсу үшін қабылдау сынағын тапсырғанда конкурстан өтпей қалды. Емтихан алған доцентке, институт директорына алыстағы ауылдан келгенін, әке-шешесі қартаң кісілер екенін және олардың бұдан басқа сенер баласы жоғын айтып, мұңын шағып көріп еді, еш нәтиже шықпады. «Институтқа емтиханды үздік тапсырғандарды ғана іріктеп аламыз. Бізге жақсы оқушылар ғана керек»,— деген сөзді естіді. Қабылдау комиссиясы документтерін қайырып берді. Ендігі амалы нешік? Оқуға түсе алмай, ауылға қайтып барғаннан жаман нәрсе жоқ. Тоқтар үйге қайтуды намыс көрді. Ол әйтеуір бір институтқа түсуді ойлады. Екі күндей әрлі-берлі сабылып еді, жоғарғы оқу орындарының бәрінде де қабылдау бітіп қалыпты. Тоқтар емтиханда өзі секілді екшеліп қалған бір серіктер тауып, біраз күн соларға ілесіп, техникумдар мен арнаулы училищелерге де бір-бір бас сұғып шықты. Бәрінде де басартық орын жоқ. Тоқтардың серіктері селдірей бастады: кейбірі амалы таусылып үйлеріне қайтты, қайсыбіреуі кері қайтуды намыс көріп, әйтеуір қолы іліккен бір жұмысқа тұрып қалды. Тоқтар үйіне телеграмма жолдап, қыруар ақша алдырып, не де болса ақырын күтті.

«Жұрт аяғы басылар, оқу басталған күнде де кейбір қаражаты жоқтар шыдамай кетіп қалар. Соның бірінің орнына ілігіп кетермін»,— деп дәмеленді ол.

Бір ай өтті, үміті ақталмады. Келесі ай туды, үміті ақталмады... Лажы болмай Тоқтар үйге қайтты.

— Орта мектептегідей емес, институттың сабағы ауыр болады екен. Денсаулығым көтермейтінін білдім. Алматының білгір бір дәрігеріне қаралғанымда: «қаның аз, ауруға шалдығасың» деген соң, оқуды тастап кетуге мәжбүр болдым,— деп мұңайды ол.

Әке-шешесі де, жақын көршілері де бұл сөзге иланып, «келгенің тәуір болған, адамға ең қымбаты денсаулық қой, оқу қайда қашар дейсің... басың әлі жас» десіп, оның көңілін жұбатты...

Сонымен арада ай өтті... жыл өтті. Тоқтар бұрау басын сындырмай үйінде бос жүрді. Сынықты сылтауратуы көбейді. Бұрын темекіні үй ішінен жасырып тартып жүруші еді, енді есейіп қалғанын паш еткісі келгендей, әке-шешесінің көзінше, сояудай шылымды тісіне қыстырып, көк түтінді будақтатып отыруды шығарды. «Темекі ысы көкірегіңе жаман ғой»,— деп күдіктенген әкесіне: «Жоқ, көке, темекі шегу кісінің көңілін жадыратып, қанның толығуына себепші болады»,— деп дәлел табады. Әкесі басын шайқайды да: «Көк түтіннің де бір қасиеті болғаны ғой, сірә. Әйтпесе сыпыра жұрт неге шылым тартады. Осы балам бірдемені білетін шығар»,— деп ойланып қалды.

Бір күні Тоқтар әкесіне: «Тек жүргенше бір қызмет істеп, ақша тапқым келеді»,— деп ниет білдірді.

— Он екі ай аунап-қунадың ғой, қарағым. Тең құрбыңнан қалмағаның жақсы. Әйтпесе күн көрісіміз ешкімнен де кем емес қой. Өзің адам боласың. Қызмет етсең, ысыласың,— деп қуанып қалды әкесі.

— Ауданға барып, бір жайлы қызмет іздестірмесең... Ауылда шеті көрініп тұрған ештеңе жоқ,— деді Тоқтар.

— Мейлің,— деді әкесі.

Тоқтар заң институтына түсе алмаса да, прокурорлықтан дәмесі зор еді. Аудандық заң орнының біріндегі, кіші-гірім болса да бір жұмысқа ілігіп кетсе, бара-бара ірі қызметкер болып шығуы мүмкін ғой. Ауданға келісімен Тоқтар сот мекемесіне барды. Қатшылық орынның бос екенін білді. Араға біреулерді салып, өйтіп-бүйтіп, әйтеуір сол қызметке қолы ілікті. Қажетті документтерін реттеп тапсырып, бір аптадан соң соттың хатшылық қызметіне кірісті. Өзіне жеке стол, жеке орындық тиді. Оңаша бөлмеде жалғыз отыратын болды. Келген адам сырттан есік қағып кіреді. «Да, кіріңіз»,— деп дауыстайды Тоқтар. Біреуге жөн сілтеп, біреуге ақыл айтып жібереді. Көңіл көтеріңкі. «Өзім дәй болдым ғой... Асықпасаңыз, екі-үш жылда Тоқтардың прокурор боп шіреніп отырғанын көресіз!»

Тоқтардың атағы өз ауылында да дүңкілдеп жатты. Кейбір желбуаздар оны: «Ойбай, біздің Тоқтардың несібін айтасың, есті ғой ол! Бүкіл ауданда оның әмірі жүрмейтін кісі жоқ көрінеді. Жуырда бір ұрының ісін қарағанда сақалын сыпситып өзінің әкесін де куәге шақыртыпты»,— деп, қырық саққа жүгіртті. Осы сөздер

сыпсыңдап хатшы жігіттің де құлағына жетіп жатты. Тоқтар оңашада жымың қағып, иығын қомдап қояды. Болмесіне біреу кірсе, қабағын түйіп сөйлейді. Ауданға келген сапарында мұның амандығын білгелі әдейі бұрылып түскен ауылдас құрбысына да жылы ұшырамады. «Ие, бұл нағыз прокурор болуға лайық екен» деп ойлап кетті құрдасы. Баласының пәтуалы қызмет атқарып жүргеніне ата-анасы да қуанды. Бірақ не керек! Бұл қуаныштың ғұмыры қысқа болды.

Қызметке тұрғанына толық бір ай, бес күн дегенде Тоқтар салы суға кетіп, чемоданын арқалап, өз үйіне қайтып келді. «Бір ай сынақпен хатшылық қызметке алынсын» деген пәлесі бар екен, мерзімі толған күні «қолынан іс келмеді» деген бір жапырақ қағазды ұстатыпты да қоя беріпті.

— Өзі бір шатақ іс екен. Осы бір айдың ішінде-ақ басым мәңгіріп қалды. Сең соққан балықтаймын,— деді Тоқтар мұңын шағып.

— Қылмысты аударып-төңкеріп тергеу қайдан оңай жұмыс болсын. Әу баста килікпейтін-ақ шаруаң еді... Өзіңнің аман қалғаныңа шүкір... Көзің шүңірейіп, тіпті, жүдеп кетіпсің,— деп әке-шеше аяныш білдірді.

Тоқтар тағы да бұрынғы қалпына түсті. Ерте жатып, кеш тұрады. Көңілі қаласа, күндіз сейіл құрады. Бірде аңға шығуға зауқы соғады. Жалғыз шүрегей бұйырмай, қара кешке дейін құр салпаңдайды.

Кейде ол терең ойға шомып, өз-өзінен мұңайып та қалады. Болашағына көз жібереді. Алдағы күннің не қуаныш әкелері мәлім емес. Буалдыр тұман, күңгірт... Тоқтар ауыр күрсініп алады. «Шынымен-ақ осы менің бағым, талантым жоқ болғаны ма? Талабымның неге ғана бір сәті түспейді»,— деп кейіп те қалып жүрді. Рас-ау, қолынан келетін бір қызмет бұған қайтіп табылмайды?!

— Жоқ, ағай, қолына қағаз-қарындаш алып стол басында отыратын жеңіл-желпі қызмет болмаса, басқа жұмысты атқаруға денсаулығым көтермейді. Институттан да ауырып қайттым ғой... Орта дәрежелі білімім бар, кеңсе маңынан бір қызмет тапсырыңыз,— деді Тоқтар, колхоз председателі оны кабинетіне шақырып алып оңаша, сөйлескенде. Председатель әзірше ондай қызмет жоқ деп, сиыр фермасында есепші болып істейтін әйелдің жас босанғандығын, соның орнына ғана кісі керектігін айтып еді.

— Мейлі, уақытша болса да, соның орнына есепші бола тұрайын. Есепті кімнің жақсы жүргізгенін кейін көрерсіз! — деп, Тоқтар кішірек көздері күлім қағып, орнынан шапшаң түрегелді. Аса қуанып кетіп еді.

Ол есепшінің міндетін он сегіз күн ғана атқарды. Бар шатақты бір сауыншы әйел шығарды.

— Мұндай кереңау жалқаудың бізге бес тиынға керекті жоқ, — деп лаң көтерді әйел.

Соның сөзі басқаларға қамшы болды да, Тоқтар тағы да қызметінен айырылып қалды. Өзіне де обал жоқ. Әуелгіде «жас қой, жаңа келген бала ғой, түзелер, ысылар» деген үмітпен сауыншылар да, ферма бастығы да Тоқтарға ескертіп жүрді. Бірақ жаңа есепші мұның бәрін шам көріп кері бақты. Сонда да «жөнге түсер» деп дәме етті фермадағылар. Он шақты күннен соң: «мінезін былай қойғанда, өзі істің ретін білмейтін олақ екен. Тайға таңба басқандай анық нәрсенің жөнін таппайды» деген сөз тарады. Ақыры, ферма бастығы Тоқтарға: «Шырағым, басқа кәсіп қылып пайда келтірмесең, мына іске қырың жоқ екен» деген ауыр сөзді естіруге мәжбүр болды. Осы бір халден кейін Тоқтардың әке-шешесі жалғыз баласының қылығына ренжіп қалып еді. «Бұл шіркін он жыл бойына несін оқыған. Бесінші класты баяғыда бітірген Мәрпуға жұлындай ұшырып отырған есепшілік қызмет қолынан келмегені ұят-ау өзі. Қара есеп пен шотқа сол әйелден шорқақ болғаны ғой бұл» деп кейіді әкесі.

Содан былай Тоқтар қиялшыл болып алды. Кейде жұрт көзіне түсе бермеу үшін қораның төбесіне шығып кетіп, күншуақта маужырап отырып, тәтті бір ой құшағына енеді. Көңіл шіркін шар тарапқа жүгіреді, жігітті алысқа, биікке самғатады. Бірде оны погондарын жарқыратып прокурордың столына шіrentіп отырғызып та қояды. Жүйріксің-ау, көңіл! «Көк дөнен жүйрік пе, көңіл жүйрік пе?» дейміз ғой. Көңілге де тізгін керек. Тежемесең лағып кетеді. Тоқтар да ойын тежейді кейде. Ол бұл кезде өзін сиыр фермасының есепшісі Мәрпуғаға ұқсатып көреді. Сол ғұрлы беделі болса, ешкімнен кем болмас еді-ау! Өз әкесі ферманың сиырын бағатын жуас қана шал. Оны бүкіл ауыл қадырлейді, жақсы көреді, қошемет көрсетеді. Қарап жүргенше, осындай бір іске Тоқтар қолын іліктіріп көрсе қайтер еді?

«Он жылдықты бітіріп, бақташы бопты деп ешкім сөге қоймас. Әкеме ілесіп сиыр бағып көрейінші. Орта мектепті бітіріп, шопан боп жүргендер аз ба?» — деп ойлады Тоқтар.

Көктем туып, жер құлпырып қалған кез. Тоқтар осы ойын әкесіне айтып отырды. Әке оның ниетін құп көрді. «Өзімнің дәулетімді тасытып, қадірімді арттырған осы бақташылық еңбегім. Құдайға шүкір, ешкімнен кем емеспін», — деп көңілдене сөйледі. «Баққан малыңды жұтатпасаң, күйлі, өсімтал болса, кімнің еңбегі жанбасын. Абыройың артады, ырысқа кенелесің», — деп ақылын айтты. Тоқтар күлімдеді.

Сонымен бірер күннен соң ол астына жуас құлатөбел ат мініп, қолына тобылғы сапты әдемі қамшы ұстап, әкесіне еріп мал жаюға шықты.

Ауылда туып-өскен Тоқтар әр түлік малды қалай бағып-қағудың жайын, бұрын бақташы болмаса да білетін. Кең өрісте, таза ауада, ешкімге тәуелді болмай емін-еркін жүруді көңілі теріс көрмейді. «Ат үстіндегі адамның жаны да тыныш болмай ма?» Бірақ ол бір ғана нәрседен жасқанушы еді. Қыстың қақаған суығында, боранды күні малмен бірге ығатын кездер болады. Жаздың шыжыған ыстығына күйіп, кейде судан шыққан тышқандай боп жаңбырға малшынатын шақтар туады. Түні бойы дамыл алмай, көз ілмей шығатын күйге де ұшырайды малшы. Бәрінен де ұлыған боранда қойны-қоншыңа қар толып мекхат кешкенді, жазда өткінші жауынның астында қалып, мойынға су кетіп азап шеккенді айтсаңшы. «Осыған қалай шыдайды екен?» — деп тітіренетін Тоқтар. Қазір ат үстінде келе жатып ол осы бір жайларды ойлағанда, тұла бойы тоназығандай болып, көзін жұмды.

— Солай, шырағым, малшы адамға үлкен төзім керек, — деген әке даусын естігенде Тоқтар селк етіп көзін ашты. Бөтен біреудің үні емес пе дегендей жанжағына алақ-жұлақ қарады. Ешкім көрінбеді. Қайда барса да осы бір «төзім» дегені алдынан шыға баретін болды-ау. Тоқтар мектепте оқып жүрген кезінде: «Сабақты жақсы үлгіру үшін төзім керек», — деп мұғалімі де мұның құлағының етін жеп, әбден мезі ғып еді. «Ой, мейлі, айта берсін, өз ақылы өзіне», — деп, Тоқтар оңашада күңк етіп қалатын. Ал қазір ол үндемеді. Қабағын шытып, әкесінің сөзін жақтырмай қалды...

Малшылар қосы жайлауда болатын. Сауып сиыр-

лардан бір бөлек бағылатын тана-торпақтарды күндізгі өріске Тоқтар шығаратын болды.

Жас бақташының әуелгі күні көңілді өтті. Күн шу-ақ болды. Аспанда қалықтап тұрып бозша торғай шырылдап ән салады. Нелер бір әсем дауысты құстар торғай арасынан оған үн қосады. Дала ән мен күйге бөленгендей. Қыр гүлінің аңқыған хош иісі мұрынға келеді. «Бүкіл төңірекке жұпар шашып қойғандай»,—деп рақаттанды Тоқтар. Жамырай жайылып жатқан малға көз қыдыртып қарайды. «Жаныңа қандай тиыш!» Тоқтар атын тұсап қойып, бір ағаштың көлеңкесінде жайланып отырып, үйден орап алып шыққан етін жеп, тобатайдағы қымызын ішті. Осыдан соң көсіліп дем алды...

Кешке мал өрістен қайтып, әкесі баласынан хал-жай сұрағанда:

— Дүниедегі ең рақат жұмыс мал бағу екен ғой,—деп көңілдене сөйледі ол.

...Үш күннен кейін аспанды бұлт бүркеп, сіркіреп жаңбыр жауды. Тоқтар көп күйбеңдеп, малды кеш өргізіп еді. Күн батпай ерте оралды. Өзіне су өтіп, қалшылдап тоңып келді. Алып шыққан тамағын да іше алмапты.

Тоқтар киімдерінің суын бұрап сығып отырып жаңбырға кейіді. «Не деген суық жаңбыр, иегіме дейін дірдек қағып кеттім». Бірақ келесі күні де аспан айықпады, ақ жауын себеледі де тұрды. Тоқтар жылы фуфайканың сыртынан презент шекпен киіп, көңілі жабырқап, амалсыз атқа қонды.

Жауынға әбден малшынып, киім ауыстырғалы, жылынып қайтқалы түс кезінде қайта айналып келді. Су сіңіп, сіресіп қалған шекпенімен иліге алмай, атынан әрең түсті.

— Түу, жауынды күні мал баққан деген қып-қызыл сор екен өзі,—деп кейіп, қосқа шұбатылып кірді.

Ол шекпенін, фуфайкасын шешіп, енді орныға бергенде, сырттан дүрсілдетіп кеп тоқтаған салт атты әкесі:

— Ау, Тоқтар, бермен шық! — деп дауыстады. Оның мұнда отырғанын есік алдында қаңтарулы тұрған құла төбел аттан аңдаған болу керек. Тоқтар күйбеңдеп тысқа шыққанша әкесі: «Малыңды егінге түскен жерінен қайырып тастадым. Дереву жет. Дәндеген

мал егінге тағы барады. Мұнда отырғаны несі ома-лып!» — деді де жөнеліп кетті.

Тоқтар сірескен шекпенді қайта киіп, асығыста белбеуін орнында ұмыт қалдырып, құла атты шаужайлап, өрістегі малына қарай далбаңдап шаба жөнелді. Қолынан қамшысын түсіріп алып, бұған да бөгеліп, едәуір мехнаттанып қалды...

Сол күні Тоқтардың зықысы әбден шықты. Бұл барғанда малдың алды егінге тағы да жетіп қалған еді. Қайыру бермей, бытырай қашып көп сабылтты. Тоқтар ызаланды да, көзінен ыршып жас та шығып кетті. Діңкесі құрып, өлдім-талдым дегенде, малды әзер жөнге бұрды. Бүкіл киіміне су өтті. «Құрысын бұл жұмысы... Бұл бейнетті енді қайтіп көрмеспін», — деп түңілді Тоқтар.

Ертеңіне ол «Мұндай ауыр жұмысқа денсаулығым жарамайды», — деп мұңайып сылтау айтып, үйге қайтуға әкесінен рұқсат сұрады.

— Осы ғой сенің ісің, осы ғой... Қиындыққа шыдамай тайқып шыға келесің ылғи! Сенің астыңа жұмсақ көрпені кім салып отырады? Бармайсың үйге. Бағасың малды! — деп әкесі өмірінде тұңғыш рет өз баласына қатты жекіп ұрысты.

— Менің-ақ жолым бір оңғарылмайды... Кімнен көрейін мұны... Кімнен көремін, — деп қынжылды Тоқтар...

1956

ЖҰМБАҚ ТАС

Жаңа ғана алыстан көрінген қара бұлт түнере түйіліп, келіп те қалды. Әлсін-әлі аспан қақ айрылғандай шатыр-шұтыр етіп найзағай жарқылдайды. Тау қойнауында отырған үш бала төніп келген қара бұлтқа қарап тұр.

— Қатты жауып келе жатыр, — дейді жорық командирі Самат екі жолдасына.

Жаңбырдың алды суылдап келіп қалғанда ғана үш бала өздері құрған кішкене шатырға кірді. Жел әлі саябырлаған жоқ, кішкене шатырды екпіндей соғып, жұлқып-жұлқып өтеді. Жаңбыр күшейейін деді, шелек-теп төгіп тұрғандай.

— Өткінші жаңбыр екен, қазір ашылады, — деді Самат шатыр саңылауынан тысқа көз жіберіп.

Ол қойнынан дәптерін алып, үйден шыққалы қанша жер жүргендерін есептей бастады. Қағаз бетіндегі шартты белгілердің ара қашықтығын түгел қосып білді де:

— Шыққалы 10 километр жүріппіз,— деп қуана сөйледі.— Кешке дейін 6 километр жолды шолып шығуымызға болады.

Саматтың қағазына үнсіз қарап отырған Достай:

— Жаңбыр ашылмаса, ертең жүру керек,— деді.

— Сонда осы арада түнемекпісің? — деп орақ мұрын, өткір қара көзді бала Кемел оған қарсылық білдірді.— Жаңбыр жауған екен деп, біз бүгінгі тапсырманы орындамаймыз ба?

— Тоқтай тұр,— деді Самат оның сөзін бөліп,— өлке тану тапсырмасы үшеуімізге бір берілген еді ғой. Жазғандарымызды салыстырайық. Зерттеуімізде қандай айырма бар екен.

Бұл жолғы жорықта оларға берілген тапсырма Салпық тауының күнгей жағында өсетін өсімдіктердің түрін зерттеу болатын.

— Менің байқауымша,— деді Кемел бұрынырақ сөйлеп,— таудың батыс жағымен салыстырғанда шығысында қарағай көбірек өседі. Оған себеп: бұл тұстың тастақтау болып келуінен болуы керек.

— Мен де солай ойлаймын,— деді Достай.

Кемел дәптеріндегі жазғанына қарап отырып, тағы да жылдамдата сөйлеп кетті:

— Таудың етек жағында аралас өскен қайың мен терек жоғары өрлеген сайын селдірей береді. Одан әрі терек тіпті кездеспейді. Талдардың түр-түрін үнемі кездестіріп отырдым.

— Шие ағашы тіпті көп екен. Үнемі кездесіп отырды,— деп, Достай оның сөзіне жалғастыра сөйледі.

— Мұның бәрі дұрыс, үшеуіміздің де ойымыз бір жерден шықты,— деді Самат,— бірақ сендер ағаш түрін байқаймыз деп, бұл араның басқа өсімдіктерін ұмытып кеткен жоқсыңдар ма?

— Жоқ, жоқ,— деді ана екеуі,— біз әр түрлі өсімдіктен дәптер арасына салып та алдық.

— Дұрыс, дұрыс,— деді Самат,— біз бұл зерттеуді оңайырақ болған себепті, әрі кеңірек қамти білу мақсатымен бір-бірімізден едәуір қашық жүріп жүргізген едік. Жазу жобамыз бір екен. Біз қазір бүгінгі өлке зерттеу жорығымыздың екінші тапсырмасын орындау-

ға шығамыз. Ол — осы бағытымыздағы тау жотасын, мұндағы гранит тастардың құрылысын байқау.

Бұл кезде өткінші жауын басылып, жел де саябырлаған еді. Әлгі бір мезетте аспанды торлап, түнерген қара бұлт серпіліп, тұс-тұсқа ыдырай бастаған.

Жорықшылар кішкене кенеп шатырды жиып, бүктеп алды. Аздан соң қапшықтарын иығына іліп, компаспен жол бағдарлап алды да, тау бөктерін жағалай, жоғары көтерілді.

Тау арқасына өрмелеген үш бала жан-жаққа қатты назар аударып қарап келеді.

Кейде жол бойында кездескен жақпар тастарға тамашалап қарап, демалуға отырысады. Қойындарындағы дәптерлерін алысып, тас суретін, ол туралы өз ойларын жазады. Аздан соң тағы жоғары өрлейді.

Аласа бойлы Салпық қандай сұлу мүсінді тау! Иініне шоғырлана біткен қалың ағаш, ық жақ етегінде айдын шалқар көлі бар. Салпық өзінің ұсақ төбелерімен жалғасып, жоталанып, терістік-шығысқа қарай созылып кетеді. Тау басына шыққан жорықшыларға төңіректегі көріністің бәрі де тап аяғының астында тұрған сияқты. Едәуір жерде өздерінің ауылы мұнартып тұр. Достай екі жолдасынан оқшауырақ бұрыла бергенде, ұзын талшықты, салалы кендір секілді, бұрын-соңды көрмеген ғажайып тас тауып алды.

«Жер бетінде көп кездесетін тастың бірі — алтынды кварц. Әлде бұл сол ма екен? — деп ойлады ол.

Жас жорықшы бұл ойына сене алмады. Өйткені алтын, руда түрінде, жабайы кварц болып кездескенімен онда көзге әрең ілінетін жылтыраған тозаң болады. Егер сол ақшыл тасты лунамен не микроскоппен қараса, ұсақ алтын тозаңдарды тіпті анық көруге болады. Бұл қасиет Достайдың қолындағы мына таста жоқ. Көдімгі дала тасына ұқсағанымен, ондай қатты емес, жұмсақ. «Мұнда үлкен құпия сыр болуы керек» — деген қорытындыға келген Достай, өзінен сәл ұзаққырап бара жатқан Саматтарды шақырып алып, өз көргенін айта бастады.

— Мұндай тасты көрген емеспін, — деді ол, — өзі тасқа да, өсімдікке де ұқсамайды.

— Бұл кендір тектес өсімдік шығар, — деді Кемел.

— Өсімдік болса, жерге бойлаған тамыры қайда? — деді Самат.

— Қурап қалған болар.

— Қураған өсімдікті үгіп сындыруға болады ғой.
— Сонда тас болғаны ма?
— Тасты да ұрып сындыруға болады.
— Онда бұл не болғаны? Тас та емес...
— Я, тас та емес,— деп, Самат терең ойға шомғандай болды.

Манадан үнсіз тыңлап тұрған Достай:

— Отқа жағып көрсек қайтеді? — деді жолдастарына.— Кендір болса отқа жанады ғой.

— Дұрыс,— деді балалар оны қостап,—жанбаса, басқа бір ерекше зат болғаны. Қане, көрейік...

Үш жорықшы қол күректерін алып, шағындау жер ошақ қазды да, қу бұтақ жинап әкеп, отқа жақты. Табылған жұмбақ затты от әбден шоқтанып, қызған кезде отқа салды.

Тау басында кішкене жер ошаққа анталай төнген үш бала жаңағы заттың жануын күтіп, ұзақ отырды. Отты қаншама қыздыра жаққанымен, ғажайып тас жанар емес. Қызулықты байқау үшін олар жуандығы сұқ қолдай домалақ темірді отқа салып, әбден қызарғанша күтті. Кендір сияқты талшықты зат әлі жанған жоқ.

— Бұл отқа жанбайды екен,— деді Кемел.

— Я, жанбайды,— десті Самат пен Достай да.— Заты тас нәрсе отқа жанбайды. Бұл да сондай. Бірақ кәдімгі тастан жұмсақ. Қандай ғажайып тас өзі!

Жас жорықшылар бұған жауап таба алмай, ұзақ ойланды. Әлден уақытта Самат:

— Мен бір ақыл таптым,— деді қуанып, көзін алға қадап.— Осы арадан онша алыс емес, мына тұста кен зерттеуші экспедиция бар,— деді қолымен нұсқап.— Мен ағайыммен бірге оларда кеше ғана болып қайтқанмын. Компас арқылы тура бастап алып бара аламын. Соларға көрсетсек қайтеді?

Бұл сөз Достайларға қатты ұнады. «Барайық» — деді олар да.

Достай жұмбақ заттың табылған жеріне белгі жасады. Самат жол компасын туралап ұстап тұрды да, компастың тілшесі 101 градусті көрсеткен кезде:

— Біздің жүріп келген бағытымыз оңтүстік пен шығыс арасындағы 104 градус,— деп жазды.

Одан кейін ол тұрған жерінен қанша градус батысқа қарай бұрыла жүретіндерін компастың магнит тілшесі арқылы белгілеп, екі өлшеудің арасындағы айыр-

маны тапты. Бұл кезде Кемел мен Достай осы жердің сырт көрінісін қартаға түсіріп алған еді. Аздан соң жорықшылар экспедиция жатқан жаққа асыға жүріп кетті.

* * *

Жорықшылардың жұмбақ тас тапқан алқабын геолог Жақып ұзақ қарап, көп тексерді.

— Осы тастардан,— деді Жақып тау бауырындағы жақпарлы қара тасқа келгенде,— табиғаттың өз күшімен көк-жасыл әдемі теңбіл тастар пайда болады. Оны «серпентин» деп атайды. Серпентиннің кендір секілді талшықты түрі бар. Оның ұзын салалы сапалы түрін «асбест» дейді. Сендердің тапқандарың — асбест.

Үш жорықшы геологтың сөзін ынталана тыңдап тұр еді:

— Асбестің өндіріс үшін қандай пайдасы бар? — деп сұрады Самат.

— Асбесті құрылыс жұмысына, қағаз өндірісіне қолданады. Жылу-электр және дыбыс өткізбейтін зат есебінде кең пайдаланылады.

— Кендірден жасалатын арқан осыдан жасалмай ма? — деді Кемел.

— Жасалады. Асбестен киім де тоқиды. Ол киімдер берік және отқа күймейтін артықшылығы болғандықтан, оны көбіне өрт сөндірушілер киеді. Металлургия заводтарында жұмысшылар асбестен жасалған қолғап киеді. Олар бұл қолғабын жуып әуреленбейді. Кірлегенде жанып тұрған пеш ішіне тастап, әбден қызарған соң барып алса, тап-таза болып шыға келеді. Өзі отқа жанбайды, сыртындағы майлы кірі күйіп кетеді. Оған әдейілеп жуудың ешқандай керегі жоқ,— деді геолог.

Ол бұдан кейін де балаларға бірнеше қызық-қызық әңгімелер айтып берді. Жас жорықшылардың ісіне сүйсініп тұрып, қуана сөйледі.

— Бұл тастар Салпықтан 12 километр қашықта тұратын Көкшелі тауынан да жақында табылған еді. Бірақ оның көлемі аз, әрі сапасыз болып шықты. Салпықтан тапқан сендердің бұл алғашқы табыстарың жаңа табыс. Менің зерттеуім бойынша, мұның көлемі де, қоры да мол сияқты. Сендер Отанымыздың қоғам-

дық шаруашылығына көп пайда келтіретін болдыңдар, — деді Жақып.

Ол үш жорықшының кезек-кезек арқасынан қағып, беттерінен сүйді.

Балалар қуанып:

— Біз әлі де көп жаңалықтар табамыз! — деді қосыла сөйлеп.

Жақып балалардың қуанышты жүзінен зор келешек жемісінің үмітін сезінгендей, оларға күлімсірей қарады.

1949

ӘБІЛДІҢ ӨКПЕЛЕУІ

— Көздегенім сол болсын! Дәлдегенім дәл болсын! Бір, екі, үш!..

Әбіл, осылай деді де, қора бұрышын сүзгілеп жатқан жұп-жұмыр семіз көк торпаққа ұзындығы жарты метрдей жеңіл қайың таяқты жіберіп қалды.

Баланың қолынан екпіндей ұшқан кішкене таяқ бұрыштағы сүйеулі тұрған үлкен ағаш ашаға сарт етіп тиіп, ортасынан қақ бөлінді. Көк торпақ шошып кетті. Сол жағына оқыс бұрылып, зыта жөнелді. Қора алдындағы биік күртіктен қар ойып, адамның суретін жасап жатқан Әбілдің кішкене інісін көк торпақ басып кете жаздады.

Зәресі ұшқан көк торпақ есін енді жинағандай, анадай жерге барып, дауыс шыққан жаққа едірейе қарады. Әбіл бар дауысымен қарқылдап күліп тұр.

— Бұл маңнан енді жүрмейтін болған шығарсың, ә? — деп, Әбіл оған ұмтыла түсіп еді, көк торпақ құйрығын көтеріп алып, қаша жөнелді.

Әбіл аулаға кірді. Ойына әлдене түскендей, үйге жүгіріп еніп кетті де, іле-шала қайта шықты. Бұл жолы қолында шумақталған жібі бар.

Ол көп кідірген жоқ, жіпті ауланың қақпасына керіп байлады да, жіптің үстінен секіруге кірісті. Бұл оның өзінше бүгінгі тапқан ерекше бір орынды жаңалығы еді.

— М...— деді Әбіл өзіне-өзі сүйсінгендей.— Жіп өте жақсы керілді. Әуелі осыдан секіремін.

Ол жіптің екі ұшын да қақпа жақтауына мықтап байлаған еді. «Дәл бұдан құламаймын»,—деп ойлады ол, өзіне-өзі сеніп.

Әбілдің бірінші секіруі сәтті болды. Алыстан екпін-деп жүгіріп кеп, еркін қарғыды. Бұдан кейін жіптің екі ұшын шешіп алып жоғарырақ байлады. «Бұдан секірсем, чемпион боламын»,—деп ойлады жымыңдап.

Бұл жолы да алғашқы әдетінше алыстан бар пәрменімен жүгіріп келіп:

— Бір!.. — деп секіріп қалды.

Оның оң аяғы кедергі жасады. Жіптен жоғары аса алмай, мықтап ілінген күйінде бір қырынан ұшып түсті. Қақпа алды тақыр еді. Ол қатты жығылды. Шынтағын да ауыртып алды.

Баламер оның құлағанын алыстан көріп келе жатыр еді. Ол жақын келгенде, Әбіл түк сезбегендей, қар болған киімін қағып, қайта секіруге дайындалып жатқан-ды.

— Әбіл, мынауың не? — деп сұрады Баламер жіпті көрсетіп. Ол Әбілдің бұл қылығын ішінен жаратпай-ақ тұр.

— Көріп тұрсың ғой, спорт!

— Қақпаның аузында спорт алаңын жасаған спортшыны енді көріп тұрмын.

Әбіл оның сөзін шам көріп, аузын бұртитып сөйледі.

— Сен, немене, мені тағы сынай келдің бе?

— Әбіл, сен қызық екенсің. Өзің бесінші класта оқисың. Осы ісің өзіңе лайық па?

Баламер Әбілдің мектеп жасына толмаған екі інісін көрсетіп:

— Бұл мына бөбектердің ойыны емес пе? — деді.

— Ой, сен маған ақыл үйретпей-ақ қой! Одан-дағы келген шаруанды айт, қане.

— Сенімен сөйлескелі келдім.

— Ал, айт.

Әбіл көзін жыпылықтатып, Баламерге жақындай түсті. Қазір оның өңінде ашу жоқ, жолдасына өкпелеген кейіп бар.

— Екеуміз,— деді ол Баламерге тура қарап,— керемет тату дос едік қой.

— Мен әлі де доспын.

— Жоқ, мен сені соңғы күндерде жек көре бастадым,— деп, Әбіл оның сөзін бөліп кетті.

— Не үшін? — деді Баламер оған қадала қарап. — Класс жиналысында тәртіпсіз дегенім үшін бе?

— Иә, сол үшін... Жұрттың алдында мені сынадың. Сондай достық бола ма екен? Мен тәртіпсіз болып не істедім? Біреудің мүлкін қиратқаным жоқ, ешкімнің нәрсесін ұрлағаным жоқ. Сабақтан себепсіз қалмаймын. Менің не мінім бар? — Әбіл шапшаң сөйлеп, Баламерді сөзбен бастырмалатып алды да. — Сенің айтқаның тіпті дұрыс емес! — деп, шалбарының қалтасына қолын салып, қалшиып тұра қалды.

— Сен өзіңнің не істегеніңді білмейсің, — деді Баламер. — Көшеде осылай даурығып сөйлеп, едірейіп тұра қалуыңның өзі тәртіпсіздік. Самұраттың ақ лағына таяқ лақтырып, аяғын ақсатқаның тәртіпсіздік емес пе?

— Е, ол терезенің дәл түбіне келіп, неге ойнақтайды. Терезенің бір көзін сындырып та кетті.

— Терезе алдын қоршап қою керек. Ол мал, білдің бе? Ахметтің дәптеріне сия төгіп кеттің. Өзің отыратын партаны шимайлап, атыңды жазғансың. Осыларың дұрыс па?

— Ал жарайды, бұлар жиналыста айтылды ғой. Одан кейін мені қабырға газетіне тәртіпсіз деп, неге жазды? Дұрыс емес. Соншама не істедім мен? Аты бір шықты деп, мені айта береді. Басқаның тәртіпсіздігін көрмейді, — деп, Әбіл қызараңдап дау айтты.

— Сен кімді айтып тұрсың? — деді Баламер.

Әбіл Баламерді менсінбегендей, кекете сөйледі:

— Отряд советін айтам. Сен де оған мүшесің ғой. Ал, айтшы, тәртіпсіз болып, саған бірдеме істедім бе? Менің жақсылығым жоқ па осы? — деді.

Баламердің бұған жауабы қысқа болды.

— Сенің тәртіпсіздігің өте орынды айтылды. Жақсы болсаң, оныңды да көреді, — деп нық сөйледі.

* * *

Содан бері бірнеше күн өтті.

Бүгінгі үйірме жиналысына мектептегі көркемөнер үйірмесінің мүшелерімен бірге басқа да бірқатар оқушылар қатынасты. Төменгі кластардан да келуші балалар көп болды.

Жиналғандар көркемөнер үйірмесі жетекшісінің сөзін сабырмен тыңдап отыр. Жетекші үйірменің соңғы

жұмысын баяндап тұр. Ол бір алуан жетістіктерді атап келіп, алдағы міндеттерге тоқтады.

Әбіл алдыңғы қатарда отырған. Пиджагінің түймесін ағытып қойып, ерекше көңілді, шат сезімде отыр. Көздерін ойнақшытып көршісіне қарап қояды.

Оның жүзіндегі қуаныш құбылыстары Баламер топ алдына сөйлеуге шыққан мезгілде, қолмен сыпырып алғандай, жоқ болды. Қоңырқай жүзі қып-қызыл болып кетті. Маңдайы шып-шып тершіп, мектептің биік кең залы ысып кеткендей болды. Тура қарауға беті ұялып, көршісіне сәл бұрылып, ұрлана қарап еді, ол Әбілдей қызарған да жоқ, терлеген де жоқ. Жай дем алып, еркін отыр. Өз-өзінен тынышы кетіп, қысылып отырған тек Әбіл. Ана бір күнгі қақпа алдындағы істері көз алдына келіп, өзіне тым ерсі, өрескел болып көрінді. «Баламер бәрібір соны айтады»,— деп ойлады Әбіл. Өз мінін енді байқап, ұялып, өкінгендей қалыпта отыр.

«Тағы да тәртіпсіз дейді. Қазір көпшіліктің көзінше мені тағы да сөгеді. Топ арасында бірінші класта оқитын інім де отыр. Ол да маған ренішпен қарайды. Бұдан ұят не бар?» Осы ойлар Әбілді анталап алды. «Тек аты бір шығып қалған мені ғана көреді, мені ғана сынайды»,— деген өзіндік түйін, топшыдан да құр емес.

Баламердің анық, нық даусы Әбілдің ойын кілт бөліп, бар назарын өзіне аударды.

Жиналиста қаралатын мәселе біреу ғана. Оқушылардың қысқы демалысы кезінде көркемөнер үйірмесінің істейтін жұмыстары туралы мәселе болатын. Үйірме жетекшісінің де айтқаны осы жағдай.

Баламер үйірменің, жеке орындаушылардың есімін қуана атады:

— Біздің кластан бес оқушы жеке ән орындауды үйренді. Тақпақ айтушы жеті оқушы мәнерлеп, жақсы сөйлеуді үйренді,— деп, бас-басына санап айта келіп, Әбілдің өткен аптадағы мектеп клубында оқушылардың ата-аналарына арналған концертте тамаша өнер көрсеткенін баяндады.

Әбіл көркемөнер үйірмесінің мүшесі. Көркем әңгіме, өлең жазатын да талабы бар. Ол әнді жақсы салады. Өткен аптада қазақ халқының атақты әншісі Біржанның «Көкшетау» атты әнін және Лебедев-Кумачтың бірнеше өлеңдерін жақсы орындап берген. Бұл жас әншінің соңғы бірер аптадағы олжасы еді. Жұрт қуана қол соғып, қатты сүйсінген болатын.

Өз аты аталғанда Баламерге тура қараған Әбіл дос көзінен өз сұрағына жауап тапты. «Жақсы болсаң, оныңды да көреді». Өз ісінің терістігін енді жете түсінгендіктен ұялып отыр. Сонау бір өткен жиналыста өзін сынаған жолдастарының сөзін қайта-қайта есіне түсірді.

«Олардың сөзі дұрыс екен»,—деп ойлады ол жиналыстан шыққан кезде. Баламерге жолығып, өзінің қателігін айтқысы келіп еді, оның ретін таппады. Мектептің алдында азғана кідіріп, тұрып қалды. «Мен достарымның айтқанын іс жүзінде ақтаймын»,—деп түйді ол.

Әбіл ұзаққырап кеткен жолдастарын қуып жетейін деп, көңілі көтеріліп жүгіре жөнелді.

1950

ВОЖАТЫЙ

Талдырмаш денелі, аласа бойлы, жасыл көйлегінің омырауында комсомол значогі бар жап-жас қыз Балқия жаңа оқу жылы басталардан аз-ақ күн бұрын аға пионер вожатыйы боп тағайындалып орта мектепке келіп түскен бетінде оған бір топ пионерлер жолығып еді. Вожатый сыпайы ғана жымылып жөнін білдіргенде, олар жарыса сөйлеп, өздерінің селосына келген жаңа адамға әр нәрсені таныстырып жатты. Бұл жердің көп жайына Балқия сырттан қанық болса да, мына көңілді балалардың сөзіне ден қойып, қызығып тыңдады. Күлімсіреген нұрлы бота көздерін әр балаға бір аударып өтеді. Көз кідіртіп қарайды, қарайды да күлімдейді. Кескіндері бір-біріне тарта қоймаған осы топтың жан дүниесінен ұқсас бір сипат танығандай болады. Жасырақ кезінде, үйлеріне сырттан түсе қалған қонаққа Балқия да өзі білетін қызығын жария етікiсi кеп ынтығып тұрушы еді. Ол дереу айтып жіберсе, қонағы ықыласпен тыңдай қалса, қуанышы құшағына сыймай мез болатын.

Машинадан түскен бойда маңына біртіндеп үйірле қалған балалар Балқияға бір кездегі өзі секілді көрініп кетті.

— Сенің есімің кім? — деп сұрады ол оң жағында тұрған қызыл көйлекті, қалың ерінді, сары балаға.

— Тайжан, — деді бала даусын соза сөйлеп.

— Ал, сенің есімің ше? — деп Балқия сөзге өзгеден бұрынырақ қосылып тұрған тықыр шашты, тәмпіш мұрынды балаға мойнын бұрды.

— О не керек? — деді бала аузы жып етіп.

— Бұдан былай таныс боламыз.

— Атым Байжан, — деді тықыр шашты.

— Ә, сіздің есіміңіз кім? — деп сұрады тұрғандардың бірі. Балқия жөнін айтты.

— Біздің мектепке келетін жаңа вожатый сіз емесіз бе? Ауданнан бүгін кетті деп еді, — деді Байжан.

— Сен мұны қайдан естідің? — деп таңырқады Балқия.

— Біз оп-оңай есітеміз... Айтыңызшы, келетін вожатый сіз емессіз бе?

— Иә, мен, — деп жымыды Балқия.

Байжаннан олардың қай класта оқитынын, дәл қазір қайда бет алғандарын білгісі кеп вожатый сұрап еді, бәрі де алтыншы класта оқиды екен, көл басына серуен жасап қайтуға шығыпты.

— Біздің алтыншы класс — мектептегі ең алдыңғы класс, — деп мақтанды Байжан, — өзіңіз әлі көресіз ғой, бізде неше түрлі өнерпаздар бар.

— Мұның өзі жақсы суретші, — деп Тайжан оң иығын көтеріп, сығырая күлді.

«Қандай жақсы балалар», — деп ойлады Балқия. Жаңа таныстары едәуір ұзағанша соңдарынан көз жіберіп сүйсіне қарап тұрды. Сол сәтінде жаңа вожатыйдың жас көңілінде сенімді бір үміт қылаңдады. «Әрине, мұндай пионерлер өз қатарының алды болуға тиіс!»

Біреуді бір көргенде бәрін де аңдадым-ау дегенмен, ол адамның жан сырын тап сол жолы түгел ұға қояр ма екенсің? Алтыншы класқа тұңғыш еніп, пионерлермен әңгіме өткізгенде Балқия да әр баланың мінезін өзінше топшылап қайтты. Байжан мен Тайжан сияқты әдепкі таныстарының жайын әбден қанық білетіндей көрінді.

Оқу айының алғашқы күндері өзінің думанымен, қуанышымен білінбей сырғып өтіп жатты. Әр оқушының сабақ үлгіру табеліне ұстаз қаламының ізі де түсіп қалды.

Балқия алтыншы класс журналының әр бетін аңдай

ашып отыр еді. Дәл математика сабағының тұсына жеткенде, екі жерде иміп тұрған екілік цифрына көзі сүрініп кетті.

«Бірі Байжан, бірі Тайжан, екеуі бірдей неғып нашар баға алды екен? — деп ойлады Балқия. — Екеуі де жақсы бала еді ғой...»

Вожатый әуелі сол пәннің оқытушысынан «екінің» сырын біліп еді, Байжан да, Тайжан да математикадан нашар үлгереді екен. Балқия бұл екеуін сабақ соңынан пионер бөлмесіне шақырып алып, өздерімен оңаша сөйлесті. Бірден кінәлай жөнелмеді, сабырмен ғана сөз сұрап, байсалды кеңесіп көрді. Балалардың да айыбы үлкен емес сияқты: сол күні алгебра сабағы болатынын байқамай қалыпты да, дайындықсыз келіпті.

— Күнделікті жүретін пәндердің жүйесін жазып алмағандарың қалай? — деді Балқия.

— Әлдеқашан жазып алғамыз! — деп Байжан шынын айтты.

— Ендеше сенбі күні алгебра болатынын неғып білмедіңдер?

Бұл сұрауға екеуі де жауап қата алмай, күмілжи берді...

Ол екеуі шығып кеткен соң Балқия едәуір ойға шомды. Өмірге көзқарасы әлі қалыптаспаған, әр нәрсенің мәні мен байыбына жіті қана қоймаған жас буынның мінезі толқын сықылды көрінді. «Жел қай жақтан шықса, теңіз толқыны соның әуенімен шалқиды ғой. Мінез тап сондай, тәрбие ырқына бұрылады» деп ойлады Балқия. Байжан және Тайжанмен ең алғаш мектеп үйінің алдында танысқанда екеуінің бойынан өзі екі түрлі өнеге сыпат көргендей болып еді. Ал әлгі тілдесуінде олардың мүләйім сиқынан өзге бір күйді аңғарды. Жаратылысында сөзге сараң Тайжан, вожатыйдың бастапқы сұрауына мүдіріп жауап қайырды да, аузын жұмды. Әйтеуір, Байжан дәлелге бір дәнекер тауып, жүздерін сонымен қалқалады. «Ұялғаны ғой», — деп ойлады вожатый. Екеуіне де өз ақылын айтып, «бұдан былай тәуір оқитын болыңдар», — деп тапсырды. Олар уәде етті.

Бөлмеде оңаша қалған Балқия: «Осы әңгіменің әсері қалай болар екен», — деп дүдәмалданып еді, өзге бір ой кеп көңілін бөлді. «Жоқ, олар енді нашар оқымауға тиіс!»

Үміт шіркін жақсыға ғана талпына береді ғой. Бірақ Байжан мен Тайжанның аяқ алысы оңбады. Алгебраның қым-қиғаш есебі екеуінің еңсесін бір көтертпей-ақ қойды. Соған келгенде аяқтары шалынып кетеді де, домалап түсіп, етек-жеңдеріне «екілігі» құрғырды имитіп іле шығады. Осы пәнге өздерінің зауқы да соқпай ма, кім білсін, әйтеуір, осыған дегенде адымы өнбейді. Ақыры, оқу жылының бастапқы тоқсаны да бітіп қалды. Алтыншы класс бойынша математикадан үлгіре алмағандар есебінде Байжан мен Тайжанның ғана есімі аталды.

— Талай жекелеп әңгімелестім. Отряд жиынында да қарадық. Бәрі де зая кетті,— деп қынжылды Балқия.

Олардың математикадан нашар үлгіріп жүргенін вожатый ерте-ақ сезіп еді. Бар амал-тәсілін жасап та бақты. Сан өткізген жиыны мен әңгімесінің әсер-ықпалы болмағаны ма? Балқия әсіресе осы жайға күйзеледі. Ойы әр саққа қыдырды. Басқа сабаққа тәп-тәуір Байжан мен Тайжанның математикаға келгенде құрбыларына ілесе алмауы қалай?

Балқия енді осының себебін іздеді. Екі оқушының үй ішлік өмірін, төңірегін жіті зерттеді. «Бұлар неліктен нашар оқиды» деген тақырыпта республикалық комсомол газетіне мақала жазып, кеңес сұрауға да көңілі ауды. Бірақ артынан, «әулі өзім барлап білейін» деп бөгелді...

Байжанның да, Тайжанның да құмар бір өнерлері бар еді. Байжан суретті әдемі салатын-ды. Адамның әлпетіне қарап отырып, түр-ажарын қағаз бетіне айнытпай түсіретін ебі бар. Тайжан ағаш мінеуге шебер еді. Балқия бір жолы оның үйіне барғанда баланың өз қағаз-кітабын қою үшін арнап жасап алған шағын тумбочкасын көріп, жас шебердің ісіне өте рзы болған-ды.

Аға вожатый отряд пионерлері алдында Байжан мен Тайжанға жауапты бір іс тапсырды. Пионер бөлмесіне ілу үшін жұқа ағаштан ойып, көлемді етіп, пионер значогін жасау Тайжанға жүктелді. Оқушылардың ішкі тәртіп ережесіне сәйкес үлкен бір сурет салу Байжанның үлесіне тиді. Екеуі де жұрт көзінше екі ірі іске не болғандарына іштей қуанысты. «Олардың сабақты жақсы оқуына бұл тапсырманың қандай әсері

болар екен? — деп вожатый күдігі мен үміті аралас ойда қалды.

Байжан мен Тайжан бірнеше күннен соң біткен бұйымдарын пионер бөлмесіне әкеліп, аға вожатыйға көрсеткенде, бұлардың математикадан үлгіру қарқыны бұрынғы қалпында еді. Балқия мұны күнде біліп, класс журналынан күнде көріп жүрсе де, бұл жөнінде оларға әдейі ештеме демеді. Екеуіне жүктеген өз тапсырмасының жайын ғана қадағалап отырды.

Вожатый олардың бітіріп әкелген затын байқап көріп шыққанда:

— Жақсы жасапсыңдар. Әдемі екен. Әр іске осылай тыңғылықты болу керек, — деді. Байжан мақтау сөзді естігенде жан-жағына қаранып жымың қақты. Тайжан болымсыз ғана езу тартты.

— Бұларыңды мектептегі көрмеге қоямыз, жолдастарыңа көрсетеміз, — деп, Балқия құбақай жүзінде көңілді нұр ойнап, Байжан мен Тайжанның күлімсіреген кескініне кезек көз салды. Өз сөзінің бала реңінен көрінер әсер ізін барлағандай.

Көрме ашылғанда Байжан мен Тайжанның еңбегі ең көрікті төрден орын алды. Бұлардың жасаған бұйымын тіпті мұғалімдер де қызығып көрді. Пионер жиынында директордың өзі бұл екеуінің есімін басқа оқушыларға үлгі етіп атады.

Сол күні аға вожатый пионер бөлмесінде оңаша кеңесіп отырып екеуіне:

— Көрдіндер ме, ықылас қойып ұмтылып едіңдер, өздеріңе берілген тапсырманы үлгілі орындап шықтыңдар. Математикаға тап осылай ұмтылыңдаршы! Сөз жоқ, жеңесіндер, — деп ой тастады да, — рас па осы? — деп, сөзін сұрауға түйді.

— Ы-рас, — деді Байжан мен Тайжан басын изеп.

Тайжан жолда да, үйге келген соң да вожатыйының әлгі сөзін есіне алды. Ол әр нәрсені ойлады. Келешегіне көз жіберді. Тезірек токарь болып шығуды армандады. Ол үшін ең әуелі он жылдықты бітіріп алуы керек. Алгебрадан кеше тағы да нашар баға алып қалғаны есіне түсті. Түбінде осы пән қол-аяғын тұсайтындай көрінді. «Бұл сабақтан басқалар қалай жақсы үлгіріп жүр? Олардың менен несі артық?» — деп ойлады Тайжан. Бұл сұрауына өзі жауап таппады.

Ертеңіне ол сабаққа көңілсіз келді. Залға кіре бергенде, Балқия қарсы жолықты.

— Өңің сынық қой, Тайжан, өзің ауырып қалғаннан саумысың? — деді вожатый оны бөгеп. Тайжан үндемей төмен қарады да, басын қайта жоғары көтеріп, екі жағына кезек бетін бұрып маңына көз қиығын тастады.

— Бір сөз айтқың кеп тұр ғой... Қысылма, айта ғой, — деді вожатый баланың ыңғайын танып.

— Басқа балалар менен артық па? Олар оңай шығарған есепке мен неге қиналамын? — деп мұңая сұрады Тайжан.

Балқия сәл бөгеліп, еңкейе түсіп:

— Ешқандай кемдігің жоқ, олар да өзіңдей, — деп күлімсіреп сөйледі, — бірақ олардың есепті оңай шығаруының мәнісі бар. Олар бұл пәнге сенен гөрі ықыласты, сенен гөрі тиянақты.

Тайжан үндемеді. Партасына да сол үнсіз қалпымен келіп отырды. Вожатыйдың соңғы сөзі есіне түсе берді. «Олар сенен гөрі ықыласты, сенен гөрі тиянақты...»

Байжан сол күні портфелін теңселте ұстап, есікті шалқайта ашып, класқа көңілді кіріп еді. Алгебра есебінен тағы да сәтсіздікке ұшырап, сабақ соңынан аға вожатый оны тағы да бөгеп қалды. Балқия жағдайын Байжанның өз аузынан естіп, әдепкі үгітін айта бастағанда, сөзі кілт үзілді.

— Алгебраның қанша қажеті бар. Оны білмей-ақ художник болуға болады, — деді Байжан. Өзінің суретші болғысы келетінін осы жерде және бір аңғартты.

Қапелімде аузына орайлы сөз түспей Балқия сәл мүдірді. Үгітінді жадыға тоқыр Байжан жоқ. Ұрсармысың? Жиналыста қарау керек пе? Топ алдына шығарып, қайта-қайта уәде алғаннан не пайда? Балқия алтыншының класс жетекшісімен ақылдасты.

— Байжанның математикадан нашар оқуының сырын енді ашыпсың. О баланың суретші болуды аңсайтынын мен де жақсы білем. Бірақ өзінің алгебраны білмей-ақ художник болғысы келеді екен ғой. Міне, сыры! — деп класс жетекшісі, сөзіне нокат қойғандай, саусағымен столдың шетін ақырын ғана тық еткізді.

— Өзім де осылай ойлап едім. Байжан қателесіп жүр. Ұрыспай-сөкпей, қатесін қалай мойындатуға болады? — деді Балқия.

— Мұның жайын екеуміз бірігіп ойласайық...

Осыдан бірер күннен кейін аға вожатый пионерлердің әйгілі адамдармен кездесу кешін өткізуге әзірленді. Көрші МТС-тің жуырда Еңбек Ері атағын алған бас агрономымен өзі телефон арқылы сөйлесіп, оқушыларға әр нәрсені білудің пайдасы туралы қызықты әңгіме айтып беруін өтінді. Бас агроном «өз өміріме байланысты айтамын» деп уәде етті. Осы озат МТС-тің өмірімен танысу үшін Ленинградтың атақты бір суретшісі командировкаға келіп жатыр еді. Аға вожатый онымен жүзбе-жүз барып сөйлесуге Байжанды жұмсады. Суретші өте қарапайым адам екен. Байжанның сөзін ықыласпен тыңдап, пионерлермен кездесуге келуге өзінің қуанатынын білдірді. Байжан мектепке жеткенше жүгіріп, Балқияға суретшінің айтқанын жеткізді.

— Бәрі де жақсы, жалғыз-ақ өкінішті бір жай болып тұрғаны. Нашар оқитындардың есімін сол атақты адамдардың көзінше де атауға тура келеді,— деп аға вожатый Байжанның кескініне көзінің қиығымен байқай қарады. Баланың қабағы түсіңкіреп кетті. Өңіндегі жылы шырайы бозара қалды. Құрметті кісілердің алдында мұның да міні ақтарылады ғой.

Байжан кездесу кеші өтетін күні бұған қатыспай қалуды бір ойлады. Бірақ тағаты жетпеді. Жиынға атақты суретшінің өзі келеді. Художник боламын деп жүрген Байжан оның әңгімесін қалай тыңдамай қалмақшы! Ол келді. Залға оқушылар сыймай кетіпті. Шақырған қонақтарын аға вожатый өзі бастап кірді. Бұлар төр алдындағы, үсті жасыл матамен жабылған ұзын столға барып орнығысты. Байжан түкпір жақтағы партаның біріне қымтырыла отырып, суретшінің қимылын бақты.

Алғы сөзді Балқия бастады. Ол сөйлеп тұрғанда Байжан алдындағы баланың иығына тығыла түсіп, өзін жасырды. Тұла бойы пысынап кетті. Мұрнының ұшынан сап-салқын тер шықты. Қазір вожатый оның «екісі» барын айтқалы тұрғандай көрінді. Байжан оң жағына сәл бұрылып еді, вожатыйға күлімсірей қараған Тайжанға көзі түсті. Ол қымтырылмай, қысылмай еркін отыр. «Вожатый мұны мақтайтын шығар. Тайжан алгебрадан қатарынан екі рет төрт алды» деп Байжан оны ішінен күннеді.

Аға вожатый ешкімді мақтаған да, сынаған да, жоқ. Байжан аман қалды. Балқия сөзін бітіріп, орнына отыра бергенде ғана манадан төмен бұққан Байжан-

ның негі жоғары көтерілді. Келесі кісілердің сөзін ол бойын тік ұстап, еркін отырып тыңдады. Суретші орнынан көтерілген кезде ғана еңсесін ілгері салды. Бұл адам толып жатқан қызықты мысалдарды алға тартып, әйгілі суретшіер өмірінен әңгіме шерткенде Байжанның түсі сан құбылды. Қызарды да, бозарды да, қуқыл да тартты. Айтылып жатқан сөздердің жалғыз-ақ түйіні бар: жақсы суретші болу үшін әр істі, әр жайды жетік білу керек.

— Мәселен, суретке қол икемі болғанмен, оқыған сабағын жөнді білмейтін оқушыдан түбінде нағыз суретші шығады деп айта алмаймын. Көпті білетін адам ғана өнер иесі болады,— деп сөзін доғарды суретші қонақ.

Байжан ернін тамсанып қойып, оған жаудырап қарай берді. Аға вожатый мұны елеусіз ғана байқап отырды...

1955

ЖОЛАУШЫ

Күз. Жел жоқ, тымық. Ағаштар да маужырап, үнсіз, сұлық тұр. Тек Мұқаш сүйенген биік теректің сарғая бастаған үлкен жапырақтары ғана сәл қозғалып, нәзік үнмен бір-біріне сыбырлағандай болады. Оң жақта ауыл бар. Ауылдың күнгей жағы қалың ағаш. Оның бір шеті Ағадыр қыратын жағалап, теміржол станциясына қарай созылып кетеді.

Мұқаш күндегі әдетінше сабақтан қайтқан соң, Ақтөс дейтін аңшы итін қасына ертіп, осы ағашты аралап, дем алып қайтатын-ды. Бүгін де сол дағдысымен үйден шығып еді.-

— Ақтөс, бері кел! — деді Мұқаш дауыстап.

Ит ағаш арасымен келе жатқан жолаушыны алыстан көріп, абалап үріп тұр. Ол иесінің шақырғанын естімеді ме, әлде тыңдағысы келмеді ме құлағын жымитып, кейін бұрылып бір қарады да, жолаушыға қарай жүгіре жөнелді.

— Тоқта! — деп айқайлады Мұқаш ілгері ұмтылып. Жолаушы тым жақын келіп қалып еді.

Үстінде жұқа жеңіл қара пальтосы бар, етігінің қонышын қайырып алған, қою қара мұртты, орта бойлы адам Ақтөсті көріп, оң қолындағы кішкене чемоданын жоғары көтере қойды. Мұқаштың әмірлі даусын естіп, жүрісі баяулай қалған ит, бөтен адамға жақындап барып, таңданғандай тілін шығарып, шоқайып отыра кетті. Мұқаш та келіп еді.

— Итің қаппай ма? — деді жолаушы. Ол чемоданын жерге қойып, қалпағын қолына алып:

— Балақай, бері жақында... Атың кім? — деп сұрады..

— Мұқаш!

Жолаушы да өзінің мән-жайын айта бастады.

— Курортқа келіп едім, екі ай болдым. Енді үйіме қайтып барамын,— деп тершіген маңдайын жұқа ақ орамалмен сүртті.

Жолаушы ішінен: «бұл жақтың табиғаты қандай тамаша!»— деп таңырқағандай төңірекке сүйсіне көз жіберді.

— Сіздің ауыл курортқа небәрі екі-ақ километр тұрады ғой,— деді ол,— әдейі ағаш ішін аралап, жер байлығын көріп барайын деп ойлап едім. Біздің жақта өспейтін кейбір өсімдіктердің жапырақтарын теріп алдым.

— Оны қайтесіз? — деді Мұқаш таңдана.

— Балама апарамын ол жас мичуринші, сіздің жақтың ауа райы қандай екенін, хош иісті алуан түрлі жемістер өсетіндігін ол енді өз көзімен көреді, менен естиді.

Мұқаш жолаушының сөзін құмарта тыңдап тұрды да:

— Сіз қай жерде тұрасыз? Ол нешінші класта оқиды? — деп сұрады.

— Мен ненецпін,— деді жолаушы,— атым Ваом. Нарьян-Марда тұрамын.

— Бұл жерді картадан білемін,— деді Мұқаш күлімдеп,— Печораның бойында...

— Дұрыс, Нарьян-Мар Печораның теңізге құяр арнасына жақын тұрады,— деді жолаушы оның сөзін қостап.— Балам биыл бесінші класта оқиды.

— Мен де бесінші класта оқимын. Балаңыздың аты кім?

— Лек.

Жолаушы ішкі қалтасына қолын сұғып, кішкене блокнотын алды да, үстінде қысқы киімі бар, күліп түскен баласының суретін Мұқашқа көрсетті.

Мұқаш суретке қызыға қарап күлімсірей сөйледі:

— Үстіндегі тоны үлкен екен. Сіздің жақта қыс өте қатты болатын шығар?..

— Иә, суық болады. Оның үстіндегі тонды своиқ дейді. Бұны бұғы терісінен тігеді, өте жылы болады.

Мұқаш фотосуретті Ваомға қайта ұсына беріп:

— Ол қалай оқиды? — деп сұрады.

— Төртінші класты мақтау грамотасымен бітірді.

— Мен үш сабақтан төртім болғандықтан грамота алғаным жоқ. Класс жетекшіме биыл тек беспен оқимын деп уәде бердім.

— Тек солай оқу керек, — деді жолаушы.

Ол осы сөзді айтты да, қол сағатына қарап:

— Бүгін поезбен жүретін едім, тездетуім керек, — деді де балаға бұрылып: — Ал, Мұқаш, вокзалға осы арадан тура шығатын жол жоқ па? Көрсетіп жібер, — деді...

— Бар. Білемін, — деді Мұқаш.

Ол жолаушыға бағыт көрсетіп, өзі сол арада қоштасып қала берді.

Станция ауылға онша алыс емес еді. Бер жағы қалың ағаш болғандықтан жолаушыға көрінген жоқ.

Ваом Мұқаш нұсқаған жалғыз аяқ жолмен асыға басып кете барды. Аздан соң ол ағаш тасасына түсіп көзден ғайып болды. Мұқаш қиыр солтүстіктен келген адаммен танысқанына іштей қуанып тұрды. «Ваом ағай өз ұлына мен туралы сөзсіз айта барады», — деп көңілдене ойлады ол. Өзінің бүгінгі серуеніне аса разы пішінде кейін бұрылып еді, кенет өңі өзгере қалды. Ваом түскен жол әрі ұзай беріп екі айрылатын еді. Бірі — тура колхоздың мал фермасына кетеді; екіншісі — ағаштың сол жағын жағалап өтеді. Бұл вокзалға баратын жол...

«Мұны түсіндіріп айтпадым ғой», — деп ойлады Мұқаш.

«Жолды дұрыс таба ма, жоқ па?» деген сұрақ бала ойын қырық саққа жүгіртті. Мұқаш сабырсыздана бастады. «Тура асатын жолға түссе, тіпті теріс кетеді, ада-суы мүмкін» — деді ол өзіне-өзі кейігендей сыбырлап. Кішкене жұдырығын бір ашып, бір жұмды, «Айқайласам қайтеді?» — деп ойлады. Бірақ ол: «мұным

әдепсіздік болар»,— деп күйзелді. «Қуып жетіп айтсам ба екен?»

Бала жүгіре түсіп, ойына әлдене оралғандай тоқтай қалды. Жалт беріп ауылға бет қойды.

Ол үйіне келгенде шешесі тамақ әзірлеп жүр еді. Мұқаш табалдырықтан аттай беріп:

— Апа,— деді дауыстап.

— Не айтасың, қалқам.

— Апа, мен дұрыс жасамадым. Ол адасуы мүмкін,— деді Мұқаш ентіге дем алып.

Шешесі абыржып қалды. «Балам бір тәртіпсіздік жасаған екен»,— деп ойлады да, ілгері аттай беріп:

— Не болды? Түсің қашып кетіпті ғой,— деді сасқалақтап.

Мұқаш болған жайды анасына асығып айтып шықты.

— Шығарып салмағаның ұят болған екен,— деді анасы.

— Апа, әлі кеш емес. Мен торы атпен оны қазір-ақ қуып жетем,— деді Мұқаш.

Осылай деп анасының қолынан ұстай алып:

— Маған көмектесші, апатай... Қазір бәрі де дұрыс болып шығады, апа!— деп жымыңдады да, өзі аттың қамыт-сайманын әкелуге сарайға кіріп кетті.

Анасы қорада тұрған жеңіл тарантасты сыртқа шығарды. Мұқаш торы аттың қамытын кигізіп, жетектеп алып келді. Атты екеулеп тез жекті. Мұқаш тарантасқа секіріп мініп:

— Міне, кеттім!— деді қуана дауыстап.

Ол екі жолдың түйіскен жеріне лезде ағызып келді. Атын тежеп тоқтай қалып, арба үстінде түрегеп тұрып, мойнын созып ілгері қарады. «Ескі сүрлеуге түспеген шығар»,— деп топшылады да, ат басын фермаға апаратын даңғыл қара жолға бұрды.

Мұқаштың жобасы тура келді.

Жолаушы осы жолмен кетіп барады екен. Дөңгелек салдыры мен ат дүбірі құлағына жеткен ол кейін жалтақтап, жолдың оң жағына шыға берді. Жолаушы арбалының Мұқаш екенін анадайдан танып, бөгелді. Тор ат жолаушыдан өте беріп тоқтады.

Мұқаш арбадан секіріп түсіп, Ваомға жүгіріп келіп:

— Ағай, мен дұрыс жасамадым,— деді төмен қарап. Екі беті қызарып ду-ду етті,— жолдың екі айыры-

лып кететіндігі сіз ұзап кеткен соң ғана есіме түсті. Айқайлап тоқтатуды әдепсіздік болар деп ойладым,— деп сөзін бөліп айтты.

— Оқасы жоқ,— деді жолаушы күліп,— айыра сұрамаған өзім айыпты. Сенің әдейі келіп айтқаның — мені сыйлағаның. Әдептілік деген осы болады.

Ол осы сөзді айтып, Мұқаштың ісіне сүйсінгендей арқасынан қақты. Баланың бойы жаңа сергіді. Иығынан басқан ауыр салмақ кейін серпіліп, көңілі жадырап қоя берді.

Олар сол бетінде кейін бұрылып, вокзалға келді. Ваом поездға билет алып, арба қасына қайтып келгенде Мұқаш бір нәрсе ойлағандай, жағын таянып отыр еді. Ваом поездың енді біреу сағаттан соң келетінін айтқанда бала қуанып кетіп жолаушыға:

— Ендеше мен қазір ораламын!— деді де, тор аттың делбесін қағып қалып, қамшы үйіріп, ауылға қарай шаба жөнелді.

Ол поезд жүргелі тұрған кезде келді.

— Ваом ағай,— деді Мұқаш ақ қағазға сәндеп оралған кітапты жолаушыға ұсынып,— Лекке берген сәлемдемем. Биыл жазғы демалысқа келгенде үлкен ағайымның Алматыдан өзіме арнап ала келген «Қазақ ертегілері» деген кітап. Өте әдемі. Алыңыз, алыңыз. Өзімде және біреуі бар... Ал, мынау Лекке жазған хатым. Ол маған хат жазып тұрсын, жарай ма?— деді.

Паровоз жүруге белгі берді.

— Жақсы, Мұқаш, бәрін де айтамын,— деп, Ваом Мұқаштың кішкене саусақтарын қысып.— Қош!— деді.

— Қош болыңыз, Ваом ағай!

Поезд баяу қозғалып, орнынан жылжыды...

1950

ЖАҢА БҰЛАҚ

Ауылдың тап қасындағы кішкене көлді жиектеп өтетін үлкен тас жолмен екі бала келе жатты. Бірі — қоңыр шалбар, қысқа жең көйлек киген, орта бойлы, қызыл шырайлы бала Кәкімжан, екіншісі — матрос-тарша киініп алған, селдір, жұмсақ шашын сол жағына сәндеп қайырған, кішірек көзді, сары бала Мұқан.

— Өзің қаттырақ аяңдашы. Қазір-ақ жетеміз,— деп Мұқан қолын сөз нақысына келтіре сермеп тастап, жып-жып етіп сөйлеп барады. Серігі оның сөзін үнсіз ғана тыңдап келеді. Әлсін-әлі бас изеп, жолдасына құптау ғана білдіріп қояды.

— Көлге шомылып алсақ қайтеді, Мұқан? Жолда ыстықтаймыз ғой,— деді ол көлге жақындағанда.

— Жарайды. Анау біреу қамыстың тұсынан түсейік,— деп Мұқан іле қостады.

Бұлар көлдің жағасына барып енді шешіне бергенде, ауыл жақтан бір машинаның қарасы көрінді.

— Әй, Кәкімжан, машинаны қара! Тез ки ботинкаңды. Мен оны қазір тоқтатайын,— деп Мұқан бас киімін қолына алып, жүгіре жөнелді.

Ол жолдың дәл ортасына кеп тұра қалды. Асыға аяңдап Кәкімжан да жетті.

— Шофер бізге тоқтай қойса жарар еді,— деді ол әрі қуана, әрі күдіктене сөйлеп.

— Фу! Неге тоқтамайды!? Біз кімнен кембіз!— деп Мұқан қолды бір сермеп тастады.

Олар машина жуық келгенде оның кузовына артқан жүгі жоқ екенін, тек шофердың қасында бір адам отырғанын анық байқады.

Мұқан жолдың сол жағына шығып қолын көтерді. Машина бұлардан өте беріп тоқтады.

— Не керек сендерге? Қайда бармақсындар?— деп сұрады мұртты шофер кабинадан басын шығарып.

— Ал, сіз өзіңіз қайда барасыз? — деді Мұқан кабинаға жақындап.

— Пионер бұлағына. Одан минерал су тиеп алып ауданға тартамыз.

— Біз де пионер бұлағына. Бізді ала кетесіз бе, ә? — деп өгінді Мұқан.

— Қане, отырыңдар! — деп, шофер басымен кузовты нұсқады.

Екі бала баллонға шығып, кузовтың ернеуінен ұстап, машинаға секіріп мініп алысты.

— Өзі бір жақсы шофер екен,— деп күбірледі Кәкімжан.

— Мен әлі ешбір жаман шоферді көргенім жоқ. Мені бәрі де машинасына мінгізеді,— деді Мұқан көтеріле сөйлеп.

Екеуінің шофер жайындағы сөзі осымен үзіліп қалды. Машина тұзу, даңғыл жолмен құстай ұшып

зырлап келеді. Жолда кездескен ағаш, бұта бас иісіп сәлем етіп қалып жатыр. Алыстан сағым көтерген тау бұлдырап, көгілдір тартып көрінеді. Екі бала төңірекке құмарта қарайды, зымыраған машина емес, өздері самғап ұшып бара жатқандай кейіпте.

«Шіркін! Біздің ауылдың табиғаты қандай тамаша,— деп ойлайды балалар,— созылып жатқан ағаш, айнала көл, даласы кілем төсеп тастағандай, анау көрінген иір өркеш жоталар қандай әдемі!»

Бұл жермен бұрын машина да жүрмейтін еді. Былтыр ғана осы тас жол салынған.

— Біздің бұлаққа енді машиналар да тынымсыз ағылатын болды,— дейді көңілді Мұқан.

Екі бала өткен жылы өздері тапқан, осы жолдың салынуына себеп болған, жаңа бұлақтың тарихын естеріне алды.

Бір күні төртінші каластың бір топ пионерлері жазғы каникул кезінде Салпық дейтін жақын тауға серуенге шығып еді. Олар таудың етегіндегі шоқ ағашқа келіп, біраз дем алып отырды. Мұқан мен Кәкімжан доптаяқ жасайтын тал кесіп аламыз деп ағаш ішін аралап, ұзақырап кетіп еді. Кенет таңғажайып, жас нәрестенің алыстан естілген жіңішке күлкісіндей нәзік бір сылдыр естілді. Екеуі үнсіз тыңдай қалды. Көктем айында қар ерігенде тау басынан домалап, сылдырап ағатын мөлдір бұлақ сияқты. Бірақ қазір жаз ортасы ғой. Бұл қыраттың қары еріп кеткелі қашан. Бұрыннан бұлаңдап ағып жатқан бұлағы да жоқ еді. Кәкімжан осыған таңырқап тұр. Мұқан етпеттей жата қалып, құлағын шөпке төсеп, әлгі дыбысты ынтыға тыңдады.

— Тіпті тап қасымыздан ағып жатқан кәдімгі бұлақ, кәне, тауып алайықшы өзін,— деп атып түрегелді ол. Жұқа сепкілді бетінде, адам аса қуанғанда ғана туатын, нұрлы шырай ойнады.

Екеуі сәл ілгері жүре беріп, мөлдір бір жаңа бұлақтың үстінен шықты.

— Айттым ғой бұлақ деп. Әй, бұ не керемет! Бұрын мұнда бұлақ жоқ еді ғой,— деп Мұқан басын шайқап, күлім-күлім етті.

— Жүр, мұның нағыз көзін табайық,— деді ол Кәкімжанға.

Әлі еркін арна сала алмай, қысыла бұраңдап ағып

жатқан бұлақтың бойын қуалай екі бала жоғары өрледі.

Көп ұзамай-ақ бұлақтың көзін тапты олар. Шағын ғана ойдым шұңқыр. Терең жер астынан мөлдір су шыпшып қайнап шығып жатыр. Таяуда ғана пайда болған жас бұлақ. Екі бала төмен еңкейіп, суға ауыздарын тосты.

— Мынау қандай қызық су, ә? — деді Мұқан.

— Өзінің бір түрлі дәмі де бар ғой, — деп Кәкімжан тамсанып қойды.

— Қандай дәм?

— Кәдімгі судың дәміндей емес.

— Рас, ондай емес. Бір өзгеше су.

Екеуі судың дәмін қайта-қайта татып, тамсана түсіп біраз отырды. Ақыры «бұл суда бір сыр бар» деген қорытындыға тірелді.

— Сен осы жерден тапжылма. Мен балаларды ертіп келейін, — деді Мұқан Кәкімжанға.

Ол сүйдеді де ағаш ішін жаңғырта айғайлап, дем алып отырған жолдастарына қарай жүгірді.

Жаңа бұлақтың басына серуенші пионерлер түгел жиналды. Судың дәмін бәрі де татып, түрлі-түрлі пікірлер айтты. Содан кейін олар ауылға барған соң тексереміз деп, бір құтыға толтырып су құйып алды да, жаңа бұлаққа ат қоюға кірісті.

— Бұлақты тапқан Мұқан мен Кәкімжан. Солардың атымен аталсын, — деді бір бала.

Қалғандары осы сөзді қуаттай бергенде Мұқан қолын жоғары көтеріп:

— Жоқ, бұларың дұрыс емес. Бұлақты Кәкімжан екеуміз емес, жорыққа шыққан бәріміз таптық, — деді.

— Иә, бәріміз, — деді Кәкімжан оны құптап.

Мұқан достарына бір қарады да, дәл осы шақта жиналыс басқарып тұрғандай-ақ салмақты дауыспен:

— Біз пионерлерміз. Бұл бұлақ — Пионер бұлағы деп аталсын. Қосылатындарың қол көтер, — деді.

Балалар бір-біріне қарасып сәл бөгеліп қалды да, дереу бәрі бірден қол көтерді. Жаңа туған жас бұлақ пионер есімімен аталды.

Пионер бұлағының аты көп ұзамай бүкіл елге тарайды. Оның суы асқазан ауруларын емдейтін аса қадірлі, минералды дәру су болып шықты. Бұл суды ішіп, емделіп дертінен жазылған талай адамдар сол

бұлақты тапқан пионерлерді құрметпен еске алмай ма?!

Пионер бұлағына бүгін саяхаттап барып қайтуға шыққан екі бала жол үстінде жаңа бұлақтың кішкентай ғана осы тарихын еске түсіріп, оның суы ел игілігіне жарағанын қуана әңгімелеп келе жатты.

Бұлар мінген машина тау бөктерін айналып өтіп, шоқ ағашқа келіп ене берді. Жаңа бұлақтың үстінде желбіреп тұрған пионер жалауы көрінді...

1953

МАҚТАНЫШ

Экскаваторшы Саматбектің бүгін демалыс күні екенін білген соң, онымен үйіне барып сөйлеспек болдым. Саматбекпен оның еңбек әдісі жайында әңгімелеспекпін. Жұмыстың бар жүйесіне әуелі сырттай қанып алып, құрылысты соңынан аралауға ұйғарып едім.

Оның үйіне тақала бергенімде сәл бөгеліп, ойға қалдым. Саматбек — Өскемен су электр станциясы құрылысының атақты еңбек озаты. Сөзді неден бастаған жөн? Әуелі құрылыс жайын сұрау керек пе? Жоқ, жоқ мұным келіспес... Ертiс бойындағы алып iстiң жайына таныс болмауың қалай десе, не айтамын?... Әлде өзiнiң сменалық тапсырмасының орындалу көрсеткiшiн тiзiп жазып алайын ба? Әрине, бұл онша қиын емес... Әңгімені тура өзінен бастасам ше? Мәселен былай: бұрын қандай құрылыста істедіңіз? Адымдаушы экскаваторды жүргізуді қалай меңгердіңіз? Алғаш қандай қиыншылықтар кездесті?—деп бірнеше сұрау қойсам. Бұдан соң...

Осы бір ойға байлам жасадым да, ақырын келіп Саматбектің үйінің есігін қақтым.

— Иә, кіріңіз. Бұ кім?— деген нәзік дауыс естілді.

Ішке ене бергенімде төргі бөлменің есігін шалқайта ашып, тұтқасынан ұстап тұрған аққұба өңді, үстіне қысқа жең, ақ көйлек киген, тізесінен сәл төмен түскен қара шалбары бар, жас шамасы сегіздердегі балаға көзім түсті.

— Сәләматсыз ба?— деді бала есіктің тұтқасынан қолын тартып алып.

Мен күліп амандастым:

— Сәлематсыз ба? Папаң үйде ме?

— Жоқ. Ол құрылысқа кеткен. Ал мамам қазір келеді.

Бала менің бетіме тура қарап:

— А, сіз оларды неге іздедіңіз?— деді таңырқаған пішінмен.

— Керек еді.

— Мен сізді танығам жоқ. Атыңыз кім?— деді бала маған жақындай түсіп.

— Мен де сені танығаным жоқ. Өзіңнің атың кім?— деп сұрадым әдейі.

— Баян. Ал, сіздің ше?

Мен жөнімді айттым.

Баян аз үндемей тұрды да:

— Білмеймін. Папам мүмкін кеш келетін шығар,— деді.

Ол терезеге жүгіріп барып, жібек пердесін екі жағына ысырып жіберді де, сыртқа көз салды.

— Күн батқанша әлі қайда. Папам кеш келеді,— деді сенімді түрде.

Ол осылай деді де, менің қасыма кеп:

— Сіз шаруаңызды маған айтыңыз, мен папама айтайын,— деп тілек етті.

— Жоқ, папаның өзімен міндетті түрде сөйлесуім керек,— дедім мен.

— Немене, мен айта алмайды дейсіз бе? Мен онымен қазір телефон арқылы да сөйлесе аламын,— деді бала дөңгелек жүзі сәл қызарып.

Ол аз үндемей тұрды да, сөзін тәптештеп:

— Папамдар қазір пароход жүретін жерді қазып жатыр. Қолы тимейді,— деді.

— Біз папаның сол қызу еңбегін көре келдік.

Баян бұл сөзге зер сала қойды. Менің қаракөк пиджагімнің төс қалтасындағы автомат қаламыма, оң иығыма іле салған фотоаппаратыма барлай қарады. «Бұл газет қызметкері» деген ой келді білем балаға.

— Сіздің кім екеніңізді білдім,— деп Баян жымың қақты.

— Білсең айта ғой.

— Газеттің тілшісі. Папама тілшілер ылғи келеді. Кеше ұзын мұрты бар бір адам папаммен көп сөйлесті. Сонда ол да осылай деген. Ол папам екеумізді суретке де түсірді. Сіз тілшісіз. Дәл таптым ба? Рас па?— деп бала күлім-күлім етті.— Мамам қазір келеді. Сосын мен сізді папамдардың экскаваторына алып барайын,— деді ол сөзін салмақпен айтып...

Енді, міне, Баян екеуміз Ертіс өзенін жиектеп жүріп келеміз. Өзен алқабына өскен жасыл құрақ баяу өскен желден ақырын ғана тербеледі. Тәкаппар Ертіс мойнына құрық түсіп жуасып қалғандай. Жар сүзгілеп көкшіл көбігін аспанға атпайды. Түзу арнасымен сылаңдай ағады. Ілгері жүгірген бұйра толқындарының назды шуылы естіледі.

— Папамның экскаваторы батырларша адымдайды. Өзі таудай үлкен. Мен оның ішіне кіріп көрдім. Үй сияқты. Өте әдемі,— деп Баян қуана сөйлеп келе жатты.

Алып экскаватордың ұзын мойны көрінді. Бала кенет тоқтай қалды:

— Әне, стреласын көрдіңіз бе? Папамның экскаваторы сол,— деді ол маған. Соңғы сөйлемін көтеріңкі үнмен мақтанышын сездіре айтты. Иә, ол атақты экскаваторшының баласы ғой!

Ұзын стрела жирафша мойнын созып, бізге қарады да, ковшындағы балшығын машина кузовына аудара сап, қайта төмен иіліп кетті.

— Қандай тамаша, ә! Сіз неге экскаваторшы болмайсыз, ә!— деді Баян маған алып машина тұрған жағаға жақындап келгенде.

Мен жымиып қана күлемін. Баланың шын жүрегінен шыққан ыстық сөзіне қуанамын.

— Ал өзің ше? — дедім Баянға.

— Мен қазір кішкентаймын. Өсемін. Сосын экскаваторшы боламын. Немене, бұл жақсы емес пе?

— Өте жақсы мамандық,— дедім мен бала сөзін құптап,— ержеткен соң экскаваторшы болатының да сөзсіз. Ол кезде бұл машинаның қазіргіден де зор қуаты түрі шығарылады.

— Мен сол экскаваторды жүргіземін,— деді бала.

Біз адымдаушы экскаватордың қимылына анадайдан тамашалап қарап тұрдық. Өзеннің жиегіне орнығып алған қуатты машинаның ковшы суға құмп беріп сүңгіп кетеді де, өзен түбінен құмдақ балшықты көте-

ріп алып шығады. Өзеннің кеме жүрер тұсын тереңдетіп жатыр. Балшық тиелген ауыр жүк машиналары керуенше ағылып барады. Кейбірінің маңдайында кішкене қызыл жалаулар желбіреді.

Экскаватор бүкіл денесімен өзенге қарай бұрыла бергенде орта бойлы, толық денелі бір адам оның бөлмесінен шықты да, табалдырығынан секіріп түсіп, біздің қасымызға келді.

— Бұ кісі газет тілшісі, папа. Сізбен сөйлесе келді,— деді Баян мені таныстыра сөйлеп.,

— Білем, білем, аудандық газеттің бір қызметкері мені іздеп келді деп еді. Сол сіз екенсіз ғой? — деп Саматбек күле сөйлеп, маған қолын ұсынды.

— Бүгін менің сменамның демалысы еді. Экскаватор стреласының сым арқаны үзілгенін естіген соң үйде отыра алмадым. Соны оңдасуға келіп едім. Септігім тиді, істі тез бітірдік. Иә, енді сізбен әңгімелесуге уақытым мол,— деді ол көңілді үнмен.

Әке сөзіне баласы да қуанып кетті.

— Папа, сен бәрін айт. Сен стахановшысың ғой,— деді қара көздері күлімдеп. Аққұба дөңгелек жүзіне бір әдемі қызғылт рең шыға келді.

Бала жүзіне сүйсініп қарадым мен «иә, ол өз әкесінің еңбек озаты екеніне мақтанады»,— деген ой келді басыма.

Әрине, өте орынды мақтаныш!

1951

АҢШЫНЫҢ ӘҢГІМЕЛЕРІ

ЖЫЛҚЫШЫ

Балалар, сендер жылқышы деген құсты білесіңдер ме? Ол қара тағандай ғана кішкене құс. Бірақ одан бойы биік, аяғы ұзын. Көбіне қара сулы, көлді, батпақты жерлерді жағалап жүреді. Тұмсығы да ұзын, су түбіндегі өсімдіктерді тез жұлып алуға икемді-ақ.

Осындай жылқышының бірі Омар дейтін қарт аңшының ауылына жақын жердегі дөңгелек қамысты көлдің жағасына ұя салды. Оны ешкім көрген жоқ.

Бір күні көл жағалап келе жатқан Омар атай дәл аяғының астынан ұша жөнелген жылқышыны байқамай қалды. Құс он қадамдай ұшып барды да, жерге

қонып, қанатын жайып жүгірді. Анда-санда даусын шығарып, нақ жылқы баққан жылқышыларша ысқырып, Омар атайға жалтақ-жалтақ қарап қояды.

Қарт аңшы таңданып, тоқтай қалды. Осы мезетте құс жоғары көтеріліп, алысырақтау ұшып барды да, Омар атай орнынан жылжи қоймаған соң қайта бұрылды. Аңшыға жақын жерге кеп қонып, тағы да ысқыра бастады.

«Бұл байғұс неге бүйтіп жүр»,— деп ойлады Омар атай. Жан-жағына қарап, оңға қарай бұрыла беріп еді, дәл алдында, әдемі дөңгелек ұяда бұғып жатқан кішкентай балапандарды көрді. Тоқтай қалып, үңіліп қарады. Балапандарды қанатынан сипағысы келді. Ұяға таман қолын соза беріп еді, жас балапандар қорыққандай біріне-бірі тығыла түсті.

— Қорықпа, қорықпа! Мен тимеймін сендерге! — деді аңшы ақырын ғана күбірлеп.

Ұядағы балапандар төртеу еді. Оның бірі Омар атайға басқаларынан да кішіректеу секілді көрінді.

— Сен жұмыртқадан жаңада ғана жарыққа шыққан екенсің. Ұзын аяғың басуға әлі еркін келмей жатыр-ау, ә! — деп жымыды Омар атай,— әйтпесе лып етіп жүгіріп, қамыс арасына лезде сүңгіп кетер ең, ә!

Манадан бір қонып, бір ұшып жүрген жылқышы, Омар атайдың төбесінен бір-екі рет жанай ұшып өтті де, бір мезетте шүйіліп кеп, оның басындағы бөрікін қанатымен қағып кетті. Омар атай шошынғандай «әй!» деп қалды. Бөрікін екі қолымен ұстай алды. Бірақ қасында бөтен адам жоқ. Өзін шошытқан жылқышы екінін түсіне қойды.

— Әй, сен екенсің ғой! — деп күлді.— Тимеймін балапандарыңа, тимеймін! — деді дауыстап. «Үйім ана жақта, кетемін қазір»,— дегендей, қолын ілгері сілтеп, бөрікін алып, бұлғап қалды.

— Ал, сау болыңдар, достарым! Мен сендерді қорығыштап жүрермін,— деді ол ұядағы балапандарға...

* * *

Омар атай ұзай берісімен-ақ, жылқышы ұясына келіп, балапандарын басқа жерге көшірді.

Арада біраз уақыт өтті. Жылқышы содан бері Омар атайдың көзіне түспей, көлдің батыс жақ шетіндегі

қалың құрақтың арасында күнелтіп жүрді. Балапандары да қарақанат болып, жетіліп қалды.

Күн батып бара жатқан мезгіл еді. Жем іздеп, селдір сояу шөптің арасымен тіміскілеп, жортып кезген бір түлкі жылқышының балапандарын көріп қалды.

Ұшуға әлі еркін жетіле қоймаған қарақанат балапандар түлкіні байқап, қалың құрақ арасына сүңгіп кетті. Түлкі иіскелеп, олардың соңына түсіп, қуа жөнелді. Жау жақындап қалды. Сол мезетте жылқышы әдейі кібіртктеп, балапандарын ілгері асырып жіберді де, түлкі өзіне таяу келе бергенде, жалт бұрылып, кейін қарай жер бауырлай ұшты. Түлкі оған тұра ұмтылды. Жылқышы жоғары көтеріліп кетті. Түлкі тоқтай қалып еді, ол жер бауырлап кеп қайта қонды. Қанатын сүйрете жүгіріп, мойнын созып түлкіге қарап, ысқырып қояды. Түлкі тағы да ұмтылды. Жылқышы тағы да жоғары көтеріліп кетті.

Ол өстіп, бір ұшып, бір қонып, түлкіні дәмелендіріп, қатерлі жауды балапандарынан алыстатып әкете берді.

Бірақ ызаланған түлкі, оны аузына түсіре алмасын білген соң, балапандарды көрген алғашқы жеріне қайтып келді. Иіскелеп, тіміскілеп, балапандардың ізін тез тауып алды. Шөп арасымен бұға қашып бара жатқан балапандарды көріп те қалды. Аузын арандай ашып, көзі қанталап, балапанды қағып түспекке атылып ұмтыла бергенде, кенеттен гүрс еткен мылтық даусы шықты. Түлкі жерге басымен шаншыла құлады.

Мұны атқан Омар атай еді. Көлден үйрек қарап, қамыс ішімен абайлап жүріп келе жатқан. Тіміскілеген түлкіні көзі шалып қалып, бұғына қойған. Төбеде шырылдап ұшқан жылқышыны көріп, оның балапандарына қатер төнгенін бірден сезді. Түлкі жеміне секіріп атыла бергенде, қарт аңшы мылтықтың шүріп-песін басып қалған.

Омар атай түлкіні сирағынан көтеріп алып, ауылға қарай аяндағанда, жылқышы құс разы болғандай, алдынан әлденеше рет кесе-көлденеңдеп ұшып, оны біраз жерге дейін шығарып салды.

БОЗША ТОРҒАЙ

Омар атай ертемен тұрып, тысқа шығып, үй сыртындағы бақшаны аралап келе жатты. Түні бойы жаңбыр жауған. Жер саз. Омар атай бір топ жусанның ығында бүрісіп тоңып отырған кішкентай құсты көрді. Жақында ғана ұшуға жараған боз торғайдың балапаны. Тұмсығының жиектері сап-сары. Өзіне әбден жаңбыр өткен, екі қанаты салбырап, дір-дір етеді.

Балапан Омар атайға жасқана қарады. Қорқып кетті. Салбыраған қанатын жиюға шамасы келмей, сүйреткен бойы, топ жусанды сырт айнала берді. Бірақ жүгіріп кете алмады, жығылып қалды.

Омар атай бозша торғайды жерден көтеріп алды. Алақанына қойып, азғана уақыт қарап тұрды. Әрі тоңған, әрі қорыққан кішкене құс дір-дір қағады.

Омар атай бозша торғайды үйге әкеліп, күн сәулесі түсіп тұрған терезе жақтауына отырғызды. Алдына кішірек ыдысқа салып, жем әкеп қойды.

Бозша торғай жем жемеді. Омар атайға жалт-жалт қарай берді. Омар атай оның сырын сезіп жымиып күлді де, әдейі тысқа шығып кетті.

Ол сәлден кейін терезеден сығалап қарап еді, кішкене құс ыдыстағы жемді теріп жеп жатыр екен. Үсті де құрғап, кеуіпті.

Бозша торғай ыдыстың ернеуіне ұшып қонды.

— Ә, әлденіп алдың ба? Өзіңе дос екенімді білген шығарсың! — деп қуанды Омар атай.

Омар атай ептеп келіп, терезені ашты. Бозша торғай лып етіп сыртқа ұшып шықты. Аспанға тіке шырқады. Біраз жоғары көтеріліп барды да, әуеде қалықтап тұрып, әндете бастады.

Омар атай оған қуана қарап, бөркін алып бұлғады.

— Даусың қандай әдемі! Жолың болсын! — деп дауыстады.

КӨЖЕК

Жұрт қоянды аңдардың ішіндегі ең қорқағына санайды да, біреу батылсыз не жасқаншақ болса, оған «қоян жүрек» деп сын тағады.

Жел тербетіп, қамыс басы суылдай қалса да, қу бұтаның сытыр етіп сынған дыбысы шықса да, қоян

елең етіп, алаң қағып, бір жағына зыта жөнеледі. Мұнысы қорыққаны ма?

Омар атай қасына немересін ертіп, қалың шілікті жағалап кетіп бара жатыр еді, бір шидің түбінде бұғып отырған екі қоянның тап үстінен түсті: бірі — үлкен қоян, екіншісі — көжек. Үлкен қоян екі-үш ытқып секіріп барып, кейін бұрылып, артқы екі аяғымен шоқиып отыра қалды да, ал көжек көзі бақырайып, адамға таңырқағандай қарап, орнында тапжылмай жата берді.

Омар атай оны сол жатқан күйінде ұстап алды. Көжек тыпырлап бір бұлқынып қалды да, мықты қолға түскенін сезгендей боп, ұзын құлағын жымиып жуаси қойды.

Үлкен қоян мұның анасы екен. Көжегі қолға түскен кезде, ол шоқаңдап бері таман жуықтап келді. Қорықпай бірте-бірте жақындай берді. Тағы да бірер ілгері секіріп түсіп, шоқиып отыра қалып, көжегін ұстаған адамдарға көз алмай қарады.

«Өзің қандай батыр қоянсың!» — деді Омар атай. Көжекті басынан бір сипап, анасына қарай қоя берді.

Үлкен қоян көжегінің алдынан шығып, оны соғына ертіп алып, қуана орғып, қалың шілік арасына еніп кетті.

Омар атай олардың кеткен жағына ұзақ қарап тұрып:

— Көрдің бе, балам, аңның қорқағы қоян еді. Баласына деген аналық махаббат оның кішкене жүрегіне қандай үлкен қуат бітірді! — деді немересіне.

ҚАРСАҚ

Кешкі уақыт. Күн батып барады. Аспан бұлтсыз, ашық. Таң алдында жауған қар жел үрлеп боратпаған соң, әлі сол ұлпа күйінде көбіктеніп жатыр. Алыстан қар жамылған тау мұнартып көрінеді.

Осындай әдемі, ашық кеште сырғанақ тебуді аса ұнататын Самат бір кісілік жеңіл шанасын сүйретіп үй сыртындағы, сырғанақ тебу үшін әдейілеп үйілген, биік қар басына шыққан еді.

Ол шанасын туралап қойып, төмен сырғанар алдында: «жолымда біреу жоқ па» дегендей алдына қарап еді, өзінен едәуір қашық, ауыл іргесіндегі селдір ағаштан шыға берген кішірек ит тәріздес бір аңды көзі ша-

лып қалды. Түлкі емес. Жоны ақ сарғыш келген бұл аласа анда қорқып қашқандықтың да белгісі жоқ. Тура құс қорасына қарай бет бұрды. Не де болса қайда барып тоқтарын күту керек. Шана үстінде отырып, аласа аңға күдіктене қарай қалған Самат одан көзін тайдырмады. Жан-жағына жалтақтап, аяғын ептеп басып, қардан басы ғана қылтиған сояу шөптердің арасымен бұға жортып бара жатқан аңнан көз жазып қалам ба дегендей шұқшия түседі.

Құс қорасы оншалық алыста емес. Самат үйінің сыртындағы шоқ ағашқа таяу салынған еді. Жаңағы аң қора тұсына келгендей болды да, одан әрі Саматқа көрінбей кетті. Жай жүрген дала аңының құс қорада несі бар? Самат күдіктене бастады. Оның ойына анасының бүгін таңертеңгі ренжіп айтқан сөзі түсті.

— Бүгін түнде екі қаз, он шақты тауық өліп қалыпты. Денелерінде бір аңның тістеген ізі бар. Не екенін біле алмай дел-сал болдым,— деп, шешесі Ұмсын қатты ренжіп сөйлеген.

Оның ренжитін де жөні бар. Үш жылдан бері колхоздың құс фермасындағы өзі күтіп, өзі баққан құстарды жылдан-жылға қөбейтіп аман өсіріп келеді. Қаруында бірнеше ұя қаз бен тауық бар. Қартайғанда «құс бапшысы» атанған Ұмсынға өткен түнгі жайлар ауыр тиді.

— Ісімнен ақау шықты. Құсымды өлтірген сол ұры аңды қайтсем де ұстауым керек,— деп өзіне-өзі уәде еткен-ді.

Самат көп кідірген жоқ, жүгірген бойда құс қорасына келді. Өзінше шамалап, сырт жағынан із қарады. Ол өзі көрген аңның ізін бірден тапты, үлпек қардың бетінде ап-анық көрініп жатыр. Қораның сол жақ бұрышына дейін жүріп барыпты. Бұл тұс — құстар жемі үйілген қораның бір бөлімі еді. Ұмсын құстарға кеш алдында жем шашқаннан кейін, бөлменің есігін бекітіп, бөлек қорадағы тауықтар арасында жүрген. Жаңағы кішкене аң оны білген жоқ.

Самат із таусылған жерге келді. Қора тал шарбақтан тоқылған болатын. Тоқыма қабырғаның жермен астасқан жерінде тар тесік бар екен. Еңкейіп сығалаған Самат жұлынып түскен құс жүнін көрді. «Осы арадан ішке кірген екен,— деп ойлады ол,— шығар жолына көп кідірмей қақпан құру керек. Енді ешқайда құтылмассың».

Самат аң кірген жерді таспен мықтап бекітті де, Омар атайдың үйіне жүгіре жөнелді.

* * *

— Серіппесін аяғыңмен мықтап басып, қанды аузын әбден шалқайта қайырып барып, тиегін іл. Қолыңды шаппаға түсіріп алма. Дұрыс құра білсең, бұдан қаншалық айлакер аң болса да аман құтылып кете алмайды.

Саматқа қос серіппелі дөңгелек қақпанды беріп жатып, Омар атайдың соңғы айтқан сөзі осы еді.

Кірген тұстан кері шыққан іздің жоқтығын көріп, қуанған Самат, аңшының ақылынша, дереу қақпанды құруға кірісті.

Ол қақпан құруға қанша айналғанын өзі де аңдамай қалды. Екі беті қызарып, сүйкімді қара көздері күлімсірей жайнап жүр. Өзіне-өзі разы болып: «тез болдым» дегендей тершіген маңдайын алақанымен сүртті де, қақпан тұрған жерге қарады.

Ол қақпан айналасындағы өзінің жүрген ізін де ұлпа қармен жауып жасырған-ды. Көз тоқтатып қараған жерінің бәрі де ешкім тиіп, аяқ баспағандай алғашқы қалпында екен. Самат сырт айналып келіп, үлкен қақпаны қаға бастады.

— Апа, менмін, Саматпын,— деп дауыстады ол. Ұмсын қақпаны тез ашып, Саматты өзі жүрген құс қорасына кіргізіп алды.

— Қалқам-ау, осы кеште неғып жүрсің? — деп сұрады ол баласынан.

Самат өзінің қақпан құрғандығын айтты. Ол аздан соң қонақтап отырған тауықтарды аралап байқап келді де, жем үйілген бөлменің есігінен тың тыңдады. Қабырғаны бойлай жүріп әр тұстан тықылдатып та қойды. «Жүрегің дүрсілдеп жатқан шығар!» — деді дабырлап сөйлеп.— «Бәрібір енді ешқайда құтыла алмайсың».

Бір уақытта оның құлағына сырт жақтан әлдебір жат дыбыс естілгендей болды. Тура қақпан құрған жақтан шықты. Тыпырлап қыңсылағандай болды.

— Қақпанға түсті, түсті! — деп дауыстап жіберді Самат.

Енді тұрудың қажеті жоқ, ол қақпанға ұмтылды. Қолына жуандау келген қайың таяқ алып, сыртқа

шыққан күйі, қораны айнала ентелей басып, жүгіре жөнелді. Бір-екі рет кесек қарға сүрініп, жығылып та қалды. Тұра салып ілгері жүгірді.

Ол жақын келгенде бір-ақ байқады, жоны ақсары қылшықты, құйрығының ұшы қап-қара, мысық құлақ, от көзді кішкентай аң алдыңғы аяғынан мықтап ұстап қалған қақпанның қанды аузын тістелеп, жанталасып жатыр екен. Баланы көріп, желке жүнін күжірейтіп, қарай қалды. Самат жақындаған сайын аңдып қарап, аузын ашып, біздей үшкір тісін ақситып көрсетеді.

Самат қайың таяғын жоғары көтеріп, қақпандағы аңға жақындай түсті. Дәлдеп ұрып, талдырып түсер ыңғайын күтіп аз тұрды. «Ұры сұм, қолға түстің бе?!— деп құлшына ұмтылып, қара тұмсықтан салып қалды.

Саматтың соңынан Ұмсын да іле сыртқа шыққан еді. Баласы бірдеңені таяғымен ұрып қалғанын көре сала, осылай қарай жүгірді. Ол қақпандағы аңды жақындағанда бір-ақ көрді.

— Сәулем! — деп Ұмсын жүгіріп келіп, ұлын құшағына алып.— Түндегі менің тауығымды өлтірген осы екен ғой. Өзің көріп, өзің ұстадың. Сүйдірші қырағы көзіңнен, ботам!

Ана баласын көкірегіне қатты қысып, мөлдіреген қара көзінен сүйіп-сүйіп алды. Шеше құшағында ерке-лей күліп тұрған Самат, сол жағына қайта бұрылып қарағанда, бүк түсіп құлаған қарсақтың құйрығының ұшы ғана діріл қағып, демі үзіліп бара жатты.

ШАҒАЛА

Сегіз жасар Сәлім тұзақ есіп алды да, қолына ұзын таяқ ұстап, көлге тартты. Көл ауылдан едәуір алыс еді. Онда құс өте көп болатын. Сәлімнің ойы — көлдің жағасына барып, үйрекке тұзақ құру.

Ол көлге келді. Бір төмпешіктің үстіне шығып, жан-жағын барлап қарады. Су бетінде үйрек қаптап жүр. Бала қуанып кетті. Дереву көлдің жиегіне тұзақ құрды. Осыдан кейін өзі әрірек барып, қалың шөптің арасына жасырынып жатты.

Көп уақыт өтті. Сәлім басын көтермей, үйректерге сығалап қана қарайды. Бір кезде ол тура жағаға қарай жүзіп келе жатқан шүрегей үйректі көрді. «Сен қазір қолыма түсесің!» — деп қуанды. Демін ақырын алып, бұға түсті.

Төбесінде кішкене ғана айдары бар шүрегей үйрек жиекке шығып, дәл тұзақтың қасында тұрып сілкінді. Содан кейін қанатын қағып желпінді де, суға қайтадан түсіп кетті. Сәлім үндемей жата берді. Бірақ үйрек қырға шықпады. Ол ұзап та кетпеді, жиекті жағалап, жайбарақат жүзіп жүрді.

Сәлімнің шыдамы таусылды, ызасы келді. Ол орнынан ұшып тұрды да, үйрекке таяғын жіберіп қалды. Ұзын таяқ суға барып шолп ете түсті, шүрегей сүңгіп кетті.

Сәлім үйрекке құрған тұзағын жинап алды. Шешініп суға түсті де, қалың қамыстың арасынан жұмыртқа іздеуге кірісті. Осы кезде оның төбесінде шағалалар қиқылдап қаптап кетті. Сәлім әуелі сескеніп қалды. Қарлығаштар жылан көргенде осылай шырылдайтын еді. Мұны Сәлім білетін. Жылан суда жақсы жүзеді деген әңгімені де ол әжесінен талай-талай естіген.

Әжесінің сол бір сөзі есіне түсе қалды. Қамыстың арасында жылан бар екен деп ойлады ол. Үрейленіп, кейін қарай қашты. Көлденең жатқан бір қамысқа сүрініп кетіп, етпетінен түсті. Осы сәтте бір шағала лып етіп ұшып келіп, оны жалақаш арқадан қанатымен қағып өтті. Сәлім бақырып жіберді.

Көлді жағалап кетіп бара жатқан Омар атай оның даусын естіп, бері бұрылды. Сәлім жығылып-сүрініп, еңтігіп, жиекке әрең жетті.

— Уа, балақай, неден қорықтың? — деді Омар атай жақын келіп.

— Мынау қамыстың арасында жылан көп екен, шағалалар шырылдап жүр, — деді Сәлім.

— Шағалалар жылан бар деп қиқылдап жүрген жоқ. Қамыстың арасында олардың ұясы бар. Ұясына жақындасаң, олар шуылдап қорқытады, — деді Омар атай күліп.

Ұялғаннан Сәлімнің өзі де күліп жіберді.

* * *

Сәлім үйге қайтып келе жатты. Бір қалың шіліктің тұсына келгенде, ол қымыздық термек болып, жолдан бұрылды. Шілік өскен ойпаңдағы шөп арасында қымыздық көп екен. Сәлім екі қолдап тере бастады. Қолындағы тобатайын қымыздыққа лезде толтырып алды.

Ол рақаттана көңілденіп, үйге қайтпақ болып, жолға қарай бұрыла беріп еді. Осы кезде бір құр оның дәл аяғының астынан баж етіп ұшты да, жалт беріп, Сәлімнің өзіне қарсы ұмтылды. Сәлім жасқанып, тобатайын лақтырып қалды. Құс қанатын жайып, бүкіл жүнін едірейтіп, айбат шекті. Сәлім таяғын көтерді.

Шөптің арасынан шиқ-шиқ еткен нәзік үн естілді. Сәлім төмен қарап еді, дәл алдында, аласа тобылғының түбіндегі ұяда, жұмыртқадан жаңада ғана шыққан бес-алты балапан жатыр екен. Құрдың балапандары.

— Мен тиіспеймін сендерге, тиіспеймін,— деп, Сәлім даусы дірілдеп, шегіне берді.

Ол өзінің көргендерін, үйге келген соң, әжесіне айтып берді. Әжесі күлімсіреп тыңдады. Сәлім кешке жақын төсегіне көңілденіп жатты. Тез маужырап ұйықтап кетті.

1951

ТОЛҚЫН

Айдын көл баяу ғана толқып жатыр. Түстіктен ескен майда лептен жиектегі биік қамыс сәл ырғалып, теңселеді. Бірімен-бірі жай ғана жарысып келе жатқан аласа толқындар жағаға жақындағанда тіпті баяулап, кемерге әлсіреп жетіп соғылады. Бірақ беті қайтпайды, сәл шегіне беріп, қайта ілгері ұмтылып, кемерге шығып кетуге әрекет қылып талпынады...

Су бетіне үңіліп, көл жағасында манадан үнсіз отырған жас жігіт әлде осы бір көрініске қызығып қарай ма? Әлде мөлдір судан өз бейнесін көріп, сол суретке сүйсініп қалған қалпы бар ма?!

Мен оған еппен ғана бұрылып қарап қоямын. Бір мезгілде ол да маған көз аударды. Енді ғана анық аңғардым: қоңыр шашты, үлкен көзді, сопақ бетті жігіттің ақ сұр өңінде қайғы ізі бар.

Ол менің таңдана қарап қалғаныма мән берген жоқ, су бетіне қайта үңілді. Басын сәл төмен тұқырып, үн-түнсіз отыра берді...

Бір мезгілде ол пиджагінің ішкі қалтасынан кішірек блокноты мен автомат қаламын алды да, әлденені асығып жаза бастады. Содан соң, жазғанын ішінен қайталап оқып, мырс етіп күліп жіберді.

— Жігітім, немене, өлең жазып отырсыз ба?

Ол менің бұл сөзімді естімеген адамша:

— Темекіңіз бар ма? — деді өзіме бұрылып.

— Темекі тартпайтын едім.

— Қиын болды ғой, өз темекімді үйден шығарда столдың үстіне ұмытып қалдырып кетіппін... Ауруханаға келіп едім... кезекші дәрігер: «Әлі ерте, сағат жеті де болған жоқ, аурулар ұйықтап жатыр, бір айналып келіңіз», — деп қабылдамады. Олардың айтқаны қазір маған заң болып тұр...

Жігіттің үнінен жүректің шері сезілді.

— Ауруханада жатқан кіміңіз еді?

— Ең аяулы адамым... қуанышым. Тағдыр маған тағы да зор салмағын түсіріп тұр. Бұрын да аяған жоқ еді...

Осы сәтте оның ойлы жүзі бір түрлі құбылып өзгере қалды.

— Советтік Украинаның Хмельницкий облысында Кантановка деген деревня бар, мен сонда туып-өстім, балалық кезді сонда өткіздім, — деп, жігіт сөзді әріден қозғады. — Бірақ менің балалық шағымның қуанышы аз да, қасірет-шері көп...

Өткен соғыстың кермек уын татпаған семья біздің совет елінде жоқ шығар. Талай ата-ана ұлын жоғалтты, талай жар қосағынан айрылды, талай сәби жетім қалды. Мен өлімді де, өлімді себушілерді де өзі көзіммен көрдім.

Жеті жасқа жаңада ғана толған кезім. Туған деревнямыз жау қолында қалды. Гитлершілер деревняға төніп кел қалғанда біраз тұрғындар тылға асығып көше бастаған еді. Көшуге біз де қамданғанбыз. Бірақ атай қасарып қалды. Ол зор денелі, қаба сақалды, қалың қабақты, шүңірек көзді кісі еді. Сұрланып, үн-түнсіз отырып алғанда, кескіні маған соншалық үрейлі көрінді.

Әжемнің айтқанына көнбеген соң, оны шешем барып, үгіттей бастап еді.

— Мен кетпеймін ешқайда! Қаламын осында. Жаудың оғына ұшып өлемін! — деп атай гүж етіп қысқа үн қатты да, жалбыраған қабағы көзін жауып, өңі бұрынғысынан бетер ызғарланып, тағы да үнсіз түйіліп отырып қалды.

— Құдайым-ау, жасаған-ау! — деп, әжем иегі кемсеңдеп, шәлісінің шетімен көзін сүртті. Шешем күрсініп

төмен қарады. Менің екі көзім — атайдың түйілген қабағында.

Бір мезгілде ол көзін жоғары көтеріп, бәрімізге қарап, үні қалтырап толқып сөйледі.

— Ата қонысты, туған мекенді жау қолында қалдырып, аппақ сақалым желкілдеп қалай қашпақпын?! Одан да өлгенім артық. Қынамаңдар мені. Осы жерде тудым, осы жерде өлемін. Кемпірім, сен де қобалжыма, шалыңның қасында бол. Өлімнең қашпан. Майданда ажал арасында жүрген жалғыз ұлыңнан жаның ардақты емес. Ал, келінім, сен бізге алаңдама, өзінді, екі баланы аман сақтаудың жайын қарастыр. Тылға бар. Тәңірім жазса, басымыз қосылар, қайыра тоғысармыз,— деді.

Бірақ біз үлгірмедік. Жау келіп қалды. Жол кесілді. Атай бізді подвалға түсіріп жасырды да, өзі сыртта қалды. «Өзім дыбыс бермей, дауыстаушы болмаңдар»,— деп қатал ескертті. Қараңғы қуыста тығылып үш күн отырдық. Төртінші күні, түнге қарағанда, атай бізді қапастан шығарып алды да, өзінің бір жоспарын айтты. Деревняның шет жағында сырты қораш, тозған қамыс шатырлы, мыжырайған бір ескі үй тұрушы еді. Бұл үйдің иелерін мен білетінмін — кемпір мен шал болатын, Тамара деген бой жеткен қызы бар еді. Тамара көрші деревнядағы бір агроном жігітке тұрмысқа шықты да, әке-шешесін қолына көшіріп әкеткен. Содан кейін үй қаңырап бос қалған. Әбден тозығы жеткен ескі үй болғандықтан оған ешкім кірген жоқ, есік-терезелері бекітулі жататын. Атай бізді осы үйге апарып паналатуды ойлаған екен. Біздің өз үйіміз қарағайдан салынған, алты бөлмелі, қызыл қаңылтыр шатырлы, сәнді үй болатын. Атайдың өзі салған. Ол кісі ағаштан түйін түйген керім шебер кісі еді.

Атай бізді несіз үйге түнде апарып орналастырды. Алдыңғы бөлмедегі үлкен жалпақ пештің үстіне жайғастық. Кішкене қарындасым Оксана ештемені сезген жоқ: ол атайдың құшағында ұйықтап келді.

— Мына кішкентай немерем шошып кетпесін, қасынан бір елі ұзаушы болма,— деп шешеме ескертті де, атай бізді маңдайымыздан бір-бір сүйіп, ауыр қозғалып, үйден шықты.

Бұл түнді шешем ұйқысыз өткізді. Менің де ұйқым келмеді, қараңғы үйден қорқып отырдым. Шешем мені алдына алып тербетті, арқамнан сипады. Ана құша-

ғында маужырап отырып, көзім ілініп кеткен екен. Бір кезде құлағыма атайдың даусы келгендей болды. Оянып кеттім. Көзімді ашсам, үйдің іші жап-жарық, таң атып қалыпты, шешемнің оң жағында атай сөйлеп отыр.

— Сендерді мұнда әкелгенім ақыл болды, әйтпегенде қатер төніп тұр екен,— деді, ол оянып кеткен маған қабағының астынан қарап қойып.— Таң бозара бергенде бес-алтауы мылтықтарын кезеніп, үйге баса-көктеп кіріп келді де: «Дереу босатыңдар үйді! Мұнда неміс армиясының офицері тұрады!» — деп, бізді айдап шықты. Есіктен шығып бара жатқанымызда, босаға жақта тұрған біреуі, мылтықтың дүмімен желкемізден бір-бір түйіп жіберді. Тоқтай қалып артыма бұрылып едім, мылтықтың дүмі оң жақ шекеме сарт етіп тиді. Көзім қарауытып, қаным қайнап, иттің күшігін қақ тұмсықтан соғып жібергелі қолымды оңтайлай бергенімде, кемпірім қарыма жармасып жібермей қалғаны. Әйтпегенде...

Атай тістеніп, жұдырығын түйді. Тұла бойын ашуыза кернегендей. Мен оның түтігіп тұрған кескініне қарап едім, соққы тиген оң жақ шекесі қап-қара боп қанталап кетіпті. Аяп кеттім атайымды. Мен де тістеліп, жұдырығымды түйіп алдым.

— Ол иттерге туған жерді ойрандатып қоя алмаппын. Бел байладым. Бүгін түнде аттанамын,— деді атай қатуланып.

Ол шешеме бір сөздерді астарлап айтты да (мен түсіне алмадым), бізді бетімізден бір-бір сүйіп, үнсіз қоштасып, үйден шықты.

— Атай қайда аттанып кетті? — деймін анама.

— Кейін білесің, ұлым,— дейді шешем.

Бір күн өтті, атай жоқ. Екі күн, үш күн өтті, атай жоқ.

— Ол қайда аттанып кетті? — деймін анамды тағы да мазалап.

— Кейін білесің, ұлым,— дейді де қояды шешем. Ол менен атайдың қайда кеткенін жасырады. Ал мен атамды ойлап, уайымға бата түсемін...

Әр күн азаппен өтіп жатты. Қаңыраған үрейлі үйде камалып отырамыз да қоямыз. Шешем бізді қораға да шығармайды, терезенің алдына да жөнді барғызбайды. Қарындасым жылай бастайды.

Содан кейін шешем оны көкірегіне басып, ұзақ күн-

ге көтереді де жүреді. Кеш болып, үйдің іші қараңғылана бастағанда Оксана мүлде жыламайды. Ол түннен қорқады. Әжемнің мыстан кемпір туралы ертектері есіме түсіп, өзімді де үрей билейді. Бірақ мен сыр бермеуге тырысамын...

Бір күні іңір кезінде терезенің алдына кеп, атай көрінбес пе екен деп, әйнектен ептеп қана сығалап отыр едім. Кенет ауызғы бөлменің есігі сарт етіп ашылып кетті. Селк етіп шошып, жалт қарап едім, бір фриц пистолетін кезеніп, есіктен ырылдап кіріп келе жатыр екен.

Кіре беріп, алақ-алақ етіп жан-жағына қарады да, үйде бізден бөтен адам жоқ екенін байқап, босағадағы орындықты аяғымен теуіп жіберіп, тайраңдап жоғары шықты. Шешеме бірдеме деп зекірді. Сөзіне түсінбедік. Фашист темір тағалы етігімен еденді сарт еткізіп теуіп қалды:

— Түзу тұр! Жауап бер! Қайда партизан шал!

— Білмеймін.

— Қайталап айтамын, жауап бер!

— Мен еш нәрсе де білмеймін.

— Ә, қасарысқың келе ме! Енді ал сыбағанды!

Фашист пистолетпен атып жіберді. Дәл көкірегіне жау оғы қадалған шешем, қатты бір ышқынып қалып, шайқалып барып, аяғы шалынып, қырынан жығылды. Шешеме қарай шыңғырып ұмтыла бергенімде қарақұсыма наганның түбі сарт етіп тиді.. Омақаса құладым. Көзім қарауытып, есім ауып кетті...

Бір аяулы үн құлағыма еміс-еміс жеткендей болды бір шақта. Нәзік қана бір жұмсақ қол басымнан сипағандай. Анам тірі ме? Әлімді жиып, көзімді ашып, басымды ақырын ғана көтердім.

— Мама, мам! — деймін шешемді нығынан қозғап. Үндемейді.

— Ма-ма, мам! — деймін шешемді тербей.

— Ма-ма,— деді оң жағымнан шыққан нәзік үн. Оксана екен. Бір уыс боп, үрпиіп жылап отыр. Мені әлгінде басымнан сипағандай болған нәзік қол — Оксаның қолы екен.

Қарындасымды уатып, тағы да шешемді оята бастаймын.

— Мама, тұршы! Көзіңді ашып қарашы, мама! — деймін жалынып. Екі көзімнің ыстық жасы шұбырып кеп, анамның мейрімді жүзіне домалап-домалап түседі.

Буындарым дірілдеп түрегеліп, анамның басын сүйеп, орнынан тұрғызбақ болып едім, бірақ шамам келмеді. Сүйікті шешем көйлегінің бүкіл алдыңғы өңірі қанға боялып сұлқ жатыр. Жас жүрегім дір-дір қағып, еңіреп жылап, анамның мойнынан құшақтап бетіне, бетімді басамын.

— Көзіңді неге ашпайсың, мама?! — деймін. Даусымды естімей жатыр ма дегендей қатты еңіреп айтамын.

Анам, бірақ жұмған көзін ашпады. Тым болмаса жалғыз ауыз сөзге де келе алмады. Жүрегі сөйлеп, бірақ тілі күрмеліп жатты ғой деп өзім ылғи ойлаймын. Кеудесінде оқ қадалып, төңселіп құлап бара жатқан кезі көз алдыма жиі елестейді. Тұла бойым мұздап, қатты тітіреп қаламын...

Шешемді, сол мерт болған күні түнде, әжем екеуіміз бақшаның ішіне жерледік.

Таң сібірлеп атып келе жатқан мезгілде, далада найзағай жарқылдағандай болып, шатыр-шұтыр, гүрс-гүрс еткен дыбыстар шықты. Тарсылдап мылтық атылды. Үрейлі дауыстар естілді. Әжем бізді бауырына қысып пештің бұрышында үнсіз отыр. Біз тауықтың жаураған балапаныша бүрісіп оның қолтығына тығыла түсеміз...

Үрей құшағында қанша отырғанымызды білмеймін, бір мезгілде, қасында өзі секілді қара сақал үш жолдасы бар атай есіктен кіріп келді. Бәрі де нықтарына автомат асынған, белбеулеріне екі-үштен граната қыстырған.

— Тірімісіңдер? — деді атай.

— Аманбысыңдар? — деді әжем.

— Ата, енді ешқайда кетпейсің бе? — дедім мен.

— Жоқ, балам, туған жерден жауды түріп қуып шықпай тоқтамаймын.

Атайдың екі көзі отша жайнап тұр еді.

«Адамның бар қайраты көзінен лаулап көрінеді ғой», — деп ойлаймын өзім осы күні. Атайды ойға алсам-ақ, көзіме оның ең әуелі осы қажырлы қалпы елестейді, қайраттана түсемін.

Деревняда жайғасқан жауға шабуыл жасаған партизандар тобы сол түні көп адамды тылға жөнелтті. Қос пар ат жегілген жәшікті арбаға атай мені өзі көтеріп мінгізді. Көкірегіне қаты қысып тұрып ұзақ сүйді. Содан кейін:

— Ал жолың болсын! Атаң секілді қайратты бол! — деді.

Әжем Сксананы алдына алып, кемсеңдеп, шәлісінің шетімен аузын басып, арба үстінде әлсіреп жылап отыр еді:

Атай оған:

— Жасыңды сұрт! Әлсіздігіңді көрсетпе немереле-ріме! — деп үн қатты да, делбе ұстаған шалға иек қақты: — Тарт!

Арба шапшаң қозғалып кетті. Бізге үнсіз қарап қала берген атайдың зор тұлғасы қараңғыда қарауы-тып көпке дейін көрініп тұрды.

Ол содан кейін бізді көре алмады. Оның партизан-дық тапсырманы орындау үстінде, қырық үшінші жы-лы көктемде, ерлікпен қаза тапқанын соғыс басылған-нан кейін бір жылдан соң білдік. Біз соғыс біткенше Қазақстанда болғанбыз. Деревняда тұрдық. Әжем қыр-ман күзетіп, жұмыс істеді, бізді асырады, біз оқу оқы-дық. Бастауыш мектепті мен Қазақстанда бітірдім. Өзіміздің Кантановқаға қырық алтыншы жылдың жа-зында көшіп келдік. Бұрынғы үйімізге бір көршілеріміз кіріп отыр екен, біз барған соң, босатып берді. Үйіміз соғыстың қыруар азабын тартыпты: шатыры быт-шыт болған, терезенің қақпақтары жұлынған, кәсектері сынған; мал қорасы бөлек болушы еді, оның томпай-ған орны ғана жатыр, өртегіп кетсе керек.

— Бұл қораны сенің әкең салып еді,— деді әжем көзіне жас алып. Томпайған топыраққа мұңая қарап тұрды да:

— Қазір өзі қай қиырда жүр екен...— деп, даусы қалтырап, ақырын ғана үн қатты.

— Әкемнен үш жылдан бері хабар-ошар жоқ бола-тын. Соғыс біткен соң бір хабары естілер деп күткен едік, бірақ ештеме ести алмадық. Әскери бөлімдерге сұрау салып, іздестіріп көріп ек, олар да дәйекті хабар айта алмады. «Әскери эшелон көпірден өтіп бара жат-қанда жау самолеті үстінен бомба тастап, поезд суға құлаған. Аға сержант Андерй Трофимович Гордиенко сол эшелонда болатын. Бұдан басқа ешқандай дерегіміз жоқ»,— деген ресми хат алдық. «Әрине, мерт болған ғой»,— десті жұрт. Өзіме де сондай ой келген. «Жоқ, тірі. Поезд суға құлағанда ол жүзіп шығуы мүмкін. Менің ұлым сушыл болатын»,— деді әжем. Әбден тоз-ған, шеті жырым-жырым картасын жайып тартып жі-

береді де: «Әрине, тірі!» деп байлау жасайды. Соғыс басылғалы содан бері қаншама жыл өтті, әкемізден еш жақсы хабар болмады, ал әжем жексенбі сайын карта-сын бір тартып қояды да: «әрине, тірі» деп баяғы сөзін ылғи қайталайды, бірақ бұрынғыдай қуантып емес, мұңайып айтатын болды.

Әжем атайдан, әкемнен қалған мүліктерді, солардың жасаған заттарын ерекше қадірлейді. Әсіресе, атай салған алты бөлмелі үйді өте ардақтайды. Әжемді өмірімде бірінші рет, осы үй жөнінде аңдамай сөйлеп, ренжітіп алдым.

Жеті жылдық мектепті бітіргеннен кейін өзім механизаторлар курсына оқып шығып, тракторшы болған едім. Алғашқы айларда сақа таракторшыға көмекші ретінде жүрдім де, кейін өзім де бір «ДТ-ға» не болдым. Жұмысты жаман істегенім жоқ, екі рет бәйге алдым. Уақыт көңілді өтіп жатты. Бір күні газеттен коммунистік партияның жастарды Қазақстан мен Сібірдің тың жерін игеруге шақырған үндеуін оқыдым. Көңілге арман толды, қиял шарықтады. Кешегі ауыр жылдарда өзімізге қамқор болған, дәм-тұзын татқан қазақ еліне барып, бізге көрсеткен жақсылығын адал еңбегіммен ақтағым келді. Бұл ойымды еңбектес достарым да құп көрді, кейбіреуі менімен бірге аттануға ықылас білдірді.

Жасаған байлауымды, қуанышты көңілмен келіп, әжеме баяндап едім. Бүкіл үй ішін бірден көшіріп апармақ болған ниетімді де бірден білдіріп салдым.

Әжем сөзімді үнсіз тыңдап отырды да:

— Үйді қайтеміз? — деп сауал берді.

— Үйді сатамыз,— дедім мен.

Әжемнің қатты ренжуіне себеп болған сөз осы болды. Ол қабағын түйіп, төмен қарап, тұнжырап отырып қалды да, бір мезгілде көзін маған аударып, әрі ұрса, әрі ақыл айта сөйледі..

— Атадан қалған мұраны қадірлемеуді кім үйретті саған?! Бұл үйді өз қолымызбен салғанбыз. Әкең де осы үйде туып-өскен. Өзің де осы үйде дүниеге келгенсің. Әкең де, өзің де бала кездерінде осы үйдің еденін жалаң аяқтарыңмен дүрсілдетіп, шапқылап жүретінсіңдер. Бәрі де көз алдымда. Бұл үй — өзімнің сырласым. Айрылмаймын сырласымнан! Сатылмайды! Шығар ондай ойды басыңнан. Ендігері естіртпе,— деді.

Әжем енді менің тыңға баруыма да қарсы болады ғой деп ойлап едім, бірақ босқа күдіктеніппін.

— Ал ойға алған арманыңның жүзеге асуына бөгет жасмаймын. Мен ерім мен ұлымды қанды жорыққа да шығарып салған анамын,— деді әжем. Сәл ойланып алды да, сөзін ілгері өрбітті.— Қарындасың биыл тоғызыншы класта оқиды. Орта мектепті осы жерде бітірсін. Содан кейін, әрі қарай оқимын десе де, қызмет істегісі келсе де, тіпті күйеуге тисе де — өз ықтияры өзінде. Әйтеуір, ол тең құрбысынан кем болмайды. Оксана жеңілтек емес, өзіме тартқан. Ал сен атаң секілдісің, қисайған жағыңнан қайтпайсың, бірақ ақылсыз емессің. Тілеуім сол: мұратыңа жет, қайда жүрсең де, атаң, әкең секілді өнегелі бол, құдай тағала басыңа бақыт берсін! — Әжем осы сөзді айтып шоқынып алды.— Тыңға барып орналасқан соң жағдайыңды толық айтып хат жаз, Оксананың оқуы біткен соң өзім барып қайтамын...

Мен дәл жүретін күні әжем осы сөзін есіме қайталап салып, аманат қып тапсырған еді. Оның мұнысы — маған сенбегендігі емес, менің тағдырымды ойлап, кәрі көңілінің алабұртуы ғой. Олардың тағдырын ойлап, өзімнің де көңілім қатты толқыған. Үйден күліп аттансам да, былай шыға, өзімді қалың ой меңдеп, ұзақ мұңайдым. Қайғы-шерге толы өткен өміріміз көз алдыма елестеген. «Әке-шешем тірі болып, балаларының қазіргі естияр шағын көрер ме еді!», — деп, толқып отырып, көзімнен жас домалап кеткенін де сезбей қалған едім.

— Ей, жігітім, жылап отырсыз ба? — деп таңданып қалды, менімен бір купеде келе жатқан, қарсы полкада отырған қыз.

Жалма-жан алақанымның сыртымен көзімді сүртіп едім, расында да, көзім жасқа толып отыр екен, бір түрлі қысылып қалдым, ұялғанымнан төмен қарап күлімсіредім.

Ал қыз:

— Әрине, білемін, мамаңызды қимай бара жатырсыз! — деп үні сыңғырлап күлді де, содан кейін өзі де мұңая сөйледі:

— Мен де мамамды қимай кетіп барамын, тіпті жылағым да келеді...

Ол, мен сұрамасам да, өзінің өмірбаянын айта бастады.

— Москвада туып-өстім. Медициналық техникумды бітірдім. Енді, міне, комсомолдық жолдамамен қызметке бара жатырмын. Қазақстанға! Мен бұл республиканы бұрын ешқашан көргенім жоқ, бірақ бар келбетін көз алдыма келтіре аламын...

Қыз осылай деді де, өңі бір түрлі шырайланып, толқи сөйлеп, Қазақстанның табиғатын, жер жағдайын, климатын әсерлі тілмен сипаттай жөнелді. Алатау, Алтай секілді үлкен тауларын, Арал, Балқаш сияқты ұшан көлдерін, Ертіс, Есіл сықылды әсем өзендерін, Баянауыл, Қарқаралы, Көкшетау тақылетті сұлу жерлерін соншалық бір сүйіспеншілікпен суреттеп айтты. Байтақ республиканың әр облысының ерекшелігіне дейін баяндады. Қазақ даласында балалық шағымның біраз уақытын өткізген маған бұл жерлердің бәрі де мәлім еді, ал Көкшетау аймағын тіпті жақсы білетінмін, соғыс жылдарында біз осы облыста болғанбыз. Мен бейтаныс қыздың зеректігіне қайран қалып отырдым. «Ол осы жерлерді кинодан көрді ме екен, әлде біреуден естіп білді ме?» — деп ойладым ішімнен. Бірақ сұрау беруге үлгіртпей, тілеп отырған сөзімді қыздың өзі бастап кетті.

— Бұл жерлерді бұрын кітаптан білуші едім, енді көзіммен көретін болдым, — деді қыз үлкен нұрлы көздері ұшқындап, ақ құба жүзінен әсерлі бір шырай білініп.

— Ата-анаң тыңға баруыңа қарсы болған жоқ па? — деп, қызға купедегі көршілерімнің бірі сұрау беріп еді.

— О не дегеніңіз! — деп таңырқады қыз. — Бүкіл жұрт қуанып жатқан ұлы істің басына барам деген баласына ата-анасы қарсы болса, ұят емес пе! Менің әкешем ондай кісілер емес. Әкем токарь, шешем — тігін фабрикасында істейді, екеуі де еңбек өкілдері! Менен басқа бір қыз, бір ұлдары және бар. Қысқасы, сіздің әлгі сұрағыңыздың маған ешқандай қатысы жоқ.

Осы көңілді қыздың ақ жарқын мінезі маған бірден сүйкімді көрініп еді. Оның нұрлы көзіне, жып-жып еткен жұқа ерніне, әсерлі шапшаң қимылына қадала қарап қалған едім. Қыз сөйлеп отырып, көзін маған бір-екі рет аударып қалды да, бір мезетте шұғыл бұрылып: «Соншама неге тесіліп қарадыңыз? Шырамытып отырсыз ба? Әлде сізге сөзім таң көрінді ме?» — деді оқыстан.

Ал менің не жауап қайырыуым керек еді? Аузыма ақылды сөз түспей қалды. «Сіздің аты-жөніңіз кім?» деппін қызға сасқанымнан.

— Танысқыңыз келе ме, пожалуиста,— деп, қыз мырс етіп күлді де, маған қолын ұсынып,— Зоя Марковна Василевская,— деп өзінің аты-жөнін айтты.

— Алексей Гордиенко! — деп мен де өзімді таныстырдым.

— Бек әйбәт! — деді қыз күлімсіреп.— Қай жақтан келе жатырсыз? Ата-анаңыз қайда тұрады? — деп сұрау берді...

— Украинадан, Хмельницкий облысынан келемін,— дедім мен.— Әжем мен жалғыз қарындасым сонда қалды, ал ата-анам жоқ, соғыста қазаға ұшыраған.

Зояның әлгі әзірдегі көңілді қалпы өзгере қалды. Қабағы сәл түйіліңкіреп, ұзын кірпіктері тікірейіп, менің кескініме бір түрлі алабұрта қарады.

Ақшыл өңі куқыл тартып, қатты толқып қалғанын байқадым. Қыз осы қалпынан айнымай қыбырсыз, үнсіз біраз отырды да: «Ол кезде неше жаста едіңіз? Қиыншылық азабын көп тарттыңыз ба?» — деп ақырын ғана сұрады.

Зояның сол бір сәттегі үні маған соншалық жылы көрініп еді. Оның сезімтал және мейірбанды, рақымды адам екенін осы үнінен аңғардым. Менің қайғылы әңгімемді тыңдап отырғанда қыз көзіне жас алып, мұнысын маған байқатпағысы келіп, көзін орамалымен теріс қарап сүртті. Ал кейіннен өзімнің тракторшы боп шығып, жер жыртып жүрген кезімде машинамың бір тетігін алғаш сындырып алғанымда қатты қапаланып, тіпті ұзақ күнге тамақ ішпей қойғанымды айтқанымда, Зоя бір түрлі құлпырып күлімсіреді. Оның бұл қылығы да маған сүйкімді көрініп еді.

Көкшетау облысына келгеннен кейін, маған Айыртау ауданында жаңадан құрылатын астық совхозына баруға жолдама берілді. Зоя да осы совхозға сұранды. Аудандық денсаулық бөлімінің бастығы оған: «Қазір ол совхозда дәрігерлік пункт түгіл ешқандай үй де жоқ, совхоздың орны ғана бар. Дұрысырақ баспаналар салынып, жағдай жөнделгенше, басқа жерде қызмет атқара тұрыңыз. Қазір қиыншылық көресіз»,— деп ақыл айтып еді. «Сол қиыншылықты көргелі сонау Москвадан әдейі келдім»,— деп күледі Зоя. «Мені қа-

жетті дәрігерлік жабдықтармен қамтамасыз етуіңізді сұраймын. Қиыншылықпен күресушілердің сапында болғым келеді»,— дейді салмақпен сөйлеп. Ақыры оның қалағаны орындалды.

Сөйтіп 1956 жылдың көктемінің басында, қар еріп, жер лайсаң болып жатқан кезде, біз тың жерде жаңадан құрылып жатқан совхозға келіп түскен едік. «Біз — өз совхозымыздың ірге тасын қаласқан алғашқы тұрғындарымыз!» — деп енді мақтануға қақымыз бар. Біз келіп түскенде, жапан далада екі вагон-қоспен бес-алты шатыр-палаткадан басқа ешқандай баспана жоқ еді. Мен тракторшылар палаткасына орналастым. Ал Зояға келген күні бөлек шатыр тігіліп берілді. Зоя жұқа тақтайға «Медпункт» деп сырмен жазды да, оны шатырдың маңдайына іліп қойды.

Далада қонған алғашқы түніміз өте суық болды. Гуілдей соққан қара дауыл палатканың іргесінен аңқылдап тұрды. Денем тоңазып, оның үстіне басыма небір ойлар келіп, түні бойы көз ілмедім. Есіме қайта-қайта Зоя түсе берді. «Қазір ол шырт ұйқыда жатқан шығар-ау! Әлде ояу ма екен? Мүмкін, ол да ұйықтамай, мені есіне алып жатқан болар»,— деп тәтті бір ойларға берілдім. Сырттағы дауыл уілі құлағыма келген сәтте: «Шырт ұйқыда жатқан қыздың көрпесін жел қайырып ашып тастап, өзіне суық тиіп қалмаса жарар еді»,— деп көңілім қобалжып қалады.

Түннің біразы ауғанша осылай алабұртып жатып, таң алдында ғана көзім ілініп кетсе керек. Бір мезетте өзімнен өзім селк етіп ояна кетсем, палатканың іші жап-жарық болып қалыпты. Жігіттер төсектерінен ктеріліп-созылып тұрып жатыр екен. Мен де шапшаң түрегеліп, тез киініп, тысқа шықтым. Дауыл басылған. Аспан — жалтаң. Күннің көзі алтын сәулесі шашырап, көк жиектен жаңада ғана көтеріліп келеді екен. Зояны жаңа күнмен құттықтағым кеп кетті.

Асыға басып келсем, «Медпункттің» брезент есігі жоғары қайырулы тұр екен. Жақындай беріп, кідіріңкіреп қалып едім.

— Мен тұрып, төсегімді жинап қойғанмын, кіре беріңіз,— деген Зояның сыңғырлаған үні естілді.

— Жаңа күн құтты болсын, Зоя!— деп, есіктен еңкейе ене беріп құттықтадым.

— Рақмет, Алеша!— Ол маған көздері күлімсірей қарады да:— Түнде жақсы ұйықтадың ба?— деді.

— Онша емес,— деп шынымды айттым.

— Көпке дейін менің де ұйқым келмеді. Толып жатқан ойлар жетектеп әкетті,— деді Зоя. Тағы да бір сөзді айтқысы келіп оқталды да, бірақ тежеле қалып, маған қарап жымиып қойды. Қыздың көкейіндегі сөзін көз жанары сездіріп алды. «Әрине, сен де мені ойлаған екенсің»,— деп түйдім ішімнен. Көңіліме қуаныш толып кетті.

Сол күні және бір зор қуанышқа қолым жетіп еді. Өзімді зорайтып, арманымды ұштай түскен ірі оқиға болған.

Тақтайдай жазық далада жұрт жиналып, тракторлар тізіліп тұрған еді. Совхозымыздың директоры Рахымжанов мені топтың алдына шығарды да: «Советтік Украинаның азаматы, қазақтың тың өңірінің алғашқы бороздасын сен тарт!»— деді маған. Зор сенім білдіріп тұр. Трактордың үстіне секіріп шықтым да, қуанып рульге отырдым, жедел жүріп кеттім. Екі көзімді алға қадап рульді нығарлап ұстап, алдымнан ескен қоңыр самалға кеудемді тосып, масайрап кетіп бара жатырмын. Бір мезет кейін бұрылып қарап едім, соқа тілі жерді таспадай тіліп, бауырын жарқыратып аударып келеді екен. Талай жыл бұйыққан тымтырыс кең жапанның көрпесін қайырып, ұйқысынан оятып келе жатқан жалғыз өзім секілдендім. Жүрегім лүп-лүп етіп, қуанышым қойныма сыймай кетті. «Дүние, қара маған, көр мені!» деп жар салғым келеді. Масаттанып қараймын төңірекке. Сол сәтте көзіме алыста бұлғақтаған бір орамал қайта-қайта шалына берді.

Бұл — Зояның орамалы. Қыз борозда басында әлі тұр, орамалын көтеріп бұлғақдатып маған бір сөздерді ымдап білдірген секілденеді. «Алеша, мен сені сүйемін» дейтін сияқты.

Сол күннен бастап Зоямен екеуміздің арамызда бір нәзік, жұмбақ хал туған. Мен оны көргенде жүрегім лүпілдеп, бір түрлі өзгеріске түсемін. Зояның жүзі де сол сәтте лып етіп қызара қалады. Бірақ оның көңілді, ақ жарқын қалпы еш өзгермейді.

Бір күні мынадай жағдай болды, жастар жұмыстан кейін сауық құрып, сырнай тартып, би билеп жатыр еді. Зоя да дөңгеленіп, үйіріліп билеп жүрген. Ал мен вагон-қостың бұрышына сүйеніп, оның әр қимыл-қозғалысына сүйсіне қарап тұрған едім. Бір мезетте

Зоя қасыма жүгіріп келді де, мені қолымнан жетелеп, бишілердің ортасына тарта жөнелді.

— Жігіттер! Қыздар! Тоқтай тұрыңдар!— деп дауыстады Зоя қолын көтеріп.— Мынау Алеша манадан бері мұнайып тұр. Өйткені ол билей білмейді. Келіңдер, қыздар, бұған би үйретейік.

Зояның аузынан осы сөздің шығуы-ақ мұң екен қыздар мені үйіріп ала жөнелді. Бірінен соң бірі қолтығымнан алып ұршықша дөңгелентті. Талайының аяғын керзі етігіммен тапап басып та кеттім, бірақ мұны елеген ешқайсысы жоқ. Біріне-бірі ым қағып, шыр үйіріп, сілемді әбден қатырды. Басым айналып, болдырып, жерге сылқ етіп отыра қалдым. Қыздар шек-сілелері қатып күліп жатыр. Зоя жымыып келіп, тізесін қолымен тіреп қасыма бүгіліп отыра қалып: «Озат тракторшыға би білмеу ұят болады, Алеша. Мен бүгіннен бастап саған би үйретейін, мақұл ма?»— деп сыбырлады құлағыма. Мен қасақана үндемедім. «Қыздарға осылай ылғи мазақ бола бересің бе? Ешкімге білдіртпей би үйреніп ал да, қыздарды шетінен қайран қалдырып шыға кел, бірінен соң бірімен биле. Бүгінгі есеңді олардан өстіп қайтар»,— деді Зоя тағы да сыбырлап. «Мақұл!» — деп, орнымнан қуана ұшып түргелдім.

Сөйтіп, тыңға келген соң биші де болып шықтым, қыздардан есемді қайтардым, совхозымыз көктемгі егісті ауданда бірінші боп аяқтаған қуанышты мереке күні олармен таң атқанша биледім.

Би соңынан Зоя екеуміз далада оңаша серуендеп келе жатыр едік.

— Алеша,— деді Зоя бір түрлі толқып үн қатып.— Саған бір сөз айтқым келеді... Мен сені жақсы көремін!

Ол мені екі қолымен басымнан ұстай алып, шапшаң ұмтылып, ернімнен бір сүйді де, дереу жалт бұрылып, бетін басып, өз шатырына қарай жүгіре жөнелді. Тілім байланып, үнсіз қалшынып, тұрған орнымнан қозғала алмай қала бердім мен.

Бірақ сол күні әжеме жазған хатымның алғашқы сөйлемін: «Тезірек кел, әже, қалыңдығыммен таныстырғым келеді, ол өте ақылды қыз»,— деп сеніммен бастадым.

Ал әжем бір жаз, бір қысты өткізіп, келесі жылдың август айының орта шенінде, егін орағының қызу кезінде келді. Былтыр жазда келе алмаған себебі — науқастанып қалыпты, ал қыста жол жүру кәрі кісіге қиын ғой. Әжемнің: «Жуырда жолға шығамын» — деген хатын таяуда алып, қашан кеп қалар екен деп алаңдап жүрген болатынмын.

Мен орақ басында едім. Әжем совхозға кеп түскен бойда менің үйімді сұрапты. Рас, бұл уақытта совхозда: кеңсе, мектеп, асхана, клуб және қыруар тұрғын үйлер салынып қалған болатын. Тұрғын жайлар әуелі үйлі-баранды адамдарға берілген. Ал біз секілді жалғыз-жалқылар жатақханада тұратынбыз. Әжем осы жағдайды және менің далада жұмыс басында екендігімді біледі де, қалыңдықты көрмек болып, совхоздағы жаңа салынған ауруханаға барады. Зояны оңаша шақырып алады. Әуелі өзін таныстырып, содан соң: «Сен біздің Алешаның қалыңдығысың ба?» — деп сұрайды. Зоя қызарып басын изейді. Әжем қызға абайлап қарап алады да, оны құшақтап бетінен сүйеді. «Енді мен ажалдан да қорықпаймын!» — дейді кәрі көзі жасаурай қуанып. Содан кейін Зоядан менің хал-ахуалымды сұрастыра бастайды, жағдайымды естіп қуанады. «Егін басына кемпірді өзің ертіп бар енді» — деп тілек қылады.

Күн кешкіріп қалған мезгіл еді. Трактормен қос комбайнды сүйреп, участоктың басына тақала бергенімде, егіннің шетінде тұрған екі адамға көзім түсті. Зояны басына тартқан ақ орамалынан бірден таныдым. «Ал қасындағысы кім екен?» деп, көзімді қадай қалып едім, кенет жүрегім лүпілдеп кетті. Әжем екен кеп тұрған.

Тракторды тоқтата салып, жерге секіріп түсіп, әжеме қарай жүгіре жөнелдім.

Ол мені көкірегіне қатты қысып, бетімнен, маңдайымнан, көзімнен ұзақ сүйді. Әжемді өзім де өте сағынып қалыппын. Жас балаша еркелеп, мойнына асылып тұра бергім келді.

Әжем мауқын басып, құшағын жазды да, Зояға бұрылып:

— Міне, көрдің бе, менің Алешам қандай жақсы азамат болған! — деп мақтанып қойды. Зоя маған қарап күлімсіреді.

— Ал сен, Алеша, өзіңе өте ақылды серік тауып-

сың!— деді әжем маған бұрылып. Мен Зояға қарап жымидым.

Сол күні үшеуіміз далада отырып, келешегіміздің жоспарын талқылап едік. Зоя екеуіміздің отау тігіп, той болатын күнді белгіледік. Әжем қолымызға біржола көшіп келетін болды. «Бірақ Кантановқадағы үйімізді сатпаймын,— деді әжем, мен бұл туралы бір ауыз сөз айтпасам да.— Ол үйді Оксананың атына жаздырып қоямын. Оксана биыл педагогикалық институттың бірінші курсында оқиды, ертең оқуын бітіріп, дипломын алып, туған деревнясына мұғалім боп келгенде, өз үйі дайын тұрады. Бұл үй, Зоя, Алешаның Трофим атасының салған үйі. Балам да, немерем де осы үйде туып-өскен, сондықтан қимаймын».

Әжемнің сөзін Зоя өңі құлпырып отырып, қызығып тыңдаған еді. «Алеша, әжең қандай алтын кісі!» деп сыбырлады ол құлағыма.

Әжем бір аптадан кейін жүріп кетті. Көкшетауға дейін машинамен өзім алып барып, поезға мінгізіп жібердім.

— Аман-есен барғаныңды білдіріп, телеграмма соғуды ұмытпа!— деймін әжеме қоштасып тұрып.

— Ал сен, Зояға менің сөзімді дәлме-дәл жеткізетін бол!— деп тапсырды әжем.— Ол ауданға мәжіліске кетіп қалғандықтан, тап жүрерімде көре алмадым ғой, бірақ ризамын өзіне, кәрі жүрегіме қуаныш толтырды. Мың мәртебе рақмет айтты де!

Мен қуана күлімдеп, басымды шұлғи бердім. «Алғыс сөзіңнің бәрін де жеткіземін Зояға! Ол қуанады!»— деймін ішімнен. «Зоя ауданнан ендігі келген шығар. Менің жолыма көз тігіп, күтіп отырған болар-ау!»— деген бір ой қылаңдады басымда...

Бірақ бұл кезде ол зор бейнетке душар боп қалған екен. Ауданнан келе жатқан жеңіл машинаға, бір бұрылыста, ауыр самосвал соқтығып авария болыпты. Жеңіл машинадағы төрт адамның — екеуі сау қалады, екеуі ауыр жараланады. Жараланғанның бірі — Зоя. Бұларды дереу аудандық ауруханаға апарыпты.

Әжемді шығарып салып, оның сәлемін Зояға жеткізгенше асығып, көңілім тасып келгенімде, мені осындай жайсыз хабар қарсы алып еді. Бір минут кідірместен, дереу ауруханаға тарттым. Аурухананың есігінен жүгіре басып ішке енгенімде, босаға жақтағы орын-

дықта отырған бір қартаң әйел: «Шырағым, не болды? Өңің қашып кетіпті ғой»,— деп таңдана қарады кескініме. Оң жағымнан және бір әйелдің жіңішке даусы естілді.

— Сіз Зоя Василевскаяға келдіңіз бе?— деп сұрады ақ халатты әйел.

— Иә. Қай палатада жатыр? Халі қалай? Қазір кіруіме рұқсат етіңізші!— дедім өтініп.

— Рұқсат жоқ. Сізді палатаға кіргізбеуді өтінді ол,— деді әйел. Содан соң, халатының қалтасынан бір үшкіл хатты алып, маған ұсынды:— Оның себебін мүмкін мына қағазға жазған шығар, оқып көріңіз,— деді.

«Алеша, сүйіктім, кешіре гөр, саған бір ауыр сөз айтпақпын,— деп жазыпты Зоя.— Сен маған келме, өтінемін, жаным, келме... Қазір екі аяғыма бірдей гипс салынды, қозғала алмаймын, мүмкін, өмір бақи мүгедек боп қалатын шығармын... Мен саған бақыт қана тілеймін, Алеша. Жас адамсың, масыл болғым келмейді саған... Енді мені ұмыта баста. Келме маған, жүрегіңдегі махаббатың суына берсін. Келсең де дәрігерлер рұқсат етпейді бәрібір...»

«Жаным-ау, бұ не дегені? Мұндай сөзді неге айтды? Неден түңілді?» — деп ойым ұйтқып, дал болдым да қалдым. «Қадірлі Зоя, мені кімге санадың сен? Жүрегіңдегі махаббатты суыта бер дегенің — аяғаның емес, қинағаның. Қалай көрмей тұра алмақпын өзіңді!» — деп, көңілім алып ұшты. Қайта-қайта жалынамын кезекші дәрігерге, «рұқсат беріңізші» деп қиылып өтінемін. Бірақ ол да «Рұқсат жоқ, кіруге болмайды» деп, басын шайқап отырып алды.

Қайтпекпін, ақыры, салым суға кетіп, кейін қайттым. Түні бойы көз ілгем жоқ, Зояның жазған сөзіне жаным қатты күйзеліп шықты. Таң қылаң бере ауруханаға қайта келдім. Әр терезеге бір үңіліп, сыртынан сығаладым, бірақ ішінен тұтқан перденің ар жағынан ешкімді көре алмадым. Тағатым әбден таусылған соң аурухананың есігін қағып едім, кезекші дәрігер сыртқа шығып, білегіндегі сағатын көрсетіп сөйледі. Енді міне, соның айтқан уақытын амалсыз күтіп отырмын...

Алексей әңгімесін аяқтап, күрсініп төмен қарады. Сәлден соң басын көтеріп, өңі жылы ұшырап:

— Сіз мені өлең шығарып отыр екен деп ойлап қалдыңыз ба? Жоқ, мен ақын емеспін. Зояның кешегі жазғанына бір әдемі жауап тауып, осыған мырс етіп күлген едім, — деді.

Ол пиджагінің ішкі қалтасынан блокнотын алды да, ортасынан қайырып ашып:

— Міне, мынадай жауап, — деп, жазғанын оқыды. — «Ақылсызым-ау, отау тігуге әзірлене бер. Тойға кімдерді шақырамыз? Соның тізімін жасап бер маған». Міне бар болғаны осы...

Алексей қол сағатына қарады.

— Уақыты болды, барайын енді, — деп, орнынан шапшаң түрегелді...

Ол аяғын жылдам басып жөнеле берді. Айдын көл баяу ғана толқып жатты. Маған адамның көңіл күйі осы толқынға ұқсайтын секілденді. Жел күшейсе — толқын да тулайды, жел саябырласа — толқын да баяулайды. Ол мәңгі-бақи қозғалыста болады, оның бойында кемімес қалың қайрат бар!..

ГҮЛ

Өзімді оқу үйінің меңгерушісі етіп тағайындағанда, «бұл міндетті жұрт талабына сай атқара аламын ба» — деп жүрексінгенім де шын еді. Меңгеруші деген — оқушыға оқуға берген кітабын тіркеп қана отыратын санақшы емес қой. Сан сала мәселе алға қойылады. Күнбе-күнгі жұмыстың өз барысы ілгері алып шығар жайлар да көп. Оқу үйін ауылдағы өнегелі мәдени орталыққа айналдыра алармын ба?

Жүрексіне жүріп, іске кірістім. Өз өрем жетпегенді басқадан мазалап сұрай да беремін. «Жол нұсқаңыз, кеңес беріңіз, үйретіңіз» деп өтінемін... Сөйте жүріп ысылып, бұл жұмыстың мән-жайына бірте-бірте қана бастадым. Уақыт сырғып қана білінбей өтіп жатады... Күнде қызу өмір. Кітап оқушылар мәжілісін өткіземіз, қабырға газетін шығарысамыз, өнерпаз жастар жиылып, ойын-сауық құрамыз... «Оқу үйіндегі жұмыс

қандай қызғылықты, сүйікті қызмет!» — деймін өзіме өзім риза болғандай.

Әр күн сайын оқу үйіне кісінің көп келуін ішімнен тілеп тұрамын. Столды шынтақтап, жым-жырт болып, қалың-қалың кітап бетіне үңіліп отырған жұртқа барлап қана қараймын кейде. Біреу жағын таянып, терең ойға шомғандай, енді бірі қабағын түйіп, қату түрге енгендей, қайсыбіреуі езу тартып, қызық бір оқиға көргендей алуан сыр аңғартады. Кімнің не оқып отырғанын реңінен танығандай боласың. Кейбіреулер дәптеріне бірдемені асығып жазып алып жатқаны. Журнал бетін тынымсыз ақтарып, тек суретін ғана қарайтын әуесқойлар да көзіңе түсіп қалады. Бұларға ескерту жасауға қақым бар. Шын сырым: кітап қызығына терең бойлап, үлкен бір өмірге еніп, тып-тыныш отырған адамды ғана жаным соншалық жақсы көреді.

Осындай сабырлы мінезімен, кітапқа деген ынта-зейінімен алғашқы күні-ақ өзіме қатты ұнаған адам — тракторшы Шәріп еді. Оқу залының бұрышындағы оңашалау бір столға барып отырып алады ол. Қашан кеткенінше сол орнынан тапжылмайды да, ешкімге бұрылып қарамайды да. Өңінде бір түрлі ажарлы шырай ойнап, сәл ғана жымиып, өзімен өзі болып рахаттанып отырғаны. Басқаға білдіртпей ғана көзімнің қиығын тастаймын оған. Кей қыздардың әдемі жігітке қарағыштай беретін әдеті бар ғой. Бірақ Шәріптің түрі қыз қызығатындай әдемі түр емес. Орта бойлы, дөңес мұрынды, қара өңді ғана жігіт.

Шәріп қандай кітап оқыса да, қойын дәптеріне бірдемені асығып жазып алып жатқанын байқаушы едім. Бір жолы, алған кітабын қайыра өткізіп тұрғанда оған:

— Роман оқысаң да қағазың қасыңнан қалмайды. Не жазасың ылғи? Дәптеріңді көруге болмас па екен? — дедім әдейі.

— Көремін десең, қарсылық жоқ. Әр шығарманы оқығанда, оған әр адам өзінше баға береді ғой. Бұл дәптердегі жазулар — шығармаға берілген бағалар... Өз ойым, — деді Шәріп жымиып...

Бір күні ауылдық клубта жастардың демалыс кеші өтіп, үлкен би болды. Кең залда жігіттер мен қыздар дөңгеленіп билеп жүрді. Жұп-жұбымен жайдары ғана сөз қатысып, жас жүздер күлімсірейді. Би білмейтін-

дер шетке таман сырылып, оларға тамсана қарап, жымиып қана тұрғаны. Өзімнің Мағрифа дейтін құрбыммен жайма-шуақ вальсті айналып келіп, азырақ аялдайық деп, солардың қатарына қосыла беріп едік, Шәріп қасымызға келіп, әуелі серігімнен кешірім өтініп, мені биге шақырды. Сәл ыңғайсызданып, бөгеліп қалып едім, «шақырғанда бармауға болмайды, шық биге, ал өзім сендерге қарап қана тұрайын» деп Мағрифа ақырын ғана күліп, қоштау білдірді.

Биге шықтым. Музыка толқынды бір күй төгіп сызылып тұрды. Жігіт оң қолымен алақанымды ақырын ғана демеп, қыздарша сызылып биледі. Менің аяғымды байқамай басып қалып ұятқа батып жүрмейін деп тырысқандай. Бір кезде ол маған:

— Біз сенің ісіңе өте ризамыз, Сара. Бұрын мұндай көңілді кешті он екі айдың жүзінде әрең көруші едік. Әсіресе біздің жас тракторшылардың саған деген алғысы зор,— деді сөзін өзіме ғана естіртіп.

— Жұрт алғысына татырлықтай ісіміз жоқ қой елі,— дедім мен шын пейілмен.

— Саған баға беретін өзің емес, біз. Біліп қой мұны. Жақсы істі, жақсы адамды жек көруге кімнің қақысы бар?..

— Оқу үйіне қуаныш ала келетін өздерің ғой. Сол себәпті алғысты сендерге мен айтуға тиіспін.

— Қыз сөзін, қыз жүрегін қабыл алмас қақым жоқ.

Шәріп өңі қызарып, күлімсіреді. Би үстіндегі сөзіміз осымен үзіліп қалды да, екеуміз де музыка жетегіне үнсіз ердік...

— Айып көрмесең, сені үйіңе дейін шығарып салайын,— деді Шәріп ойын-сауық тарағанда мені есік алдында күтіп.

— Мейлің...

Екеуміз көше бойлап, ақырын ғана жүріп келеміз. Кешкі қоңыр самал жүзінді желпиді. Төбемізден зеңгір қанатын жайып тұрған биік теректің жасыл жапырағының бірі қалықтап ұшып келіп, Шәріптің иығына қонақтады. Шәріп маған махаббат турасында бір әңгіме шертіп келеді. Сөзінің бір орайында ол менен «махаббатта қызғаныш бола ма? — деп сұрады.

— Менімше, қызғаныш болады және де бұл бір-бірін шын сүйген қыз бен жігіттің екеуінде де кездесетін мінез,— дедім мен.

— Қызғаныш неден туады?— деді Шәріп.

— Әрине, шын сүйгендіктен тумай ма?

— Жоқ, қызғаныш сенбеуден туады,— деді Шәріп,— Адал махаббат иелері біріне-бірі шын сенеді, бірін-бірі құрметтейді, сыйлайды. Мұндай асыл достар арасында ешқандай қызғаныш болудың қисыны жоқ...

Шәріп өз сөзіне дәлел тауып сөйледі. Ден қойып тыңдап келемін. Ойлап қарасам, айтқанының бәрі де жөн сияқты.

Сөзбен келе жатып үйге қалай тез жетіп қалғанымызды аңдамадық.

— Жолыққанша сау бол! Жақсы ұйықтап, әдемі түс көр!— деді Шәріп, қатты қолымен саусақтарымды ақырын ғана қысып.

— Өзің де!..

«Шәріп басқа әңгіме білмейтіндей-ақ осы кеште тек махаббат жайын сөз ете бергені несі екен? Бұрын бүйтпейтін еді ғой» деп, кейін жиі-жиі ойға шомып жүрдім. Қанша ойламайын десем де, Шәріптің сол бір сөзі жадымда ұялап қалғандай қайта-қайта есіме түсе берді. Көңілге түрлі сұрау салады. Өз бөлмеде оңаша отырып қалған кей шақта жүрегіме нәзік бір сағыныш оралып, Шәріпті көруге асығып ынтыққандай боламын. Түнде төсегімде жатқанда да осы бір ой ұйқымды ашып, көңілім алабұртады. Жүрегім елжіреп, неге лүпіл қағады? Сол жігітті ұнатып қалды ма екен әлде? Білмеймін... Әйтеуір, бір түсініксіз күйде жүрмін...

Бір күні облыстық газеттің жаңа номеріне көз жүгіртіп отыр ем, таныс есім алдымнан шыға келді. Өзіміздің осы Шәріп туралы үп-үлкен очерк басылыпты. Асығып оқып шықтым. Өз-өзімнен отырып, әлденеге көңілім өсіп қалғандай қуанамын. Қайталап оқыдым очеркті. Мұны жазған авторды танымаймын, сонда да оны мадақтап, алғыс айтқым кеп отыр. Шәріптің бүкіл мінезін, қылығын айнытпай суреттеп жазыпты. «Осының бәрін қалай біліп алды екен?» деп таңданамын. «Шәріп қазір егіс басында, дереу барып хабарласам қайтеді» деймін ішімнен.

Егіс басына кітап алып, ертең барып қайтармын деген бір жоспарым бар еді. Күте алмадым, ертеңге қарамай-ақ, аялдамай жүріп кеттім.

Мен келгенде, Шәріп тракторының радиаторына су құйып жатыр еді. Көрмей қалды мені.

— Сәлеметсіз бе?— дедім ту сыртынан. Ол басын жалт бұрып қарады.

— О, Сара екенсің ғой!— деді күліп.

— Саған әдейілеп естірте келген қуанышым бар.

— Тұрмысқа шығу қуанышы ма?

— Жоға... Басқа.

Оның әзілін біреу естіп қоймады ма деп, жан-жағыма қарадым да, жалма-жан сумкадағы газетті алып трактордың шынжыр табанының үстінде тұрған Шәріпке ұсындым.

— Мә, екінші беттің оң жағына тез қара да, өзіме қайырып бер!

Ол майлы қолымен газеттің екі шетінен ептеп ұстады да мен айтқан бетке үңілді. Көзімнің астымен Шәріпке сездіртпей ғана қарап қойдым. Қайтіп қуанар екен ол?!

— Кейін оқып көрерміз, қазір уақыт жоқ,— деп Шәріп салқын ғана үн қатты.

Оның сөзі маған бір түрлі жабырқаңқы естілді. «Көңілсіз сияқты ғой өзі» деп ойладым да, себебін сұрағалы оқтала түсіп, тартынып қалдым. Үнсіз тұрмын. Жігіттің қоңырқай көзінде бір сырдың бары анық. Кім білсін бірақ...

Трактор үлкен соқаларын сүйретіп, бораздаға түскенде, көзін алға қадап, сәл еңкейіңкіреп, кабинада отырған Шәріпке қарап қалшыып қалыппын. Ұзап барады трактор. Бір жағында жап-жалпақ кең тақта, жазық; бір жағы — қара бұйра жыртылған жер. Белгіге қойған қазықтай неғып тұрмын мен? Жүгіре басып, тракторшылар үйінің нақ алдына ілінген көрсеткіш тақтаға келдім. Шәріптің суреті бірден ұшырады көзіме. Озаттар тізімінің ең басында өзі тұр күлімсіреп. «Мін жоқ қой ісінде, әлгінде маған неге солғын үн қатты екен ол?» деймін ішімнен.

Шәріп жұмысынан оралғанда «осының мәнісін айтшы» деп тілеп едім:

— Маған ылғи жаның ашып жүретінін сезеді ішім. Жабырқау да, самарқау да емеспін, Саражан. Қайнаған еңбек ортасында жүрген адамды көңілсіздік тұманы баса алар ма? Осы дала көңілді жыр мен күйге бөленіп тұрған жоқ па!— дейді күліп.

— Сонда да тұнжырап жүретін кей жігіттер бар ғой,— деймін мен.

— Жүрегің сезімтал-ау өзіңнің... Сені жар еткен жігіттің...— дей беріп бөгеліп қалды, екі беті қып-қызыл болып кетті, бір түрлі ыңғайсызданып, алақанымен тықыр шашын сипады.

Неге екенін білмеймін, Шәріптің осы сөзіне өзім де қызарып, ұялып, төмен қарадым...

Келесі күні мені аудандық комсомол комитетіне шақырып, ертемен ауданға жүріп кеттім. Ыстық июльдің ұзақ күнін сонда өткізіп, ауылға күн бата оралып, үйде оңаша отыр едім. Кенет телефон шылдырады.

— Сара, сәлем бердік! Қашан келдің?— деді телефон трубкасынан естілген қоңыр дауыс. Шәріп екенін біле қойдым. Жөнімді айттым.

— Қолыңды қатты қысып, құттықтаймын... Қазір өзім де жетемін...— дейді Шәріп...

Аузыма сөз түспей қалды. Сол сәт жүрегім алқындай, бойым қалтырағандай бір халге түстім. «Аудандық комсомол комитетінің секретары маған БЛКЖО Орталық Комитетінің мақтау грамотасын тапсырғанын кімнен естіді екен ол?— деп ойлаймын да таңырқаймын.— Бұл хабар ауылға өзімнен бұрын жеткені ме? Жұрттан бұрын Шәріп қалай білді екен?.. Өзі және «қазір келемін» деді ғой... Бір жаққа асығыс жүретін болды ма, маған жол-жөнекей соға кетейін дегені ме?..»

Жүрегімде белгісіз бір толқын туды. Шынымен-ақ махаббат толқыны ма? Бұл жігітті жақсы көретінім де рас. Бірақ екеуміздің арамызда махаббат туралы сөз болған жоқ еді ғой...

Сыртқа шығып, баққа қарай беттедім. Бір машина тұсымнан өте беріп тоқтады. Кузовынан Шәріп секіріп түсті.

Ол қолындағы бір шоқ әдемі гүлін маған ұсынып тұрып:

— Өзім терген қырдың гүлі! Жүрегім сыйы... Қуанышыңа ортақпыз,—деді жүзі сәл қызарыңқырап.

— Рақмет!— дедім ақырын ғана. Гүлді бетіме бастым...

Екеуміз бақ ішімен келе жатырмыз. Жапырағы төгіліп, алдымызда ақ қайың тұр. Шешек атып, құлпырып тұрған гүлдер иісі аңқиды. Тынысың кеңіп, бойың сергігендей. Бір кезде Шәріп дірілі бар үнмен:

— Жүрегімде көптен бері ұялаған бір сырым бар

еді... Өзіңе ғана арналған... Өзің ғана еститін...— дей беріп, мүдіріп қалды.

Көзімді Шәріпке аудардым. Кенет ол мені қатты құшақтады да, ерінімнен сүйіп алды. Жүрегім лүпілдеп кетті. Құшағынан жұлқынып шығып, бетімді гүлмен басып, үйге қарай тұра жөнелдім. Екі бетім дуылдап барады. Жолда тұрған бір таныс қыздарға қарсы кездесіп қалдым. Бұрылмадым оларға, жүзімді де көрсетпедім.

Үйге келісімен жатып қалдым. Бірақ көпке дейін ұйқым келмейді. Көз алдыма Шәріп елестей береді. «Қыздардың көзінше сүйіп алғаны несі екен!» Бірақ кіна тағып жатқаным жоқ Шәріпке. Өзін ертең көргенше асыққандаймын. Жүрегіме ыстық бір сағыныш оралғандай. Шәріптің ұсынған гүлін тап жанымдағы орындықтың үстіне қойып, соған ұзақ қарап жатып, көзім ілініп кетіпті...

1953

ҰЯЛШАҚ ЖІГІТ

Қыс айының тамылжыған әдемі бір кешінде Ернар дейтін сүп-сүйкімді жас жігіт терезе алдында жағын таянып отырып төтті ойға шомды. Адамның басына сан түрлі ой келеді ғой. Біреу тіршілік қамын, біреу қызмет бабын ойлайды. «Жатарда қаймақ құйып, қою шай ішсем бе екен, әлде жас еттің жылы сорпасын ұрттағаным жақсы ма?» деп ойлап отырып, мұрнына төтті тағамның аңқыған иісі кетіп, маужырап қалғып кететіндер де болады.

«Менің Знадам, енді ертелі-кеш өзімнің ғана қасымда аузы оймақтай болып, мөлдіреп отырады ғой», деп ойлады Ернар. «Мен Знадаға үйленемін. Ол менің әйелім болады» дей беріп, екі беті ду етіп, өз-өзінен өлденеге қысылып ұялғандай болды. Толықсып өсіп, жапырағы төгіліп тұрған жас қайыңдай бойжеткен Знада жігіттің көз алдына келді. Ашық, жайдары мінезді, ойнақы әзілді, ерке қыз біреудің әйелі болмақ. Қыздарға ауыр-ақ көрінетін сөз-ау! Бірақ лажы бар ма? Қыз байғұсқа осы бір ауыр атақты махаббатқа елтіген өзінің нәп-нәзік жүрегі тағады. Әуелі діріл қа-

ғып шошынады да, лүп-лүп етіп барып елжіреп, сол бір дертке шалдығады. Кім кінәлі бұған? Жігіт пе?

Ернардың екі бетін ду еткізген осы бір ой еді. Бірақ қыз жүрегін дір қақтырған жалын мұның жүрегін де шарпып еді ғой. Ынтық жүректер бірінен-бірі енді бір сәтке алшақ жүре алмайтындай. Ернардың сопақша бетіне қызарып шыққан рең құбылып барып ақшыл тартты. Ұялшақ жігіт сабырмен ғана ақырын жымиып қойды. Өзінің Знаданы ең алғаш ұнатып қалып, түні бойы ойға шомған бір шағы есіне түсті.

Ернар — машина жасау заводының әйгілі токарі, ал Знада осы заводтың бухгалтериясында кассир болып істейтін. Ернар күнде көріп жүретін, бетінде аздап секпілі бар сары қыз еді. Әр айдың жартысында сол қыздың алдына барып, жігіт өзінің еңбекақысын алатын. Ернарды көрген сайын Знада бір сөз қатпай қалмаушы еді. Тіпті ақша үлестіріп тұрып та дүйім жұрттың көзінше мұны әдейі қағытып: «Қойдан жуас жігітіміз, амансың ба? Аузын бұған қапшықтай томсыраясың да жүресің, бір жайраңдап күлетін күнің бола ма осы сенің?» — деп тілін қадап, қатты сынап алушы еді. Ернар сөз қайырудың орнына құлағы қызарып, үнсіз ғана күлімсірей беретін. Кей-кейде қабағын шытып, қыздың әзілін көңіліне ауыр алып қалатын-ды. Онда және тағы да бір қуғынға ұшырайды. Знада одан бетер тілін безеп, жігітті оңды-солды сөзбен іліп, зықысын шығарушы еді. Ернар сөз қата алмай, мұрнының ұшы тершіп, бәріне көніп, үн-түнсіз шыдап бағады. Знада оны сөйлемес ырқына қоймайды.

— Түу, өзің жағың бір тынбайтын қыз екенсің, — деп Ернар еріксіз езу тартып, амалсыз тіл қатады.

— Жалғыз ауыз сөзіңді әрең сатып алдым ғой. Қанша теңге төлейін мұныға? — деп әзілдейді онда Знада.

Сол кезде Ернарға «осы тілмәр қыз өз ғашығым болар» деген ой келді дейсің бе? Әр нәрсенің әуелгі бір себебі бар ғой. Бір жолы Ернар фильм көргелі кинотеатрдың кешкі сеансына жалғыз өзі келе қалды. Кісі көп екен. Билет бітіп қалыпты. Ол макинтошының омырауына қолын сұғып, фасадта сәл аңырып тұрды да, үйіне қайтқалы төмен түсе беріп еді, ту сыртынан әдейі аңдып тұрғандай біреудің:

— Ернар, неге кеттің? — деген жіңішке даусын естіп, жалт қарады.

— Мені көріп жылысып барасың ба? Бері кел,— деп күле дауыстаған Зиада екен.

— Жоқ, билет болмаған соң кетіп барамын,— деді Ернар.

— Бері таман жақындасайшы. Сені ешкім жемейді,— деп, орнында тұрып қалған жігітті Зиада сөзбен бір ілді.

Жұрт көзінше тағы да бірдеңе айтып қалар деп жасқанған Ернар қалпағын күнқағарынан басып, еңкейте киіп, жоғары көтерілді.

— Билет түгел сатылып кетіп пе?— деп Зиада әдейі сұрады.

— Солай боп тұр,— деді Ернар.

— Мүмкін саған арнап бір билет қалдырған шығар?

Ернар үндемеді.

— Қиындау болған екен әдейі келгенінде. Ертерек неге шықпадың?— деді Зиада, әдейі жігіттің сырын білгелі.

— Цехта бір жиналысымыз болып, жұмыстан кеш қайтып ем. Мейлі, ертең көрермін,— деді Ернар.

— Әдейі келдің ғой, бүгін көріп қайт. Менде басы артық бір билет бар. Подругам келмек еді. Олардың да бүгін жиналысы боп қалыпты. Сол қыздың билеті саған бұйырды,— деп Зиада редикулін ашып, билеттерін көрсетті.

— Құрбың әлі де болса келер, күте тұр. Біреудің билетімен киноға кіргенім ұят қой,— деп Ернар тартыншақтап еді.

— Жо-жоқ, ол келмейді. Телефонмен сөйлестім өлгінде,— деді Зиада.

— Ә, ендеше мейлі... Билетінің қақын оған табыс ет,— деп Ернар ақшасын шығара бергенде, Зиада әзілдей күліп, жігіттің қолын макинтошының қалтасына қайыра сұқты.

— Билетті алған өзім. Біз сен сияқты оңаша жүріп, тиын есептейтін сараң емеспіз,— деп жігіттің екі бетін ду-ду қызартты.— Ал, кәне жүр,— деп Ернарды саусағынан тартып, жұрттың арасымен көру залына жетелей жөнелді...

Екеуі кино көріп шыққан соң, жаңа фильм туралы өз әсер-ойларын айтысып, тротуармен ақырын ғана жүріп келе жатыр еді.

— Үндемей жүрген адамда үйдей пәле болады деуші еді. Өзің тіпті искусство мәселесін керім жақсы біледі екенсің ғой,— деп Знада Ернарға тағы да тиісті.

Бірақ бұл жолғы сөзінің әзіл-оспағы жоқ, шын ниетімен айтқаны еді. Ернар мұндайда әуелі беті дуылдап төмен қарайды. Сөз қатпайды. Әр-берден соң, күлімсіреп өзіңе қарайды. Езу тартып жымияды. Қаз-балап қоймай бара жатсаң ғана ұнатпай қабақ шытады. Оның бұл жайы жолдастарына ежелден мәлім. Жігіт сыры кассир қызға да аян. Бала сияқты Ернардың осы мінезі Знадаға бір түрлі әдемі, әрі соншалық қызықты көрінуші еді. Сөзге сараң жігітті сөйлеткісі кеп, әрі ішкі сырын барлап, сөзбен шалып қағыта беруінің мәнісі сол. Жігіт мұны қайдан білсін!

— Біліп қой. Сенің беделіңді түсірейін деген мәнің бір мысқал да ойым жоқ. Өзім сенің мінезіңді жақсы көремін. Сол себепті қатты қалжыңдаймын, көңіліңе алып жүрме мұны,— деп Знада сырын ашқанда, Ернар таңырқағандай оған ажырая қарады.

Сол сөз жігіт жүрегіне ұшқын түсіріп кетті. Сол сөз кинодан кеш оралып, жылы төсегіне бұйығып жата қалған жігітке түні бойы маза бермеді. Жігіт ойы қырық саққа жүгірді. Қыздың сөзін таразыға қайта-қайта тартып көрді. Келер күні завод қақпасының алдында жолығысып қалғанда Знада бұрынғы әдетінше жайраң үнмен Ернарға күліп амандасты. Қыздың жұмсақ саусағына қолының ұшы тие бергенде токарь жігіт қып-қызыл боп, жүрегі лүпіл қақты. Ол кассир қызды шын ұнатып қалса керек. Осы күйді сергек Знада тез танып, оның да өңі қызара қалып, мойнына салған гүлді торғын орамалымен жүзін бүркеп, кеңсесіне қарай жүгіріп кетті.

Сүйкімді қыздың бұл қылығы жігітке жұмбақ көрінді. «Тым құрыса бір ауыз сөз қатпағаны несі» деп ойлап қалды Ернар.

Со бір күннен былай өзі Знаданың сөзіне ерекше құштар болды. Әзіл-оспағын бората берсе екен ол, бұрынғыдай ықтап кетпей, шыдап бағып, қызарып тұрып тыңдай бергісі келеді мұның. Бұрын тілмәр қыздың шаншу сөзінен қорғалақтап, сырғақсып жүруші еді. Бұл күйден айыққан. Жігіт бойына өзге бір сапа, жаңа қасиет біткендей. Сүйгені үшін, ғашығы үшін не десе де көнеді. Ал, кассир қыздың ойында не барын кім білсін, сол Знада жұрт көзінше қағытуын

қоймады. Бұрын қамшыдай сөзбен осып қалып, токарь жігіттің екі беті ду ете түскенін көріп, мәз болып, сыңғырлап күлетіні бар-ды. Енді сол жігітті көзінің қиығымен ғана барлап отырып, оның жұқа құлағы қызара қалғанда, ерке қыздың жымнып қана төмен қарап кететінін Ернар бір-екі рет байқап қалды. Қанша жуас, қанша момын болғанмен, бұл жігіт адамның қандай күйде отырғанын кескін әлпетінен тез танушы еді. «Бұл қыз мені ұнатып жүр екен» деп ойлады Ернар.

Ол жаза басқан жоқ. «Алтын жігітсің, Ернар. Өмірлік серігім өзің болсаң, армансыз болар едім» деп, Знада оңашала өзімен өзі ұзақ сырласып, жиі-жиі ойға шомып жүруші еді. Жігіттің сөз тартып, сыр ашуын нәзік жаны қалайды-ақ. Ернар екеуі талай-талай киноға бірге барды. Ойын-тойларда да жұбын жазбай қатар отырады. Шын каласа, жігіттің жүрек сырын ағытар сәті көп еді. Неге үндемейді? Неден тартынады? Әлде жігіт жүрегі осы қызбен достық көңілде болуды ғана қалай ма? Знаданың басына қылаңдап кейде осы ой келеді.

Жоқ бұл ойға көңілің ауланбасын, Знада! Сені жас токарь еш қалтқысыз сүйеді! «Жарым Знада болса, бақыт басыма біржола орнар еді» деп, Ернар күнде ыстық ойға шомады. Сол ойының кілтін ашуға сан оқталды. Бірақ місі құрып, қыз алдында тілі күрмеліп қалады. Өмірінде тұңғыш сүйген ғашығына өз жүрегінің ынтық сырын жеткізе алмай жүр. «Сүйемін» деген жалғыз ауыз сөзді айту соншама қиын болғаны ма?! Батылық қайда, жігітім!

Терезе алдында жағын таянып отырып ойға шомған Ернар бір жоспар құрды. Знаданы сүйетіндігін қызға ашық айтпақ болды. Ғашығына «Ертең демалыс паркіне барып, серуен жасап қайталық» деп сөз байлады. Қырсыққандай сол күні түнге қарай ақ жаңбыр жауды да, ертеңіне айықпай сіркіреп тұрды. Ернар шығып, бұлт бүркеген аспанға қарады да, шалбарының екі балағын сәл қайырып, есік алдына жиылып қалған жаңбырдың суын шалпылдатып басып тіке жүріп кетті.

Знада оны келер деп күтіп отыр еді. Ернарды терезеден көріп, табалдырық үстінде қарсы алды.

— Күн жаңбыр, паркке бармайтын шығармыз, үстіміз су болады ғой,— деді Знада.

— Өзіңмен бірге жүрсем неге болса да төзер едім, елмес едім,— деп жымыды Ернар.

— Солай ма, кеттік ендеше! — деді қыз көңілді үнмен. Ол Ернарды қолтықтап, екеуі паркке беттеді...

Жаңбыр сіркіреп жауып тұр. Екеуі жасыл қарагайдың ығына қойылған ұзын орындыққа оңаша келіп отырды. Екеуі де үнсіз. Ернар бір түрлі ыңғайсызданып, саусағымен макинтошының түймесін шұқылап отырып:

— Сенен бір сөз сұрайын. Жасырмай айтасың ба? — деді Знадаға.

— Білсем айтайын.

— Сен мені сүйесің бе?

Қыз үндемеді. Өңі лып етіп қызарып, жымынып, төмен қарады.

— Жүр, тұрайықшы бұл жерден,— деп ұjala күліп, жігітті қолынан тартты.

— Отыра берейікші,— деді Ернар демі дірілдеп...

1956

ӘНУӘР

I

Ай сәулесі терезеден дірілдей түсіп тұр. Жазғы, жылы желдің әлсіз ғана ызыңы естіледі.

Әнуәр бірде осы үнге құлақ түреді. Бірақ бұған да аялдамай көңілі бөтен жайға тарта береді. Бір сәт ол басын жастықтан көтеріп алып, төсегінде мазасызданып отырды. Тағы да Балқияның сөзі түсті есіне. Дәлелсіз жұмбақ сұрау қайта-қайта тіл ұшына келіп, таңдайына жабысып қалғандай жұтылмай тұрып алады.

Әнуәр мұндай ауыр да мазасыз ойдың шырмауына түсіп көрмеген еді. Тек бүгін...

Аудандық партия комитетінің өкілі пар жыртушыларға келіп, қараңғы кеште, жұмыстан кейін, жастармен көп кеңесіп отырғанды. Ол жеке тәжірибелерді сұрай отырып, аудан бойынша алда келе жатқан кейбір тракторшылардың жаңа әдістерін де үлгі ғып айтқан.

Әңгіме осылай өрістеп барып мәдени-көпшілік жұмысына ойысқан бір сәтінде:

— Араларыңызда кітап оқымайтындар жоқ болар? — деді ол күліп.

— Ондай жалқаулар болуға мүмкін емес, — деп Әнуэр жұрттан бұрын жауап берді.

— Ал, некен-саяқ байқалып қалатын жағымсыз жайлар бар ма? Мәселен адам санасындағы ескінің қалдықтары сияқты...

Әнуэр бұған іле жауап қайыра алмай, кідіріп қалды.

— Ескінің қалдықтарынан бұл жігіттің өз басы құр емес, — деді Балқия.

Отырғандар қыздың сөзін қостағандай ду күлді.

— Балқия дұрыс айтады, — деді оған көрші отырған тракторшы Мұқаш.

Әнуэр қызарып, Мұқашқа шүйіле қарады.

— Сен қайдан білдің? Ауызға келгенді айтпау керек, білдің бе? Мұнда бала жоқ, ойлап сөйле! — деді.

— Міне, осы сөздерің өзіңе мінездеме беріп тұрған жоқ па, — деді Балқия оның сөзін іліп әкетіп, — мен саған бұдан бұрын талай ескерттім, тыңдамадың. Саған тек өзіңнің айтқаның дұрыс. Жұрттың көзінше бетіңе айтайын, Әнуэр, сенің менмендік мінезің бар, өз дегенің болмаса, басқаның сөзіне бой ұсынғың келмейді. Жақсы тракторшыға сен сияқты комсомолецке сол лайық па? Өзің айтшы қанекей?

Әнуэр булығып отыр. Қыздың сөзін ашумен қарып тастағысы да келді.

Ол Балқияның сөзін басқаша жорыды. Орнынан атып тұрды да:

— Күттіріп жүргенде айтарың осы екен ғой. Жұрт алдында келеке еткің келді ме? — деді түнере қызарып.

Әнуэр аудандық өкілмен сыртта оңаша жолыққанда оған:

— Сіз Балқияның айтқанын дұрыс деп ойлайсыз ба? — деп сұрап еді.

— Жолдастық сын. Әділ сын әрқашан да шын болады, — деді өкіл.

Әнуэр үнсіз біраз тұрды да, ләм деместен кетіп қалды. Сол бетінде төсегіне келіп, асығыс шешініп жата кетіп еді. Шым-шытырық бір ойлар өзін қоршап алды. Әнуэрдың ұйқысы әбден ашылды. Оның көз алдында

сын сөзін Балқия әлі айтып тұрғандай. «Аудандық партия комитетінен келген өкіл көзінше мені мұқатпақ қой. «Оның санасында ескіліктің қалдығы бар»,— деді білгішсініп. Кертартпа адам мен бе екен! Тапқан экән, кімді сынарын? — деп ойлады ол.— Ал, оның айтқаны дұрыс-ақ болсын... Бірақ жұрт алдында менің беделімді неге түсіреді? Егер ол мені шын сүйген болса, сөйтер ме еді? Жоқ, мұнда бір мән бар...»

Жігіт ойы өзінің жастық өмірінің ыстық тәтті сыры мол ұмытылмас бір күніне самғап бара жатты. Балқия трактор бригадасының учетшігі еді. Екеуінің туып-өскен жері де осы — Фрунзе атындағы колхоз. Ауылдың гүлді бағында жарқын болашақ туралы сөйлесіп талай отырушы еді олар. Міне, міне, елес берді.

...Жас қайыңның үлкен көк-жасыл жапырағы жел лебімен бір-бірін қағып ойнап сыбырласқандай болады. Саясында отырған жігіт пен қызды бөгде көзден жасырып, төңірек назарын өзіне ғана аударғысы келгендей.

— Табиғат қандай көркем, Балқия! — дейді, Әнуэр қыздың күн шалып, күрең тартқан жүзінен көз алмай сүйсіне қарап отырып, — ал, сен одан да...

Қыз көзінің жанары да сырын жасыра алмағандай еді. «Сен де жақсы жігітсің, Әнуэр. Мен де сені сүйемін» дегендей күлімсірейді. Ажарлы балғын жүзінде ерекше нұрлы, жылы толқын ойнап шықты.

Балқия Әнуэрға қарайды. Әнуэр оған қарайды. Бір-біріне ұяла үңілген сыпайы көздер жан сырын ұғысқандай еді.

— Жаңылған жоқсың деші! — деді Әнуэр даусы дірілдеп үн қатып.

— Жаңылған жоқсың...— Қыздың жанары еркелік назбен төмен төңкеріліп кетті...

Балқияның өткен жаздағы осы бір нәзік үні мен сүйкімді қарасы Әнуәрді бүгін одан да әсерлі, толқытады, мазалайды оны.

«Мен білмеймін... Мүмкін оның маған деген бұрынғы көзқарасы өзгерген шығар, — деп ойлады ол, — Сонда бұл табиғат заңы болғаны ма?...»

Жігіт өз сұрауына жауап таба алмады.

2

Әнуэр күндегіден ерте тұрды. Тракторға май құятын жерге келгенде, онымен социалистік жарысқа түс-

кен тракторшы Мұқаш өз тракторының жұмысқа дайындығын толық тексеріп болып, қанша килограмм керосин, бензин, афтол алғанына қол қойып жатыр еді. Екеуінің тракторы да бірдей — «СТЗ-НАТИ» болатын.

— Қанша ерте оянам дегеніңмен бүгін кешігіп қалдың ғой, Әнуэр, — деді Балқия әзілдеп.

— Сөз сарыны нені ескерткенін сезген шығарсың? — деді Мұқаш күліп. Ол Әнуэрға бұрылып: — Бұл қыз шешен болып барады өзі. Екеуіміздің ортамызға тастаған сөзін байқадың ба? — деді.

Әнуэр оның да сөзін ұнатқан жоқ:

— Ерте келгендеріңмен бітіре қойғандарың шамалы ғой. Сендердің неге асығып жүргендеріңді білемін. Сендер жұмысқа асығып жүрген жоқсыңдар!

Ол өз тракторына келді.

— Беретін жанармайыңды тез жазып бер, — деп дауыстады Балқияға, — мені бір минут кідіртер болсаң, ерекше жауап бересің.

Балқия оның тракторының багіндегі керосинді өлшеді.

— Жеті килограмм қалдық бар.

— Өзім де көріп тұрмын. Тездетші, бол!.. Күтіп тұрар уақытым жоқ...

Балқия жанармай құйылған үлкен цистернаға жалғастырған сорғыш насостың екінші ұшын трактордың керосин багіне батырды. Керосин насос бойымен өрлеп кеп бакқа лақылдап құйыла бастады.

Бұл жұмыс та тез бітті.

Әнуэр Балқияның журналына қол қойды.

— Табысқа жетуіңе тілектеспін! — деді қыз жымып.

— Сенің тілегіңсіз де бір жөні болар...

Трактор от алды. Әнуэр жоғарғы жылдамдыққа салып, жүріп кетті. Жыртылатын участкаға тез жетті. Тың сауырға тісін қадай қалған тіркеулі қос плугті ауырлап трактор жүрісі бәсеңдей қалса да, Әнуэр рульді нық ұстап, алға тұқырған күйі алғашқы қалпын өзгерткен жоқ.

Ол бұл күні жыртар жерінің топырағының қатты яки жұмсағына қарамады, мағинасын тек жоғары жылдамдықпен жүргізді.. Сонда да оған тракторы шабан көрінді бүгін.

«Не болды бұған, не болды бұған? Тұсаулы аттай кібіртіктеп?...» дейді ішінен ызаланып. Ашулы бүркіттей ызғарлы отыр.. Егер оның қасында біреу болса, трактордың өніміз жүруі сенің қырсығың дер еді. Бірақ трактордың қазіргі қожасы тек өзі, әлсін-әлсін тіркелген плугке қарап қояды. Оның сол жағында жер жыртып жүрген Мұқаш. Әнуэр онымен ітшей қызу жарысқа түскендей. «Бүгін қалай да сенен озуым керек», деп ойлады ол. Тапсырмасын Мұқаштан асыра орындап, Балқия жақтаған жігіттен өзін бір зор етіп көрсеткісі келеді. Көрерміз жарыста кімнің озғанын!

Учетчик қыз график бойынша сменалық жұмыс аяқталған соң, жыртылған жаңа жерді өлшеп жүр еді.

Әнуэр Балқияны алыстан көрді, өз жүзін суық етіп ұстағысы келгендей, қалпағын маңдайынан басып төмен тұқыртып қойды.

Трактор жыртылған жердің басына жетіп тоқтады.

— Бүгін неше гектар жер жыр்த்தым?— деп сұрады Әнуэр трактордың үстінен айғайлап.

— Норманды орындадың.

— Оны өзім де білемін, маған бүгін қанша артық айырғаным керек...

Ол қызға: «сен ұнатқан жігіттен» деген сөзді айта жаздап, кідіріп қалды.

Балқия Әнуэрдің қасына келді.

— Бүгінгі қарқының жақсы, Әнуэр,— деді қыз, жігіт ісіне сүйсінген көңілді үнмен.

— Мұқаш қанша жер жыр்த்தы?

— Екеуіңнің де табысың бірдей,— деді Балқия қойын дәптеріне бірдемелерді жазып жатып.

— Сен қыз, ойыңнан шығарып тұрған жоқсың ба?— Әнуэр Мұқаштан бүгін озған шығармын деп ойлаған еді,— қане жазғаның?— деп көзімен анықтап көргісі келгендей, Балқияның қолындағы қағазға үңілді...

Әнуэр смена ауыстырып, пар басындағы тракторшылар жататын үйге беттегенде, Мұқаш бір жұмыспен, жақын жердегі шөпшілер бригадасына жетті.

— Бүгінгі кеш қандай тамаша,— деді Балқия Әнуэрға қатарласа беріп.

Әнуэр салмақты. Май болған алақанын сүртіп үнсіз келеді.

— Өзің тіпті қандай сабырлы бола қалғансың?— деп күлді Балқия,— мұның тым жасанды сияқты маған.

— Жоқ, шындық.

— Жоқ, жасанды.

Балқия ойына әлдене түскендей кілт тоқтай қалды.

— Қап, ұмытып кеткенімді қарашы,— деді Мұқаш кеткен жаққа көз жіберіп,— әлі ұзаған жоқ екен.

Ол пиджагінің ағытылып кеткен жоғарғы түймесін салды да, қолындағы портфелін Әнуэрға ұстатып:

— Сен ақырын аяңдай бер, мен қуып жетемін,— деп Мұқашқа қарай жүгіре жөнелді.

— Бізге қонақ келеді! Киномеханик!— деп дауыстады ол жүгіріп бара жатып.

— Қонақ! Білемін сенің нені ұмытқаныңды,— деді Әнуэр. Бірақ оның сөзін Балқия естіген жоқ.

«Сөз жоқ, оның сүйгені Мұқаш,— деп ойлады Әнуэр,— ал, мен ше?..»

Ол қабағын түйіп алды. Ішінде қызғаныш оты лау етіп жанып, бір орнында қозғалмай аз тұрды да, Балқияның портфелін қолтығына қысқан күйі, артына да бұрылып қарамастан, алғашқы бағытына қарай аяңдай жөнелді.

Ертеңіне ол Мұқашпен де сөйлеспеді, жұмыс аяғында Балқиядан қанша жер жыртқанын да сұрамады. Ешқайда бұрылмастан тракторшылар жататын үйдің алдындағы көрсеткіш тақтаға келді. Ондағы жазуларды дәл үстіне орнатылған электр шамы айқын көрсетіп тұр екен.

Көрсеткіш тақтада бір күнгі жұмыстың нәтижесі, әр тракторшының қанша гектар жер жыртқаны, қанша килограмм жанармай үнемдегені — бәрі де жазылатын еді. Тракторшы жұмыстан қайтқанда, өз еңбегінің сол тақтаға жазылған әр күнгі көрінісі алдынан қарсы алатын. Мұны істейтін учетчик қыз — Балқия. «Лезде қалай жаза қояды осы қыз»,— деп ойлайтын оның ісіне сүйсінген тракторшылар.

Әнуэр өз еңбегінің көрсеткішін көргеннен кейін Мұқашты іздеді көрсеткіш тақтадан.

Оның есімінің тұсына сәндеп жазылған ірі цифр Әнуэрдің көзіне бірден шалынды. «Жоспардан тыс 10 га жыртты».

«Мен одан неге қалып қойдым?»

Әнуэр өз міндетіне өзі жауапты еді. Тракторды ұқыптап күтеді. График бойынша жұмыс істеуді бұл бригадада бірінші болып қолданған да сол. Трактордың үздіксіз бір қалыпты жұмыс істеуінде және орта тәуліктің жұмыс өнімділігін арттыруда озық үлгі де көрсеткен-ді.

Әнуэр Мұқаштан қалып қойғанына қатты қынжылды да, намыстанды да.

— Бұл қалай? — деп ойлады ол.

Мұқалған түренмен жұмыс істегендіктен, плугтің ауырлығы артып, агрегаттың жұмыс өнімділігі бүгін мықтап кемігендігін ол байқамады.

Әнуэр осы түні өзінен өзі есеп алып, ұзақ уақыт ұйықтамай жатты. Бірақ ертеңіне жұрттың бәрінен бұрын тұрды.

3

— Қада соқаңды! — деп дауыстады ол плугшіге, жыртылатын жаңа участкаға жете бергенде.

Бүгінгі жарыс қызу болды. Әнуэрдің тракторы тоқтаусыз жүрді.

Бұған таяу екінші участкаға Мұқаш түскен. Екі тракторшы бір-бірінен қалыспайын дегендей барлық қимылды бір жасайды. Екеуі де жаңа участкаға, екеуіне берілген тапсырма да бірдей.

Мұқаш өз участкесінің арғы басына жетіп, қайта оралып, екінші бетке түсті. Әнуэр радиаторға су құюға кідіріп қалып, әлі орта жолда келеді. «Қыздан ұттым, жұмыстан да ұтамын дейсің ғой, деп ойлады ол Мұқашпен іштей егесіп. — Болмас ол пиғылың».

Бір кез ол Мұқаштың тракторының кенет тоқтағанын көрді. Мұқаш іле жерге түсіп, трактордың моторына, керосин жүретін түтіктеріне қарай бастады. «Бір жері бүлініп қалды ма» деп сезіктенгендей плугші де оның қасына жүгіріп келіп үңіле қалды.

«Бұларға не болды екен» деп ойлады Әнуэр. Ол Мұқашқа деңгейлес келіп қалды. Трактор әлі қозғалар емес. «Сынған ғой бір жері», — деді ішінен Әнуэр.

Ол Мұқаштың турасына келгенде тракторын тоқтатып, мотор үнін бәсеңдетті де:

— Ей, епті жігіт, неге мүдірдің! Тракторды сындырдың ба? — деп айғайлады, «СТЗ-ның» шынжыр табанында түрегеп тұрып бар даусымен.

— Тракторым ауырып тұр,— деп жауап қатты Мұқаш.

— Нені қираттың?

— Корбюраторы жүруге жарамсыз болып тұр. Енді кідірмегенімде мүлде істен шығарып алады екем.

— Енді қайтпексің?

— Жылжымалы жөндеу мастерскойының келуін күтем. Орнына сала қоятын өзімде запас жоқ.— Ол қиналған жүдеу пішінмен шынжыр табанға арқасын сүйеп қисайып тұрды.

— Зарпасың жоқ болса, тұр солай мәліп,— деді Әнуэр.

Ол жалт бұрылып өз орнына қайта келді. «Бұған берсем бе екен, бермесем бе екен,— деп ойлады Әнуэр,— жылжымалы мастерской кемі бір сағатсыз келмейді. Соған дейін трактор тек тұра ма? Бір сағатта қаншама іс бітеді?.. Берсем бе екен? Я, беруім керек».

Осы сәт Балқияға ұнаған жігіттің кешегі күні бұдан озып кеткені есіне түсіп, Әнуэр өзін-өзі тежей қалып еді, екінші бір ұшқыр ой самғап жетті. «Біреудің сүрініп кеткен сәтін күтіп жарыстан озбақпын ба? Жоқ, бұл абырой емес. Шықсын жекпе-жекке».

Әнуэр өте сақтықпен алып жүретін темір қобдишасын ашты. Мұнда трактордың өте қажетті запас бөлшектері болатын. Өзі облысқа барғанда ала келген, ешкімге білдірмей көптен сақтап жүрген жаңа корбюраторды тез алды да, Мұқашқа қарай жүгіре жөнелді.

— Мә, мынаны орнына сал да тез жөнел,— деді әрі жылдам, әрі бұйыра сөйлеп.— Өзіңнің корбюраторыңды маған кейін жөндеп берерсің.

— Мен мұны сенде де жоқ шығар деп ойлап едім,— деді Мұқаш,— енді тоқтамайтын болам, рақмет, Әнуэр!

— Бүлдіргіш адамның рақметі керек емес маған. Сөзді көбейтпей, тез іске кіріс те, жөнел,— деді Әнуэр.

Ол өз тракторына қарай жүгіріп бара жатып, кейін бұрылып қарады да:

— Жөндеп берген корбюраторыңның бір жерінде қылдай қылауы болса, алмаймын. Жаңасын тауып бересің онда,— деп айқайлады.

Әнуэрдің тракторы жүріп те кетті. Мұқаш өз құрдасының сөзіне сүйінді де, ұялды да, «рақметің керек емес» дегеніне әрі таң қалды.

Ескіні алып, жаңа корбюраторды оның орнына орнатып жатып, «көктемгі егіс бойына менің тракторым бірде-бір рет бүлініп тоқтаған жоқ, қазір пар жыртып жүрміз, мені неге бүлдіргіш деп атады» деп қынжыла ойлады ол.

— Мұны кейін шешеміз жолдас,— деп күбірледі де, тракторына от алдырды. «СТЗ» дүр-дүр сілкініп қалып, ауыр денесін баяу қозғап ілгері жылжыды.

Әнуэр Мұқаштың қимылын бағып, кабинадан жиі қарағыштап отырған. Қол сағатына үңіліп:

— Мамырламадың. Міне, енді ракмет! — деп қалды. Ол бұл сөздің аузынан қалай шығып кеткенін өзі де аңғармады. Қызғылт жүзіне қызғаныш оты лаулап шығып ду-ду етті. Тұла бойы ыссылап, майлы алақанымен тершіген маңдайын сүртті де, салқындағысы келгендей, комбинезонның жоғарғы тамақ түймелерін ағытып жіберді.

Трактор жалпақ табаны күнге жарқылдап, шапшаң жүріп келеді. Мотор үні даланы жаңғыртып, басына көтереді.

Жер қыртысы соқа тілі бауырын тіліп, төніп келіп қалғанда шошынғандай дір ете түседі де, жалтара алмай, жарық етіп аударылып қалады. Дымқыл топырақ арқасын күнге тосып шуақтап мәз. Қара бұйра жыртылған жер тымық күнгі тұңғыық бетіндей жұқа толқынмен көрінеді. Трактор гүрілі осы даладағы қызу еңбек әуезіндей жаңғыра шалқып, қиыр алыстан естіледі.

«Біздің жарысымыз қыза түседі»,— дейді ішінен Әнуэр, рульден қолын алмай нық ұстаған күйі Мұқаш жаққа бір қарап қойып. Ол бұл сөзге Балқия туралы ойларын да араластырып жіберді.

4

Жұмыс басынан қайтып келе жатып, Әнуэр механизаторлар қызыл отауының нақ есігінің алдына келіп тоқтаған, бүйірінде «Кино» деген жазуы бар күймелі автомашинаны алыстан байқады. Қызыл отаудың сол жақ қабырғасына фильм суреті түсірілетін ақ шымылдық құрылып та қалыпты. Кино аппараттың қасында тұрған, шашын сәндеп өріп әкеп, екі иығына асылдыра алға түсірген, үлкен қара көзді, аққұбаша қызды Әнуэр бірден таныды.

— Бағила-ау, қашан келіп қалдың? — деді ол келген бойда қыздың қолын алып амандасып.

Бағила киномеханиктер даярлайтын курсқа оқуға кеткен еді. Жақсы бітіріп шығыпты, колхозға келген күннің ертеңіне оны ауданға шақырыпты да, киномеханиктердің кеңесі болып, екі-үш күн сонда кідіріп қалыпты.

— Мұнда келіп тұрғаным осы. Ауданда болдым. Мені өзіміздің колхозға бекітті, — деді Бағила. — Ал, өздеріңнің жұмыстарың қалай? Халдерің жақсы болар?

— Өз басымда едәуір жаңалық бар. Басқада шаруам жоқ, — деді Әнуэр.

— Білуге болатын шығар?

— Кейін болады. Бүгін қандай жаңа кино әкелдің.

— «Жомарт жаз».

— Тракторшыларды көрсете ме?

— Әрине.

Әнуэр осылай қарай асыға жүріп келе жатқан Мұқаш пен Балқияны көріп, теріс айналып кетті.

Қыздар құшақтасып амандасты.

— Сен өзін қандай кереметсің! — деді Балқия күліп, — киноңды да бірге ала келгенсің. — Ол Мұқашқа бұрылып, — сен неге ұяла қалдың! Жаңа ғана батырсынып келе жатыр емес пе ең? — деді.

— Бір-бірімізді сағынып қалғандықтың белгісі ғой, — деді Мұқаш салмақпен жымыып.

— Екеуіңнің араларыңа тұрып алыппын ғой өзім, — деп Балқия сыңғырлап күліп, кейін шегінді.

Әнуэр оның сөзін ести алмаған адамша, сәл бұрылып, көз қиығын қызға салып еді, қасына келуін күткендей Балқия күлімсіреп қарап тұр.

— Жолдас тракторист, сіз неге оңашалана қалдыңыз? — деді Мұқаш Әнуэрға.

— Мен аспандағы жұлдыздарды тамашалап тұрмын...

Кино басталғанда да дара отырды Әнуэр. Қат-қабат шытырман ойларына ұзақ уақыт тиянақ таппады. Экранға қарап отырып Мұқашты, Балқияны, Бағиланы көз алдына елестетіп өтеді. Балқияға таққан айыбының шеті сетінеп, ыдырап бара жатқандай. Кіна жігіттің өзіне ауып бара ма, қалай? Әнуэр ақырын қозғалып, жеңіл күрсініп қояды.

Фильм аяқталды.

Ай әлі тумаған, аспан қараңғы еді. Жымыңдаған сансыз жұлдыздардың болмашы ғана солғын сәулесі бар. Әнуэр қызыл отаудың қасында үнсіз тұр. Түнгі салқын ауа бойын аздап қалтыратқандай.

Киноаппаратын жиыстырған Бағилаға көмектесіп Мұқаш жүр. Екеуі бірдемелерді айтып күлісіп қояды. Қимыл-нааздары жарастықты білдіргендей көрінді Әнуэрға. Бірақ ол бұл екеуінің күлуін жаратпай тұр.

— Кімге күледі? — деді өзіне өзі. — Маған ба?.. Жоқ, ол мүмкін емес.

Оның даусы қаттырақ шығып кетті.

— Дұрыс айтасың!

Әнуэр тап қасынан шыққан дауысқа елең ете қалды. Жалт бұрылды. Қос бұрымын алға жіберіп, шашымен ойнап тұрған Балқияны көрді. Қыз бұған күлімсірей қарайды. Үстіндегі жібек көйлегі қозғалған сайын сәнмен дір етіп қалады.

— Жаңа фильм саған ұнады ма? — деді Балқия. Балғын жүзі құбыла түсіп, еркелік еткендей. Қара көзі жаудырап тым ажарлы, сүйкімді көрінді Әнуэрға.

Әнуэр өз-өзінен әлденеге қысылып, қара торы, сопақша беті қызарып кетті.

— Балқия! — деді де ол, сөз таппағандай кідіріп қалды. — Сен мені әділ сынаған екенсің...

— Енді түсіндің бе?

— Иә...

1951

ЕГІН ОРАҒЫНДА

I

Гайша машина гүрілінен оянды. Басын жастығынан ақырын ғана көтеріп қарап еді, қатар жатқан комбайншы қыз әлдеқашан тұрып, тап-тұйнақтай ғып төсегін де жиып кетіпті. Сырттан күле сөйлеген біреудің қоңыр даусы естілді.

«Хадиша мені неге оятпады екен?» — деп ойлады Гайша.

Ол орнынан тез тұрып, асығыс киіне бастады. Ша-

шын пионер қыздарша өріп, бұрымына қызыл лента тақты.

Үстіне комбинезон киіп, төрдегі үлкен айнаға қарағанда, осы қалпы өзіне қатты ұнады. Түзу сұңғақ бойына бұл киім әсем қонып тұр. Аяғында аласа өкшелі туфли бар. Айна алдында икем денесін сәнмен қозғап, өз тұлғасына қызыға көз жүгіртеді. Нұрлы, ақылды қара көзі күлімдейді. Осы сәт оны жарқын мінезді, көңілді шофер атанған әдемі жігіт Амантай көрер ме еді!

Ғайша жымынып күліп жіберді. Жіңішке қасы сәл көтеріліп, жұқа ерні дір еткенде, жүрегінің де дір ете қалғанын өзі аңдамай қалды.

Механизаторларға арнап егіс басындағы жаңадан салған биік үйден Ғайша жүгіріп тысқа шыға келгенде, комбайншылардың кейбірі машиналарының әр жеріне үңіліп, енді біреулері май құйып алып жатыр еді.

Колхоздың тың даласына келіп, қаз-қатар тізіліп қалған комбайндар Ғайшаға ерекше әсерлі көрінді. Бүгінгі күннің қуанышы да мол, құрметі де үлкен. Жаңа жерде жайқалып тұрған бітік егін бар. Комбайндар сол айдыңға осы қалпымен қатар барып, жарыса жүзгелі тұр. Қыз көзіне осы елестеп, қуанды.

Трактор бригадасының бригадирі, Ғайшаның ағасы Ғазиз колхоз председателімен бірге комбайншыларды аралап, әзірлігін байқап жүр еді.

— Сапарларың сәтті болсын! Құттықтаймын, жолдас! Ал, әзірлік қалай? — деген Ғазиздің жуан даусын естіді Ғайша.

Ол ілгері баса түсіп, өздігінен жүретін комбайнның жанында Амантаймен күле сөйлесіп тұрған Хадишаны көрді. Шофер жігітке өз комбайнының кейбір ерекшеліктерін айтып мақтанып та қояды Хадиша. Олар қастарына келген Ғайшаны байқамай қалды.

— Мені оятпай кеткенде, бітіргенің қайсы? Сені ендігі егінді жусатып орып тастаған шығар десем! — деп, қасақана Хадишаны кекете сөйледі Ғайша.

— Өзің де, сөзің де ұшқыр-ау, Ғайша, алдымен мына жігітке сәлемің қайда? — деп күлді Хадиша.

— Қандай сәлем керек? Көріп тұрғамыз жоқ па?

— Егін орағы басталар күні ерекше сәлемдесу керек. Құттықтау, тілек...

— Қалай-қалай тұспалдап кеттің, Хадиша? Ғазиз Айбеков те үніңді естіп елеңдеп қалды ғой. Жүрегіңнің лүпілін тез сезер-ау, сірә! — деп жымың қақты Амантай.

Бұл сөзге екеуі де күлді. Хадиша әзіл бетін Ғайшаға бұрып:

— Мына қыз қонаққа баратындай-ақ сыланып шығыпты ғой, үстін былғап алады-ау! — деді жігітке.

— Біздің Ғайша салдықты ғана сүйеді. Үсті-басы май-май бізді қайтсін! — деп, Амантай шофер де әзіл-деді.

— Ғайша махаббатқа жеңіл қарайды деймісің?

— Кім біліпті, қыз сырын ұғу оңай ма? — деді шофер.

— Шынайы жүректер кез келсе, ұғысады да табысады. Махаббат жайы осылай емес пе?

— Әрине, — деп мойындады Амантай.

Ғайша бір түрлі ыңғайсызданып қалды. Әлгі айтылған — сол ұғысқан жүректердің өзі ме? «Махаббат жайы» дегені осы болар. Жігіт сөзінің әйтеуір бір астары бардай сезілді Ғайшаға. Тосын қысылып, бұлардан бөгделеніп оқшау тұрғандай болды. Ол сырт айналып өзінің комбайнына қарай жүгіріп кетті.

— Ех, көгершін! Кімнің қолына келіп қонар екенсің! — деді, одан көз алмай қарап қалған Амантай.

Ғайша өз машинасына жете беріп, сәл ғана бұрылып, келген жағына көз қиығын салғанда, Хадишаның қасынан өз ағасын көрді.

— Пысық адамдар бар-ау, өзі! — дейді Ғазиз қою қасының астынан кішірек көздері Хадишаға ұрлана қарап.

— Егін орағы аяқталғанша машинамыз сыр алдырмас деген ойым бар, — дейді Хадиша.

— Комбайн да иесіне тартқан екен онда. Темір ғой. Сыр бермесе бермес, бірақ өзің...

Хадиша мен ағасының арасындағы әзілді Ғайшаның тыңдағысы келмеді. Ол өз комбайнының үстіне асығып шықты. Енді оған бұл төңірек тіпті анық көрінді. «Бұл комбайншы қыз менің ағайымды ұнататын шығар, — деп ойлады бір шақ, — мүмкін ол маған...»

...Ғайшаның «жеңге болар» дегісі келіп еді. Бірақ бұл ойы тұғырға қонақтамай кетті.

Самолетке отырып ап, ауылдың астық алабын айнала шолып ұшсаң, көзіңе бір ғана бітік шыққан егін шексіз жарқырап жатқан теңіздей алыстан баяу толқып көрінер еді. Барқыт дала мотор үніне бөленіп, алып машиналар егін толқынына белдеулей сұңгіп, алыс көкжиекке қатар самғап барады.

Осы көрініс бір кезде Ғайшаға да алыста жатқан армандай қыландайтын. Комбайн жүргізуге қызығушы еді ол. Өзінен бірер-ақ жас үлкен Хадишаның алып машинаны асаудай үйретіп алған өнеріне сүйініп, таң-тамаша қалатын.

Ғайша сол күндерді есіне алды. Ол кезде уылжыған жас еді өзі.

— Совет комбайндарының түрлері көп. Адамша мақта теретін, картоп қазатын, қызылша жиятын машиналар да жақсы,— деген Хадиша сөзінде:

— Менің қалайтыным да сенің мамандығың,— дейтін ол, комбайншылар даярлайтын курсты бітіріп келген қызға өз ойын ынтыға айтып,— егін оратын комбайнды жүргізсем... теңіздей толқыған егіндікте машинаны барынша, тіпті бар жылдамдығымен жүргізіп келе жатсам!.. Қандай тамаша, Хадиша! Жақсы комбайншы болсам! Бұдан бөтен арман да болмас еді.

Бір күні ол:

— Американдықтар «алғашқы комбайнды жасаған біздерміз» деп даурығып жүр ғой. Жақында бір мақаладан оқыдым,— деді комбайншы қызбен кешкі салқын ауада серуендеп жүріп.

— Алғашқы комбайн біздің елімізде жасалғанына тарих куә,— деді Хадиша.— Андрей Романович Власенко деген есімді естуің бар ма?

— Ол жөнінде бір кітаптан оқыған едім.

— Ендеше, дүние жүзінде бірінші рет алғаш комбайнды жасаған сол адам. Ол өзі агроном болған. Өз қаржысымен екі машина жасап, алғаш 1868 жылы сол машиналарының жұмысын тексеріп көрген. Осыдан он бір жыл өткеннен кейін ғана Америкада комбайн деп аталған егін бастыратын машинаға байқау жасалған. Бұл машина егін отуда Власенконың комбайнынан көп сапасыз еді.

Бұлардың әңгімесі осыдан басталып ұзара, ширатыла берді. Хадиша алғашқы совет комбайндары

«Коммунар» мен «Сталинец-І» машиналарының құрылысын да кеңінен баяндаған. Ол өзінің комбайншылар курсына оқуға қалай түскенін, оқуды бітіріп келгендегі қуанышын тебірене отырып, ұзақ жыр ғып төккенді.

— Өзің жүргізетін комбайнмен алғаш егін орған қандай қуаныш десеңші! — деді Хадиша. Бойын ерекше бір шаттық билегендей, үлкен қоңырқай көздері күлімдеп, аққұбаша жүзі құлпырып жайнап кетті. Тек комбайнның тоқтаусыз жүрсін!..

Сол күннен бері Ғайша Хадишаны ерекше жоғары бағалап, жардай сүйші еді.

— Ашық мінезді, ақжарқын адам. Ойлы, іскер, өте тамаша қыз! — дейтін ол, комбайншы Хадиша туралы сөз бола қалса-ақ.

...Ғайша да комбайншылар даярлайтын мектепке оқуға баратын болып, ол тап жүретін күні, шығарып салуға Хадиша да келген еді.

— Арман етуші ең, жүзеге асты ойың. Асығып ең, жеттің. Үздік бітіріп кел. Озат комбайншы бол! — деді ол, Ғайшаға аттанарда. Шын достық тілектен туған шынайы адал жүрек сөзін айтып, үміт етті.

Тілеулес құрбысына қарап жымыып тұрып, бойды қуаныш билеп, Ғайша бір ғана ауыз сөз қатып:

— Рақмет, Хадиша! — дегенді.

3

«Махаббатты басқа қыздар қалай түсінеді? Қызғаныш сезімі оларда да бола ма? Әлде тек менде ғана ма?.. Жүрегім неге тынши алмайды?» — деп ойлады комбайн үстінде тұрған Ғайша ерте себілген жазықтың басына жете бергенде.

Ол бұрын сүйіспеншілікте қызғаныш болу дегенді адам санасында әлі қарасы өше қоймаған ескіліктің қалдығы деп санайтын.

Міне, енді қызғаныш сезімінің қат-қабат шытырман ойларына бойлап кете жаздап, өзі келеді малтығып, «Ескіліктің сарқыншағы ма?..— деп ойлайды ол.— Жоқ... Олай емес... Амантай екеуміздің арамызда ешқандай сөз де болған жоқ қой! Әлде... білмеймін...»

Бітік егін толқи жайқалады. Бастарын көтере алмай шұлғып тұрған бидай сабағы баяу ескен желдің лебінен біресе білезігінен төмен иіліп, біресе сәнмен бұралып қайта жоғары толқыған биші қыздың қолын-

дай көз тартады. Бір кез бір-бірін қағып ласқандай болады.

Даланы жаңғырыққа бөлеген мотор үні егін ағына қосылып әуенін өзгерте қойды. Комбайн хедерінің егін қаққышы зырылдап айналып кетті.

Жаңа ғана тұңғыш қараңғылықта жасқана жүрген адамдай кібіртктеп, тарам-тарам ойлардың арасында қалған Ғайша жадырап кетті. Жүзі жайнап, жұқа ерні дірілдеп, сөйлегісі келіп тұр. Комбайнды толық бабына келтіріп алған ол:

— Үшінші жылдамдықпен тартыңыз! — деп дауыстады тракторшыға.

Комбайн қалтқысыз жүріп келеді. Машина орағы қырқып түсіп, хедердің биік қабарғасына тағзым ете құлаған бидай сабақтарын жылжымалы полотно барабанға қарай жөңкілтіп алып кетеді. Ендігі бағытын өзі аңдаған дөңді сабақ жылдам ағып комбайн көмейіне келеді де, құрығымен суды бір салып тереңге тартқан шортандай ішке сүңгі жөнеледі. Айқыш-ұйқыш темір тістер арасынан өтіп, жол бойы жел желпіп, елеуіште еленіп, бар дәнінен айрылған, жұрдай болған сидаң сабақтар комбайнға ерген сабан жиғышқа атқып түсіп, оқыс бастарын қосысады.

Осының бәрі көкейінде сайрап тұр Ғайшаның. Машинаның барлық қимылын жете бақылап қадағалап отыр. Комбайнның хал-жайын даусынан сезіп, аңғарады.

— Хедердің адымы біркелкі болсын. Масақ қалмасын! — деп қояды жәрдемшісіне.

Тісті дөңгелектері зырылдай айналып, алып денесі селкілдеп, жоғары шапшаңдықпен келе жатқан комбайнның әр тамырының соғуын дәрігердей бақылап отырған Ғайша бункерден бидай алуға қапталдаса келіп қалған жүк автомобилін байқамай да қалды:

— Комбайншы қызға бір сәлем! Охо, солай де! Хал қалай? — деп даурыға сөйледі Амантай шофер.

— Жақсы болғанда, Амантай көрмеген жақсы болар. Комбайнның жүйткуін көрмеймісің! — деді Ғайша өз қуанышын ірке алмай. — Егін де тамаша-ақ екен! Гектарынан 30 центнерден асып түседі. Сен неге күлесің? Сөз жоқ асып түседі?

— Оған еш күдігім жоқ... Күдік басқада...

— Немене? Қалжыңдауға келдің бе? Кәне, машинаңды бункердің аузына тос!.. Ал, бидай жіберемін.

Біркелкі жүргіз машинаңды... Жақсы, сәл ілгері.

—Күдігің тарқаса, жөнел! — деді Ғайша, машина жәшігі астыққа лық толған кезде.

— Күдік баскада! — Амантай машина кабинасынан басын шығарып, Ғайшаға анық естілерлік етіп. — Сен, көгершін, кімнің қолына қонар екенсің! — деді күліп.

Ол кабинаның есігін тарс еткізіп жапты да, аңызды көлденең кесіп өтіп, егінді бойлай созылып жатқан даңғыл түзу жолға түсіп зырғыта жөнелді.

Осы комбайншы қыз туралы не ойлап жүр өзі! «Сен көгершін кімнің қолына қонар екенсің!» Жүрегіңде қайнап жатқан сыр болса, көзі ашылар кезі болмады ма?

Осы оймен Ғайша Амантай көрінбес пе екен дегендей, зымырап кетіп бара жатқан автомобильге жалт етіп бір қарады.

4

Жеңіл машина егін басындағы үлкен ақ үйдің алдына ентелей келіп тоқтады. МТС директорының машинасы. Директордың өзі алып тұлғалы, сабырлы адам болғанымен, жедел бір қауырт жұмыспен жүрсе, машинасын ентіктіріп әкеп, осылай ентелете қоятын әдеті. Өзі де жеңіл атлетшілерше шапшаң қозғалып, ширап кетеді.

Ақ үйдің кіреберіс бөлмесінде бригадирдің кабинеті барды. Директор еш нәрсеге назар салмастан тура сонда кірді.

Ғазиз енді ғана тысқа шыққалы отыр еді.

— Сабыр, сабыр, Айбеков. Өте маңызды мәселемен келдім, өте! — деп сөйлей енді директор.

— Мынадай әңгіме, Ғазиз жолдас, — деді ол, столдың оң жағында тұрған орындықты асығыс жылжыта сап, бригадирге тақау отыра беріп. — «Қазақстанның 30 жылдығы» колхозының кейін себілген жаздық егіні әлі пісе қойған жоқ. Орып жатқан жаздық егіннің ендігі қалғаны екі-үш комбайнға бірер күндік қана жұмыс. Содан соң машиналардың бос тұрып қалуы да мүмкін. Ал, көршілерің «Бірлікте» хал мүлде басқаша. Олардың бпылғы еккен жаңа сортты жаздық егіні түгел пісіп тұр. Жел болса-ақ бар дәні түсіп қалатын түрі

бар. Аялдауды күтпейді, көрдің бе? Күрт қимыл керек.

Директор бұл мәселені екі колхоздың председателимен бірлесе отырып алдын ала шешкендерін айтты да, ұйғарындысына көшті.

— Бүгіннен қалдырмай өздігінен жүретін бес комбайнды сонда жіберу керек. Қалған комбайн сендерге әзірше жетеді. Не бары үш-төрт күн. Сонан соң қайта қосылады. Бұл кезде сендердің Кубань сорттарың да пісіп үлгіреді,— деді.

Директор келген жұмысын жедел тындырғаннан кейін ғана бөлме ішіне көз жүгіртті. Сол жақ бұрышта үлкен шкаф бар. Оған таяу диван. Қабырғада үлкен диаграмма, жұмыс жоспарлары, комбайн, трактор бригадасының қарамағындағы егістік жердің картасы ілінген.

— Сендерге неше келсем де аудандақ партия комитетінің кабинетінен бір кем емес. Жайнайды да тұрады! — деді ол Ғазиздің ұқыптылығына, әрі тыңғылықтылығына таңырқағандай. Директор комбайншылардың жұмыс барысы өрнектелген көрсеткіш тақтаға үңілді.— Міне тамаша! Бүгінгі цифрлардың мөлшерлері көшегіден бір жарым — екі есе артып кетіпті ғой... Мынау нормасын үш есе орындағаның кім?.. Хадиша екен ғой... Осы қызымыздың өзі жас та болса, іскер адам.

— Тек ол ғана емес, біздің механизаторлар шетінен солай,— деді бригадир сәл жымыып.

Біреді сағаттан соң директор жүріп кетті. «Бірлік» колхозына баратын комбайншылар түнделетіп шығып, таң ата егін оруға бірден кірісетін болды.

Бригада мүшелерін түгел тосып, Ғазиз осы ұйғарымды айтқанда:

— Комбайннан астық алуға машина бармай ма? Олардың шоферлары біздің агрегатымызға ілесе алмай жүрер,— деп Хадиша езу тартып күліп, ойнақы сұрау қойды.

— Қосымша машиналар жібереміз. Бұл мәселе де келісілген. Мүмкін Амантай да аттанып кетер...— деді Ғазиз.

Манадан бергіні үнсіз ғана тыңдап отырған Ғайша ағасының соңғы сөзін іштей ұнатпай қалды.

Күндер сырғып өтіп жатты. Көрші колхоздың егінін орысуға кеткен комбайншылардың оралатын кезі де болды. Ғайша участок басынан кештетіп қайтып, вагон-қосқа қарай жай аяңдап, баяу ыңырсып ән толғап келе жатыр еді. Безек қағып ылғи асығып, жүгіріп жүретін ерке қыздың мінезі күрт өзгеріп, тым байсалды бола қалыпты.

Жалпақ даланы қою қараңғы түн жапқан. Қыз қасындай қиылып жаңа туған ай жүзін де кес-кестеп бұлт бүркеп ала қойыпты. Жеті жерге жетеуі тұрып алып, «Қарақшылар» ғана бұлт жабығынан сығалап, қыз дидарына қарағандай болады. Жылы ескен ұяң, майда самал бар. Комбайншы қыздың елеусіз әнін шырқай көтеріп әкетіп, өзімен бірге алыс қиырға қалқытып ұшырғысы келгендей.

Ғайша әнші емес-ті. Ол ән айтып келе жатқан жоқ. Ештеме ойлап келе жатқан жоқ сияқты. Тек әшейін...

Жарқ етіп машина жарығы түсті бір бүйірден. Көңілді шофер тынымсыз сигнал беріп келеді.

— Немене бұл? Мені керең дей ме? — деді, жолдың бір жағына машинаның бірінші сигналын естігенде-ақ шыққан Ғайша.

Шофер оның сөзін естіп қалғандай, машинасын кілт тоқтатты.

— Ehe, біздің көгершін ғой! Амансың ба, Ғайша, — деді Амантай кабинадан басын шығарып.

— Көгершін түнде де жалғыз ұшады екен-ау! Алдымыздан шықты, жолымыз болар, — деп оған қатар отырған Хадиша да ойнақты әзіл қатты.

Бірақ оның бұл оспағы Ғайша көңіліне қатқыл тиді. Осы күүді аңдамады, сезбеді Хадиша.

— Үш күнде жеті комбайн оратындай егінді бір өзің жайғапсың. Құттықтаймыз Ғайша! — деді ол, шын көңілмен.

— Кеш калдың.

Ғайша тік қайырды жауапты.

— Бензинді текке жағуға болмайды. Қанеки, бойжеткен, кабинаға отырыңыз, — деп, асықтырды Амантай шофер.

— Рақмет, жаяу да барамын.

— Қане, қане бол! Қосқа дейін біраз жер... Саған жұрттың жаны ашып тұрса...

— Жарайды... Мен бірақ, мұнда...

Ғайша машинаның балонына аяғын салды да, кузовқа секіріп шықты.

— Сен қайда ұшып кеттің?

Амантай кабинаның есігін ашып, Ғайшаға қарамақшы еді, Хадиша:

— Аспандап үйренген көгершін жоғарыда тұрғысы келді де. Кабинаға еніп, қасыңда бөденеше бұғып қалай отырсын. Кеттік! — деді күліп.

Хадишаның сөздерін анық естіді Ғайша. «Қызық қой өзі. Күледі! Мені бір паң дей ме екен? — деп ойлады ол, — менің сөзімді неге аңдый сөйлейді ылғи?.. Әлде...»

Машина алға оқыс ұмтылып қалғанда бейғам тұрған Ғайша кузовтың ернеуінен екі қолымен бердей ұстай алды.

6

Ұдайымен бірнеше күн бұлт қабағы салбырап, егінді алқапқа дым бүркіп тұрып алды. Комбайндар егін су болғандықтан желіп кете алмай, баяу қозғалып мамырлап жүр. Бар тетіктерінің жұмысы ауырлап, еңтіге демалады. Таңдайым құрғақсымасын, бере бер майды үсті-үстіне, бере бер дегендей.

Ғайша өз комбайнын тоқтаусыз жүргізді. Ашық күндердегі қалыпты бір шамадан бір танбады.

«Менде неге мұндай көрсеткіштер жоқ, — деп ойлады Хадиша, — оның комбайнының қандай сыры бар екен».

«Білу керек жедел. Үйрену керек. Өнері болса, үлгі ету керек?» — деп түйді ол ойын.

Хадиша Ғайшамен осы жөнінде кең отырып сөйлесуге асықты. Еркін шешіліп, жұмыс жайында Ғайшамен мол пікір алысып, тәжірибе алмаспақ еді. Бір жолы жұмыстан оралған бетінде ол:

— Ауа райы құбылғаннан бері күндік нормамды әрең орындап жүрмін. Комбайныма өзімше енгізген жаңалығым да бар. Бірақ оған орай комбайнды қалтып тұруым да бар. Қалай екенін білмеймін, тіпті, — деп Ғайшаға шын сырын айтты.

— Мен де білмеймін ғой, — деді құрбысы көзін төмен салып.

Ғайша оның тұтқиыл бастаған сөзіне таң қалды. «Озат комбайншының қай мінезі бұл, — деп ойлады

ол,— мен оның комбайнының сырын білетіндей-ақ! Маған мұнын шағып...»

— Егін су болса да, сенің комбайның тоқтаусыз жүреді. Бүгін де бәрімізден оздың, тамаша табыс! — деді Хадиша,— машинаңның қандай сыры бар осы?

Не дерін білмей Ғайшаның көңілі толқиды. Ағытар ма екен іс сырын? Әлде іште бүгіп, үнсіз түйіліп қала ма? Мұның жүрегіне махаббат қызғанышын тұтатып кеткен адамға өз үлгісін ұсынар ма?

Әуелде ду етіп қызара қалған өңі, баяу суынып, ақшыл тартып, жүдеу күйге енген Ғайша бір кезде:

— Бар сыры. Бірақ, әлі...— дей беріп кідіріп қалды.

Оның «бұл сырды әлі жете меңгергенім жоқ»,— деп, шынын айтқысы келіп еді:

— Неге томсара қалдың?— деді Хадиша оның ойын сезгендей.

— Жай... тіпті бір...— деп, Ғайша төмен қарап отырған күйі қолындағы бір жапырақ қағазды сығымдай берді.

Бір кез ол өзіне үнсіз қадала қарап қалған Хадишаға:

— Битерлерді сабаннан тазартуға көп уақыт кететінін білесің бе?— деді кенет.

— Осы жағдай жиі кездесіп жүр.

— Комбайн сондай себеппен тұрып қалмау үшін өзімше ойлап тапқаным бар. Егін су болса, жентектеліп, комбайн қабырғасы мен битер торқаларының арасына кептеліп, валдарға оралады. Міне, осыдан комбайн жиі қақала береді.

— Бұл да белгілі.

— Мен әлі айтып болғаным жоқ,— деп Ғайша шешіле сөйледі,— мен бұлай еттім: битердің ұштарын жіңішке брезентпен қаптап қоямын. Ол комбайнның қабырғаларына сәл тиіп тұрады. Мінеки, көрдің бе? Сонда битер торқалары мен комбайн қабырғасының арасына егін сабағы түспейтін болады.

Ғайша ауа райы жауын-шашынды болғанда да комбайнды өнімді пайдалану үшін машинаның тетіктеріне енгізген өзгерістерін, өзінің іс тәжірибесін түгел айтты. Жас жүзі құлпыра жайнап, құрбысының да үздіктігіне тілектес көңілден туған шынайы сөз оралды тілге. Өз білгенін Хадишадан бүкпеді ол.

— Ойларың қандай әдемі еді,— деді оның сөзіне

сүйсінген Хадиша, — бәрі де білім мен істің тоғысуынан туып жатыр. Өте жақсы, өте! Барлық комбайншылар үйренуі керек. Жақсы тәжірибе — көпке ортақ.

— Жоқ, Хадиша, әлі ерте. Ол айтқандарымның біразын әлі толық меңгергем жоқ. Піспеген жемісті же деп ұсынуға бола ма?

— Жетілмесе, жетілдіреміз. Піспесе, екеулеп пісіреміз. Күннің көзі екі жақтан шығып қыздырса, не жаны шыдаушы еді! — деді Хадиша жадыраңқы жүзбен, — көп алдында сөйлеуге әзірлене бер. Комбайншылардың тәжірибе алмасу кешін өткіземіз. Оның ертең кешке өткізілуін талап етеміз.

— Қалай жылдам! Кімнен талап етесің?

— Сенің ағаңнан, бригадирден. («Сенің ағаңнан» деген сөзді құбылтып айтуын қарашы оның!), — мәселені іле көтеруді жақсы көреді ол. Кешіктірмейді. Біз Ғазизді!.. — Хадиша сәл бөгеліп. — Біз бір-бірімізді жақсы білеміз, — деді жымнып.

— Жақсы білеміз дейсің бе?

Осы сәт Ғайшаның үміт қиялында бір от лып етіп жанып, көңіліне сәулесін түсіріп тұра қалды.

* * *

Күн ашық, жайдары. Сары егін желсіз күнгі теңіздей толқынданады. Комбайын штурвалында тұрған Ғайша бойын ыстық бір қуаныш кернеп, бар төңірекке биіктен шола қарайды, разы болады, күлімдейді. Осы өңір талай жылдар құлазып жатқан жапан дала еді. Сол соны жазықтың бүгін шырайы кіріп құлпырып жатыр. Биылғы көктеммен жарыса келіп, осы өңірді қуатты жаңғырыққа бөлеген мотор үні бір тынбап еді. Көктемде алып тракторлар жүріп өткен ізден енді құлпырып егін өніп тұр. Бітік егін баяу ғана жел лебінен толқи түсіп, бұралаң қағып жайқалады. Бір кезде мойындары иіліп кетіп, Ғайшаны тап қасына қол бұлғап шықырғандай назданады. Қыздың нәзік, сұлу, ұшқыр қиялы егін бетімен қалқып ұшып, қиыр шалғайға, заңғар биікке самғағандай.

Комбайн үшінші жылдамдықпен жүріп келеді. Ғайша екінші учасюктегі өздігінен жүретін комбайнға деңгейлес келіп, қатарласа бергенде, аса қуанып қалады. «С-4-тің» дөңгелек шатырының саясында отырып алып, машинаны жалғыз меңгеріп, желе-жортқыз-

ған Хадишаның өнеріне сүйінеді. Жарыстың қыза түсуі қуантады оны. Жел қағып тотығы молайған қараторы жүзі балбырап, күлімсірейді. Қыз көзінде еңбектен, шаттықтан туған күлкі бар.

— Көгершінге бір сәлем!

Автомобиль сигналымен жарыса шыққан дауысқа Ғайша жалт бұрылып қарады. Амантай екен.

«Бірнеше комбайннан бидай алуға қалай үлгіріп жүр осы жігіт!» Ғайшаға осы ой келіп еді, көңілді шофер оны айтуға мүмкіндік бермеді.

— Тіпті ажарланып кетіпсің ғой өзің! Қасыңа барып, жүзіңе елжірей қарап, аз ғана тұрар ма едім!

«Қойшы қалжыңды» дегісі келді Ғайшаның, Аузынан бөген сөз шықты:

— Жылдам, жылдам! Тура жүр... Ал, бидай жіберем!..

Шофер машина кузовын қызыл бидайға толтырып алып асығыс жөнеле бергенде ғана:

— Тез орал, Амантай! — деп, дауыстады Ғайша.

Осы кез қыз көзіне көзі түсіп кеткен шофер де жүрегі дір еткендей болып, жеңіл күрсініп, машинаны бар екпінімен жүйткіте жөнелді...

1952

ҚҰДАҒИ

Өз баласына бәйек боп отырмайтын ата-ана бола ма? Адуын әйел атанған Қанипа да жалғыз ұлы Рағиттің жолына өзін құрбан етіп жіберуге әзір отырушы еді. Құдайға шүкір, баласы ер жетіп, жігіт санатына қосылды. Бірақ енді анасының арманы да бұрынғыдан ұлғайып, ойы да шұбарта түсті. Желге қақтырмай, күнге күйдірмей бұла ғып өсірген перзентінің мінезі шешесіне тартпай, есейе келе момын әкесіне ұқсап кетіп еді. «Ынжық, былжыр, кісіге ақысын жібереді» деп сөгетін Қанипа күйеуін.

Сол әкеге тартқан бала өз бетімен күн көре алар ма? Жасы болса он сегізге толып қалды. Кәміл жігіт шағы. Отау иесі болатын кезі жетті. Бағына қарай бір жақсы адам кездесе жарайды ғой. Бірақ ата-анасы өздері орайын келтірмесе, жастар теңін таба ма? Тасқа шыққан еліктей секітіп, аяғы біздіген бір дудар бас-

ты алып келсе қайтпекпіз. Маңдайымыздың соры-дағы онда... Жоқ, Рағитімді түзу жолға өзім салармын, оң бағытын өзім ғана нұсқармын...

Қанипаның көкірегіне орнаған соңғы кездегі бар ойы осы болатын. Күндіз-түні көкейінен бір кетпей, жүрегінде ұялап тұрады да қояды. Өзі ақырын-ақырын барлап, жақын маңайға көз қырын сала жүрді. Сөйтіп келіп, өз қонысынан отыз бес шақырым қашық тұратын ауылдағы бір құдандалы жекжаттың бой жетіп қалған қызына көңлі ауды.

— Рағитжан, бүгін саған айтар бір жаңалығым бар,— деп жымыды Қанипа сол күні қызметінен қажыңқырап келген көңілсіз баласына.— Әкең де құп көріп отыр... Бізге бір алданыш керек, қарағым, келін түсіріп, қызығын көрсек дейміз. Әке-шешен ұнатып жүрген бір бала бар, соны өзіңе лайық көреміз... Әлгі Садуақас құданың Биғайша дейтін қызын өзің де білесің ғой... Бүлдіршіндей емес пе?

Шеше сөзін төмен қарап, тұнжырап тыңдаған Рағит үндеген жоқ. Үй іші ала көлеңке. Баласының кескінінде қандай рең білінгенін анық ажырата алмаған анасы Рағиттің үндемегенін «ұялғаны шығар» деп жорыды да ашық, зор үнін бәсеңдетіп:

— Айтайын дегенім осы еді. Құдалардың да көңілі бөтен болмас,— деді.

— Өздеріңіз білесіз ғой... Бірақ қыздың ойы қандай екен? Сіз ұнатқанды ол ұната ма? —деп Рағит бозарған жүзін шешесіне бұрғанда:

— Әкеңе тартқан ынжықтығың-ай осы! Әкесі мен шешесінің ықтиярынсыз қай қыздың күйеуге тигенін көріп ең,— деп Қанипа кейіп қалды.

— Ендеше, өзіңіз біліңіз,— деп күмілжіді Рағит.

Қанипа келесі күні жеңіл, солқылдақ тарантасқа құла жорғаны сәндеп жектіріп, қайынысын көшір етіп алып, құдасының үйіне жүріп кетті. Жол бойы еш жерге аялдаған жоқ. Дамыл алмай төпеп жүріп отырып, құданың үйіне күн батпай, ерте келіп түсті.

Садуақастың қыли көз семіз әйелі Ғайни арбалының өз үйіне қарай бұрылғанын көріп, қақпа алдына да бөгеліп күтіп тұр еді. Қанипа екеуі, бірін-бірі ұзақ жылдар көріспеген адамдай, құшақтасып амандасты. Расында бұл үйге Қанипа тақауда ғана бір қонып кеткен болатын. Екеуі де таң бозарып атқанша әңгіме-дүкен құрып, құмардан әбден шыққан-ды. Қанипа ол

жолы Биғайша жайынан ептеп қана сыр тартқаны болмаса, өз ойын білдірмеген. Қыздың әдептілігі, сыпайыгершілігі өзіне қатты ұнаған болагын. Әдейі соны барлайын деп қонған еді. Көздеген мұратына жетіп қайтқан. Ендігі келген мақсаты — қыздың ата-анасымен сөз байласып, құда түсіп қайту еді.

— Тіпті сағынып қалыппын. Өзіңді көрмесем тұра алмайтын болдым осы күні. Бір жақсы ырымға көрініп жүр ғой деймін, — деп Қанипа құшағын әрең жазды.

— Ләйім солай болсын. Менің де бүгін қуанатын көзім тартып жүр, — деп бір көзін сығырайта жымиды Ғайни.

— Құда қайда, үйде ме?

— Жұмыс кісісі үйде отыратын мезгіл ме, далада... Шөпте.

— Қызың үйде шығар, қолғабыс болады ғой.

— Сол қызы құрғыр да миымды шағып барады, — деп Ғайни күле сөйлеп, қабағын шытты. — Түгеннің қызы дәрігер, түгеннің қызы мұғалім, мен оқи алмадым, оқытпадыңдар деп қыңқылдайды ылғи. Қыз хат таныса, сол жетпей ме?

— Әрине, әрине, — деп басын изеді Қанипа. Осы орайда өз ойының бір ұшығын да көрсетіп қалды. — Жұрттың оқыды деген қызы жүр ғой секеңдеп, әдепсіз шеттерінен, аяқтары көстеңдеп алдыңнан кесіп өтеді... Қыз біткен сенің Биғайшаңдай сызылып тұрмағасын не керек. Осы қызыңды өзім бала етіп алсам ба деп те жүрмін.

Ғайни бұл сөздің төркінін аңдап қалды.

— Я, қызымыз ер жетті. Құдайдың бір бұйырғаны тұрған шығар. Тек ата-анасының ақ тілегі қабыл болғай, — деді ол. Қанипаның ниетін іші сезіп тұрса да, оның әлгі соңғы сөзін «күр әзілі ме екен» деп ойлады.

Осы ойы қаймақ құйылған қою шай үстінде де Ғайнидің көкейінде отырды. Қонаққа үйеме табақ сарала сүр тартылып, Ғайни: «Құдағи, ет алыңыз» деп әлсін-әлі қолқалап отырғанда да сол ой көңіліне орала берді. Қанипа сабыр тұтты. Ас артынан, үйде екеуі оңаша қалған бір сәтінде ғана ол сыр тиегін ептеп ағытты.

— Құдағи, бері отыршы, — деп Ғайниға қарай өзі сырғыды. — Бұл сапар жай қыдырып келген жоқпын. «Құда мың жылдық» деген ғой бұрынғылар, онысы рас. Сенің күйеуің мен менің күйеуімнің бабалары бір-бірімен сыйлас құда болған екен, — деп, әңгімені әрі-

ден қозғады.— Содан бері кейінгі немере-шөбересі — бір-бірімізді «құда, құдағи» дейміз. Ата жолы — айнымас дәстүр. Екеуміздің де ержеткен баламыз бар екен, ақ тілекті анамыз... сүйек жаңғырта келдім.

Ғайни бұл ұсынысты ішінен құп алса да, бірден көне кетуді өз басына лайық көрмей, сырғақси сөйледі.

— Е, қайдам, Биғайшаның ойы қандай екенін... Өз жөнін өзі біледі ғой,— деді де, «сөзімді қызым естіп қалмады ма» деген оймен, көтеріле беріп, ашық есіктен ауыз үйге көз салды.

— Жарқыным-ау, мұның қайдан шыққан сөз! «Мен анау жігітке тиемін» деп, әке-шешесіне қай қазақтың қызы батып айтушы еді. Осы өзіңді Садуақасқа ата-анаң ұзатқанда, күйеуіңнің түр-түсін келін боп түскен алғашқы түнде бір-ақ көрдім дейтінің қайда? Қырық жыл отастың, шырқың бұзылды ма? Ата-ана қосқан жұп осындай болады,— деп Қанипа бір тамсанып алды да,— әлде менің баламды қызыңа тең көрмейсің бе? — деп көңілі қалған адамдай пішін көрсетті.

— Құдағи-ау, бұ не дегенің! Сіздің баланы кемітер жөнім жоқ. Сізден туған бала жаман бола ма,— деп Ғайнидің беті бері бұрылғанда Қанипа да шырайын өзгертіп, көңілдене бастады.

Ол өз үйінің дәулетін, ішер ас, киер киім дегеннің ағыл-тегіл екенін мақтан қылды. Дені сау, дырдай жігіт болса да жұмыстың ауырына қарай баспайтын Рағиттің колхоз бухгалтериясындағы кассирлік қызметіне де өз көңілі әбден хош екен.

— Колхоздың мың-миллион сом ақшасын бір өзі есептейді. Ылғи ақ құйрық жүз сомды шытырлатып санап отырғаны. Шарт-шұрт еткізіп шот қаққаны қандай! Өзім қайран қаламын,— деп Қанипа бұл тұста көзін шала жұмып, қолымен кеудесін басқанда, Ғайни да таңырқап:

— Япыр-ай, қалай шатасып кетпейді десейші, шотты сарт-сұрт қағуға да едәуір бас керек қой,— деп тамсанды.

Сырттан үй иесінің тықыры білінді.

— Ендігі сөз құданың өзімен болсын,— деп толық денелі Қанипа торғын көйлегінің жайылып кеткен етегін қымтай түсіп, төрге таман сырылып отырды.

Өзінің молда әкесінің дәстүрін ұстап, құдай жолына жылда бір ақ бас қой құрбан шалатын Садуақас, қыз атаулының күйеуді өздері таңдап тұрмысқа шығу-

ына жаны қарсы еді. Өз қызына дәулетті біреудің құда түсе келуін күнде күтіп жүретін-ді. Қанипа сөзі сол кеңілінен шықты. Қыз әкесі тез көнді.

Қанипа өз келінін қай күні түсіретінін құда-құдағиымен осы сапар біржола келісіп қайтты. Жасы енді ғана он жетіге іліккен сорлы Биғайша мұның бірін де білген жоқ, сезген жоқ.

* * *

Осыдан екі апта өткен соң Биғайша, дауыл шайқағанда биік ағаш басындағы ұядан шырылдап құлап кеткен, топшысы бекімеген бала құстай зар шегіп, көрісіп жылап, өзіне жат көрінген суық бір ортаға келін боп түсті. Бұл тағдырға көнбеске әуелгі кезде әлсіз қарсылық та жасап бағып еді, бірақ туған шеше жеки ұрсып бұқтырып тастаған. Әрі алдап-сулап басын шырғалай берген. «Рағит жігіттің төресі, сөзі қандай, ісі қандай оның, бақытың ашылады» деп, Ғайни қызының құлағына құйды да отырды. Батылсыз, ұялшақ Биғайша оңашада шешесіне ғана естіретін күңкілін осыдан кейін біржола қойды да, қалың бір ой тұманына қамалды. Рағиттің тек есімін естігені болмаса, тілдесіп сырласқан құрбысы емес-ті. «Расында, жігіттің төресі ме екен ол» деп ойлады Биғайша. «Өзінің дидарын бір көрсем екен» деп ішінен тіледі де, осы ойына өзі өзінен қысылып, ду ете қалған бетін жұмсақ алақанымен жасырып еді.

Қанипа құда түсіп қайтқан соң үш-төрт күннен кейін, Рағит қасына бір қу жақ, сөзшең жолдасын ертіп, қалыңдақты көруге келген болатын. Тілдесермін деп дәмеленді Биғайша. Үйде Рағит екеуі оңаша қалған бір сәтте онымен сөйлесуді соншалық күтіп еді. Сүлесөк жігіт құр қозғалақтап кипақтады да, қалыңдыққа жалғыз ауыз сөз қатудың орайын таба алмаған.

Бұлар аттанып кеткенде Биғайша: «Бет-әлпетіне қарағанда жақсы адам болар. Бірақ өзі жасқаншақ па, қалай?» деп ауыр ойға шомып қалып еді. «Қалыңдықтың өзі ынжық па, жуас па — түсінбедім» деп ойлап, Рағит үйіне мұңайып қайтқан-ды.

«Жоқ, Биғайша ынжық емес, ұялшақ екен. Әкешесінің алдында тіпті даусын естірте сөйлеуге ұялып шәлісімен бетін бүркей береді... Сонша қымсынатыны

несі?» деп ойлады Рағит, қалыңдығын алған соң бір ай шамасы өткен кезде.

«Келін боп түскелі бір жарқылдап күле алмадым. Қайны енемнен жалғыз ауыз жылы сөз естігем жоқ... Алдағы күнім қандай болар» деп қамыға ойлады Биғайша.

Қараңғы үйде күйеуімен екеуі жарыса ойланып жатып, енді ғана көздері іліне беріп еді:

— Биғайша-ай, жұмыстан атаң келді білем... есік аш,— деп дауыстады ауыз үйде жатқан Қанипа.

Келін шошып оянды.

— Бар, есік аш,— деді күйеуі.

Биғайша шапшаң тұрып, шәлісін бүркене салып, аяғын ұшынан басып барып есік ашты.

— Тез шай қойып жібере ғой. Анау шошала іргесінде жатқан дөңбекті жаңқала, самауыр жылдам қайнайды,— деді Қанипа келінге бұйыра да, үйрете де сөйлеп.

— Сол шайдың керегі жоқ, аш емеспін... Түн ішінде әуреге түсіп қайтесің, қарағым,— деп атасы Биғайшаға жаны аши сөйлеп еді:

— Ештеңе жоқ, қайнатсын шайды! Ішіп жат тамағыңды! — деп Қанипа жыланша ықырып, жастықтан басын көтеріп алды.

Рағиттің әкесі көп сөзі жоқ жуас адам болатын. Қанипа бұрқылдап жатқанда ештеме демейтін. Ішген тынып, өз шаруасын үнсіз ғана атқарып жүре беруші еді. Ол осы Биғайшаны аяды, жаны ашыды, бірақ үндемеді. Қанипаның ызғар шашқан сөзінен қашты, үй ішінде жанжал, ылаң болмауын тіледі. Өзге лажы бар ма?..

Биғайша атасына шай құйып беріп отырғанда енесі мен күйеуі екі жақта, тойған мысықтай пырылдап, тәтті ұйқыға кірген еді.

Таң алдында Биғайша тағы да шошып оянды:

— Әй, Биғайша, тұр, терезенің қақпағын аш,— деген Қанипа әмірі тағы саңқ етті.

Жастықтан басын шапшаң көтеріп алған Биғайша сытырлап жауған жаңбырдың тысырын естіп, күйеуін оятты.

— Жаңбыр жауып тұр екен. Терезенің қақпағын сен ашып келе қойшы, Рағит,— деп жасқана сыбырлады.

— Өзі жатып, байына тұр деуін қарашы! Сені үсік

ала ма, бар, өзің аш! — деді жекіп, оның күбірін естіп қалған енесі.

Орнынан тұра берген Рағит шешесінің қатқыл дауысын естіді де, төсегіне қайта бұғып жата қалды.

— Күйеуіңнің атын атауды кімнен үйрендің, мұндар! Күйеуің періштемен аттас емес пе? Өй, садаға кет Рағиттің атынан! — деп, Қанипа далаға көйлекшең шығып бара жатқан Биғайшаның жер-жебіріне жетіп ұрсып жіберді.

Жаңбыр құйып тұр еді. Биғайшаның көзінен ытқып шыққан ыстық жасты мұздай тамшылар шайып кетті.

* * *

Биғайша осы үйге келін боп түскен күннің ертеңінде Қанипа Рағитпен оңаша сөйлесіп отырып, баласына «әйеліңе қатал қара, бұқтырып отыр, әйтпесе басыңа шығып алады» деп қатаң ескерткен-ді. Қайны ене жас келінге де оңашада:

— Осы үйдің келіні екенінді ұмытпа! Әр сөзіңе, аяқ басқаныңа сын тағылады. Шошаңдамай, жарқылдамай, сызылып жүр,— деп қатал жөн-жосық айтқан.

Биғайша қайын енесінен жасқанып, аяғын ұшынан басып, үй ішінде қаймығып жүретін болды. Үйге кірсе де, шықса да, отырса да, тұрса да әлденеден қысылатындай. Бұл қай жағына бұрылса да Қанипаның алайған көзі жас келінді аңдып, бағып тұрған сияқтанады. Осы үйде жылы ұшырайтын бір нәрсе болсайшы! Бәрі де суық, бәрі де сұсты.

Тәрдегі шар айна да безеріп, жас келін жанарын салса, мұздай қарып тітіркентеді. «Не күйге түстім, қай тағдырға тап болдым?» деп Биғайша мұңая ойлап, жасырын жылайды. Мынау үй нұр төкпей, нәр бермей ерте солдырып барады.

— Қара басыңа көріңгір, қаралы болғандай тұнжырайсың да отырасың ылғи. Жұмысың бір өнбейтін неткен нокайсың! — деп, бір күні Қанипа жас келінге «шайды тез құя қоймадың» деп жазықсыз ұрысты.

Содан былай қайын ененің келінге ұрсып-зекуі үдей берді. Әуелгі кезде оңашада сөгуші еді, енді жұрт көзінше тепсінуді шығарды.

Кейде Рағит пен Биғайша екеуін қосақтап ұрсалды. «Бекер-ақ үйленген екенмін, өзімнің де, Биғайшаның да басын шатаққа салдым-ау!» деп Рағит бұл сәтте қатты қапаланып, көзі жасаурап, әйеліне мұңая қарайды.

«Тағы да не жаздым, жаным-ау, нем жақпады?» деп жас келін ішінен тынып қиналады.

...Төрт ай осындай бір ауыр азаппен өтті. Биғайша оңашада бұрынғыдай мұңайып жыламайды. Бір түрлі тұйық күйге түскен. Ғайни қонаққа келіп жатқанда қызынан: «Қарағым, неге үндемейсің, өңің неге сынық?» — деп жасырын сұрап еді, Биғайша тіс жарып, сыр ашқан жоқ. Шешесі аттанарда да ләм демеді. «Қыз бала — қонақ деген сол... Бөтен жерге кеткен соң жат бауыр болып қалыпты. Қайтеміз, тағдырдың жазуына кенеміз-дағы» деп ойлады Ғайни.

Ол осы оймен аттанып кетті. Биғайшаның үндемей қалуында бір сыр бар еді. Суық орта жас келіннің нәзік жанын ызғарымен қарыды, бірақ біржола солдырып тастауға күші жетпеді. Нәзік жүрек талай шошыды да, сескенді де, бірақ ыстық темірді суық суға суарғандай шыңдала берді. Бір кезде дәрменсіз Биғайшаны егілтіп жылатқан тағдыр, енді оны қатуландырып, айнымас-тай бір жолға бұрғандай. Өмір адамды үйретеді, шыңдайды ғой.

Ғайни келіп кеткеннен соң үш күннен кейін, оның қадірлі құдағиы Қанипанын үйінде күтпеген бір оқиға болды. Рағит түскі асын ішуге үйге келсе, Биғайша көйлек-көншегін шәлісіне түйіп, бір жаққа асығып кеткелі жатыр екен, Қанипа екі білегін сыбанып алып, жерді түйгіштеп, байбалам салып отыр. Рағит есіктен кіре бергенде:

— Әйелді басындырма деп айтпадым ба сен ынжыққа! Әкең құсаған былжырақ! Мына мұндарың кеткелі жатыр,— деп баласына дүрсе қоя берді.

Рағит төбесіне жай түскендей тілі байланып, босағада мелшиіп тұрып қалды да, бір мезгілде есін жиып:

— Әй, сен қайда кеткелі жатырсың? Таста мыналардың. Мен сені жібермеймін! — деді тістеніп.

Биғайша қолындағы түйіншегін Рағиттің аяғына лақтырып тастады да, есікке бір түрлі сұсты беттеді. Рағит еріксіз шегінді.

— Кеше келген шешесі бұзып кетті мұны... Қайда барасың, қу мұндар, қайт кейін! Жіберме деймін анау әйелінді! — деп бажылдады Қанипа.

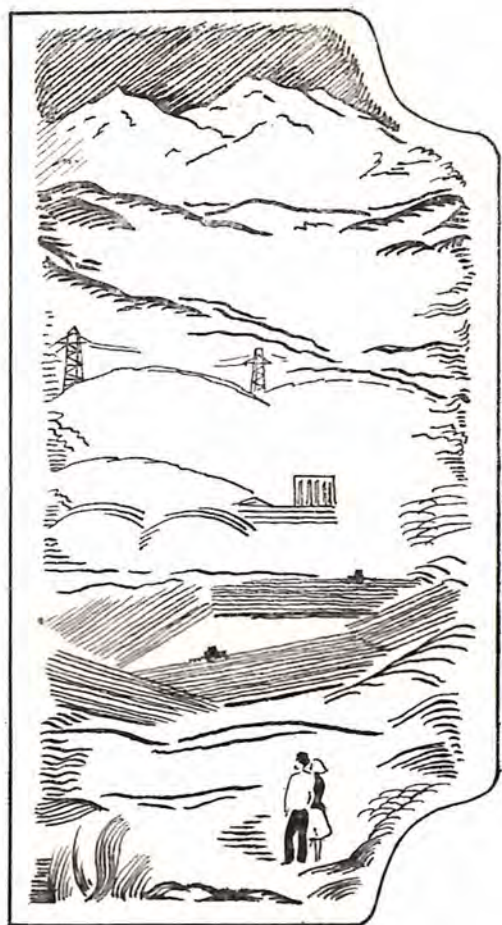
Биғайша босағадан бұрыла қарады да:

— Шешем азғырған жоқ, өзім кетіп барамын. Құтыламын тамұқтан,— деді тайсалмай. Өмірде жасы үлкенмен түс шайысып көрмеген балауса жас, осынша

қатал жауаптың аузына қалай түскенін өзі де аңғарған жоқ.

— Масқара-ай, бетім-ай, дырдай жігітті әйелі тастап кетіпті деген атаққа қалдырдың-ау. Неге тұрсың, жоғал көзімнен! Анауыңмен бірге кет! — деп баласына кіжінген Қанипа бажылдап қала берді.

Биғайша құлағын басқан бойы қорадан жүгіріп шықты...

ПОВЕСТЕР

БЕЛГІЛЕР, ІЗДЕР

Бір ауылда туып-өскен, бірге оқыған аяулы досым Айқын Нұрқатовқа ескерткіш.

А в т о р.

Екеуміз кеңесіп отырмыз...

— Біз әдетте өзіміз күнде көріп жүрген, көзімізге әбден қанық болған затқа таңдана бермейміз ғой, таңырқаймыз. Айталық, сенің туған мекенің табиғаттың оң бір сұлу жеріне орналасқан екен делік. Жаздың өсем айы болсын; ертемен тұрып, далаға шықтың... Үйдің дәл іргесінен сылдырап бұлақ ағып жатады; қарсы алдыңнан көкпеңбек тау көрінеді; оның етек жағында жалтырап жатқан қамысты көл бар; оң жағыңа қарасаң да, сол жағыңа бұрылсаң да сыңсыған қалың ағаш. Бәрі де сұлу. Ал, сен таңданбайсың осыларға. Өйткені сен бұларды күнде көресің, бәрі де саған дағдылы, үйреншікті заттар. Ал егер бір жаққа сапар шегіп қайтсаң, сол ұзақ жолдан оралып келе жатқан шағыңда әлгі үйреншікті заттардың бәріне де өте қуанып, қатты қызығып қарайсың, көз алмайсың, жүрегің бір түрлі елжірейді, көңілің толқиды.

— Бұл рас, бәріміздің де басымызда осындай күй болады.

— Бұрын өзің келмеген, көрмеген бір аймаққа барғаныңда, ол жердің де әсем табиғатына қызығып қарайсың, бірақ жүрегің әлгідей елжірмейді, табиғаттың сұлу жаратқан затына тек таңырқап қана қарайсың, құр тамашалайсың.

— Қасына жақын барып, тынысын тыңдай білсең, табиғат жаратқан заттың бәрі де сыр шертпей ме кісіге?

— Шертері анық. Бірақ өзіңнің кір жуып, кіндік кескен жеріңнің табиғаты шертер сырда көңіліңді мың бұралтып толқытар саз бар-ау. Өйткені бұ табиғат — сенің алғаш таныған дүниең. Бірінші ұстазың іспетті; сен жаратылыстың сырын да әуелі содан үйрендің,

өмірдің алуан-алуан сырына да ең алғаш сол дүние құшағында түсіне бастадың. Туып-өскен жеріңнің табиғаты саған сәби кезіңнен сырлас қой, оның үнемі ыстық тартып тұратыны да, сағынып көрген сайын жүрегінді елжіретіп жіберетіні де, міне, сондықтан.

— Осыны жазғым келер еді...

— Жазу керек.

— Бірақ бұл шығармада, әдеттегідей, басынан аяғына дейін тартылған бір ғана ұзын желісі бар оқиға болмауы ықтимал. Мұнда суреттелетін адамдар да, дағдыдағы әңгіме-повестердегідей, шығарманың өн бойында көрінбей, сахнаға тиісті жерінде ғана шығып, сосын қалып қоя беруі мүмкін. Әрине, мұның бәрі де шығарманың өрбу ыңғайына қарай болады.

— Бірақ соның бәрі де негізгі бір ойдың желісі бойына тартылуға тиісті ғой.

— Әрине...

БІЗДІҢ АУЫЛ

Біздің ауылға барғысы келген жолаушы Көкшетау шаһарынан шыққан бойда тура оңтүстік-батысқа қарай тартар еді; жалтырап жатқан түп-түзу асфальт жол бар.

Жол әуелі, Көкшетау қаласының етегіне орнаған «Бұқа» тауының ық жағымен өтеді. Бұл тау Алатаудай заңғар биік тау емес; төбесіне бұлт оралған асқар шоқылары, найзадай шаншыла біткен сүйір шыңдары жоқ мұның. Етегінде сыңсып тұрған, иығына асыла біткен қалың жыныс орманы да жоқ. Тек күнгей беткейінде, сай-сайына жабыса, тырмыса өскен, селдір, мықыр ағаштар ғана көзге түседі. Таудың бітімі атына лайық; шошақ шың-құздарын жасырып, төбесін көрсетпей, мойнын ішіне тығып, бүк түсіп бұғып жатқандай. Тас жолмен зулап ағып келе жатқан машина ішінде отырып, жолаушы осы тауға бір түрлі қызығып, таңданып қарар еді. Таудың әлдекімнен жасырынғысы келгендей бұғып қана жатқан мына қалпына, өзгеше бітіміне таңырқар еді.

Осы тауға байланысты Көкшетау елі айтатын бір аңыз бар. Табиғат тәңірісі бүкіл тауды қапқа салып, жер бетіне үлестіруге арқалап ап шыққан екен дейді. Халыққа арман іздеп жиһан кезген Асан қайғы қаптың түбін тесіп жіберіп, тауларды жерге сауылдатып

түсіре беріпті; ең ақырында елеусіздеу етіп осы «Бұқпаны» түсіріп, оның сайының арасына өзі де бұғып, жасырынып қалыпты. Сол себепті бұл тау «Бұқпа» аталған делінеді. Осы аңыз кейде Алдар Көсе мен Қожанасырдың есімдеріне байланысты да айтылады.

«Бұқпаның» тұсынан өтіп бара жатқанда осы аңыз есіңе ылғи түседі. Таудың бұғып жатқан түріне қарап, ақырын ғана жымиып күлесің. Халықтың бір кездегі сәби ойы тудырған аңыз көңіліңді тербетіп әкетеді. Осы аңыздан сол жұрттың туып-өскен жеріне деген махаббатын сезесің. Халқына арман аңсаған Асан қайғыны төңірінің қатал көзінен тасалап қалған тау ғой бұл! Адамға пана, қорған бола алған тау!..

Тас жол «Бұқпаның» ық жағымен созылып келеді де, оңға қарай сәл шалқая бұрылады. Енді алдың тақтайдай жазық; жолда көлденең сұлап жатқан адыр-белестер, қырқалар жоқ, оқыс жалт беретін бұрылыстар да жоқ; жан-жағың, бүкіл төңірек көзге түгел түседі. Жолдың екі жағы да теп-тегіс кең өңір, тұтас егіндік алаптар. Әріректен, әр тұстан оқшау-оқшау жаралған шағын шошақ таулар көрінеді; созылып шұбалып жатқан сілемдері жоқ, аумағы шағын ғана, бойлары аласа ғана, бірақ, төбелері сүп-сүйір боп біткен әдемі таулар. Кейбіреуінің етегінен ұшар басына дейін жасыл жапырақты қарағай өскен, сондықтан болар, алыстан қарағанда, қыста да, жазда да бір түрмен қарауытып тұрады. Ал кейбіреуінің төбесі жалаңаш; жазда бұлардың түсі аспан реңденіп көгілдір тартып, қыста аппақ боп көрінеді.

Көкшетау мен біздің ауылдың арасы — жүз алпыс шақырым; бұл екі ара құлазыған дала емес, жол бойында бірнеше деревня бар. Кейбіреуі жолдың нақ үстінде, тас жол қақ жарып өтеді. Енді біреулері жолдан сәл ғана бұрыстау тұрады; бұрынғы ескі жол бұлардың да үстімен өтетін-ді, ал қазіргі тас жол, олай-бұлай бұлғақтамай, тіп-тіке тартып кеткен; екі жағындағы сәл бұрыстау қалған мекендерге қарай шығатын қысқа-қысқа бұтақтары бар.

Қаладан қырық шақырымдай ұзаған шамада алдыңыздан шоқ-шоқ ағаштар ұшыраса бастайды; алып тұрған аумағы кейде аздау, кейде молдау боп кездеседі. Көбінесе ойпаңдау, өзекті жерлерде өніп-өсіп тұрған ағаштар, бір өңкей ақ балтыр қайыңдар. Әсіресе

жаздыгүні, жапырақтары төгіліп тұрған шағында, далаға ерекше сән бітіріп жібереді.

Бір-біріне іргесі жақын шоқ-шоқ ағаштар қанаттасып созылып кете береді. Қазақстанның оңтүстік аймағынан шығып, бұл жаққа тұңғыш келе жатқан жолаушы, әр шоқ көрінген сайын, бұл жерде бір қоныс бар екен деп, дәмеленіп қап отырар еді. Өйткені оңтүстік жерінде адыр-қыраттар, жал-жал жоталар, өзек-сайлар қаншама көп болғанымен, бәрі де жалаңаш; даласында үйір-үйір боп біткен шоқтары жоқ. Ал шоқ ағаш көрінсе, о жерде бір қоныстың бары анық; бұ жақта әр үйдің терезесінің алдына, көше бойларына егілген жиі ағаштар, талдар тұтасып, бір шоқ боп, көзге алыстан кәдуілгі орман секілденіп көрінеді.

— Анау көрінген шоқтың аты не? — деп сұрар еді, бұл жақпен тұңғыш жол шегіп келе жатқан біздің ауылдың қазағы.

Оңтүстіктің тұрғыны бұл сауалға жымыып қана күлер еді. Мысқыл еткені емес, қызық көргені.

Енді міне, ол-дағы біздің ауылдың жолымен тұңғыш рет келе жатсын.

— Анау көрінген қай ауыл? — деп, бір шоқты қолымен нұсқап, ол да сұрау берер еді. Сонда бұл сауалға менің жерлесім де жымыып қана күлер еді. Мұның да мысқыл еткені емес, қызық көргені.

Біздің ауылға қарай тартылған тас жол осы шоқтардың кейбірін жанай, кейбірін жарып өтеді. Бәрі де таныс маған. Тұсынан өтіп бара жатқанда, ақ қайыңдар шашақты бастарын иіп, олар да сені танығандай шырай білдіріп, сәлем етіп қалады. Көңіліңде бір түрлі тербеліс туып, қуанып, елжіреп қарайсың. Дәл осы жерде болған бір оқиғалар сол мезетте еске түсіп, көзіңе елестеп өтеді. Қатты толқып қаласың...

1943 жылдың қысы еді. Қаңтар іші. Күн боран. Төңірек күңгірттеніп, кеш жақындай бастаған мезгіл-ді. Дара-дара ат жегілген он бес көлік бірінің соңынан бірі ақырын ғана ілбіп келеді. Жел қарды ысырып қуалап, қисалаңдаған жаман жолдың үстіне көлденең-көлденең жал тұрғызып тастаған. Жолдың кейбір ойпаңдау тұстарына иірілген қар тіпті қалың, аттар омбылап, шаналарды зорға сүйреп өткізеді; бұл кезде жолаушы да шана үстінде отыра алмайды, жерге түсе қалып, шанағы жақтауынан итеріп, жәрдемдесіп жібереді.

Ол шанаға қатарласып көбінесе жаяу жүріп отырады. Мұның үш түрлі себебі бар: әрі титықтап келе жатқан атты аяйды; әрі өзінің денесі тоңазыған соң, жаяу жүріп, бой жылытып алғысы келеді; әрі ол бір шана емес, үш шананы қадағалап отыруға керек, ойғкені кісі жетіспегендіктен, әр үш шанаға бір не тағайындалған болатын.

Қазіргі он бес көліктің иесі бес адам; біреуі — шал, екеуі — әйел, екеуі — бала. Баланың бірі — менмін. Біз Кокшетау қаласына астық тартып келе жатырмыз. Колхоздың майданға жөнелтетін астығы. Осы астықты темір жол станциясының қасындағы биік, үлкен элеваторға апарып өткіземіз.

Мен бұл элеваторға өткен жолы да астық алып келгенмін. О сапар жолда еш мекнат көргеміз жоқ-ты, біз ауылдан аттанып шыққан күннен бастап, астықты қалға аман-есен жеткізіп, элеваторға өткізіп, үйімізге қайта оралып келгенше, күн райы бір қалпынан айнымай, үнемі ашық боп тұрған-ды. Бұл сапар сонша қызық көрініп, екінші ретте бригадирдің: «суыққа ұрынып қаларсың, орныңа ересек кісі жіберейін дегеніне көнбей, «мықтылығымды» дәлелдеп, өзім тіленіп аттанғанмын.

Біз ауылдан таң саз бере жөнеліп ек, аспан ашық, жалтаң болатын, биікте жымыңдап тұрған жұлдыздар анық көрінген. Сәске кезінде сол жақ бүйірімізден ығырықтап жел білінді, ептеп сырма жүре бастады. Ал түс ауа жел күшейіңкіреп, күннің көзін бұлт бүркеп, боран тұрды. Біз бұл шақта ауылдан қыруар ұзап, Володаровка селосына таялып қалғанбыз-ды. Осы селоға жетіп қонбақпыз. Бірақ боранның қырсығынан шанаға қар кептеліп, жүк ауырлап, жүрісіміз маңдымай келеді.

Селоға бір шақырымдай қалғанда, жол екі шоқтың арасынан өтетін еді. Селдір ағашты таныс шоқтың қарасы көрінгенде қуанып кеттім: «Жеттік Володаровкаға!» — деп дауыстап та жібердім.

Бірақ асығыстық жасаған екенмін. Екі шоқтың арасынан өтетін жолды боран бітеп тастапты. Мен алдыңғы шанада едім. Шана кеп қалың қарға кептелгенде, шаршаған ат шананы жұлып сүйреп әкете алмай, басқа ұрғандай тұрды да қалды. Делбені қағып, құнтымды үйіріп, сауырдан осып жібердім. Ат ышқынып, шананы алға қатты жұлқыды. Оң жақтағы жетектің

түпкі жібі морт етіп үзіліп кетті. Екінші жетек қайырылып, сытырлап ортасынан сынды. Бәрі де, қас-қаққанша болды, атты тыртырлап тоқтатқанымша бітті шаруа.

Бәрімізге бас-көз боп, ең артқы шанада келе жатқан шал, сынған жетекті көргенде басын шайқады, бірақ кейіп ренжіген жоқ.

— Менің шанамның алдыңғы жағында балта жатыр еді. Бар, тез әкеле ғой, — деді жұмсақ үнмен ғана.

Ол шоқ ағаштың ішіне кіріп, бір жіңішке қызыл қайыңды кесіп әкеліп, бұтақтарын бұтап, сыптығырлап, шанама жаңа жетек орнатып берді.

Шалмен екеуміз шананы жөндеп жатқанда өңге үш серігіміз де қол қусырып қарап тұрған жоқ, асыға қимылдап, жолдың омбы қарын аршыды.

Біз қайыра қозғалғанда малтықпай жүріп кеттік.... Әлгі екі шоқтың атын білмейтін ек, кейін оған өзіміз «Жетек сынған» деп ат қойып алдық.

Біздің қазақ жерге-суға, тауға-тасқа ат қоюға шебер ғой және де, көп қиналмай-ақ, солардың түрі-түсіне, бедеріне қарайды да қоя салады. Алатау, Қаратау, Шұбартау, Көкшетау деп, Ақсу, Көксу, Сарысу, Қарасу деп, Ұзынағаш, Қызылағаш, Сарыағаш деп, осылайша атай береді. Ал енді бірталай атаулар, жаңағы біздің «Жетек сынған» деп ат тағып кеткеніміз секілді, сол жердің өзінде болған бір оқиғаға байланысты қойылады. Мәселен біздің ауылдың аймағында «Көш-өткен», «Көкбиеөлген», «Итқырылған», «Күйгенкөл», «Төбелесшоқ» деген секілді жер, көл, шоқ аттары болып жатыр.

Бір қызығы осы алуандас атауларды байтақ Қазақстанның бар жерінен де ұшыратасыз. Оған қайран қалмаңыз, егер байыппен зер салсаңыз, сол аттардың жеңіл-желпі қойыла салмағанын ұғасыз; біреуі өзінің бойындағы төл қасиетін танытып, соны паш етіп тұрады, біреуі сізге өз іргесінде бұрын бір оқиға өткенін ұқтырып, иә ерліктің, иә қайғылы халдың, немесе басқа бір күйдің сырын шертпек. Сонда сіз: «Уа, мына аттың өзі дұрыс қойылған екен-ау!» деп, разы да боласыз.

Ал сіз де, біз де наразы болар бір жай бар; бұл — кісі аттарын қоюға байланысты. Жер-судың түрі-түсіне, бедеріне қарап ат таға салатын дағдысын, жаңа туған нәрестеге ат қоярда да қолданатын бір ғадеті

бар біздің қазақтың. Жас баланың есімін оның өңіне сәйкестіріп: Ақбала, Сарыбала, Қарабала, тіпті Жампабала деп те, сәбидің туған жерінің атына үйлестіріп: Орал, Сырымбет, Талғар, Тарбағатай деп те, нәрестенің туған кезіндегі жағдайға байланыстырып: Талас, Майдан, Жеңіс, Бейбіт деп те қоя береді. Қазекейде саяси термин сөздердің өзін де балаға атқып таға салады. Колхозбек, Совхозбек, Совет, Кеңес, Социал деген есімдер біздің қазақта толып жатыр.

Осы бір ғадет жақсы емес. Адамның есімі әрі мағналы, әрі әдемі болуға керек. Сәби кейін есейіп ер жеткенде өз есімінен өзі ұялып жүрер болмасын. Ата-ана баласына ат қойғанда соны тереңірек ойлағаны ләзім.

«Жетек сынған» деп аталған шоқтың тұсынан өтіп барып жатып, оған бұл атаудың берілуіне себеп болған оқиғаны еске түсіргенде, міне, осы бір жайларға да ой бөлініп кетуші еді.

Біздің ауылға қарай тартылған тас жол қақ жарып өтетін қоныстардың үлкені — Володаровка селосы. Бұл — Айыртау ауданының орталығы. Володаровка мен Көкшетаудың арасы тоқсан шақырым. Володаровкадан оңтүстік-батысқа қарай отыз шақырым жүргеннен кейін, бұл ауданның шекарасынан өтіп, Рузаев ауданының жеріне ілігесіз.

Осы тұста тура алдыңыздан әдемі ақ үйлерінің қабырғалары қылаңдап, бір село көрінеді. Бұл — Андреевка селосы.

Селоның дәл шетіне таяла бергенде, жол екі айырылады да, бір тармағы солға, бір тармағы оңға бұрылады. Біздің ауылға бет алған жолаушы оңға қарай бұрылған жолға түседі. Қарсы алдында көгеріп, етегінен ұшар басына дейін қалың ағаш өскен аласалау тау тұрады. Бұл — Салпық тауы. Салпықтың арғы жақ іргесінде, дөп-дөңгелек айна көлдің қасында біздің ауыл бар.

Жол бойы көріп келе жатқан шоқ-шоқ ағаштарымыз енді бұл тұста іргелері жымдасып, тұтасып, қоюлана бастайды. Салпықтың төбесіне өрмелеп шығып кеткен қалың ағаштың етегі жайылып, қыруар алапты алып жатады; бір өңірі күнбатысқа қарай созыла тартылған. Ол осылай ұзарып созыла береді де, біраз жерге барған соң, тағы да үйір-үйір боп бөлініп, іргелерін

бір-бірінен сәл ғана қашықтатып, шоқ-шоқ ағашқа айналады. Біздің ауыл сол шоқтардың арасында.

Алысқа ұзап шықпаған бала кезімізде осы селдір шоқтардың бәрі де бізге қара ормандай көрінетін; біздің ойымызша бұларды даланың небір ғаламат тағылары мекендейді, олар күндіз бұғып жатады да, түнде жортады, шоқ-шоқты кезіп шарлап жүреді. Сондықтан түнде бұл шоқтарға бару өте қатерлі. Күндіз барғанда да абайлап жүру керек. Тал түбінде бұғып жатқан бір қасқыр арс етіп ала түссе, біткені шаруаңның. Бізді үлкендер де қорқытып қоятын, бәріне де илана беретінбіз.

Біз шоқ арасынан жидек, бүлдірген теруге топтасып баратынбыз. Бірақ қып-қызыл боп жайнап тұрған бүлдіргенді көргенде, қауып-қатердің бәрін де ұмытып, бірімізді біріміз қасымызға дауыстап шақырып, тауықтың балапандарынша шүпірлесіп қалатың ек. Қолымызда кішкентай ғана бір-бір тобатайымыз болады; тұнып тұрған бүлдіргенді саусақтарымыздың ұшымен шөкіп алып, әуелі ауызға асап жібереміз де, екінші рет шөкіп алып, мұны ыдысымызға саламыз. Ө деген бетте ғана өстеміз; сосын қашан өзіміз жеміске сықиып тойып алғанша тобатайлар естен шығады.

Дегенмен ыдысымызды толтырмай қайтпайтынбыз. Бірақ үйге жеткенше тобатайлар ортайып қала беруші еді. Ыдыстағы мөлдіреген қып-қызыл бүлдірген көзінді қызықтырып, тамсантады да, қолыңмен бет жағынан аздап қана іліп алып, ауызға қағып жібересің. Бүлдіргенге көзің де қайта-қайта түсе береді, жіңішке тобатай ішіне қолың да қайта-қайта сұңгиді. Сөйтіп келе жатып, ыдыстағы жемістің азайғанын аңғармай да қаласың...

Біздің ауылдың үш жағында үш көл бар. Үлкенкөл, Кішкенекөл, Шұқыркөл деп аталатын, осы үш шалқардың аралығына орнаған ауыл, алыстан қарағанда, жолаушының көзіне арал секілденіп те елестейді. Бұл қамысты көлдер— жазда қалың құстың мекені. Балақты тізеден асыра түріп алып, суды кешіп, қамыстың арасынан жұмыртқа іздеп, бала кезімізде талай шарлаған ек. Көлге біздер жақындай бергенімізде, алдымыздан шырыл қағып, ең әуелі қызғыштар ұшып шығатын еді. Кез келген имек тұмсықтыдан жәбір көретін, жауынан қашып та құтыла алмайтын, жасырына да білмейтін бұл бейшара құс төбеңде айна-

ла ұшып, құр шырылдай береді; ұямды бұзғалы келе жатыр деп ойлайды сені.

Қызғыш ұяны көлдің жағасына, құрғақ жерге салады. Ұясы — кішкентай ғана шұқыр; беті ашық жатиды; маңайы тақыр; ұяға пана, қалқан боларлық ештеме жоқ. Жұмыртқасының түсі шұбар болады, ұлкендігі торғайдың жұмыртқасындай ғана. Біз қызғыштың ұясына тимейтінбіз, оның тек бәйә-шәйә боп, төбемізден шырылдап айналып ұшқанын ғана қызық көретінбіз.

Біздің іздейтініміз — қаздың жұмыртқасы. Қаз ұяны қамыстың арасына, су ішіне салады. Былтырғы өлі қамысты дөңгелетіп үйеді де, үстіне құрғақ құрақ төсеп, ұя жасайды. Суға жүзіп шығарында, жеміне барарында жұмыртқасының бетін бүркеп жауып кетіп отырады. Қаздар жайылғанда, ұшқанда топталып, тілсіз жүретін құс болса да, ұяларын бір-бірінен аулақ аулақ салады. Қара қарға секілді немесе шағала сияқты құжынап, бір ұяның қасына бір ұяны жыпырлата бермейді; жұмыртқалайтын, ұя басатын шағында даңғазаны сүймейтін, тыныштықты көп тілейтін құс.

Жиратылыс ғаламат қой! Даланың неше түрлі аңы мен құсы, мақұлығы болса, солардың әрқайсысының әр алуан мінезі бар, тіршілік ету үшін әрқайсысының өзінше жасар әрекет-амалы бар.

Даланы, тауды, орманды, суды мекендеген осындай небір жан иелері болатынын ең алғаш түсіне бастаған шағымда, олардың сол алуан сырын өзіме ұқтыра берген кісі — Әтәм еді.

Бұл кісінің шын аты — Қабди; менің әкемнің туған ағасы; жақ сүйегі білініп тұратын жүдеу өңді, арық денелі, селдір шоқша сақалды, орта бойлы, жұпыны ғана адам. Жасы қазір сексеннен асып, тоқсанға таяған осы қарияның бір ренжіп кейігенін, біреуге жекіп ұрысқанын көрген емеспіз. Өмірдің қандай тауқыметін көтерсе де, тұрмыстың нендей ауыртпалығын тартса да, соған бір налыған жан емес ол. Кейде бір нәрсе ойынан шықпағанда, көңілі қалғанда, әрине, Әтәм де ренжитін болуға керек, бірақ ол қабағынан кейістік байқатпайды, ешкімді күстәналап сөйлемейді. Сондықтан ол үнемі бір кейпінен, сабырлы, байсалды қалпынан айнамай ғана көрінеді.

Әтәм тағдырдың кермек уын қаршадайынан та-

тып, теперішті көп көріп, әбден шынығып өскен адам. Тамырлары білеуленіп тұратын жалпақ қолы еңбекке жаралғандай. Бұл қол шалғы ұстап, пішен де орған; айыр ұстап, мая да үйген; балта ұстап, ағаш та шапқан; балға ұстап, темір де соққан. Әтәм жай қара жұмыстың ғана кісісі емес, ол — әрі ағаш шебері, әрі ұста, әрі етікші, әрі аңшы.

Біздің ауыл қазіргі отырған жеріне 1929 жылы колхоз боп орнағанда, осы артельге алдымен кеп кірген кедей шаруаның бірі Әтәм екен. Колхоздың тұңғыш кеңсесінің үйін осы кісі салған; колхоз жеріне боразда тартқан алғашқы соқалардың түренін соққан да осы кісі; артельдің арба, шана, айыр, күрек секілді жабдықтарын да, қамыт-доға, ер, ыңыршақ сықылды саймандарын да жасаған осы кісі; жұмысқа шығатын кедейлердің аяқ киімін дұрыстап, біріне жаңадан тігіп, бірінің ескісін бүтіндеп беріп отырған да Әтәм болған.

Бәрі де көз алдымда... Күн батып, қараңғылық түсе бастаған кезде ол жұмыстан қайтады; екі қолын артына ұстап, төмен қарап, аяғын ақырын ғана басып, үн-түңсіз келе жатады, басын көтеріп еш жағына қарамайды да. Сыртынан бақылаған адам Әтәмді жұмыстан қажып шаршап титықтап келе жатыр ғой деп ойлауы анық. Ал менің басыма ондай ой бір кеп көрген емес. Әтәмнің қарасы көріне бергенде-ақ, ағаш «атыма» міне сап, алдынан құйқылжытып шауып шығамын ылғи. Әтәм қуанып қалады; еміреніп, мені маңдайымнан иіскеп, арқамнан қағады.

— Әтә, жарысамысың менімен? — деймін оған.

— Кел! — дейді ол.

Мен «атымды» борбайға бір салып, ызғыта жөнелгенімде, Әтәм қалып қояды. Мен мәз болып күлемін.

Әтәм жуынып-шайынып, кешкі асын ішкен соң, төрге барып қисайып, сәл тынығады, содан кейін терезенің алдына кеп отырып, қасына керосин шамды жағып қойып, етік тігуге кіріседі. Күндегі дағдысы осы.

Ол етік тігуге отырған кезде қасына жақын барып орнығамын; менің де күндегі дағдым осы. Әтәмнің етікті қалай тіккеніне қызыға қарап жай ғана отырмаймын, оған түрлі-түрлі сұрау бере бастаймын. Сұрағым ылғи даланың аңы мен құсының тіршілігі, айла-әрекеті хақында болады. Әтәм жауапты келте қайыра салмайды, кең толғап, сөзін оқиғаға құрып, қызықты

егіп айтады. Сөйтіп әр кеш сайын Әтәмнен әдемі әңгіме еститінмін.

Әтәм аңға шыққанда ұстаған бір аңын, яки құсын, маған әдейі көрсету үшін, үйге кейде тірідей де алып келетін.

Күздің уақыты еді, бір күні ол қойнына тығып, бір құс алып келді.

— Мынау сұңгуір үйрек,— деді сүйір тұмсықты, төбесінде шошайған айдары бар құсты менің қолыма ұстатып.

— Бұл — сақ үйрек, мұны суда жүргенде атып алу өте қиын,— деп түсіндірді.

Өзі бұл үйректі айламен ұстапты, жалтыр судың ішіне апарып тармақ бұтақты ағаш шаншып, тармақтың үстіне дөңгелетіп қамыс, шөп салып, кішкентай төмпешік жасапты да, соның бетіне қақпан құрыпты. Жалтырда жүзіп жүрген үйрек осындай төмпешікке шығуға құмар болады. Ол төмпешікке шығып сілкінеді, таранады. Мына сұңгуір үйрек те сөйтпек болып төмпешікке көтеріле бергенде, қақпанға түсіп қапты.

— Бұл үйректі сойма, мен асыраймын,— дедім Әтәме.

Әтәм сұңгуірді ұша алмайтындай етіп қанатын қиып берді.

Қораның бір бұрышынан үйрекке орын жасадым. Енді менің ертеден кешке дейінгі ермегім — осы құс болды, таңертең төсектен тұрған бойымда алдымен жүгіріп кеп үйрегімді қараймын, алдына жем саламын, ыдысқа құйып су қоямын. Ол мен қасында тұрғанда жем де жемейді, су да ішпейді, сондықтан аулағырақ кетіп қалып, алыстан бақылаймын. Сұңгуір жемді жей бастайды, тез тауысып қояды. Мен оған тағы да әкеп жем саламын, сосын тағы да аулағырақ жерде тұрып бақылаймын.

Күндіз менің үйрегімді басқа балалар да келіп көреді, қатты қызығады. Оларға мен сұңгуірдің мінезі жөнінде өз байқағанымды, көргенімді айта бастаймын. Балалар мұны қызықсынады, күліседі.

Түнде жатарымның алдында үйрегімнің жағдайын соңғы рет келіп қадағалап кетемін. Содан қашан ұйқы құшағына енгенімше сұңгуірдің күндізгі бар қылығын көз алдыма елестетіп, оны ойлаймын да жатамын, «Сұңгуір — ашушаң үйрек, көп мазалағанды жақтырмайды»,— деп, Әтәмнің бір айтқаны бар еді, сол сөз

есіме түседі. «Әтәм жәй айта салған ғой,— деп ойлаймын,— сұңгуірдің ашуланғанын әлі бір көргенім жоқ», «Сұңгуір — ашушаң емес, момын үйрек», — деймін ішімнен. «Осыны ертең Әтәме дәлелдейінші», — деп ұйғардым, бір күні төсекте жатып.

Бірақ қандай құс екендігін ертеңіне менен бұрын сұңгуірдің өзі-ақ дәлелдеді. Таңертең әуелі алдына жем салып, сосын үйректі қолыма ұстап көргім кеп, екі топшысынан қысып ұстап көтеріп ала бергенімде, ол сүйір тұмсығымен дәл астыңғы ернімнен тістеп алды. Тістеген жерінен бұрқ етіп қан шықты. Сұңгуірді мойнынан қылқындыра ұстап, жүгіріп келдім Әтәме. Ол сыртта қақпа алдында арба жөндеп жатыр еді.

— Ерніңе не болды? — деді Әтәм абыржып.

— Мынау, — дедім үйректі сілкілеп.

— Қап! — деді Әтәм.

— Мә, қазір сой! — дедім сұңгуірді Әтәме беріп.

Өзім үйге еніп кеттім де, қанаған ернімді сумен асығыс шая сап, сыртқа қайта жүгіріп шықтым. Әтәм үйректі жерге қырынан салып, екі қанатын табанымен басып, сұңгуірдің мойнын шалқайта созып, төмен еңкейіп қалған екен.

— Әтә, сойма! — деп, даусым қатты шығып кетті.

Бірақ кеш қалдым. Үйректің тамағынан дірдектеп ағып жатқан қанға көзім түсті. Демі үзіліп бара жатқан құстың аяғы ғана дір-дір етті...

ШЕЖІРЕ ҚАРТ

Міне, тағы да ауылдың дәл іргесіндегі айна көлдің жағасында тұрмын. Жазғы қоңыр самал лебінен ақырын ғана тербетілген айдын бетіне көз тігемін. Сол бір шақта тек жіп-жіңішке мойны мен арқасының қыры ғана көрініп, шапшаң жүзіп бара жатқан сұңгуірді көзім шалады. Сұңгуір тереңге қайта-қайта сүңгиді, су астында ұзақ жоғалып, бір кезде қылт етіп басқа жақтан шыға келеді, сен қарап үлгіргенше, ол тағы да сүңгіп кетеді...

Көлдің беті дәл баяғы қалпынша толқып жатыр. Жағадағы қамыстар да шапақты бастары желбіреп, дәл баяғы қалпынша тербеліп тұр. Қызғыш құстар дәл баяғы қалпынша шырыл қағып, төбемде шыр айналып ұшып жүр. «Бәя-шәя болма, байғұс құс! Саған қастық етер ойым жоқ», — деп дауыстағым келеді

оған, бірақ түсінбейді ғой, сондықтан қолымды ғана бұлғақтатып: «кете бер жайыңа» деп белгі етемін! Мұны да түсінбейді-ау ол, шіркін!

Көлдің суы ескі ернеуіне тіреліп, лықылдап тұр екен биыл. Көктемдегі еріген қар суы жыра-жырамен бет алды ағып кетпей, адамның жетелеуімен осы көлге келіп құйғанын ішімнен түсініп тұрмын.

Бұл айдыңның аты — Шұқыркөл. Бірақ табиғат жаратқан көл емес, адам жасаған көл. Осы көлдің орны бұрын айналасына аласа бұта, тал өскен томар болатын. Жан-жағы жайпақ емес дөңестеу болғандықтан, томардың алып жатқан жері қазанның ішіндей шұқырайып тұратын. Іргесіне кеп колхоз орнаған жылы осы шұқыр томарға жергілікті жұрт көктемгі қар суын бұрып-бұрып ағызып әкелді де, шалқар көлді қолдан жасады. Шұқыр томардың орнына пайда болған көл «Шұқыркөл» деп аталды. Іргесі жаңа қалынып жатқан ауыл да Шұқыркөл атанып кетті.

Көлдің шығыс жағынан нар өркештеніп жалаңаш төбе көрінеді. Бұған жұрттың қойған аты да — «Жалаңаш төбе». Шаншыла біткен биік шың емес, етегі жылпиган аласа ғана жота. Бірақ көзге елеусіз көрінгенімен, көп оқиғаны бастан кешірген, сонау бір алыс замандарда қанды қырғын ұрыстардың куәсі болған қарт жота.

— Иә, бізден бұрынғы қариялар ақ сақалдарын желпіп қойып, сол ұрыстарға қатысқан аталарының ерлігін кейінгі немере-шөберелеріне мақтанышпен жыр ғып айтып отырар еді. Менің бұл шертер әңгімем солардан қалған сөз болар,— деп бастайтұғын әңгімесін Жұмағұл қария. Буырыл қабағын көтеріп, еңсесін жазып, ұзын ақ сақалын сипап қойып, ата-бабалар ерлігін өзі де мақтаныш қып сөйлейтін. Әңгіме толғаған кезінде бір түрлі шабыттанып, бабына келіп, өңі нұрланып отыратын. Сөзді мәнерлеп, тігісін жатық етіп, құлшыртып айтады. Біз қыбыр етпей, елтіп, ұйып, тыңдап қаламыз. Жасөспірімдер санатындағы біздер түгіл, жасамыс егделер де шежіре қарттың қасына жақындай түсіп, әңгімесіне қызығып құлақ салады.

— Мынау «Жалаңаш төбе» мен оған жалғас жатқан анау Салпықтың бауырын бір кезде қалмақ жайлаған,— деп Жұмекең бізді бұдан екі жүз елу-үш жүз жыл бұрын болған бір оқиғалар сырына жетелеп әкетеді. Зерек қарт қолбасшылардың, батырлардың есім-

дерін, қазақ пен қалмақ жасақтарының қай-қай жерлерге бетпе-бет кеп шайқасқанын, қанды ұрыстардың болған жылын, айын жаңылмай айтып отырып сөйлейді. Сол мезет біздің көз алдымыздан халқымыздың бастан кешкен қилы-қилы тарихының ауыр бір картиналары жылжып өтуші еді.

Қазақтың байтақ даласы не дүбірді көрмеді? Қан-құмар хан Шыңғыстың өрттей қаптаған қалың қолы да шаңдатты бұл даланы. Ақсақ барыс Темір де ылаң салды, Жоңғар шапқыншылары аттарының тағалы тұяқтары да тасырлатып жаныштады бұл жерді. Қатты шабындыға ұшыраған бабаларымыз бас сауғалап, жайлап отырған ата мекенін тастап, басының ауған жағына амалсыз шұбырып көшкен тар кезең де болған. Жолшыбай жұтап, ашығып, мың-мың қазақ қыр-ылған. Бұл қайғылы оқиғаны халқымыз «Ақтабан шұбырынды» деп атаған. Қалың елдің сондағы қасірет-күйін кейінгі ұрпаққа шертетін әйгілі өлең қалған.

Қаратаудың басынан көш келеді.

Жұмағұл қария осы өлеңді айтқанда өңі бір түрлі бұзылып, төмен қарайды. Ауыр ойда үндемей сәл отырып қалады. Сосын басын көтеріп, әңгімесін қайта сабақтайды. Енді ол елгі әзірде тұнжырап қалған тыңдаушыларын желпіндіргісі кеп, дұшпаннан кек қайырған батырлар хақында ғана сөйлеуге тырысады.

— Шыңғыс ханның жер қайысқан қалың қолы біздің ата-бабалар мекеніне баса-көктеп кіргенде, өрттей қаптаған сұсты жаудан сескенбей, қарсы тұрып, қасара қылыш шабысқан, өліспей беріспеген небір ерлер өтіпті,— деп, көне қария енді бірде моңғол шапқыншылығы кезінің шежіресінен әңгіме қозғап кетеді. Елін, жерін басқыншыдан қорғап, қарыса ұрыс салған батырлар ерлігін паш қылады. Шыңғыстың қалың әскеріне бой бермей, алты ай бойы өз қаласын қасарыса қорғаған Отырар шаһары жұртының ерлігін, әсіресе, мадақтап сөйлейтін-ді.

— Шыңғыс хан Отырарды өртеп жіберді. Бұрынғы әдемі шаһардың орнында күйген үйлердің үйілген күлі ғана қалды. Шапқыншылар шаһар халқын, бесіктегі сәбиіне дейін, аямай қырды. Отырардың ханы Гайрды байлап алып, көзін ойып, құлағына балқыған қорғасын құйды. Отырар да, оны ерлікпен қорғағандар да қырғын тапты, бірақ олар жөнінде ұрпақтан

ұрпаққа кететін, мәңгі өлмес аңыз қалды. Бұрыңғы ата-бабалар ерлігін ұрпақ мақтанып айтып отырса, бұл зор ғанибет!

— Жұмеке, енді бергі шежіреден, осы өңірді жайлаған ата-бабаларымыз ерлігі хақынан бір хикая шертіп жіберіңізші, — деп өтінер ек біз.

Шежіре қария ойлана бөгеліп, сонан соң қайта толғанып, тағы да бір әңгімені сабақтап әкетер еді.

Қалмақ шапқыншылығының кезі екен, — деп бастар еді, — Толыбай батыр (біздің төртінші атамыз болады) он алты жасында жаудың қалың тобына жаппадап-жалғыз кеп тиісіп, қорықпай ұрыс салыпты. Жас поянның жалғыз екенін көрген жау, оны қолға тірідей түсірмек боп, құрсаулап қоршап алған кезінде, Толыбай батыр ақырып ұмтылып, қоршауды жапырып өтеді. Бетпе-бет келген жиырма шапқыншыны найзамен іліп түсіріп кетеді...

Жаужүрек жас батыр кейін қапыда мерт болған, — деп, Жұмекең сосын Толыбай ердің қалай өлгенін де баяндап кетер еді. — Жас батырдың жорықта жүрген кезінде, екінші бір жақтан кеп тиіскен жау мұның елін шауып, жандарын байлап, малдарын айдап өкетеді. Дұшпан қолының басшысы әккі екен, шабылған елдің екі жас баласын түйеге артылған кебежеге салып, сыртынан тыңшы қойып, екеуінің не сөйлегенін бақтырады. Екі жас бала мұны сезбейді де: «Бәлем, дұшпан құтырма. Толыбай ағам қуып жетер. Талқаныңды шығарар», — деп сөйлесіп отырыпты. Толыбайдың атын естігенде шапқыншылар үрейленеді, қатты шошиды. Ол жетсе, одан сау құтылмасын білген жау амал ойлайды. Жасақтың басшысы әр жарты шақырым сайын бір-бір мергенін Толыбайдың жолына жасырып қойып кетіп отырады. Толыбай батыр, астында жер апшысын қуырған ұзын бел торы ат, дұшпанды ізіне түсіп, қуып келе жатады. Жау қарасы көрінбейді, шырқап ұзап кеткен секілді. Күн шыжыған ыстық. Денесі пысынаған батыр, омырауын алдан ескен самалға желпіткен боп, сауытының ілгегін ағытып, көкірегін ашық тастап, қатты ағындап келе жатады. Жаудың аңдып жатқан мергені сонда Толыбайдың ашық көкірегін нысанаға іліп, садақты тартып қалады. Сұм жебе батырдың өңешіне қадалады. Толыбай «аһ» деп, қолындағы шашақты найзаны жерге қадап қалғанда, ағып келе жатқан ұзын бел торы ат жұлып

әкете алмай, шырқ үйіріліп кетеді. Артынан жігіттері жеткенде, жерге шаншылған найзаны қарыса ұстаған күйі тас мүсінше қатып қалған Толыбайды көреді. Тақымы, қолы қарысып қалған өлі батырды олар аттан зорға түсіріп алады...

— Батыр өлді, бірақ елінің намысын қорғаған ер жайлы аңыз қалды, жыр қалды. «Толыбай батыр мерт болған оба» деген жер аты да бар. Осының бәрі ер есімі ұмытылмасына, ерліктің өшпесіне айғақ болса керек-ті, — деп, шежіре қария әңгімесін аяқтағанда, шерткен күйінің әсері қалай болғанын барлағысы келгендей, бәрімізге жағалай қарап өтер еді.

Бір кезде ол орнынан тұрып, жоғарыға қадірлеп іліп қойған шашақты найзаны алып бізге көрсетер еді. Сабы қарайып тозған ескі найзаға біз де қадала қарап қалар ек.

— Атадан қалған мирас. Батыр ата ұстаған осы қаруды кейінгі бір ұрпағының әділет айқасына емес, зомбылық жортуылына алып шығып, ата мұрасына жасаған қатты бір қиянаты бар. Мұны да біліп қойыңдар, — деп, Жұмағұл қарт тағы да бір соны әңгіменің желісін тартар еді.

— Ауылдың түстік жағындағы жалтыр томар сыртындағы селдір шоқтың не себепті «Төбелес шоқ» атанғанын білесіңдер ме? — деп әуелі сауал берер еді. Сосын жайлап бастап әңгімесін шертер еді.

Ол сөйлеп отырады; қатыгез өткен заманның қатал бір суреттері көз алдыға елестегендей болады.

Қақаған қыс. Күн боран. Салт атты біреу желге қарсы іркілмей жортып келе жатты. Өзі ықшам киінген, бораннан қорынғаны ма, әлде кескінін танытпайын дегені ме, тек екі көзін ғана жылтыратып қалдырып, бетін тымағының ішінен түгел таңып байлап алған. Қолтығынан жоғары қарай шошайып, найзаның ұшы көрінеді; тақымына басып алған қақ шоқпары және бар. Салт аттының жүрісі суыт, әрі жат.

Бұл Рәш ұры еді. Бір шоқтың бауырынан оңаша үй тігіп, оқшау отыратын. Сол үйден бесін кезінде жапа-жалғыз аттанып шықты. Жөнін айтпастан, үн-түнсіз аттанды. Бұрышта бүрісіп отырған көксау қатыны тық-тық жөтеліп қала берді. Ол ерінен жөн сұрамақ түгіл, оның сұсты кескініне қарауға да батпады. Ері аттанып кеткеннен кейін, есеңгіреген адамдай бей-жай күйде біраз отырды да, сосын орнынан ештеп қозғалып

түрегеліп, өзінің дағдылы күйбең-күйбең hareketіне кірісті. Ол тіршілікке бұл сорлы әйел әбден көндіккен, көңілінде үміт жоқ, өзіне еш жақсылық тілемейді, кеудеден жаны шықпаған соң әйтеуір күн көріп жүр. Қатал зорлық мұны осы күйге душар еткен.

Ерінің қолына найза алып аттанғанын көргенде, әйел бір сұмдықты іші сезіп: «О, жасаған, менің басымдағы халді басқаға бере көрме»,— деп, ішінен күбірлеп қана тілек қылып, қинала күрсінді.

Әйелдің сезгені қате емес еді. Рәш бұл жолы мал ұрлауға емес, адам ұрлауға аттанып шыққан. Қазір бет қойып келе жатқаны — Борлық өзенінің сағасында отырған аз үйлі шағын ауыл. Бұл ауылда оның баукеспе ұры серігі болатын. «Маған тоқал етіп алуға бір қызды таңдап қой»,— деп соған берген әмірі бар еді. Сол серігінің бір жүргіншіден айтып жіберген сәлемін Рәш кеше іңір кезінде естіген еді. «Нағашыма жүргелі жатырмын, маған тапсырар аманаты болса, ертең қонаға жетсін»,— депті серігі.

Өздері күн ілгері келісіп алған сөздің астарын еккі ұры бірден ұғып, жедел қамданып, бүгін таңсеріден жөнеліп еді. Атын барлықтырмау үшін ақырын ғана бүлкектетіп, бір қалыппен жүріп отырды. Күн түске тармыса бір үйілген маяға жетіп, атын соның ығына қойып, жақсылап шалдырып алды. Қоржынынан піскен суық етін алып, өзі де жүрек жалғады. Сонсоң атына қайта қонып, бастапқы бүлкілге сап, ілгері жүріп кетті.

Ол үйден аттанғанда боран жоқ еді, болмашы ғана сырма жүріп жатқан. Түске қарай жел қатайыңқырап даланың қарын бұрқыратып бората бастаған еді. Рәш атын шалдырып алып, қайтадан жөнелген кезде, боран әжептәуір күшейіп, үдей соғып тұрған. Ат та, несі де тура қарсы алдырынан соққан боранға қасқая қарап, іркілмей тартып келеді. Екеуі де мұндай жүріске дағдыланып алған қалып танытады.

Төңірек қараңғы тарта бастады. Күн кешкіргендіктің белгісі. Бір мезетте ат құлағы елең ете қалды. Рәш алға қадалып көз тікті, тақымын қысып, тізгінді тартыңқырай ұстады. Қарсы алдынан бұған қарай жылдам қозғалып келе жатқан бір қара көрінді. Оның салт атты кісі екенін Рәштің жіті көзі тез байқады. Анау да мұны тез болжап: «Уа, кімсің?»— деп, алыстан дауыстады.

Рәш оны даусынан танып, атын шұғыл тежеп, тұра қалды, дыбыс берген жоқ. Мұның Рәш екенін анау да сезіп, қасына тез шоқытып жетті. Екеуі қысқа-қысқа сөздер қатысты. Ауылда ересек кісі аз қалған, көрші ауылдың бір қадырлы адамы өліп, үлкендердің бәрі соған бата қылуға кеткен екен: олар бүгін оралып келе алмайды, сол ауылға қонады. Рәшқа бұйыратын қыздың әке-шешесі де, ағасы да бата оқырға кетіпті, үйде бойжеткеннің өзінен басқа оның екі кішкене сіңлісі, бір жеңгесі бар. Қызды ұрлап алып қашудың сәті — осы бүгінгі түн.

Ұры серігі Рәшқа осы жайларды айтты да, осыдан соң екеуі енді қалай қимыл жасаудың жөнін қысқаша ақылдасты. Серігі Рәшқа қыздың үйін сыртынан нұсқап жіберіп, өзі еш нәрсені көрмеген, сезбеген бейхабар кісі сияктанып, бір жаққа жылыса тұратын болды. Осылай ұйғарып, екеуі аттарының басын қатарластырып, ауылға қарай жүрді.

Ауылдың дәл іргесіндегі шоқ ағашқа жетіп, сәл бөгелді. Рәшқа енді қалай жүрудің, қыздың үйіне білдіртпей қалай кірудің жөнін түсіндірді де серігі қала берді. Рәш атын ақырын ғана тебініп, селдір шоқтың ішімен ілгері қозғалды.

Бұл кезде түн болып, ел орнына түгел отырып, қораларының қақпаларын іштен тас қып бектіп алған. Боран ұлып соғып тұр. Рәш пішен үйілген шарбаққа жақындағанда атынан түсіп, аз кідірді. Тың тыңдады, көңілге секем салғандай бөтен дыбыс естілмеді, алдынан ит те үріп шыққан жоқ. Рәш атын жетелеп шарбаққа енгізіп, пішеннің ығына байлады да, шарбақтың қораға барып жалғасатын тұсындағы кішкене қақпақты оңай ашып ішке білдіртпей кірді.

Үйдің есігін ол тіпті оңай тапты, тактайының жік-жігі ашылып кеткен ескі есіктің саңылауынан жарық көрінді. Рәш тақау келіп, еңкейе қап, саңылаудан сығалап еді, қыз бен жеңгесі алдарына кішірек дастарқан жайып екеуі ғана оңаша шай ішіп отыр екен; жайнаған, күлімдеген түрлеріне қарағанда, еш қауып-қатер ойлайтындай қалпы жоқ: жас балалар ұйықтап қалғанға ұқсайды.

Рәш есікті шалқасынан қайырып ашып, үйге оқыс кіріп келгенде, бет-аузын таңып алған, найза ұстаған жат адамның суық түсіне қыз бен әйел шошына қарап, үркіп қалды. Әсіресе қыз қатты үрейленіп: «Апа-

тай!»— деп, жеңгесіне қарай тығыла бергенде, Рәш оның білегінен шап етіп ұстады да, беліне қыстырған қамшысын шапшаң суырып ап, қызды арқаға тартып қалды. Құлашын қайыра сермеп, әйелді де қамшымен басқа бір тартты. «Тыпыр етпе! Дыбысыңды шығарсаң өлесің!»— деп зекіп жіберді. Аласа орындықтың үстінде сығырайып тұрған білте шамды аяғымен теуіп құлатып, жалп еткізіп сөндірді.

Еңгезердей зор денелі, қайратты Рәш қызды үйден қолтығына лақша қысып алып шықты да, атына ырғып мініп, талықсыған бейбақ аруды алдына көлденең өңгеріп ап, келген ізімен зытып отырды.

Ол соңымнан іле-шала қуғын шығар деп қауып ойлаған жоқ, бірақ атын екпіндете желдіртіп, қатты жүрді. Арттан ызыңдай соққан боран да итермеледі.

Бір мезгілде қыз есін жиып, әлсіз дауыспен:

— Ағатай, бұ қай зорлығыңыз? Мені қайда апара жатырсыз?— деп, жалынышты үн қатып еді.

— Маған қатын боласың!— деп, ызғарлы жуан дауыс күж ете түсті.

Қыз қайтадан талықсып кетті...

Бір кезде ол көзін ашты, қасында суық түсті әлгі адам жоқ; өзі ат үстінде емес, жерде жатыр, бірақ далада емес, бір үйде жатқан секілді. Қыз мұның өңі яки түсі екенін айыра алмай біраз жатты, сосын жан-жағына абайлап қарамақ боп, ептеп басын көтерді. Енді ғана анық байқады, рас бір үйде жатыр екен, кішкене терезеден бозғыл сәуле түсіп, үйдің іші қара көлеңке тартып тұр, еденге төселген тықыр алашаны қыз қолымен сипап білді.

— Япырау, бұл кімнің мекені?— деп, қыз ақырын ғана сөйлеп еді.

— Бұл біздің мекен,— деп біреу үн қатты.

Бұрышта, абдыраның ығында, жапалақша шоқнып отырған адамды қыз сонда ғана көрді.

— Сен кімсің?— деді қыз.

— Күзетшімін, сені бағып отырмын,— деді анау.

— Ағажан, босатыңызшы, үйіме жіберіңізші мені,— деп жалынды қыз.

— Сенің иең мен емес Рәш, өзіңді осында алдына тоқтыша өңгеріп әкелген батыр. Сен енді оған мәңгі пенде болдың құтылуды ойлама,— деді күзетші.

Қыз солқылдап жылай берді...

Әккі ұры Рәш ауылдан оқшау отырған өз үйіне

бірден бармаған еді, белді ағайынын қорған тұтып, қызды соның аулына әкеп, бір елеусіз үйге жасырған болатын. Қыздың төркіні ұрының ізі осы ауылға кеп жоғалғанын айтып, қалың қол боп келіп, келесі күні жанжал салды. Мына ауылдың жігіттерінің де бүйірі қызып, екі жақ қатты ерегіске кетіп, мұның ақыры жойқын төбелеске соқты. Сойылмен, шоқпармен бірін-бірі аямай ұрысқан бұл төбелесте кісі өлімі болған жоқ, бірақ талайдың басы жарылып, қолы сынып, көп адам мертікті.

Ал қыз байғұс мұның бәрінен де бейхабар халде, көрдей үрейлі жат үйде, күзетшінің қарауында, әлсіз иығы дірілдеп, солқылдап жылай берді...

— Ол байғұстың көз жасын көріп мүсіркемеді тағдыр. Қыздың әлсіз төркініне мықты ауыл ырық бермеді. Ақыры байғұс қыз зорлықшыға күң болып қалды сорлап. Бейшараның үсті өрім-өрім боп, «құдірет, құдірет» деп тезек теріп жүргенін жасырақ кезімде талай көріп ем,— деп, Жұмағұл қария бұл әңгімені шерткенде, бурыл қалың қабағы түйіліп, өткен заман зорлықшыларына қатал қарғыс айтқандай болушы еді. Сәл кідіріп, үнсіз отырып, сосын сабырлы даусымен сөйлеп:

— Дәл іргесінде осы төбелес болған сондағы шоқтың аты кейін «Төбелес шоқ» атанып кетті,— деп әңгімесін аяқтайтын-ды.

Жұмағұл қария сұңғақ бойлы, сақал-шашы аппак, ақсары өңді, үлкен өткір көзді кісі болатын, жүргенде бойын тіп-тік ұстап жүретін, сыртынан көрген адам оны қарт деп ойламайтын. Тағдыр бұл адамға аса қатал қарады; қария балаларының қызығын көре алмады, бәрі де ата-анаға удай қайғы жұтқызып, жастай өле берді; бәйбішесі сырқат болды, қарт шеше қартайған шағында міндеті кісіге түсіп, төсектен мүлде тұра алмай дерт азабын тартты, аурудың көп азабын шегіп өлді.

Арқадан батқан тағдырдың зілдей салмағын Жұмағұл қарт ренжімей көтерді, ол тағдырға кейімеді. Біреуге мұң шағу, жалынып жәрдем тілеу — бұл адамға жат еді. Ол семьяның үйдегі де, түздегі де барша жұмысын өзі атқаратын, жаздың қамын қыста, қыстың қамын жазда ойлап, жыл бойына созылатын мол істі күнбе-күн ептеп-ептеп орындап, біртіндеп тындыра беретін. Соның нәтижесінде, оның қыс бойы жағатын

отыны мен малын асырайтын шөбі жер қара, күн жылыда үйдің дәл іргесіне таудай боп үйіліп қалатын. Пішенді ол алыстан да тартпайтын, үйдің сыртындағы бос жатқан көңді мал аяғы тапамас үшін шарбақтап қоршап тастайтын да, ерекше күтіп, көңнің шөбі жетіліп өскен кезінде қол шалғымен шауып, жиып үйіп алатын. Қарияның үйдің іргесіне өскен жемісі, картобы және бар болатын. Мұны да баптап, күтетін өзі.

Жұмакең өле өлгенше колхоздың жұмысынан да қол үзген жоқ. Бәрі де бүгін көз алдымда... Біз «Жалпақшөп төбенің» бауырында шоп шауып жатырмыз, көк жиектен күннің көзі алтын сәулесі шамырап көтеріле берген кезде, ауыл жақтан бір арбалы көрінер еді. Біз оны бірден-ақ танитын ек, қуанып:

— Жұмакең атам келе жатыр! — деп айқайлап жіберетінбіз.

Ол күнде ертемен пішеншілерге ауылдан ас әкелетін Ұзын қорапты арбаға жегілген шаңырақ мүйіз қызыл өгіз қостың дәл алдына келіп тоқтайды. Арбаның алдыңғы жағында отырған ақ сақалды Жұмекең пішеншілер жамырап сәлем береді. Қарияның күнде айтатын дағдылы бір сөзі бар.

— Уа, балалар, есенсіңдер ме? — дейді. Сонсоң әркімнің үйінен келген тағамдарды үлестіре бастайды, дәм оралған неше алуан түйіншектерді, қымыз, сүт, қаймақ құйылған біркелкі құмыраларды иелеріне жаңылмай табыс етеді. «Бидыстардың сыртында жазуы жоқ, бірін-біріне шатастырып алмас па екен» деп, біз ішімізден күдіктеніп те тұратынбыз. Бұл ыңғайымызды қария сезіп қоятын.

— Әрқайсыңның тамағың өз орнында тұр. Сенің апаң бүгін піскен ет пен қымыз беріп жіберді саған, — деп қолыма бір түйіншек пен ұзын мойын үлкен құмыраны ұстата бергенде, әлгі ойымнан өзімнен өзім қысылып, қызарып кететінмін. Сонда да арбаның қасынан кетіп қалмайтынмын, зерек қарияға қызығып қарай бергім келетін.

— Ата, бізге тағы да бір қызық әңгіме айтып кетіңіз бүгін, — деуші едік.

Ол ақырын ғана жымиытын, бұл — мақұл дегені...

Содан бері жиырма шақты жыл өтті. Жұмағұл қарт қайтыс болған. Міне, мен оның үйінің алдында тұрмын. Үйдің есік-терезесі бекітулі, қорасының қақпағы да тарс жабылып, сыртынан тіреу қойылған, үйдің шаты-

рының шет-шеті жеміріліп, ортасының да әр жері тесіліп, ішіне қарай опырайған. Осы сырт белгісінің бәрі де бұл үйдегі тіршіліктің тоқтағанын сездіреді.

Ауыл адамдары қадірлі қарттың аруағын сыйлап, оның үйін, біреу тимесін, мал сүйкенбесін деп, сыртынан сырғауылмен қоршап қойыпты. Бірақ жым-жырт боп жүдеп-жадап тұрған иесіз үй көңілді бір түрлі қозғап, мұңды бір ойларға батырды...

«Әр нәрсе де ескірмек, тозбақ, бұл — табиғат заңы ғой, — деп жұбаттым өзімді, — енді біраз жылдан соң бұл үйдің тек томпайған орны ғана қалар, бульдозердің қалағы бұл томпақты ысырып та әкетер, орнына жаңа үй де орнар, бірақ, Жұмағұл қарттың жұрты деген атын халайық айтып жүрер...»

ДАЛА БОЛЬШЕВИГИ

— Жақсы адамды халық әмәнда ұмытпайды, — ол хақындағы сөзді атадан бала ұғып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізе берер. Осы әңгімелер тек ауызша ғана айтылмай, хатқа түссе, әр ауылдың өз шежіресі жазылып қалса, қандай игі болар еді. Мұның кейінгі ұрпаққа өнегесі қаншама, — деді менің қарсы алдымда отырған, ашық кең маңдайлы, самай шашын, қою мұртын ақ шалған, бір кездегі сұлу қараторы өңінің бұл күнде өжімі көбейген, қазір қадырлы пенсионер қарт атанған Дәуренбек Биғожин.

Өр сөзін салмақты етіп, һәм мәнерлеп айтатын бұл қарияның ойлы жүзіне қарап отырып бір ойларға берілемін.

«Жылдар сырғып өтіп жатады, өмірде өзгерістер, жаңалықтар болып жатады. Сол сырғанап өтіп жатқан әр жылдың өз шежіресі бар, соны біле берсек, өнеге ала берсек», — деймін ішімнен. Бүгінгі қабындап туып жатқан, өріс алған өзгерістердің, сан-сала жаңалықтардың жыр болып төгілердей, күй болып шертілердей ғажайып сырлары бар дейміз. Сондықтан да өскендіктің, жетілгендіктің бүгінгі айғақтарын көріп қуана отырып, осы өрлеп-өркендеу жолының бар шежіресін, әр өткелінің тарихын білуге ынтығамыз. Мен де қазір бір ғана сол сезімнің құшағында отырмын.

Дәуренбектің туып-өскен жері — осы өзіміздің ауыл. Қарапайым кедей табынан шығып, совет өкіметінің арқасында оқып жетіліп, еңбегімен жұрт сеніміне

бөленіп, партия қатарына өтіп, бастауыш ұйым жетекшісінен аупартком секретарьлығына дейін жоғарылап, бірталай жылдар жауапты саяси қызмет атқарған кісі. Әрі кәрілік жетіп, әрі денсаулығы кеміп, пенсияға шыққаннан кейін, өзі туып өскен осы ауылға көшіп кеп, үй-жай салып, тұрақты қоныс тапқан.

— Бұл жер маған туып өскен, мекенім болғандықтан ғана қымбат емес, осы жерде жаңа өмір орнату үшін күресіп екі бір кезде, әр төбесіне, әр ағашына бүгін қарасам, сол тар кезеңнің әр оқиғасы есіме түсіп тебіренемін, бұл жер маған сондықтан ерекше ыстық, — деді Дәуренбек толқи сөйлеп.

— Сол жылдар сырын шертермісіз? — деп тілек қылып екі, ол өткен күндер көріністерін есіне түсіргісі келгендей, сәл ойланып отырды.

— Азамат соғысының кезінен бір әңгіме айтып көрейін, — деді сонсын.

Дәукең машықты қоңыр даусымен әңгімесін жайлап бастады.

— О кезде осы Салпық тауының бауырында, мына сырттағы шұбар-шұбардың арасында шашырап қонған ұсақ-ұсақ ауылдар бар болатын, — деп, терезе жаққа сығырая қарап, есік қыстау, мекендерді көз алдына келтіргендей болды да, әңгімесін бастап кетті. — Қол-чақтың әскері қызылдардың тегеурініне шыдамай, жосылып қашып келе жатыр, біздің ауылдардың үстінен өтуі мүмкін деген хабарды естіп, ауыл адамдары дүрлігіңкіреп отырған. Біздің, тепсе темір үзердей, жас шағымыз, бірақ саясатқа шорқақпыз. Осы өзіміздің ауылдан шыққан тұңғыш коммунист — Зәркей Сейтбатталов деген адам еді. Мығым денелі, өткір көзді, табанды, қайсар жігіт болатын. Саясаттың ақ-қарасын маған алғаш танытқан сол кісі. Қазіргі біздің ауылдың түстік жағындағы, осы мына іргедегі Андреевка селосында және теріскей жағымыздағы Казанка селосында астыртын ұйымдасқан партия ұясы болған. Зәркей сонда мүше еді, бытырай қонған ауылдардағы қазақтар арасында большевиктік насихат тарататын. Бір күні ол мені Андреевка селосына ертіп барды, Тимофей, Петро, Данил деген орыс достарымен таныстырды. Бұлардың бәрі де — коммунистер, мұндағы партия ұясының жетекшісі Косыгин (біз Көсебз дейтінбіз) деген адам екен. Ол менің жағдайыммен Зәркей арқылы бұрын танысқан болса керек, өзімді көрген бойда-ақ:

— Дала большевигі, саламат па? — деп қолымды қысты.

Мен аң-таңмын. Бұл кісінің өзімді большевик дегеніне қайран қалдым. Өйткені менің ұғымымда — большевик қол жетпес биік шынардай көрінетін.

Бір түрлі ыңғайсызданып, Зәркейге бұрылып қарап едім, ол жымысып отыр екен. Менің ыңғайымды тез аңғара қойды да:

— Бұл кісі сенің өмір тарихыңды өте жақсы біледі, — деді.

Оның сөзіне Косыгин де түсініп қалды.

— Солай болуы мүмкін, бірақ сен турасында өте жақсы рекомендация берген адам — мынау Зәркей Сейтбатталов жолдас! — деді ол. Содан кейін бойын тік ұстап тұрып маған ақыл айтты. — Қазақ ауылдарында большевиктік насихат жүргізудің үлкен саяси маңызы бар. Жұрттың көбі хат танымайды, қараңғы. Оларға жау мен досын ажырата білуге жәрдемдесу керек. Ауылдағы байлар мен қожа-молдалар қараңғы жұртты алдап-арбап отқа итеруге, бүлік туғызуға тырысып бағады. Міне соларға жол бермеу керек, бар тамырын қиып тастау керек. Ішкі жауды буындырсаң, сыртқы жауға табан тірер тиянақ қалмайды. Қазіргі күрес сол, ұқтың ба?

— Ұқтым! — деп басымды изедім.

Дәуренбек әңгімесінің дәл осы тұсына келгенде тағы да ойланып қалды да, сөзінің бастапқы жағына қайтадан оралды.

— Зәркеймен бірге Андреевкаға барғанымды айтқан тұстың бір жері көмескі қалып барады екен, айқынырақ баяндай кетейін, — деді ол. — Біз селоба жасырынып, түнде бардық. Селоба бүлікшіл казак-орыс отряды жатқан. Бұлар осы жаққа ауып келе жатқан ақтың әскерлерін алдынан шығып қарсы алу үшін Имантау, Бабық, Арықбалық атырабынан жиналып, жасақтанғаннан кейін Андреевкаға келіп, тұрақтап тұрған еді. Бұл иттердің қиратпаған, тонамаған үйі жоқ. Өздері күдіктенген адамды, істің анық-танығына жетпей, табанда атып тастап отырды. Біз бұл бүлікшіл отрядтың әрекетін сыртынан барлап жүрдік. Бұлар қанша адам? Қару-жарағы қандай? Кімдермен байланысы бар? Пландары қалай? Міне, осыны барлаймыз.

— Саған жауапты тапсырма жүктейміз, партиялық

тапсырма! — деді Қосыгин бір күні мені қасына оңаша шақырып алып. Мен қандай тапсырма болса да, орындауға әзір екенімді білдірдім.

— Бұл тапсырманы орындауға батылдық та керек, сақтық та керек, — деп ол салмақты үнмен ескерте сөйледі. — Казанкада астыртын жұмыс жүргізіп жатқан коммунистерге бізден пакет жеткізесің. — Ол маған кішірек конверт ұстатты. Казанкадағы қызыл шатырлы мектептің оң жақ бұрышына таңертеңгі алаң-елеңде Кирилл деген адам келеді, осы пакетті соған тапсырасың. Бұл — бір. Екінші — осы өңірдегі қазақ ауылдарында қызылдарға қарсы бүлікшілер тобын ұйымдастырып жүрген бұзықтар бар көрінеді. Солар турасында толық мәлімет әкелесің.

Мен түнделетіп жүріп кеттім. Етігімнің өкшесін үңгітім де, пакетті соған бүктеп салып, үстінен былғарымен бастырып, өкшені қайтадан жөндеп қағып алдым. Жолшыбай еш қатерге кезіккен жоқ. Айтылған уақытта белгілі жерге жетіп, пакетті тапсырдым. Бұл жақтан екінші пакетті алып қайттым. Мұны беріп жатып Кирилл:

— Строго секретно! — деп ескертті. Бұл пакетті де етігімнің өкшесіне жасырдым. Күн батуға жақындаған шақта Казанкадан аттанып кеттім. Шамасы екі шақырымдай ұзап шықтым ғой деймін, бір шұбардың тұсынан өте бергенімде сойыл, шоқпар ұстаған бес-алты жаяу қарсы алдымнан шыға келді. Аңдып жатыр екен.

— Түс атыңнан! — деп ақырып қалды шоқпарын кезеніп ілгері шыға берген біреуі. Сөйткенше болған жоқ, екінші біреуінің ақ сойылы оң қарыма сарт етті. Көзім бұлдырап, аттан құлап түстім. Сойыл ма, шоқпар ма, етіктің өкшесі ме екен, айырып болмайды, үстіме таяқ жауып кетті.

— Казанкаға қандай хабар әкелдің? Айт шапшаң! Айтпасаң, өлесің!

— Тістеніп, қасарып жатқанын қарашы иттің! — деп өшіккен ызалы үндерін естимін.

— Тоқтаңдар! Жауап алайық өзінен! — деп әмір етті бір жуан дауыс. Бұзықтар кейін шегініп тұрды.

— Түрегел, жан керек болса, жауап бер! — деді маған әлгі жуан дауысты төніп кеп. Бірақ түрегелуге менде дәрмен қалмаған екен.

— Тінтіңдер! — деп бұйырды жуан дауысты. Бұзықтар киімдерімді жұлқылап шешіп, қалталарымды

дал-дал етіп жыртып, тұла бойымды түгел тінтіп қарады, бірақ пакетті таба алмады. Етіктің өкшесіне үңгіп кіріп кеткен құпияны қайдан білсін! Мен тіс жарып тіл қатпадым. Олар мені соққыға жығып тастап, кетіп отырды. Бұлардың жағдайын келесі күні Ахмеди деген досымнан білдім. Ахмеди — осы ауылдағы қазіргі он жылдық мектепте орыс тілінен сабақ беретін мұғалім Тайкеннің әкесі... Иә, әлгі бұзықтар жайына оралайық. Имантау-Арықбалық жағынан ұйымдасып шыққан казак-орыстар отряды Андреевкаға келіп бекініп жатқанда, «бұларға тізгін беріп, қосыламыз» деп, мына Бәсентиіннен Ташкент Меңдібаев, Қобайтұяқтан Ешмұхамбет, Бейімбетген Аяжан, Жайықтан Мәжен дегендер өрекіп шығып, қызылдарға қарсы жасақтар ұйымдастырыпты. Бұлар көбінесе жол торып, жолаушыларлы тонап жүрді. Казанкаға пакет апарып, одан пакет алып келе жатқанда маған тап болғандар сол бұзықтар екен. Біздің ауылдың тұңғыш коммунисті Зәркей Сейтбатталовты ақтардың қолына ұстап берген де сол азғындар...

Дәуренбек өңі бір түрлі бұзылып, терең толғанып қалды. Басын төмен салып отырып ақырын сөйледі:

— Коммунист Зәркейді ақтар Казанкада айуандықпен азаптап өлтіріп кетті. Шіркін есіл ер-ай, десеңші! Бүгінгі осы ауылымыздың болашағы жолындағы айқаста аяулы, абзал азаматымыздың бірінің өмірі осылай қиылған... Ерлік іс өшпейді, Зәркейдің бар бейнесі бүгінге дейін көз алдымызда жайнап тұр.

— Әрине, ерлік іс өшпейді, ұрпақтан ұрпаққа жаңғырып кете береді ғой, — деп қостадық біз.

— Дұшпанның да сазайын тартқыздық, — деп Дәукең желпіне сөйледі, — ақтың шегініп қашқан әскерлері біздің жақта екі бағытпен ағылып өтіп жатқан еді. Бір қанаты қазіргі Рузаевка, Андреевка жолымен жосыды да, екінші қанаты Казанка арқылы Айыртауға қарай асып жатты. Шашырап жатқан біздің ауылдар осы екі аралықта. Біз тыным таппай ауыл арасында насихат таратамыз, большевиктердің жеңісі жайында жақсы хабарлар жеткіземіз. Қалың жұрт қызыл жауынгерлердің келуін асыға күтті. Бүлікшіл Аяжан, Ташкент, Мәжендердің азғырынды үгітін тыңдаушылар азайды. Жергілікті халық олардың бұзақы топтарын талқандап жіберді.

Бір күні маған Косыгиннен Андреевкаға тез жетсін

деген тығыз хабар келді. Ахмеди екеуміз түн ішінде жөнелдік. Селоның шет жағында тұратын кедей шаруа Латышев Акимнің үйінің терезесін ақырып ғана тықылдаттық. Біздің астыртын кездесетін жеріміз — осы шаруаның үйі болатын. Сыртқа жыртық топын жамылып Аким шықты. Бізді қораға кіргізіп алды. Партия ұясының жетекшілерінің бірі коммунист Кирилл Петров бізбен қысқа ғана амандасты да, шұғыл тапсырмалар берді:

— Жаумен бетпе-бет айқасатын сәт туды, достар! Қызыл жауынгерлердің барлаушы отряды бізге келіп жетті. Мен қазір Раисовқаға жөнелемін, уақытым тығыз. Сендер осы селода бекініп жатқан бүлікшіл казак-орыстар отрядын бүгінгі түннен қалдырмай жоюдың қамын жасаңдар. Қызыл жауынгерлер отрядына Аким бастап апарады. Дұшпанды, байқатпай келіп, желкеден соғу керек. Жарлық — сол! Ал, көріскенше сау болыңдар!..

Ол аттанып кетті. Біз де айқасқа әзірлендік. Бүлікшіл казак-орыстар отрядының бекініс — селодағы үлкен мектеп. Самогон ішіп, естері шығып, сол маңды неше күннен бері ойрандап жатқан. Ахмеди екеуміз қараңғышы жамылып, әуелі мектеп төңірегіне барлау жасадық. Дұшпан қаннен-қаперсіз, күндегідей сауық-сайранға басып жатыр екен. Есік алдына қойған сақшысы да даурығып, теңселіп жүр. Мұндай қолайлы сәтте бір минут кідіруге болмайды. Өзіміздің отрядқа дереу хабар бердік. Азғантай ғана отряд қараңғы түнді жаңғырта ұран сап мектепке лап қойғанда, масайрап жатқан жау төбелерінен жай түскендей, есі ауып қалды. Терезеден ұшып кірген граната дұшпанның дәл ортасына түсіп жарылды. Жаудың өлгені өлді, қалғаны дүркірей қашты... Ертеңінде, селоның дәл ортасындағы үлкен кеңсенің төбесінде қызыл жалау желбіреп тұрды. Бұл хабар шұбар-шұбардың арасында отырған өзіміздің ауылдарға да лезде тарады...

Кейіннен Андреевқада кооперация құрылды. Бұл ұйымға біздің ауылдан төрт семья мүше боп кірді. Мұның ішінде сіздің әкеңіз де бар (Дәукең бұл сөзді маған бұрылып айтты). Мені кооперацияның басқарма құрамына мүше етіп сайлады... Иә, қарап отырсақ, содан бері талай жыл зулап өтіп кетіпті, бірақ әр кездің, өмірдің әр өткелінің тарихы ұмытылмайды ғой...

•АТАМАН•

...Ол маған сырты тозған көк тысты бір дәптерді ұсына берді...

Дәптердің әр бетін ақырын ғана аударып, ішіндегі жазуларына көз жүгіртіп отырмын. Бір тұста мына бір сөздерді оқыдым:

«Салпық тауының бауырында және оның терістік-батыс жағындағы шұбар-шұбардың қойнауында отырған ұсақ-ұсақ бытыраңқы ауылдар бір орталыққа бірте-бірте бірігіп, колхоз боп құрыла бастады. 1929 жылдың аяғында колхозда елуге тарта үй болды. Егістік жерінің көлемі — екі жүз гектар; жүз қаралы қойы, жиырма шақты сиыры бар. Ал, жылқы жағы көбірек — төрт жүзден асады, бір тілді соқасы — он; екі тілді соқасы — жалғыз; біраздаған ағаш тырмасы және арбалары бар. Кем-кетік көп-ақ, бірақ жұмыс қарқыны қызу. Жұрттың ынтасы жақсы. Әсіресе, Әйәңді айтсаңшы! Әй, Әйәңай, ғажап көңілді адам-сын-ау!...»

— Сіздің, мына Әйәң деп жазып қойғаныңыз қай Әйәң?

— Өзіміздің Байтастың Әуәрирасы... Әй, Әйәң-ай, қызық кісі еді ғой жартықтық.

— Иә, ол тамаша адам еді...

Орта бойлы, кішірек шоқша сақалды, жағы қушиғандау, бірақ жүзінен ерекше мейірімді, ақжарқын жан екендігі білініп тұратын Әйәң көз алдыма елестеп кетті. Әйәңді ауылдың бар баласы өте жақсы көретінді, өйткені ол бір балаға ләм деп ұрсып көрген пенде емес; жұмыстан қажып шаршап келгенде де, балалардың асырына, шуына кейімейтін, тіпті жақтырмаған рай танытып қабағын да шытпайтын. Балалардың ойынына қызығып қарап тұрып, кей-кейде өзі де бірге араласып кететінді. Сондықтан біз оны «Атаман» сайлап қойғанбыз.

— Атаман? — дейміз.

— Әу, — дейді ол.

— Бізге доп ұратын таяқ жасап бересің бе?

— Беремін. Неше таяқ керек?

Біз санын айтамыз, ол бірер таяқты артық жасап береді.

— Атаман? — дейміз.

— Әу, — дейді ол.

— Бізге қамшы өруді үйретесің бе?

— Кел, отыра қалыңдар.

Біз оны қаумалап отыра қаламыз. Таспаны қалай тартып, қамшыны қалай өруді әуелі өзі көрсетіп береді де, сосын қайта тарқатып жіберіп, әрқайсымызға жеке-жеке өргізеді, еріпбсйді бұған, жалықпайды...

Ұлы Отан соғысы басталды, ауылдың көп азаматы майданға аттанды, колхоз жұмысының бар ауыртпалығы қарттардың, өйелдердің, балалардың мойнына түсті. Біздің қазақта «бала соққан кездіктің басы жарық» деген мақал бар ғой, кейбір үлкендер, жұмысқа шыққанда, бригадир олардың қасына бала қосып берсе олқысынады. Ал, Әйең олай емес, ол балаларды өзі сұрап алады, жұмысқа онымен бірге баруға, Әйеңә серік болуға біз де құштармыз.

Қыста Әйең фермаға даладан шөп тартады. Қос-қостан өгіз жегілген бес-алты шана таңғы алақөбеде бірінің соңынан бірі тізіліп, сықырлап кетіп бара жатады. Ең алдыңғы шанада, үстіне топ киіп, белін шарт буынып алған Әйең отырады. Ол орнынан сәл көтеріліп, мойнын созып, кейінгілерге әлсін-әлсін көз тастап, бақылап қояды. Кейінгі шанада біздер келе жатамыз.

Ал, шаналарға шөпті сықита тиеп алып, ауылға қарай қозғалғанда, алда біз жүріп отырамыз, Әйең ең соңғы шанада келе жатады. Бізді қадағалайды.

Көктемде жер жыртамыз, Әйең соқаның тұтқасын ұстайды, біз көлігін жетелейміз. Соқаны шірене тартып өгіздер де ілбіп келе жатады, даусымызды шығарып, ұзын көк шыбығымызды әлсін-әлі бір суылдатып үйіріп қойып, біз де қыбырлап бара жатамыз.

— Аяқтырың талған жоқ па? Шаршаған жоқпысыңдар?— деп, Әйең анда-санда дауыстап сұрап қояды.

— Жоқ, шаршағамыз жоқ, мықтымыз,— дейміз.

Шаршауын шаршайтын ек, тек сыр бермеуге тырысамыз, бірақ Әйеңә жауап қатқанда әуелі қатты шығатын даусымыз бірте-бірте төмендей беретін еді де, Әйең біздің әлсірей бастаған халімізді сезе қоятын.

— Ал, баладар (ол ылғи осылай дейтін), аздап аяқ суытып алалық,— деп, бізді тоқтатып, өзі боразданың шетіне отыра кететін. Және жай отырмай, бір күлдіргі сөз айтып, бізді мәз етеді. Енді орнымыздан көтеріліп, қайырадан қозғалғанда, бойымыз бір түрлі жеңілденіп, аяқты еркін-еркін басатынбыз.

Пішен шабу науқаны басталғанда, Әйең шөп машина жүргізуді, егін орағы басталғанда лобогрейкаға отырады. Қысқасы, бүтін жыл бойында алмасып келіп отыратын жұмыстың бәріне де Әйең қатысады және де осы жұмыстарды атқарғанда, оның қасындағы серіктері әмәнда балалар болатын-ды.

Әйең бізді ешкімге жәбірлетпирмейтін, біреудің бізге әкіреңдегенін көрсе-ақ болды, дереу келіп араша түсе қалатын. Біз де «Атаманымыздың» әмірін бағып, ол қабағын қағып қалса болағыны, «шабуылға» шыға келетінбіз.

Бір күні қызық бір хал болды. Салқын күз. «Кішкене көлдің» ығында зябь айырып жатқынбыз, соқаның саны алтау, алтауы да қос тілді соқалар (құныса біткен түріне қарап біздің жақта мұндай соқаны «бүкір» дейтін). Бес «бүкірдің» несі — бала, бір бүкірдің несі — Әйең. Әйең және бәріміздің басшымыз. Бірер күннен бері ауа райы бұзылып, ақ жаңбыр сіркіреп тұрған. Жер саз, жұмыс тоқтап қалған. Жаздың жылы жаңбырындай емес, мына сіркіреген ақ жауынның лебі суық, ызғарлы, бойыңды тітірентіп, тез тоңдырады. Егіс басында барақ секілді ұзын шым үй бар, біз содан шықпаймыз.

Бірақ бұл үйдің де панасы шамалы еді, есік-терезесі аңғал-саңғал, ішінде үйді жылытатын пеші жоқ, орта тұсында қазылған жер ошақ бар, от соған жағылады. Аласа шым үйдің дәл осы от жағылатын тұсының төбесі үңірейген тесік, түтін тік көтеріліп шықсын деп мұны әдейі жасаған. Ал түтін осыған ерегескендей жан-жағына шалқып, отты айнала қоршап жылынып отырған біздің берекемізді кетіреді, ащы түтін көзімізден жас парлатады. Жол кезде Әйең бықсыған шаланың бастарын қағыстырып, еңкейе қап, ұртын желге толтырып ап, отты қатты-қатты үрлеп жібереді. От лауылдап жанып кетеді. Лаулаған оттың түтіні әрқашанда тік шалқиды.

— Атаман, отқа картоп көмуге рұқсат па? — дейміз біріміз. («Атаман» дегенге Әйең көтеріліп, қуанып қалады.)

— Рұқсат, — дейді ол.

Біреуміз көсеумен ыстық қоламтаның арасын аша бәреміз де, екіншіміз сол жерге қос уыстап картоп саламыз.

Бүгін де сөйтіп, қоламтаға картоп көміп отыр ек.

Картоптың сырты күймесін деп, шалаларды кейін-кейін тартып қойдық.

Шым үйдің сықырлауық есігі шалқасынан ашылды.

— Ой, құдайдың қарғысы тигірлер! Отты ұйпалап тастағандарын қарашы!

Өгіз бағатын Шақпағаң қария есіктен кіре жекірді. Өзі ызақор кісі еді, үстіне су өтіп, енді даладан жаурап келгенде, оттың маңдан тұрмай бықсып жатқанын ашуып бүрқ еткізді. Отты айнала отырған балалар Шақпағаңның ызғарлы түсінен жасқанып қалды.

Шақпағаң Әйәңе тете кісі еді.

— Әй, қара сақал, балаларға неге ақырасың? Жайлап сөйлесең болмай ма? — деді босаға жақта күрек саптап отырған Әйәң бұрылып қарап.

Шақпағаң оның сөзін құлаққа ілген жоқ. «Сен басымды қатырма!» дегендей қолын бір сілтеді де, аяғын екі аттап, оттың қасына жетіп келді. Бір-екі баланы шекеден қатты нұқып жіберді. Отты лаулатып жандырмақ болып, шалаларды қағыстырып, басын біріктірді де, оттың астын бүрқ еткізіп көседі.

— Ойбай, картоп бар еді о жерде! — деп шу ете түстік.

— Ә, оңбағандар! Отты құйқалайтын немесіндер ғой, жегізейін мен сендерге картопты! — деп, Шақпағаң бір шаланы қолына ала салып, ыстық күлге көмілген картопты серпіп-серпіп шығарды да: «Ал же! Ал же!» — деп тістеніп, есікке қарай бір бірлеп атты.

Дәл осы мезетте, жеміне аспаннан құйылып түскен бүркіттей боп, Шақпағаңның үстіне Әйәң қона кетті.

— Кәрі неме! Балалардың жейін деп отырған тамағын неге лақтырасың? Жын қақты ма? — деп Әйәң оны жағасынан қылқындыра ұстады. Зор денелі, ызалы бақташы арық, жеңіл Әйәңді көтеріп тұрып кетті, енді екеуі бірінің омырауынан бірі бүріп ұстасып, тіресіп тұрып қалды.

— Кәрі неме! Нең бар тыныш отырған балаларда, — деді Әйәң ашуланып.

Ызақор бақташы бір жеркенішті боқтықпен бәрімізді қоса сыбап салды да, қатты бұлқынып қап, Әйәңді иығымен қағып, ұшырып түсірді. Әйәң атып түрегеле бергенде, Шақпағаң оны басқа тартып жібермек боп қамшысын көтеріп алып еді, қимылы шапшаң

Әйең сілтеуге үлгіртпей, бақташының қарынан шап беріп ұстады. «Жабыл, қара таяқ!» деп, біздерге де әмір етіп қалды.

Бәріміз тентек шалға жабыла кетіп, оны қыбыр еткізбей ұстап тұрдық.

— Мына ашаның түбіне алып келіңдер!— деп, шым үйдің ішінен қойылған жуан тіреуді қолымен нұсқап әмір бірді Әйең.

Біз айтқанын орындадық.

— Арқасын ашаға тіреңдер. Ә, дұрыс. Енді былқ еткізбей ұстап тұрыңдар,— деді де, Әйең іргеде жатқан ұзын арқанды алып кеп, Шақиағанды ашаға таңып байлап тастады.

— Бұл саған балаларға тіл тигізгенің үшін берілген жаза. Ертең осы уақытқа дейін тартасың бұл жазаны!— деді Әйең.

Шақиағаң әлі кіжініп, бұрқырап тұр.

— Кәрі неме! Сақалың шошаңдап боқтық сөз айтуға ұялмаймысың мына балалардың көзінше? Енді тый бейпіл аузыңды. Әйтпесе төбеңнен мұздай су құямын,— деді Әйең. Ол балалардың біреуін жұмсап, сырттағы бөшкеден бір шелек суды қасына алдыртып қойды.— Міне, көрдің ғой, мен айтқанымнан қайтпайтын кісімін. Енді маған өкпелеме, не көрсең де өзіңнің мінезіңнен көресің,— деп ескертті.

Шелектегі мөлтілдеген суды көргенде Шақиағаң мойнын ішіне тығып бүрісе қалды. Балалар сақылдап күліп ала жөнелді...

Арада жиырма шақты күн өткенде, дәл осыған ұқсас, тағы да бір күлкілі оқиға болды.

Бұл кез ноябрь айының жуан ортасы еді. Біздің жақ бұ мезгілде жылда қалың қар жамылып қалатын. Ал биыл қар жаумай, жолдың шаңы бұрқырап жатқан, бірақ күн суық, қыстың ызғары бар. Жердің бет жағы тоң болып қатып қалған, соқа батпайды, сонда да зябьтің басынан кете алмай, текке байланып отырмыз. Мұның мәнісі бар, осыдан екі-үш күн бұрын колхоздың председателі келіп: «ауылда ауданның уәкілі жұмыс тексеріп жүр, орындарыңнан тапжылмаңдар!» деп қатаң әмір беріп кеткен болатын.

Әйең оған жердің сіресіп қатып қалғанын, соқа тілі батпайтынын айтып: «Бұ жерде босқа қамалып жатқаннан не өнеді?» — деп таңданып еді: «ақсақал, аузыңа абай бол, қазір соғыс уақыты»,— деп ескертті

председатель. «Соқа батпаса да, өгіздері жегіліп, бораздада тұрсын күндіз»,— деп, аттанарында және де жарлық қып кетті.

Арада үш күн өтіп, төртінші күн дегенде, председателдің айтқан уәкілі де келіп қалды бізге. Таңертеңгі асымызды ішуге енді ғана отыра берген едік. Уәкіл әйел есіктен кіре беріп, тоқтай қап: «Күн сәске болды, бұ не тал түске дейін тамақ ішіп отырғандарың? Жұмыс қайда?»— деп, бірімізге қыжырта бір қарап өтті де, ортамыздағы жалғыз үлкен кісіні көріп: «Шәл, мұның қалай? Ұялу керек қой»,— деді Әйеңе. Аяғына біз өкше қызыл етік, үстіне қысқа қара тон киіп, басына ақ жібек шәлі тартқан ұзын бойлы, екі танауы делиген қара өңді әйел екен.

Кескіні тым ажарсыз көрінді, үстіндегі киімдері де бір-біріне үйлеспей тұр.

Әйең уәкіл әйелдің бетіне таңданған пішінмен қарады да:

— Шырағым, түріңе қарасам, менің жарты жасыма да жетпеген секілдісің. Сырттан келген кісі үйге сәлем берер болар еді. Кімсің өзің, жөніңді айтшы әуелі?— деді.

Бұ сөзге уәкіл әйел шамданып қалды.

— Мен сендермен танысқалы келгемін жоқ,— деп тік сөйледі.

— Енді неменеге келдің?— деді Әйең оның қытығына тие түскісі кеп.

— Жұмыстарыңды тексеремін!— деді әйел сес көрсетіп.

— Е, мейлің, тексере бер.

— Кеше қанша гектар зябь жырттыңдар?

— Нөл.

— Мен қалжыңдап тұрғаным жоқ,— деді әйел.

— Мен де шындықты айтып отырмын,— деді Әйең.

— Бүгін қанша гектар жыртысыңдар?

— Бүгін де нөл.

Уәкіл әйел Әйеңе шытынай қарады да: «Контра!»— деді.

Ол енді қасына еріп жүрген председателді қыспаққа ала бастады. Ал председатель бізге қожандады, тамағымызды асықтырып ішкізді, өгіздерді соқаға дереу жеккізді. Уәкіл әйел екі бүйірін таянып, біздің қимылымызды бақты да тұрды.

Өгіздерді жегіп болған соң, Әйәң оның қасына ақырын ғана аяңдап барды да, бұл жұмыстан ештеме өнбейтінін жайлап түсіндірмек боп еді, уәкіл әйелдің тыңдағысы келмеді.

— Шырағым-ау, көрмей тұрсың ба, жер сіресіп қатып қалған жоқ па?! Соқаның тілі батпайды. Сөзге сенбесең, өз көзіңмен көрші жүріп,— деп, Әйәң кейіп кетті.

— Ал, көремін, жүргіз соқаңды,— деді әйел.

Біз ысқырып, шыбығымызды үйірген кезде, бұған дағдыланған өгіздер созыла қозғалды. Қос тілді соқа жерге батпай секектеп кетті. Біз бөгелмей жүре бердік.

— Тоқта!— деп дауыстады әйел.

— Міне, айттым ғой, жер тоң боп қалған, батпайды соқаның тілі,— деді Әйәң.

Бірақ уәкілдің сенер түрі жоқ, ол, сірә, Әйәңді қулық жасады деп ойлады білем, соқаны өзі байқап көргісі келді. Соқаның үстіне шығып, тұтқасынан мықтап ұстап отыра қалды да:— Ал, жүргіз өгіздеріңді!— деп әмір қылды.

Тағы да ысқырып, солқылдақ көк шыбығымызды үйіріп қалдық. Өгіздер ышқынып тарта жөнелгенде, үстінде отырған әйелдің салмағынан соқа жерге жабыса қалды, бірақ бір метр жүрмей-ақ, қайтадан секек етіп, табаны бораздадан шығып кетті де, бір жағына жантая беріп, аударыла құлады. Уәкіл әйел соқаның астында қалды, жан даусы шығып, шыңғырып жіберді. Біз де шошып кеттік, өгіздерді кілт тоқтаттық. Соқаны ептеп көтеріп, уәкіл әйелді темірдің астынан шығарып алдық.

Әйел бізге қарай алмай, теріс айналып кетіп, үстін қақты. Көйлегінің дәл артын темір іліп, тік айырып жыртып жіберген екен, шинельдің жырық етегі секілденіп көрінгенде, мырс етіп күліп жібердім.

Уәкіл әйел сол бойда арбасына барып мінді де, ешкімге ләм деместен, қоштаспастан кетіп отырды.

Қатты жолмен тарсылдап ұзап бара жатқан арбаның соңынан қарап тұрып Әйәң:

— Әлгі әйел мана мені «контра» деді ме, не деді осы?— деп сұрады бізден.

— Контра деді.

— Бұ не дегені екен, ә?— деп күлді Әйәң...

Әйәң біздің атаманымыз болғанмен, одан гөрі біз оған бұйрықты көбірек беретінбіз, ал, ол балалардың

айтқанын екі етпей орындайтын, ырқымызға көне бәретін-ді.

— Атаман, біз саған бүгін ең жоғары әскери атақ береміз,— дедік бір күні Әйәңе.

— Қабыл аламын! — деді ол күлімсіреп.

— Сені генерал жасаймыз.

— Құп!

Август айының іші, егін орағына шыққан кезіміз болатын. Түскі үзіліс уақыты боп, қосқа қайтар мезгілімізде, Әйәңнің екі иығына күнбағыстың екі сары ала шашықты қалпағын орнаттық та, кеудесіне ақ қайыстан айқастыра портупей тартып, белбеуіне ағаш наған байлап, ортамызға алып жүрдік. Қосқа қарай каздай тізіліп жүріп келе жатырмыз. Әйәңнің екі иығындағы күнбағыстың қалпағы бұрынғы генералдар тағатын сары ала шашақты эполетше жалт-жұлт етеді. Қостың маңайында жүрген адамдар Әйәңді алыстан тани алмай қалды, қолдарын маңдайларына көлегейлеп, таңданып қарасып тұрды.

Әйәң қосқа жақындағанда бойын тік ұстап, аяғын кербездене басты, еш жағына бұрылып қарамастан, есікке тура беттеді. Бір бала жүгіріп барып, есікті шалқайта ашты. Әйәң бөгелмей жүріп барып, төрге шығып бір-ақ отырды. Жан-жағына сосын ғана бұрылып қарады.

— Иә, жарандар, есенсіңдер ме?— деп, қостағыларға сәлем берді.

— Ал, жандарал, жол болсын!— деді бір әйел көдуілгідей салмақты пішінде.

— Сендердің жұмыстарыңды тексере келдім,— деді Әйәң де салмақты үнмен.

Біз, уәкіл әйелдің сөзі есімізге түсіп, мәз боп күлдік. Қостағылар Әйәңнің қылығына күліп жатыр.

— Жұмыс оңбай жатса қандай шара қолданасыз, жандарал?— деп сұрады әйел.

— Айыптыны трудармияға жіберемін,— деді жандарал.

— Мұныңыз том қатал жаза емес пе?

— Қазір соғыс уақыты, ешкімге де жеңілдік жасалмайды. Өздерің көрмейсіңдер ме, мына қаршадай балалар да үлкендердің жұмысын атқарып жүрген жоқ па. Доп қуып ойнап жүретін бала емес пе бәрі де.

— Иә, қайтелік, Китлер иттің ылаңы ғой,— деп, әйел мұңая сөйлеп, төмен қарады.

Әйәңмен екеуінің бастапқы диалогтары, сахнадағы ойындай, бізге қызық көрініп еді; әйел мына сөзді айтқанда қостағы үлкендердің бәрінің де өңдері том-сарыңқы тарта қалды.

Әйәң тамақ ішкенде белбеуін шешіп, шапанының түймелерін ағытып отырды, екі иығындағы эпoletін қозғамады, бірақ енді оған ешкім де күлген жоқ...

МОМЫН БАЛА

Әйәң жасы жетпістен асқанда дүние салды, ауырмай-сырқамай кенеттен қайтыс болды. Оның тәрбиелеген төрт ұлы қазір үйлі-баранды болған ересек азаматтар, әрқайсысы өз алдына отау тігіп, төрт үй боп отыр. Төрт жігіт төрт түрлі мамандық иесі: үлкені — мұғалім, екіншісі — агроном, үшіншісі — физкультурник, кенжесі — бухгалтер.

Агроном жігіттің есімі Тайжан; ол менімен түйдей құрдас, екеуміз бір жерде туып-өстік, ауылдық мектепте бірге оқыдық. Бүгінде ауылдың мақтаулы азаматтарының бірі болып, іскер маман атанған Тайжанның бала кезіндегі мінездері есіме түссе-ақ болды, еріксіз күліп жіберемін. Ол да бұған тез түсіне қойып, маған қарап ақырын ғана жымияды.

— Күш сынасамыз ба? — дейді.

— Кел! — деймін.

Бір оқиғаны екеуміз де ұмытқамыз жоқ, күздің уақыты еді, ертемен ат суаруға барғанда, көл жағасында ұшырасып қалдық. Түн қатты суық болғанға ұқсайды, жерге аппақ боз қырау түскен, судың тайыз шеті қатып қалпты, жұқа мұз шыныдай жылтырайды. Екеуміз аттарымыздың бүйірлерін түйістіріп, суға қатарластыра түсірдік. Аттар жұқа мұзды тұмсықтарымен түртіп ойып жіберіп су ішті.

— Тайжан, күш сынасасың ба?

— Кел! — деді ол.

Екеуміздің қолымыз айқаса кетті. Су ішіп болған аттар дәл сол секундта алдыңғы аяқтарын саздан жұлқи көтеріп, екеуі екі жаққа бұлылып қалғанда, біз ат үстінен жарқ етіп аударылдық, қолымыздың айқасқан күйінде суға күмп етіп құладық. Мұздай суық су денені қарып жіберді, жалма-жан ұшып түреге-ле беріп едім, Тайжан иығымнан басып қалып, суға қайта жықты. Өзі мұздай суға белуарынан батып

отырып, сақылдап кеп күледі. Біз жарқ етіп құлағанда шошып, жағаға ытқып шыққан екі ат құлақтарын елеңдетіп қарады.

— Күш сынасасың ба? — дейді Тайжан күлкісін тия алмай. Енді оған өзім де қосыла күлдім...

Тайжан, міне сол оқиғаны еске түсіріп тұр.

Бала кезінде Тайжан өте момын болатын; өзі ешкімге соқтықпайтын, жүн жуас боп, тып-тыныш қана жүретін. Ал өміне біреу тиіссе, оған қақын жібермейтін, қалың ернін көптитіп, оңи алаулап қызара қалып, ийқаса кетіп, қашан кегін қайтарғанша шегінбейтін, тіпті өлі келмей бара жатса, алысқан кісісінің бір жерін қыршып тістеп алып қан қақсататын. Сол үшін кейде ол өзінен ересек баладан таяқ та жеп қалатын, бірақ оның есесіне анау да енді запы болып, бұған қайтып соқтықпайтын-ды.

Тайжан сөзге жоқ еді, өзге құрбыларынан көрген-білгенін сөйлей бермейтін, біліп тұрған әңгімесін де айтпайтын, ойын кезінде біреуге жөн үйретіп білгісінбейтін, ұсыныс та жасамайтын. Қойған сұрауына ғана жауап қайырады, құрбыларының айтқанына көне береді.

Бірақ Тайжан әңгіме тыңдауға құмар еді. Бір хикая шертілгенде, немесе ертегі айтылғанда, ол бар ықыласын салып, ерекше елігіп, қыбыр етпей отырып тыңдайтын, аузы аңқиып ашылып кететін. Оның осы күйін қызық көріп, Тайжанның артқы жағында отырған бір құрбысы, кім екенін байқатпай, мұны желкеге ақырын ғана түртіп қалады. Тайжан оған бұрылып қарамайды. Әлгі құрбысы енді мұның басындағы малақайын көтеріп қап, көзіне түсіріп жібереді. Сонда да Тайжан бұрылмайды, малақайын қайтадан жөндеп киіп, әңгімені үн-түнсіз тыңдап отыра береді. Мұны желкеден түрткілеп, жыбырлап отырған құрбысы әріберіден соң жалығып өзі қоятын еді.

Балалардың намысқой келетін әдеті ғой, жарысқанда қалып қойса, күрескенде жығылып, ойын ойнағанда ұтылып қалса, бала бұған қатты намыстанады. Жеңген бала кеуде қағып дандайсыр болса, қытыққа тисе, ойыннан от шығып кетіп, шекісіп те қалады. Ал Тайжан ойында ұтылғанда қызарақтап намыстанбайтын, күрескенде құрбысынан жығылып қалса, «қапы кеттім» деп, тұра сап қайта ұмтылмайтын, себеп іздемей, жеңілгенін бірден мойындайтын-ды. Бірақ

жасқанып қалмайтын, құрбысы қайыра шақырса, күреске қайта түсетін, бұл жолы ол өте сақ қимылдап, құрбысымен я итжығыс түсетін, я оны жеңіп кететін. Жеңсе, масаттанып күлетін, бірақ ол өзінің әлі еркін жететін баламен күреспейтін.

Ал жарысқанда Тайжан құрбыларының бәрінен де қалып қоятын, бірақ қолды бір сілтеп тоқтай қалмайтын, қашан сөреге жеткенше бар күшін сап жүгіре беретін.

— Сенің бізге жарысқанда ере алмайтын себебің — табаныңа көбелек ұстап жақпайсың. Мен күн сайын табаныма он көбелек жағып аламын. Сондықтан да желаяқпын, жүгіргенде ешқайсыңды ілестірмей кетемін. Өзің күнде-күнде табаныңа көбелек жағып отыршы, керемет жүйрік боп кетесің, — деп, өзінің жақсы көретін досы оған ақыл берді.

— Табаныңа көбелек жақтың ба? — деп сұрады ол келесі күні Тайжаннан.

— Жақтым, — деді Тайжан.

— Нешеуін.

— Тоғызын.

— Ендеше бүгін көбімізден озасың!

Тайжан жымың қақты.

Бірақ ауылдың сыртындағы жазық алаңға шығып жарысқанда, ол тағы да балалардың ең артында қалып қойды.

— Сенің табаныңа жаққаның қандай көбелек? — деп сұрады досы одан.

— Кәдуілгі көбелек, — деді Тайжан. — Түнде шам жаққан кезде, ашық тұрған терезеден үйге кіріп кеткен көбелектерді ұстап алдым да, қалбырға салып қойып, таңертең тұрған соң табаныма жақтым.

— Қап! — деп өкінді досы. — Сенің ол ұстағаның жарыққа ұмтылатын шайтан көбелек. Одан қырсық келеді, пайда жоқ. Далада ұшып жүретін ақ қанат көбелек бар ғой, қуып ұстап, соны ғана табанға жағу керек. Сонда ғана жүйрік боласың.

Тайжан келесі күні досының бұл айтқанын да орындады.

— Табаныңа ақ қанат көбелекті ұстап жақтың ба? — деп сұрады досы.

— Жақтым, — деді Тайжан.

— Нешеуін?

— Он бесін.

— Ендеше бүгін бәрімізден де озасың!

Бірақ жарысқанда Тайжан топтың соңында тағы да қалып қойды.

— Сен бар күшіңді сап жүгірмедің, — деп кінә қойды оған досы.

— Жоқ, бар күшімді сап жүгірдім, — деді Тайжан. — Бірақ сенің ақ қанат көбелегіңнің түк те себі болмады.

Шынын айтып тұр. Табанына он бес көбелек жақса да құрбыларынан оза алмады, «қайткенде де озамын енді» деп ойлаған еді. Бірақ күлмеңіз бұған. Табанына көбелек жақса, — кісі жүйрік болады дегенге бәріміз де иланушы едік ол кезде. Ақ қанат, сары қанат, шұбар қанат көбелектерді қуа жөнеліп, соғып алып, отыра қалып табанға жағатынбыз. Шіркін, балалық аңғал, адал көңіл-ай!

Тайжанның артықша бір қасиеті — өте төзімді еді. «Мынау жұмысқа әлім жетпейді» деп шегініп кетпейтін ол, өзіне тапсырылған істі, қанша көп, қанша қиын болса да, орындап шығуға тырысатын, тырмысып, тістеніп, бар күшін сап, үн-түніз қимылдай беретін.

1941 жылы соғыс басталған жазда біз орта мектептің алтыншы класын бітірген ғана оқушы едік. Балалық шақтың тәтті ойының бәрі де қалды жайына, біз әскерге кеткен ағалардың орнына жұмысқа шықтық.

— Сен сырманың өгізін жетелейсің, — деп тапсырма берді бригадир маған.

— Сен аттырнауышпен шөп жинайсың, — деді Тайжанға.

Сырма дегені — бөренедей жұмыр, ұзын ағаш, екі басына жуан сым тағылып, оның біріккен ұшына қамыт бекітіледі де, мықты қос өгіз жегіледі. Қамыттың шығыршығына байланған ұзын арқаны болады. Арқанды ағаштың астынан өткізіп алып, сырманы аяғыңмен басып тұра қалғаныңда, қос өгіз сүйретіп келе жатқан бөрене кірені ысырып әкетеді. Сол бетте, өгіздердің тартқанынша ысыра бересің де, сосын бұрылып, таудай шөпті маяның қасына жақындатасың, дәл іргесіне тақалып барғанда арқанды ұшынан қос қолдап тартыпқеп қаласың, сол мезетте жұмыр ағаш жоғары ытқып шығып кетеді де, таудай шөп деңкиіп қалып қояды.

Бұл істі атқарушыны — сырмашы дейді, ол — ересек адам. Ал, менің міндетім — қос өгізді кіренің үстімен тура жетелеп жүргізу. Өгіздер асықпайды, бір қалыппен ақырын ғана қозғалып келе жатады. Бұ жүріске бастапқы күндері ішің пысқанмен, артынан көндігіп аласың, өгіздердің шабан аяңына еріп, енді өзің де ілбіп қана отырасың.

Өгіздерімді жетелеп келе жатып бір кезде мен Тайжан жүрген жаққа көз саламын. Сол мезетте ол да маған қарайды, қолын көтереді, бірақ тоқтамайды. Үлкен қос дөңгелекті тырнауыштың биік қалпағының үстінде отырған Тайжанның бүкіл қимылы маған анық көрінеді. Сол қолында — делбе, оң қолында — құнт. Құнтын жоғары көтере үйіріп, тырнауышқа жегілген жирен атты анда-санда сауырға бір салып қалады. Бірақ жирен ат жас мал емес, қамытын лық еткізіп ілгері ұмтылмайды. Әбден әккі болған кәрі ат құйрықты тек шипаң ете түсіріп, бір әуенмен тарта береді. Иесінің бала екенін, оның құнты арқаға бата қоймасын біледі білем. Сонда да тырнауыш сүйреген жирен атты менің шабан өгіздеріме салғастыруға болмайды, аттың жүрісіне өгіздің аяңы қайдан тең келсін!

Біз кейде азырақ дем алуға аялдаймыз, сусын жұтамыз, көлеңкеге отырып, сәл салқындап тыныстаймыз. Ал, Тайжан тоқтамайды, жүре береді, біздің қасымызға кеп сусын да ішпейді, апарып бермесең сұрамайды да.

Еңбек Тайжанды бұрынғыдан да төзімді етіп шыңдай берді...

Соғыс басылған жылы біз орта мектепті бітірдік. Енді кімнің қай оқуға барғысы келетіні жайында сырласып отыр ек.

— Мен ауылда қалып жұмыс істеймін. Жоғары оқу орнына түсуге әзір дайын емеспін, — деді Тайжан.

Бұл сөзі оқыстау көрінді бәрімізге, таңданып қалдық. Ол он жылдықты тәуір бітірген оқушылардың бірі еді. Институтқа барар болса, қабылдау емтиханынан аттай желіп өтері хақ. Бірақ, «әзір дайын емеспін» дегені несі?

— Мұның себебі бар, — деп, Тайжанның өзі түсіндірді. — Біз бірнеше пән оқыдық. Осылардың бірін олай, бірін былай деп, алалап бөлген емен, маған бәрі де бірдей көрінетұғын. Әдебиет те жақсы, тарих та

қызық, математика да тажап. Енді, міне, қайсысына қарай бұрыларымды біле алмай тұрмын. Ал, болашақта кім болам? Инженер ме? Агроном ба? Геолог па? Дәрігер ме?.. Осының бәріне де қызығамын. Бірақ түбінде соның біреуі ғана боп шығатынымды және білемін. Ал, қайсысы? Міне, осы арасы маған әлі айқындала қойған жоқ. Жоғары оқу орнына түсуге әзір дайын емеспін деуім сондықтан. Бір институтқа біреу гүрлы емтихан тапсырып түсе алатынымды сеземін. Бірақ маған «түгенше жоғары оқу орнында оқын жүр» деген атақ керек емес, өзіме ғұмыр бойы серік болатын, жаным сүйетін мамандықты дәл таңдап алуға тиіспін. Бір жыл өтер, екі жыл өтер... Тура жолды өмірдің өзі көрсетеді...

...Айна көлдің жағасында тұрмын. Жылы желдің лебінен су беті ақырын ғана тербеліп толқып жатыр. Бұрын да осылай ғана толқып жатушы еді. Ол кезде мен бұл толқынға дәл қазіргідей елжіреп қарамайтын ем. Ал, қазір өзгеше бір күйге ендім, менің де көңілімде толқын туып, мына көлдің бетінше тербеліп тұр. Су жағасында жалаң аяқ жүгіріп жүретін балалық кездер еске түсті. Көбелек қуысқан, жарысқан, күш сынасқан, бірге жүрген құрбыларымның әр алуан мінездері, қылықтары, әрекеттері көз алдымнан тізбектеліп өте берді...

ЖАҢА ҚОНЫСТА

...Біз өзен жағасында отырмыз.

— Үй ішіміз жаңа қонысқа көшіп келгеннен бері өз басымнан кешкен жайларды ретімен баяндайын,— деп бастады әңгімесін, денесі талдырмаштау келген сұңғақ бойлы, аққұба өңді Қалтай...

— Әкем қалада көп жыл қызмет істегенімен, ауылда туып-өскен, ауыл шаруашылығының жайын жақсы білетін кісі еді. Ауылға қызметке баруға өзі тілек білдірді де, бір күні жолдама қағазын алып келді. Июль айының бас кезі болатын. Жазғы каникул уақыты. Он жасар інім Мұратпен ермек үшін шахмат ойнап отыр едім.

— Шаруа жақсы тынды. Ауылға қызметке баратын болдым,— деп, әкем үйге көңілденіп сөйлеп кірді.

— Папа, ауылға бәріміз көшеміз бе?— деп, Мұрат қуанып, орнынан ұшып тұрды.

— Бәріміз көшеміз,— деді әкем жымып...

Үй ішінің келісімі бойынша ауылға әкем, мен, інім үшеуіміз жүріп кететін болдық. Шешемізді біз жаңа қонысқа барып орныққаннан кейін біржола көшіріп әкелуді мақұл көрдік. Ауылға көшетін болғанымызға өзім мәзбін, қуанышта шек жоқ. Рас-ау, колхозға баруға әке-шешем қуанып отырғанда, мені көңілсіздік тұманы қалайша баса алмақ!

Бірақ сіз ұятқа санай көрмеңіз, ауылға көшеміз дегеннен бері Мұрат інім бір түрлі көңілсіз күйге ұшырады. Өз ақыл-үгітімді, шама келген насихатымды оған айтып-ақ бақтым. Бірақ бір қалпы: мұңаяды, өзіме көңіл күйін төгеді. Ұзақ жыл қатар отырған бауырмал көршіміздің баласы бірінші кластан бері Мұ-

ратпен бір мектепте бірге оқып келе жатқан-ды. Інім сол қимас досының есімін аузына жиі алады. Рас, ол ұмытуға болмайтын бала: өзі сондай ақ көңіл, кішіпейіл, сабақты қандай үздік үлгіреді десейші!..

Ертеңіне жол жүреміз деген күні ертерек жатып қалып едім, бірсу бүйірімнен ақырын ғана түртіп оятты.

— Қалтай, сенен үлкен бір сұрақ сұрайын, жауап берші, деген Мұраттың күбірі құлағымға келді.

Жыстықтан басымды көтердім. Мұрат екі қолын төсегіне тіреп, маған төніп, еңкейіп тұр. Ақсары сопақша бегінде сүйкімді қызыл шырай бар. Дәл бір, суықта коньки теуіп келіп, жылы үйге кірген адамның жүзіндей.

— Өңің балбырап тұр ғой,— дедім ініме таңырқай қарап.

— Манадан пешке арқамды сүйеп тұрып бір ой ойладым,— деді Мұрат.

— Айта ғой.

— Біз ертең ауылға көшеміз ғой. Досыма ескерткішке не берсем екен?— деп сұрады Мұрат.

— Көңілің нені дұрыс десе соны бер... Мәселен, жақсы фотосуретіңді беруге болады.

— Менің апаммен түскен бір суретім оның үйінде бар ғой.

— Әдемі кітап беруге де болады.

— Жоқ, бұл да жарамайды... Қызық екенсің өзің,— деді кереуетімнің бір бұрышына сүйеніп тұрған Мұрат,— өзің ойласайшы, мендегі бар кітап онда жоқ деймісің?

— Ендеше ертең таза мимен ақылдасайық. Қазір жататын уақыт болды. Төсегіңе бар да, ұйықта. Жақсы ма?— деп едім, Мұрат үндемеді.

Таңертең мен оның тықырынан ояндым. Күн шашырап шығып қалыпты. Еденге терезеден күн сәулесі төгіліп түсіп тұр. Мұрат төрдегі дөңгелек столдың үстіне газетті жайып жіберіп, көк қатырма тысты бір дәптерді айнала мәнерлеп бояп жатыр. «Осы інім түні бойы ұйықтамағаннан сау ма өзі?»— деп ойладым.

Ол менің оянғанымды көріп, қасыма келді.

— Мынау тапқаным саған сөз жоқ ұнайды! Байқап көрші өзің,— деп жымың қақты ол.

Мұрат әрқашан да көңілге алған ісін маған жария ғып, ақыл сұрап отырушы еді. Бірер ауыз тәжірибемді

жая салайын. Өзімнің де білгенімнен білмегенім, көрмегенім көп қой. Бірақ Мұраттан жасым үлкен. Сол себепті ол мені өзінің ірі ақылгөйіне санайтын болса керек.

— Бұл ой есіме түнде түсті,— деді Мұрат көңілді үнмен.

— Ал, айтшы қаныкей,— дедім естуге асығып, әрі қызығып.

Мұрат көк тысты дәптерін көрсетіп:

— Мынау күнделік. Альбомнан жасадым,— деді. Енді маған дәптер мәнісін түсіндірді.— Осы күнделік дәптерді беремін досыма. Мектептегі және өз басында болған жаңалықтарды әр күн сайын ол осыған жазып отырады. Содан кейін күнделігін маған жібереді. Ауылға барған соң мен де оған арнап күнделік жазамын. Ол маған, мен оған осындай ескерткіш ұсынамыз. Оқимыз да, бір-бірімізді еске аламыз.

— Жақсы ойлапсың. Мұның тамаша ескерткіш! — дедім шын құптап.

Нақ ауылға аттанар алдында Мұрат «Ұмытылмас сөздер жаз!» деп, досына осы күнделік дәптерін ұсынды.

Түс ауа көп жолдастар біздерді станциядан қол бұласып шығарып салды. Менің жанымда, вагонның терезесінен қарап, Мұрат тұр еді. Поезд баяу ырғалып жүре бергенде, ол кемседеп, екі көзі жасқа толып, үнсіз қысылып, солқылдамасын ба!

— Ауылға бара жатқан адам жылай ма екен? Өзің жасық болмасаң игі едің? — деп, әкем сәл күлімсіреп кеп, оның басынан сипап еді.

— Енді ондай дос табыла ма? — деп, Мұрат жасты көзін жұдырығымен сүртіп, ыстық бетін алақанымен басты. Жүрек елжірін баса алмай тұрғандай. Өзімнің де көңілім бір түрлі босап кетті. Сөйтіп тұрып, негі кемсең қаққан інімді мазақтағандай, оған қарап, сығырайып жымиямын. Қызықпын-ау өзім!

— Бұл досың қалада қалса, ауылда сені жаңа достар қарсы алады,— деді әкем ініме. Ол Мұраттың маңдайынан сүйді де, онымен қатарласа отырып, вагон терезесінен вокзал жаққа көз салды. Поезд ұзаққырап кетіп еді...

Біз күн бата бір станцияға келіп түстік те, сол түні вокзалда қонып, таңертең автобуспен аудан орталығына барып жеттік. Жасыл темір шатырлы, терезелерінің

миңдайы өдемі қазақ оюларымен көмкерілген, үлкен қонақ үйдің жеке бір бөлмесіне келген бойда жайғасып та алдық. Әкем аудандық партия комитетіне кетті...

Мұрат екеуіміз тысқа шығып, қонақ үйдің биік талбыдырығында сөйлесіп тұр едік, қатарлап қос құла ат жеккен, құндыз бөрікті, селдір шоқша сақалды біреу биік тоқылма қорапты солқылдақ тирантаспен көлденеңден келіп тоқтай қалды. Сөміз аттар танаулары делдіні, омыраулары ақ көбіктөніп, тыныршып тұр. «Қандай сұлу аттар, мініп алып жарысар ма едік екеуіміз. Қиялтай, а!» деді Мұрат өкшесін көтере беріп, құлағымы аузын тақап. «Сөзімді құндыз бөрікті естіп қалмасын» дегендей.

— Әй, шырақтарым, осы ауданның балаларымысыңдар? — деді делбені, айырылып қалатындай, қос қолдан ұстаған атшы.

— Жоқ. Бөтенбіз, — деп, Мұрат менен бұрын жауап қатты.

— Қайдан жүрсіңдер?

— Қаладан.

— Кімнің баласысыңдар?

— Нүгмановтың, — деді Мұрат.

— Көдімгі өзіміздің Шегеннің бе? — деді атшы сенбегендей.

Оның бұл сұрауына Мұрат таңырқай қалды. «Қайдан өзіңіздің Шеген болады? Қызық екен!» — деп, маған ғана естірте күбір етті. Атшының сөзі өзіме де тосын көрінді. «Осы ауданда әкеммен аттас біреу бар шығар. Мына кісі соны айтып тұрмасын?» — деп ойладым да:

— Біздің әкеміз қалада қызмет істейтін. Осы ауданның қарамағына енді ғана келді, — дедім жайды баяндап.

— Білем-білем. Қаладағы ауыл шаруашылық институтының доценті ғой. Колхоз қызметіне баруды қалап газетке мақала жазған жоқ па? Оқымады деймісің?... Сол ғалымның өз колхозымызға келетінін де естіп жатырмыз. Көкірегіміз ояу, құлағымыз түрік, шырағым, — деп, атшы жылы ұшырай сөйледі де, құндыз бөркін оң жақ шекесіне басыңқырай киіп, — йә, өзі қайда әкеңнің? — деп сұрады.

— Аудандық партия комитетіне кетіп еді.

— Ие, солай де. Кел ендеше, балақайлар, мініңдер арбаға, кеттік сонда! — деді атшы.

— Біздің мұнда чемодандарымыз бар,— деп састы Мұрат, атшы өзін бір жаққа біржола алып кететіндей-ақ.

— Кім тиер дейсің оған. Қайтып ораламыз қазіргі, қане бол! — деді атшы асықтырып.

Мұрат маған қарады. Былқылдақ тарантасқа өзінің мінгісі келіп-ақ тұр.

— Қанекей, балалар... трр-р! Ай, осы қос құланның-ақ желігі бір басылмай қойды-ау. Трр-р, құр-р, жануар... Үлкен ұлым, сен де отыр, кел,— деді атшы маған.

Біз тарантасқа көтеріліп отыра берген кезде, еті қызып тұрған қос ат алып ұша жөнелді. Екі этажды биік қызыл үйге лезде келдік. Әкем мекемеден енді ғана шығып келеді екен. Бізді көріп, кідіре берді.

— Мына сұр қалпақты кісі ме? — деді атшы. Ақырын ғана басымды изедім.

Атшы аттарды шұғыл тоқтатып, өзі тарантастан жеңіл ырғып түсіп, әкеме қол беріп сәлемдесті.

— Аман-есен жеттің бе? Жақсы ниетіңе сырттан қанық боп жатырымыз. Жолың оң, адымың құтты болсын! — деп, тілегін де айтып жатыр.

— Әлгінде ауылмен сөйлескенімде, алдымыздан ат жібердік деп еді. Қалай тез жеттіңіз?.. Енді не тұрыс бар, кеттік колхозымызға! — деді әкем. Көз аударсам, ұзын бойлы әкемнің қызыл шырайлы жүзіне қарап, Мұратым да күлімсірәйді...

Даңғыл қара жолмен ауылға қарай ызғытып тартып келе жатқанымызда, арба үстінде, Мұрат сол бір көңілді, ажарлы қалпында дала келбетіне қызыға қарап отырды. Күн тымық сияқты еді, аттар аса қатты жүргендіктен бе, алдымыздан жел есті. Арба дөңгелектері ұршықша зырылдайды. Біз бір қамысты көлді жиектеп өтіп, қайқаң белеске шықтық. Бар төңірек түгел шалынды көзге. Сол жағымыздан аласа тау көрінді. Жасыл қарағайлар таудың көк желкесіне ұйысып шығыпты да, дәл тақыр төбесіне, айдарға ұсап, мықыр, бұйра қайың өсіпті.

— Қандай қызық тау өзі. Доп-домалақ. Адамның басы сияқты,— деді Мұрат одан көз алмай келе жатып. Шолақ жең жолақ көйлегінің сүйір жағасы ашық омырауын сабалап келеді. Кең маңдайы жалтырап, жұқа ернінде бір әсерлі күлкі ойнады.

«Мына жұмыр тауды Мұраттың адамның басы сияқты деуі қалай дәл, қандай үйлесімді»,— деп, інім-

нің тапқыр теңеуіне іштей сүйініп, мен де тауға ықылас салып қызығып қараймын. Әкем де көз қиығын бір аударып қалғандай болды. Ол атшымен қатарласып алып, манадан әңгімелесіп отырған.

Аттар сар желіп келеді. Төбемізден бір топ үйрек қанаттары сусылдап ұшып өтті. Оларды көзіммен ұзатып салдым. Бір кез Мұратқа бұрылып ем, ол еңсесін төмен салып, томсарып отыр екен. Тағы да бір ойлар қамап алған ғой, сірә!

— Мұрат, әлгі үйректер қандай ұшқыр, ә! — деп едім.

— Білмеймін... Мен қаладағы достарымды ойлап отырмын. Олар қазір волейбол ойнап жүрген шығар, ией, Қалтай? — деді ол.

— Мүмкін...

Осы тұста жол екі айрылып, атшы қос құланы солға бұрды. Алдымыздан, ұзын қорғанға ұсап, қалың ағаш көрінді. Жол тура барып осы ағашқа енеді.

Біз жасыл ағашқа тақала бергенде кезеңнен екі-үш салт атты тасырлатып шапқылап, үздік-создық шыға берді. Жарыса шауып, тұпа-тура бізге қарай ағызып келеді.

— Біздің батырлар осылай құйқылжытады! — деді атшы қария масаттанып.

Мұраттың да, менің де көзім алда. Бас киімін уысына жұмарлап ұстап, қолын бұлғап келе жатқан біреуі атына қамшы басып, озып алға түсті. Көк атқа жайдақ мінген жолдасы пиджагінің етегі жалпылдап, оны өкшелеп келеді. Бірдеме деп айғайлады. Бірақ сөзін айқын естімедім.

— Анау көк атты бала мана маған жолығып еді. Жөнімді айтқам. Бұлар, дәуде болса, сендерге келе жатыр, — деді атшы қария сол нығымен әкеме бұрыла қарап.

Оның айтқаны келді. Балалар бізге жақындағанда аттарын тежеп, жолдың екі жағына жарыла берді. Арбаға қатарласа кетіп, дабырлап амандасты. Атшы да делбені сіресе тартып, қос құланы әрең тоқтатты.

— Қарсы алғандарың өте орынды. Бірақ қонақ балалар мінетін ат жетелей келмегендерің не? — деді атшы құлана күліп. Байқаймын, мыналарды сынағалы әдейі айтып тұрғандай.

— Білмей қалдық,— деді көк атты бала кішкене көздерін сығырайта жымиып,— астымдағы атымды қонаққа берем де, өзім мынаның құлагеріне мінгесіп аламын,— деп, жолдасын нұсқады.

Ол тізгінін тежеңкірей ұстап. Мұрат екеуімізге:

— Дұрыс қой, ие? Қай атты таңдайсыңдар? — деді.

Інім қопақтай бастады. Өзім бұл балалардан жасым үлкен болған соң ғана тартынып қалдым. Осы күйімді таныды ма, кім білсін, әлгі бала Мұратқа:

— Атқа мінесің бе?.. Болсаңшы ендеше. Қызықсың ғой өзің. Аттан қорқасың ба? — деді.

— Жоқ, қорықпаймын,— деді Мұрат,— бірақ сенің атыңа мінгесейін.

— Кел, ендеше! — деді көк атты.

Мұрат тарантастан секіріп түскенде, ол дереу келіп, інімді қолынан тартып, атына шапшаң мінгестіріп алды.

— Құшақта белімнен! — деді де, атын тебініп қалып, ағашқа қарай төтелей шаба жөнелді.

Менің екі көзім Мұратта. «Құлап қалады-ау»,— деп күдіктеніп, ақырын жүріңдер деп дауыстағалы орнымнан көтеріле беріп едім, есту қайда, олар шапқылаған бойларында ағашқа енді де кетті.

II

Біз ауылға шаңқай түс кезінде жеттік. Сол күннің кешінде колхозшылардың жалпы жиналысы болды. Әкем соған кетті. Ол көп кешікті. Інім ұзақ күтіп отыра алмады. Маужырап қалғи бастаған соң төсек салып беріп едім, жастыққа басы тиісімен ұйықтап қалды. Мен үн-түнсіз отырмын. Пештің үстінде керосин шам сығырайып жанып тұр. Бұл ауылда электр жарығы жоқ екенін, кеше жолда, атшы қарияның әкеме айтқан әңгімесінен аңғарғанмын. «Біздің колхоз — аудандағы ең артта қалып отырған колхоз. Басшылық оңбай келді. Ендігі үміт өзіңде»,— деп, ол әкеме сенім білдіре сөйлеген. Ауылда кинотеатр да жоқ екен. «Қандай көңілсіз...» деп қынжылдым. Ауылға келе жатқандағы лепірген көңіл жүдей бастады. Қаланың қайнаған тіршілігі еске түсті. Сағынатын секілідімін...

Бір мезгілде сырттан тықыр білінді. Есікті ақырын ашып, әкем үйге күлімсіреп кірді.

— Жиналыс бітті ме? Қандай мәселе қарадыңдар?

Өзің сөйледің бе? — деп, қызығып сұрап жатырмын.

— Жиналыс бітті. Колхозшылар мені өздерінің председатели етіп бір ауыздан сайлады. Маған үлкен міндеттер жүктеді,— деді әкем.

Ол Мұраттың қасына барып, ініме күлімсіреп қарап сәл тұрды да, маған бұрылып:

— Қалтай, саған да ұйықтайтын уақыт болды. Ертең ұйқыңнан ояна алмай сәскеге дейін пырылдап жатсаң ауылдағы құрбыларың келемеждеп жүрер,— деді күліп сөйлеп.

Мен сырт киімімді шешініп, төсегіме келіп жатып едім, бірақ ұйқым келмеді. Әкем пиджагін іліп, омырауы кестелі ақ көйлегінің екі жеңін сыбанып жіберіп, салқын суға жуынып сергіп алды. Содан кейін дөңгелек стол бетіне ораулы бір қағазды жайып тастап, терең бір ойға шомып, ұзақ отырды. Қолында автомат қаламы. Тап жүрерде қалалық магазиннен сатып алған көгілдір тысты үлкен болкнотына әлденелерді оқтын-оқтын жазып қойып отыр. Бірде қабағын шытынып, қағаз жүзіне қадала қарайды, ендігі бір сәтте дәмді тағам татқандай тамсана түсіп, басын шайқайды. Әрине, ол қым-қиғаш оқиғалы көркем шығарма оқып отырған жоқ. Колхоз шаруашылығының тұңғық бір сырларына сүңгіді. Мұны ішімнен сезіп, біліп жатырмын. «Қандай жалықпайтын адам!» деп, әрі таңданамын, әрі сүйінемін. Осындай сезім күйінде жатып, көзімнің қай кезде ілініп кеткенін байқамаппын...

— Қалтай, түрегел, тұр шапшаң. Кешке шейін көсіліп жата бересің бе! — деп, таңертең Мұрат мені бақайымнан тартып оятты. Мұны қызық көргендей, езу тартып қасында әкем тұр.

— Ұйқың қандай қатты өзіңнің. Мұрат жұлқыла-маса, тіпті дауысқа оянар түрің жоқ. Үстіңнен дүбірлеп бұзау жүгіріп өтсе де сезер емессің ғой,— деп күлді ол.

Мұрат та күліп жіберіп, теріс айнала берді де, қайта шапшаң бұрылып:

— Көрдің бе, бәрі дап-дайын. Түрегел шапшаң, тез киін де, бетіңді жу... Асты саған қаратып отырмыз,— деді.

Жаңа байқадым, дөңгелек стол бетіне ақ дастарқан жабылып, үстіне тағам жасалып қалыпты. Таңертеңгі ас. Кішірек жез құманның шүмегінен ыстық шайдың буы бұрқырайды. Біразырақ қуырдақ қуырылыпты.

Қырлы стаканға толтыра салған қаймақ бар. Жайпақ тарелкаға таба нанды көл-көпір ғып үйіп турап қойыпты. Соңынан білдім, дастарқанға ас жайғанда Мұраттың үлесіне осы нан турау тиген екен. Шайды қайнатқан да сол екен. Шынымды айтайын, мұндай іске ол менен гөрі ептірек еді. Астың артынан жуып-сүрткен ыдыстары мұнтаздай таза болатын. Сол ұқыптылығы үшін анамыз оны сан мақтаған.

Таңертеңгі шай үстінде әкем маған бір ұсыныс айтты. Ауылдағы мектеп оқушылары қырман басына жексенбілікке бармақшы екен. Колхоз егін оруға біз келерден бірер күн бұрын ғана кірісіпті. Жаздық бидай күрт пісіпті. Шөп науқаны және қызу. Адам күші жетпей жатқан көрінеді. Қырманға келген астықты елеп, ұшырып, машинаға тиейтін кісілер керек. Осыған көмектесу қажет.

— Ауылға кеше ғана келген қонақ қой деп сыйлап, құрбыларың саған ештеңе дей қоймас. Тобына өзің барып қосыл. Жұмысқа шақырмаса да барғаның жөн. Қалай көресің мұнымды? — деп, әкем сөзін сұрауға түйіп, жауап күтті.

— Барамын. Барғым келеді, — деп ықылас білдіргенімде, Мұрат та ілесе қосылып:

— Мен де барам. Менің де барғым келеді, — деп еді.

Бірақ қырманға барушылар кілең жоғары класс оқушылары болғандықтан, бұл жолы інім талабының сәті түспей қалды. Өзім асыға басып келсем, ықшам-ықшам киінген оқушы жастар мектеп алдына жиылып жатыр екен. Бір-бірін көптен көріспенген сағынышты кісілерше, жиынға жете бере-ақ құшақ жайысып, күлімдеп амандасып, хал сұрасып, мәз-мәйрам. Мен қастарына тақала бергенде олар жалт-жалт бұрылысып, күлкілерін тыйып, таңырқап қараса қалды. Енді ғана байқадым, көңілді топтың ортасында жасыл пиджакты, басына аспан реңді жұқа жібек ормал тартқан, орта бойлы, толықшалау келген бір әйел ғана күлімсіреп тұр.

— Ә, сәлемат па? Бізбен бірге қырманға барғалы келдің бе? — деді ол маған жылы ұшырай қарап.

Басымды изедім.

— Танысып қойыңдар! Бұ бала өздеріңмен бірге биыл жетінші класта оқиды. Жаңа председатель Шеген Нұғмановтың ұлы, — деп, жібек орамал тартқан әйел

оқушыларға таныстырды да, кескініме тура қарап, — есімің Қалтай ғой? — деп сұрады. Бас изедім.

— Өте жақсы! Сен Қалтай болсаң, мен Нұртай! — деп оң жағымда тұрған ұзын бойлы, қоңырқай өңді, үстіңгі ерні шошақ, сүйір мұрынды бала мырс етіп бір күліп қойып: — Кел, таныс боламыз! — деп, маған қолын созды. Екеуміз қол алыстық. «Ал, мына кісі, — деді ол қабағымен әйелді ымдап, құлағыма қолын қалқалай сыбырлап. — Біздің ең жақсы көретін оқытушымыз. Химия пәнінің мұғалімі, Сана апай».

Қос-қос ат жегілген жәшікті екі көк арба қасымызға салдырлап келіп тоқтады. Алдыңғы арбада делбе ұстап отырғач, өткір қара көзді, тұрқы қысқалау біткен қыр мұрынды, аққұба өңді қыз бишігімен нұсқап:

— Бұл арбаға Сана апаймен бірге тек қана біздің отрядтің оқушылары мінеді. Басқаларың екінші арбаға марш! — деп әмір етті. Ащы жіңішке даусы құлағыма жайсыз естілді.

Дөңгеленіп тұрғандар екі бөлініп, абыр-сабыр арбаға мініп жатқанда, қайсысына қарай бұрыларымды білмей, аңырап қалып едім. Нұртай делбеші қыздың құлағына бірдеме деп күбір етті.

— Қалтай Нұғманов, сіз біздің арбаға отырыңыз. Келіңіз, мына тұстан орнығыңыз, — деп, қыз өзінің оң жағынан орын берді. Бұ жолы оның жіңішке нәзік үні құлағыма жұп-жұмсақ боп, бір түрлі майда тиді.

— Оңдалып отырдыңдар ма? Нұртай, сен неге күйбеңдей бересің! Болдыңдар ма?.. Кеттік ендеше! — деп, көңілді қыз делбені қағып жіберіп, қамшы үйіріп, аттарды желдірте жөнелді.

Арба жолға түскен соң, ол маған қырындай бұрылып:

— Бұл екі атты шүү дегенде әлгідей жасқап алмасаң, ауылдан қара үзгенше бұлғаңдап, жүрмей қоятын мінезі бар, — деп, аппақ ұсақ тістерін көрсетіп күлімсіреді де, — біздің оқушылармен таныс болдыңыз ба? — деп сұрады. Мен жымиып бас изегенімде өзі рақаттанып сыңғырлап күліп алды да:

— Тіпті тамаша! Ендеше менімен де таныс болыңыз. Есімім — Гүлнар. Мүмкін бір класта оқырмыз. Бұрын қай мектепте оқып едіңіз? — деп, өзімді сөзге тартты.

Мен қай қалада, қай мектепте оқығанымды баян еттім. Гүлнар қала жайынан, ондағы өзіміз оқыған мектеп өмірінен әр нәрсені қызығып сұрады.

Гүлнар өзі туралы қысқа ғана сөйледі. Шешесі он жылдан бері колхоздың сиыр фермасында сауыншы екен, жуырда орден алыпты. Кенжесі — Гүлнар. Гүлнардың әкесі жоқ екен. Қызының сүйікті әкесі дәл қырық бір жасында, Гүлнары үшінші класта оқып жүрген жылы көктемде, ауыр науқастан қайтыс болыпты.

Әке жайын Гүлнар төмен қарап, жұқа ернін қыбырлатып қана ақырын айтты. Осыдан кейін өзі ауыр бір ойға шомғандай, өңі бір түрлі құбылып, ұзақ үнсіз отырып қалды. Әкеден айрылу қандай ауыр дерт! Жүрегім әлденеден қысылғандай болады. Гүлнарды аса қатты аяп кеттім. Кескініне тура қарай да алмай, көзімнің қиығымен байқап келемін. Не дерімді, қандай сөз айтарымды біле алмай қиналып қалдым.

— Қалтай, сен жетіншіні қалай бітірдің? — деп, бір мезгілде Гүлнар кенет сұрау берді.

— Кәдуілгідей...

Гүлнар кескініме күлімсіреп қарады.

— Жақсы бітірдің бе?

— Солай десе де болады... Жылдық қорытынды бойынша тарихтан — бес, алгебрадан — төрт, географиядан — төрт... Қысқасы екі төртім бар.

— Үштік бағаң жоқ па?

— Бірінші тоқсанда алгебрадан үшім болды. Содан кейін үштік баға алғаным жоқ... Бірақ шынымды айтайын. Жалпы есеп жағына онша емеспін. Ал өзіңші?

— Мен математиканы өте жақсы көремін, — деді Гүлнар. Осы сөзді айтқанда екі беті ду етіп қызара қалды. Мұны өзі де сезе қойды білем, жүзін алақанымен қалқалап, күліп жіберді...

Сәлден кейін әңгіmemіз қайта өрбіді. Сөз ыңғайына қарап аңғарғаным — Гүлнар бірінші кластан бері оқуды мақтау грамотасымен аяқтап келеді екен. Орта мектепті бітіруіне арада әлі дардай үш жыл жатқанына қарамастан, дәрігерлік институтқа түсуді ұйғарып қойыпты. «Врач боламын, үстіме ақ халат киемін» деп екі қайра айтып та жіберді.

Гүлнар өзіне мәлім емес нәрсенің мән-жайын тәптіштеп, егжей-тегжейіне дейін сұрап, жіті қанып алуды ұнатады екен. Өзі сөйлесе, ырқыңа қоймай тыңдатады

да, сен сөз бастасаң, бар зейінін салып, қыбырсыз құлақ қояды. Ақшыл жүзіндегі жұқалаң қызғылт шырайының құбылуына қарап, әңгіменің оған еткен әсерін де ептеп-ептеп аңдауыңа болар еді.

— Гүлнар, Қалтай, сендер неге әнге қосылмайсыңдар! — деген дауыс ойымызды бөлді. Арбадағылар ауылдан шыға бере ән шырқаған еді. Бірталай ән айтылды. Оқушылардың ендігі үн қосып шырқап кеткені көңілді ырғақты, майда ленті «Көктем желі» дейтін орыс әні. Орыс тілінде айтып келеді. Бізге ескерту жасаған Сана апай еді. Оқушыларға қосылып, жүзі жайнап ән салып отыр. «Ал, кәне, әнге еріңдер, қалмаңдар» дегендей, бізге бұрылып, екі қолымен бірдей белгі етті.

Өзім әнді жақсы көргенмен әнші емес едім. Сөйлегенде сып-сыпайы үнім ән салғанда беймазалау. Жарықшағы бар. Құлаққа түрпідей тиеді. Сол себепті әрі қысылыңқырап, әрі нашар даусыммен көршімді мезі қылмайын деп, жақсы әнге баяу ғана сылбыр қосылып едім.

— Ән айтқан соң шырқатып айту керек. Ыңырсу ұят. Кел, бар дауыспен қосылайық, — деп, Гүлнар өзіне ілестіріп, әсем үнімен жарықшақ даусымды көтермелеп әкетті.

Жол үстінде шалқыта шырқаған әніміз көңілді көтеріп, сергітіп, қырманға жеткізіп салды. Арбадан секіріп түсіп, үстімнің шаңын қағып жатқанымда, Гүлнар қасыма келіп:

— Даусым жаман деп ән айтпаған әдеп пе? Жоқ, ерсі ғой... Тіпті ұят емес пе? Қысылатындай дәнеңесі жоқ, даусың әп-әдемі, — деп баға берді.

— Ән салсаң екеуміз тең түседі екенбіз, — деп, Нұртай маған қарап, көзін сығырайтып күлді.

Ән жайындағы сөз осымен үзіліп қалды. Сана қырман бастығының нұсқауымен оқушыларды әр жұмысқа бөлді. Іске кірісер алдында бәрімізге қысқа ғана ақыл-ын айтып, сенім білдірді. Өзі қолына үлкен ағаш күрек алып, бір топ оқушы қыздармен бірге бидай жаюға кірісті.

Қырманда үйіліп қалған астық мол еді. Енді қыбырлап жүрген адам саны да көбейді. Бір шетте бидай елегіш екі үлкен «ВИМ» машинасы кішкене ғана мотор қуатымен тынымсыз жүріп тұр. Төрт-бес оқушы, біреуі менмін, соның төңірегіндегі жұмысқа қосылдық. Біздің қызметіміз — үйіліп жатқан астықты күрекпен, итер-

гімен ысырып, машинаның бидай сырғыш қанатының астына түсіріп тұру. Нұртай ең биік астық шоқысының басына қызыл жалау қадап келді. Қырманда жұмыс қызды...

Бірақ бәрінен бұрын сыр алдырған мен болдым. Арада бірер сағат өтті ме, өтпеді ме, білмеймін, бір мезгілде алақаным удай ашып, күректі қолымнан тастап жібердім. Қарасам, алақанымның әр жері ағарып, қолдырап қалыпты.

Менің жайымды Нұртай тез аңғарып, қасыма жүгіріп келді. Алақанымды жайдырып көрді де:

— Ойбай, қолыңның шаруасы бітіп қалған екен. Енді күрекке жолама! — деді. «Әттегене-ай, биялай ки-мегенің-ай», деп өкінді.

Жүгіріп келіп екі алақанымды Гүлнар да көрді. «Келемеж ғып күледі ғой» деп ойлап едім, бірақ ол мені достар алдында ұялтқан жоқ.

— Бұрын мұндай ауыр жұмыс істемегендікі ғой. Оқасы жоқ, шынығасың, — деді қарақат көздері күлімдеп.

III

Біз қырманнан күн бата қайттық. Ауылға жеткенде қас қарайып, ымырт үйіріліп қалған еді. Үйге келсем, есікте құлып тұр екен. «Әкем кеңсесіне кеткен болар, — деп ойладым. — Ал, Мұрат қайда жүр? Әкеме еріп кетті ме? Бірақ оған кеңседе не бар? Әлде бір досының үйіне барып, сонда қонып қалды ма? Жоқ, үйтпеске керек... Мүмкін, үйде ұйықтап жатқан шығар, далаға шықпай-сын деп, әкем сыртынан әдейі құлып салып кеткен болар.»

Осы бір ойлар әр саққа сілтеп, есік алдында аз-кем дамылдап отырдым да, үй маңынан жөн сұрарлық ешкімді ұшырата қоймаған соң, салып ұрып кеңсеге бардым. Председательдің кабинетіне есік қағып, рұқсат сұрап кірдім. Дауысы қатқылдау шығып сөйлеп отырған әкем, сәл бұрылып, маған көз қиығын салды да, қарсы алдындағы қара мұртты үлкен кісіге:

— Қалай дейсіз, жөн бе осыңыз? — деп айбарланып қарады.

— Ұрласам, тапа-тал түсте қотаннан өтпей, жасырып әкелген болар едім. Иланыңыз, ұрлағам жоқ, —

деп, қара мұртты дәлел айта бастап еді, әкем оның сөзін бөліп:

— Ұрламасаңыз, колхозға жасаған қиянатыңыз бұл. Бір арба түгіл, он арба шөпті сұрасаңыз бәреміз ғой. Еңбегі бар кісінің сұрауға қақысы да бар,— деді.

— Сұрағалы келіп ем, сіз де, бригадир де егін басына кетіп қалған екенсіздер. Арба, көлік әзір тұрған соң, жүре бергенім. Әйтпесе...— деп, қара мұртты мүдіріп қалды.

Сөзінің сыңайын байқасам, бұл кісі колхоздың шабындық даласына барып, мая үйгелі иіріп сырып қойған шөптен, қорасын жабуға, бір арба ғып сықитып тиіп әкеле жатып, председателдің көзіне түсіп қалыпты. Өз бетімен барып, ешкімнен сұрамай алыпты. «Мұрты едірейген үп-үлкен адам да өстеді екен? Өзіміз катокке сырғанақ тебуге бару үшін де шешемізден рұқсат сұраймыз ғой» деп, қара мұрттының қылығын ішімнен сөгіп тұрмын.

Әкем оның сөзін қабағы түйіліп, салқын тыңдап отырды да, өз байлауын кесіп айтты:

— Сіз колхоз мүддесінен өз мүддеңізді жоғары санайтын көрінесіз. Әкелген шөбіңізді қазір апарып, сныр қорасының жанындағы маяның іргесіне дереу үйіңіз. Ұқтыңыз ба? Және ендігері мұндай тәртіпсіздіктен тыйылыңыз!..

Қара мұртты қызарғаннан күп-күрең боп, шығып кетті. Есік алдында өзіне тесірейе қараған менен де ұялған болар-ау! Әкем ұзын скамейкада манадан үнсіз отырған өзі шамалас кісіге бұрылып:

— Сіздің тілегіңізді бригадиріңіз де айтқан. Облысқа барып қайтсам дейсіз ғой? Мақұл. Қарсы болмасаңыз біз де бір бұйымтай тапсырайық. Өз шаруаңызбен қатар соны да тындыра келіңіз,— деп еді, анау «тапсырыңыз, тапсырыңыз, орындаймын» деп ризалық білдірді.

— Лесхоздың бастығымен телефон арқылы сөйлестім. Колхозымызда жаңадан салынатын құрылыс көп. Жергілікті материалдың тапшылығын айтып, ағаш сұрап едік. Ол да әрең-әрең көнді-ау,— деп, әкем сәл ғана езу тартты.— Колхоз жіберген арнаулы адам ретінде ссы істі тиянақтап қайтыңыз.

Ол сөзін аяқтай берген кезде есікті шалқайта ашып, бөлмеге ұзын сақалды, үстіне шолақ жең камзол киген, қолына басы имек сырлы таяқ ұстаған қария келіп

кірді. Әкем орнынан шапшаң түрегеліп, сәлем беріп, «отырыңыз»,— деп, қартқа қарсысындағы орындықты нұсқады.

Келуін келіп қалғанмен есіктің кілтін сұраудың да, кері шығып кетудің де орайын таба алмай тұрған маған әкем енді ғана тіл қатып:

— Жаңа келдіңдер ме? Сәл кідір,— деді де.— Ия, ақсақал, шаруаңызды айтыңыз,— деп, қарттың сөзін тыңдады.

Бұл қария осы колхоздың ірге тасын қаласқан адамдардың бірі екен. Туған колхозы үшін ыстыққа да күйіп, суыққа да тоңып, ұзақ жылдар жан аямай еңбек етіпті. Енді қартайған шағында жұмыс істерлік қауқары жоқ. Жалғыз баласы Ұлы Отан соғысында хабар-ошарсыз кетіпті.

— Бір үйде оңаша қалған, қаусаған кемпір мен шал бармыз. Осы колхоз жаралғалы кімпіріміз екеуміздің еңбегіміз сіңгендей-ақ сіңіп еді. Бізге неге пенсия беріп отырмайды? Бұрынғы басқарма «бұзау күзетсең ғана астық аласың,— деп, маңына жуытпай келді. Сонысы жол ма? Бұзауды күтер едім, шырағым, көзім көрмейді, түн ішінде айрылып қалып, масқара боламын ба деп қорқамын. Қартайған сайын өзіңе өзіңнің сенімің азая береді екен. Көзің ашық, жаңа адамсың ғой, жәй-күйімді өзіңе ғана айтып отырмын, арғы жағын өзің білесің, шырағым... Енді кетемін,— деп, қария көңіліндегі сөзін түгел ақтарды да, таяғына сүйеніп түрегелді.

«Қандай тамаша адам. Қартайса да еңбек еткісі келеді. Әттең көзі нашар көреді екен. Сөзі қандай ширақ, жүріс-тұрысы қандай пып-пысық,— деп, қарияға іштей сүйсініп тұрдым.

Шал шығып кеткеннен кейін ғана, әкем маған бұрылып сөз қатты.

— Қазір жұмыстың өте қауырт кезі. Ұзақ күн даладағы жұмыс басында болып, кеңсеге әлгі өзірде ғана оралдым. Сен үйге бара бер, мен мұнда біраз бөгелемін,— деді.

Мұраттың жөнін сұрап едім, әкем:

— Сол жігіттің өзі ауылға келгесін тіпті қызық боп алды,— деп күліп жауап берді.— Құмарлық па, әлде таңсық көре ме, әр нәрсеге бір талаптанады. Бүгін қояр да қоймай өтініп, бір жылқышыға еріп жайлауға кетті. Ертең оралады,— деді.

Мен кілтті алып, үйге қарай аяңдадым. Қараңғы көшемен ақырын жүріп келе жатқанымда, өзімнің бүгін қырманда жарытып жұмыс істей алмағаным, алақанымның қолдырап қалғаны есіме түсіп, бір түрлі ыңғайсыздандым. «Әкем қандай қайратты кісі, шаршауды білмейді. Сонда мен әкеме тартпағаным ба?» — деп, сөктім өзімді өзім. Гүлнардың сөзі есіме түсті: «Бұл бірінші жолғы жағдай ғой. Әрине, шынығамын!» — дедім ішімнен, өзіме өзім серт етіп.

Көңілденіп, үйге келген соң тамаққа сықынып тойып алып, төсегіме барып жатқанымда, тез маужырап ұйықтап кеттім...

Таңертең ерте ояндым. Бірақ жылы төсектен тұруға ерініп жатыр едім. Мұның себебі бар еді. Шынымды айтсам, кешегі жұмыстан денем қозғалтпай қалыпты. Былай бұрсам иығым, былай бұрсам бүйірім ауырғандай болады. Олай-бұлай қозғап байқасам, мойным да сау емес сияқты.

Терезенің дәл түбіне салдырлап келіп арба тоқтады. Мұрат дыбыс берді. Мен ініме ешқандай сыр бермеуге тиіспін. Сондықтан жалма-жан ұшып түрегеліп, жүгіріп барып, есік аштым.

— Охо, Мұраттай, халің жақсы ма? — дедім күліп.

— Жақсы, — деп жымиды інім.

Ол маған жайлаудан көрген-баққанын жырдай гөйітіп, әңгіме соқты. Жылқышылар тіршілігін, өзінің бару, келу сапарын өте қызықтырып баяндады. Інімді жайлауға ертіп барған жылқышы, бұған малшылар өмірінен талай қызық әңгіме шертті. Жылқы малының мінезі, күтім, бағымы жайынан көп түсінік беріпті. Жылқышылардың қашағанды қалай ұстап, асауды қалай үйреткенін Мұрат өз көзімен көрген екен.

Басын шайқап, егде кісілерше тамсанып қойып, ерекше сүйсініп сөйледі.

— Мен өскенде жылқышы боламын! — деді көңілденіп.

Інімнің сөзіне жымиып күлдім. Ол бұдан бұрын ұшқыш, матрос, врач, машинист болатынын сан мәртебе айтқан болатын. Бір жолы екеуміз қаладағы «Динамо» стадионынан боксшылар жарысын көріп қайтқанда, «мен боксер боламын» деп құлшынған еді. Бірақ Мұратты кінәлауға болмайды; ол түгіл өзіміз де талай жайға қызығамыз. Бірде тіпті қос бүйіріңе қанат бай-

лап алып, биік аспанды шарлап ұшар ма едім деп ойлайсың. Ең әуелі айға ұшып барып, ғаламаттарын тексеріп келер едім-ау! Інім айтпақшы жылқышы болған да теріс емес. Қалың жылқы көз алдында қаптап жайылып жатады. Сен бір шетте әскери сақшыдай бағып тұрасың. Жылқының ең сұлуын, ең жүйрігін таңдап мініп, желмен жарысып, жүйткітесің ғой!

Інімнің әңгімесін тыңдап отырып, жайлауға баруға мен де қатты қызықтым. «Кең далада жүйрік сәйгүлікпен ызғытар ма еді шіркін!» — деп құмарттым.

Біреу терезе қақты. Мұрат жалт етіп қарады да, «почташы» деп, сыртқа жүгіріп шықты.

— Телеграмма!.. Мамамнан!! — деп, ол үйге қуанып, жүгіріп кірді.

Телеграммада екі-ақ ауыз сөз жазылған екен. «Жайлы орнықтық деген хабарларыңды алдым, көшуге әзірмін» — депті шешем.

Сол күні түнде әкем жолға асығыс қамданып, інімді қасына алып, шешемді көшіріп әкелуге қалаға жүріп кетті.

Мен олар аттанысымен төсегіме кеп жаттым да, таңертең ерте тұрдым.

Шешем келгенде таңырқасын деп, үйдің ішін жуып-сүртіп, еденді, есік-терезелерді айнадай ғып жарқыратып қойдым. Содан кейін тысқа шығып едім, біздің үйге қарай Нұртай жүгіріп келе жатыр екен.

— Қалтай, сәлем! — деп, ол қасыма кеп тоқтай қалып, әскери адамша қолын шекесіне апарып, өкшесін тақ еткізді. Аяғындағы қара ботинкасы жалт-жұлт етеді.

— Өзің асығыссың ғой. Жайшылық па? — дедім сұрау беріп.

— Иә, асығыспын. Саған келе жатыр едім. Қолың бос па қазір? — деді Нұртай.

Бас изедім.

— Жүр ендеше кеттік! — деді Нұртай.

— Қайда? — дедім таңырқап.

— Барған соң көресің, — деді де, Нұртай мені қолымнан жетелей жөнелді. Ол өз үйінің ауласына ертіп келді. Қақпа алдында қос жирен ат байлаулы тұр. Жондары жұп-жұмыр, семіз сәйгүліктер.

— Екеуі де көптен құр жүрген арғымақтар. Ертең елу шақырым жерге сапар шегеді, — деп түсіндірді Нұртай.

— Ал екеуміздің қазіргі қызметіміз мынау, — деді ол маған, — қос жиренді көлге апарып шомылдырамыз. Жылқы жалдау қандай тамаша! Тұмсықты көтеріп алып, қос құлағы қылтиып малтығанда, қасқалдақ үйрекше жүзеді. О, ғажап қой! Бірақ сен жылқының жүзгенін көрмеген шығарсың-ау... Бәсе айтам ғой. Ендеше саған бүгін бәрін де көрсетемін. Шеш мына жиреннің шылбырын, осы жуасырағына сен мін. Ал мынау шайтан асауырақ, саған ырық бермей кетер, бұның шоқтығына өзім қонжияйын...

Екеуміз екі атқа жайдақ мініп, көлге тарттық. Жол-жөнекей желікпей аяңмен жүрдік. Жолшыбай Нұртай өзінің үш рет суға кетіп қала жаздаған тарихын әңгіме қылды.

— Бірінші оқиға былай болды, — деді ол маған сығырая қарап: — Үш-төрт жастағы кезім болатын. Ауыл сыртында бір жаман құдық болушы еді. Соның аузына қиып салған ағашына асылып су бетіне түсе қалған көлеңке суретіме мәз болып қарап тұр едім. Біреу итеріп қалды. Етпемнен түстім. Шалбарымның балағы бір жуан шегеге ілініп, салбырадым да қалдым. Ұзын мұртты бір үлкен кісі сирағымнан тартып, шығарып алды. Ол болмағанда құдықтың түбіне кетіп едім. Үйлері құдықтың қасында тұратын бір ақсақ қыз бар еді, мені ойнап итеріп қалған сол екен. Шешесінен өзі де таяқты мықтап жеді-ау... Екінші рет суға кете жаздағаным былай: көлге қой тоғытып жатқандардың қасына келіп, үлкен бір сарық қойды жетелеп, тереңге апардым. Қойлар да үйрекше жүзеді. Өзім жөнді малту білмейтінмін. Бір мезгілде шұқанаққа түсіп кеттім. Су төмен тарта жөнелді. Әлгі қой жүзгіш болмағанда, су түбіне кетіп едім... Ал, үшінші рет, өзімнің қомағайлығымнан суға кетіп қала жаздадым. Бұл оқиға жайлауда болған. Шешем колхоздың биесін сауатын. Бір күні киіз үйдің сыртындағы томардан су әкелуге бара қалайын... Суының тереңдігі кісі бойынан асатындай жайпақ бір шұқыр бар болатын. Өзінің айналасына қалың тал өскендіктен, көлеңкеленіп, суы қап-қара боп түнеріп тұратын. Соған ұзын жіңішке сырғауылды көлденең тастапты да, бір жақ басына шелек асып байлапты. Өзіміздің үйдің ақ шелегі. Жақынырақ келіп, шелектің бетін таяқпен ашып қарасам, шүпілдеген қаймақ. Қызығып кеттім. Сырлы тостағанды оңтайлап, аяқты ептеп басып, төмен еңкейе бергенімде, тайғанап

кетіп, суға күмп бердім. Шелектің тұтқасына сыңар қолым ілікпегенде, осы күні өзіміз жер бетінде жүрмеген болар едік. Сөйтіп, тұтқадан ұстап, тыпырлап «апалап» бақыра бердім. Шешем келіп, судан шығарып алды. Әй, сондағы ұялғаным-ай!..

Көлеге тақау келгенде, Нұртай сөзін шұғыл үзіп түйді де:

— Несін айтасың, сондай талай қызықтар болған. Ендігі қызықты қазір ат жалдағанда көресің,— деп атының үстінен секіріп түсіп, көк құраққа отыра қалып, етігін, киімдерін шешті...

Біз аттарды жетелеп суға түсірдік.

— Қалтай, ер соңымнан!— деді де, Нұртай өз атының арқасына ырғып шығып, тебініп, тереңге қарай тартты.

Мен де бөгелгенім жоқ, өз атымды оның атының соңынан салдым.

Бір мезгілде астымдағы атым лық етіп шұқанаққа түсіп кеткендей болды да, мойнын созып жіберіп, жүзе жөнелді.

— Қатарлас маған!— деп дауыстады Нұртай.

Атымды тебіне түсіп, оған қатарласа бергенімде:

— Әкел қолыңды, күш сынасайық!— деді ол.

Нұртай қолын маған соза бергенде, білегінен шап беріп шапшаң ұстай алып, өзіме қарай жұлқып тартып қалып едім, ол делбең етіп, ат үстінен аударылып қалды.

— Қапы қалдым, қайтадан кел!— деді намыстанып.

Ол атын шаужайлап, қатарласа берді де, мені иықтан қатты қағып жіберді. Бұл жолы ат үстінен мен аударылып қалдым.

Екеуміз, осылайша, бір-бірімізді суға кезек құлатысып, біраз күш сынастық.

— Мен сені өзімнен осал ғой деп ойлап едім, күшіміз тең екен!— деп мойындады Нұртай...

Ауылға қарай қайтып келе жатқанымызда Нұртай мені тағы да бір сынамақ болды.

— Кел, анау шарбаққа дейін жарысайық. Қайсымыздың атымыз озар екен,— деді.

— Мақұл!— дедім басымды изеп.

— Ал ендеше, ызғыт! Әйт-шу!— деп, Нұртай ұзын шыбыртқысымен менің атымды сирақтан осып қалды

да, өзі жолдың шаңын бұрқыратып шаби жөнелді. Даланы басына көтеріп, қиқулап барады.

Менің астымдағы жиреннің қамшы тисе, айғай шықса, еліріп кететін мінезі бар екен. Бірден ыта жөнеліп, ышқына шапқанда, Нұртайдың өзі де сескенді білем: «Тізгінді, тарт! Басы қатты, бой бермей кетеді» деп айғайлады. Тізгінге қосқолдап-ақ жармастым, бірақ елірген ат басына ырық бермеді. Сыңар езулеп, қырындай шауып, тал шарбаққа жақындай бергенде, бір оңбаған этеш атымның дәл аяғының астынан баж етіп ұшқаны ғой. Жирен ат жалт беріп үркіп, шарбақтан қарғып кетті. Көзімді жұмып қалдым. Аттың үстінен қалпақтай ұштым. Бірақ еш жерім ауырған жоқ. Жерге допша топ ете түстім де, жалма-жан атып түрегелдім.

— Өлді-ау қызыл бұзауым, өлді-ау!— деген дауыс шықты. Жалт бұрылып қарасам, Гүлнар екен. Оның жүгіріп бара жатқан жағына көз аударып едім, шарбақтың бергі іргесінде бір қызыл бұзау, бауыздалған малша, тыпырлап жатыр. Сонда ғана байқадым, бишара бұзау менің атымның аяғының астында қалған екен. Жүрегім зу ете түсті. Денем дірілдеп, орнымнан қозғала алмай тұрып қалдым.

— Қалтай... Қалтай,— деп сыбырлады біреу жеңімнен тартып, Нұртай екен.

— Сен оңбаған... атымды сираққа ұрып шошытып...— деп тістеніп, оны кеудеден түйіп жібердім.

Бірақ Нұртай қарсылық көрсетпеді.

— Жұдырығың тіпті темірдей ғой өзіңнің,— деп, сүйір ернін шошайтып күлді.

— Неменеге ыржақтайсың?.. Тәртіпсіз... — дедім ашуланып.

Сөзім ауыр тиді-ау деймін, Нұртайдың өңі қызара қалды.

— Қалай жазғырсаң да мейлің... кінә менен болды,— деді төмен қарап...

IV

Аттың аяғының астында қалып мертліккен қызыл бұзауды бір шал келіп көрді де: «Бұл енді мал болмайды. Жаны қиналмасын»— деп, бауыздап тастады. Гүлнар бетін басып жылап жіберді. Мен енді оған тура

карауға батылым бармай, оның көзіне көрінбеуге тырысып, үйіме қарай жылысып кеттім.

Содан үш күнге дейін көшеге шықпадым. Жұрттың көзіне түсуге ұялдым. Бәрінен де бұрын Гүлнарға қайтып көрінбекпін? Ол да мені көруге құштар деймісің. Қызыл бұзау оқиғасын талай адамға жария еткен шығар. «Неткен есер, неткен даңғой бала» деп, маған келістіріп мінездеме де берген болар. «Барып тұрған содыр, жарымес» деп, мені қатты сөкпегенін қайдан білем. Ия, оған қалай десе де рауа ғой...

Арада үш күн өтті. Көше жақ терезенің пердесін аздап қана қайырып, сыртқа көз салып отыр едім. Түс ауған шақ. Күн ыстық. Қарсыдағы үйдің үлкен қорасының көлеңкелі ығында екі жылқы үйездеп тұр. Ұзын қорапты арбаға үлкен темір бөшкені дөңбекшітіп бос салып алған бір әйел, торы атқа қамшы үйіріп, терезенің дәл түбінен даңғырлатып жортып өтті.

Оң жақтан біреудің сықылықтап күлген даусы естілді. Таныс үн. Әйнектен сығалап едім, Гүлнар жып-жып сөйлеп, күліп қойып, Сана апайға бір нәрсені айтып келе жатыр екен. Жүрек зуылдай қалды. «Е, әрине, мені сөз ғып келеді ғой» деп ойладым. Пердені түсіріп жіберіп, терезенің алдынан сәл кейін шегіндім. Сана апайды сонау қырманға жұмысқа бірге барғаннан бері көргенім осы. Бұдан біраз күн бұрын мұғалімдер оқытушылардың аудандық конференциясына жүріп кетті дегенді Нұртайдан естігем-ді.

Гүлнардың даусы дәл терезенің түбінен естілгендей болды. Пердеден тағы да сығаладым. Сана апай екеуі біздің үйге қарай тура беттеп келеді. «Ал енді қайтпекпін? Үйден ұрлана шығып, бір жаққа жылыса тұрайын»— деген ой келді басыма. Бірақ, орнымнан қозғалар емеспін. Тұрған жерімде, мойным күнбағыс сабағындай иіліп, қалшидым да қалдым. «Мейлі, келе берсін үйге... Қашанғы жасырына бермекшімін,— деп ойладым,— бар жайды түгел баяндап айтайын. Гүлнар ақылсыз қыз емес, менің жазықсыз екенімді түсінер...»

Бірақ бұл жолы босқа дәмеленіппін. Олар біздің үйге бұрылмай, ілгері ұзап кетті. Мен диванға үнсіз келіп отырдым да, ойға шомдым. «Гүлнар Сана апайға мені не деп жамандады екен»,— деген ой көңілімді қатты қобалжитты.

Арада шамасы үш сағаттай уақыт өткен мезгілде біреу есік қақты.

— Ия, ия, кіріңіз,— дедім дауыстап. Есік сықыр етіп ашылғанда, өзіме таныс адамның жүзі көрінді. Сана апай! Қатты қысылып, абдырап қалдым. «Гүлнар бұл кісіге қызыл бұзаудың тарихын тәптіштеп тұрып айтқан болар. Сондықтан Сана апай кінәмді бетіме басып, мені ұялтқалы келген шығар»,— деп ойладым.

— Қалтай, сәлемат па?— деді Сана пайа күлімсіреп. Ол менің қиналып тұрған күйімді тез ұқты да, жұмсақ үнмен жылы ұшырап сөйледі.

— Бұның қалай, Қалтай, құрбыларың сені күндіз-түні үйінен шықпайды дейді ғой, рас па?— деді жымып.

«Әдейі жұмбақтап сұрап тұр ғой»,— деп ойладым ішімнен. Бар шынымды айтуға оқталдым да, бірақ өзімді өзім тежеп, үн-түнсіз бөгеле бердім. «Несін айтам, Гүлнардан бәрін де естіп, қанып келіп отыр ғой»,— деп ойладым.

Сана апай өз анамдай аса бір мейірімді шыраймен жүзіме барлай қарап отырды да:

— Шешенді сағындың ба?— деді.

Басымды изедім.

— Бұл ауылдағы құрбыларыңмен түгел таныс болдың ба? Олар сенен жатырқап жүрген жоқ па?— деп сұрады Сана апай.

— Жоқ,— дедім күмілжіп.

Сана апай оқушылардың каникул уақытындағы іс-әрекеттерімен танысу үшін үйді-үйді аралап, ата-аналармен, балалармен сөйлесуге шыққан екен. Ол менімен әр тақырыпта әңгімелесті. Бірақ қызыл бұзау тарихына байланысты ләм демеді. «Мұнысы қалай? Әдейі сөйтті ме? Әлде бұл туралы Гүлнар оған ештеме айпады ма екен?»— деп, мен Сана апай кеткеннен кейін ойға шомып көп отырдым...

Сол күні түнделетіп папамдар келді. Шешем үй ішінің жинақылығын, тазалығын көріп, менің ісіме жақсы баға беріп қуанды. Бірақ мен масайрай алмадым. Сонда да көңілімдегі қобалжуды білдірмеуге тырыстым. Қызыл бұзау оқиғасын айтар болсам, әкем де, шешем де қатты ренжиді ғой. Олардың көңілін жабырқатқым келмеді...

Арада үш күн өтті. Түс кезі еді. Әкем үйге бір түрлі ренжіп келді. Ол есіктен кіре берген мезетте-ақ оның осы күйін қасқабағынан тани қойдым. «Қызмет

бабында бір қолайсыз жағдай болған ғой» деп топшылады ішімнен.

— Мұратжан, сен тысқа шыға тұршы, Қалтаймен оңаша сөйлесетін бір сөзім бар,— деді әкем.

Мұрат оның кескініне бір қарады да, үндемей шығып кетті.

— Ие, шырақ, мәселенің үлкенін бізден бүгіп жасырып жүр екенсің ғой,— деп, әкем дөңгелек столдың шетіне шынтағын тіреп, маған қарама-қарсы келіп отырды.— Бұ қалай болғаны... Қылмысты жасырған кісіні не деуге болар?— Әкем қатты кейістік білдіріп, үнсіз отырып қалды. Бетім дауылдап, төмен қарадым. Бір кезде әкем жұмсақ үнмен: — Өлер бұзау өліпті... Болған жайды өз аузыңмен түгел айтшы қані... Бірақ ақталма,— деді.

Мен күмілжи сөйлеп, олар жоқта басымнан кешкен оқиғаны әзер айтып шықтым.

Әкем сөзімді үндемей отырып тыңдады. Мен айтарымды айтып болғаннан кейін ғана салмақты үнмен:

— Осы жағдайды біреуден емес, күні бұрын өзіңнен естісем, тап мұндай кейімес едім. Әсіресе қылмысты айпағаның, жасырғаның жаныма қатты батады,— деді де, тағы да үнсіз отырып қалды...

Әкем үйден шыға бергенде, Мұрат ішке жүгіріп кірді. Орнымнан тапжылмай мөлііп отырған мені иығымнан ақырын ғана түртіп:

— Папам саған ұрысты ма?— деп сыбырлады.

Төмен иіліп кеткен басымды ептеп қана шайқадым. Мұрат еңкейіп, кескініме таңырқай қарады...

V

Күндер сырғып өте берді. Бір үйдегі ойы да көп, уайымы да көп адам — жалғыз мен. Кейде басым зеңіп тамаққа да зауқым соқпайды. Көшеге шығып, серуен жасап, бой жазғым, көңіл көтергім келеді. Бірақ өз-өзімнен қысылып тартына беремін. «Жаңа қонысқа келмей жатып содыр бала атандым-ау» деп, жұрттың көзіне түсуге ұяламын. Әсіресе ең қысылатын кісім — Гүлнар. Оған барып жолығуға, кешірім өтінуге әлі бетім күйіп жүр. Баруға талай оқталып, талай тартындым. «Неге осынша батылсызбын» деп, оңашада өзіме мықтап кейіп те аламын.

Менің осылай қиналып жүргенімді әкем сезіп, бір күні ол менімен оңаша сөйлесті.

— Байқаймын, балам, түнеукүнгі ағат қылығыңнан соң жұрт көзіне түсуге өте қымсынатаын көрінесің. Бүйтіп бұға берсең, сенің жақсы адам екеніңді кім біледі, кім көреді,— деді ол мені басымнан ақырын ғана сипап. Сол сәтте жан дүниемде қандай өзгеріс туа қалғанын білмеймін, әлде жылағым келгендей, әлде қуанғандай бір халге түстім де, аяғымның буындары дірілдеп, қалшынып үн-түнсіз тұрып қалдым. Әкем күлімсіреп, арқамнан қақты, бірақ үндемеді. Менде де үн жоқ. Сәлден соң әкем:

— «Үш мушкетерді» үш күн бойы оқығанда, елу шақты бетінен әрі ұзай алмапсың ғой,— деді күліп.

Ертеден кешке дейін қолыма қалың кітап ұстағанмен мандытып оқи алмай, көбінесе жым-жырт боп ойға шомып отырғанымды сыртымнан ылғи байқайды екен ғой. Өзінің бір басының жұмысы да аз емес, ерте тұрады, кеш жатады. Біреу асығыс шаруасы болып, түн ортасында терезе қақса да, төсегінен ерінбей түрегеліп, келген адаммен ренжімей, жадырап сөйлеседі. Бұрын қалада жүргенде қызметіне тиісті уақытында барып, тиісті уақытында қайтатын. Баратын, келетін мезгілін өзіміз біліп отыратынбыз. Енді қазір шаруа жағдайы уақытпен санаса бермейтін болды, кейде мезгілсіз ерте тұрғызады, түн ұйқысын бөледі. Жұмыстың сала-сала тармағы қандай көп! Асылы, колхоз шаруашылығын басқарудан күрделі, жауапты іс бола қоймас деймін. Осындай киын істің басында жүрген кісіні ренжітуге бола ма?! «Қадырлы әкем, сені ренжітпе көрмеспін,— асыл сертім болсын осы!»— деймін ішімнен толғанып.

Жазым болған қызыл бұзау тағы да көз алдыма елестей бастайды. «Болған жайды неге жасырдым әкемнен? Неге ренжіттім оны?»— деймін өзімді іштей жазғырып. «Ал енді жұрттың көзіне көрінуге батылым бармай тығылып жүргенім — не болғаным? Жоқ, мұның теріс, Қалтай. Гүлнарға барып кешірім сұрауға тиістісің сен!»— дедім, өзімді өзім қырға алып...

Мен осы оймен оның үйіне барғанымда, Гүлнар қақпа алдында жеңіл арбаға ат жегіп жатыр еді. Тым асығыс түрі бар. Мені дәл қасына келгенде ғана байқап, жалт бұрылып, көзіме тіке қарады да, таңырқады ма кім білсін, үн-түнсіз тұрып қалды.

Қапелімде менің де аузыма сөз түспеді. Мен де үнсіз тұрып қалдым.

Гүлнар езу тартып күлімсіреді.

— Амансың ба, Қалтай? Көптен көрінбей кеттің ғой,— деді. Үнінде мен күткендей мысқыл да жоқ, зіл де жоқ.

— Өзің қайда барғалы жатырсың?— деппін. Аузыма бұдан басқа сөз түспей қалды.

Гүлнар жөнін айтты. Үйге отын әкелуге жүргелі жатыр екен.

— Мен бірге барайын. Көмектесейін. Қазір қолым бос,— дедім мен. Шын ниетпен білдірген тілегім. Әйтпесе сол сәтте өз кінәмды осымен өтейін деген ешқандай ой басыма келген жоқ.

Екі қайыра өтініп, Гүлнардың рұқсатын алған соң, әкеме жөнімді айтып, ықшам киініп, беліме өткір балта қыстырдым да, Гүлнармен бірге отынға жөнелдім.

Қарагер ат бүлк-бүлк жортып келеді. Ауылдан екі шақырымдай ұзадық. Гүлнар сұрау қойғанда ғана қысқа жауап қайырып, көбіне үнсіз отырмын. Қызыл бұзау тарихы есіме түсе берді. Ал, Гүлнар бұл жайында ләм деген жоқ. Менің кешірім өтінгім келеді. Бірақ әуелгі сөзді қалай қисындап бастаудың ретін таппай, көп қиналдым.

— Қалтай, неге төмен қарай бересің? Кескінің неге жабырқау?— деп, Гүлнар маған салмақпен қарады.

Бір түрлі ыңғайсызданып қалдым. Гүлнар мені барлағандай сәл үндемей отырды да, ойымдағы сөзді өзі қозғады.

— Бізден ұялып жүрген шығарсың... Кінәлымын деп ойлайсың ба? Жоқ, сен кінәлы емессің. Сенің атыңды үркіткен Нұртай екен ғой. Бәріне кінәлы сол Нұртай. Өзі біздің үйге келіп, кешірім сұраған. Біз ренжіген жоқпыз. Ренжігеннен не пайда, қызыл бұзау қайта тірілмейді ғой...— деді Гүлнар.

Ол мені жазғымаса да, бүкіл кінәны Нұртайға аударып сөйлегенін ішімнен мақұл көрмедім.

— Менің де кінәм бар. Қызыл бұзаудың аттың аяғының астында қалуына мен де себепкер болдым...— деп, өзімді де жазғырып, Гүлнардан кешірім өтіндім.

— Бәрінен де өзіңнің аман қалғаныңды айтсаңшы. Аттың үстінен ұшып кеткенде, шарбаққа кеп құласаң, бір жердің жазым болатын еді,— деді Гүл-

нар. Бейшара қызыл бұзаудың аттың аяғының астында қалып мертіккенін тағы да бір рет есіне алды да:

— Нұртай да осындай жағдай болар деп ойлаған жоқ қой. Бірақ ойынның да жөні бар, аңғал ойын бір пәлеге кезіктірмей қоймайды,— деп салмақты үнмен сөйледі.

Мен оның сөзін құптап, басымды изедім. Гүлнар сәл үндемей отырды да, бір кезде есіне әлдене түскендей боп күліп жіберді.

— Түнеукүні Сана апай екеуміз көшеде сөйлесіп келе жатқанда, мен сенің терезеден сығалап қарап тұрғаныңды көріп қалдым. Біз жақындағанда терезенің пердесін неге түсіре қойдың? Қасымдағы кісіге сені жамандап келе жатыр ғой деп ойладың ба? Жоқ, мен Сана апайға қызыл бұзау тарихын айтқан жоқпын. Мен ешкімді де сыртынан жамандамаймын,— деді.

Сана апай мен Гүлнардың сөйлесіп келе жатқанын терезеден көргенімде, нендей ойға берілгенім есіме түсіп, өзім де еріксіз күліп жібердім. Неше күндей еңсемді басқан зілден енді ғана арылып, бойым жеңілейіп қалғандай, жадырап серги бастадым.

Біз орманнан бір арба отын алып кейін оралғанымызда, Гүлнардың үйінің алдында Нұртай бізді күтіп тұр екен.

— Жолдастар, үлкен жаңалығым бар. Ауылға көшпелі кино келді! Мен сендерді салтанатпен киноға шақырамын. Билеттерің қалтамда!— деп, ол біз жақындай бергенде қолын көтеріп дауыстады.

— Қалтай, қалай ойлайсың, біздің Нұртай көңілінде еш қаяу жоқ, жақсы бала емес пе?— деді Гүлнар маған қарап күлімсіреп.

— Әрине, ол жақсы дос,— дедім шын құптап.

Сөйтіп, жаңа достарымның ыстық ықыласына қайтадан бөлендім. О, өмірде достықтан қымбат не бар!

* * *

Қалтай әңгімесін осылай аяқтады.

— Әрине, өмірде достықтан қымбат еш нәрсе жоқ!— дедік біз де оны құптап...

АЛҒАШҚЫ САПАР

МАЗАСЫЗ ТҮНДЕ

Жатақханадағы тәртіпті қатаң қадағалап жүретін кезекші шал қоңырау шылдыратып, балаларға жатуға белгі бергеніне бірталай уақыт болса да, Жарқын әлі ұйықтаған жоқ. Ол қалың ойдың қамауында жатыр. Бірінің артынан бірі тізбектеліп келген ойлар оны мүлде иықтап алды. Әсіресе, қатты мазалап, берекесін алып, ұйқысын кетірген бүгінгі жай.

«Махметпен неге ғана жағаласып қалдым? Жағасына қол салмай-ақ, сөзбен ұялтсам етті. Неге үйтпедім?» — деп өкіне ойлады Жарқын.

Жылы көрпесінің бір шетімен иегін бүркеп, аққұба дөңгелек жүзі қызғылт тартып, ол көпке дейін ұйқысыз жатты. Ойы әр саққа жүгірді, бірақ тиянақ таппады. Жарқынның ұйқысы қашып, өмірде бірінші рет қиналғаны осы шығар. Ол ой тереңіне қанша бойласа да, өзімен бірге оқитын, әрі түйдей құрдас Махметпен қалайша қағысып қалғанының себебін таба алмады. Қызбалықтан болды ма? Әлде мен-мендіктен туды ма? Жарқын комсомол тобының жетекшісі еді, сондықтан ол өзін басқадан жоғары санауы да ықтимал ғой. Махмет, міне, дәл осылай ойлайды.

Жарқын онымен бүгін тіпті ойламаған жерде керісіп қалды. Екеуі ерекше дос еді бұрыннан. Араларынан қыл өтпейтін.

Жарқын Махметті ашық мінезді, ақ көңіл адал дос деп бағалаушы еді. Онымен ең алғаш танысқан сәтте-ақ, Махметтің мінезі Жарқынға қатты ұнаған.

Көңілі алабұртып, ойы онға бөлініп жатқан Жарқын бір мезгілде, сол көңілді досымен ең алға танысқан күнді есіне түсірді.

Темір жол училищесіне оқуға түсуге келген күні, түс кезінде, Жарқын училищенің спорт алаңында

волейбол ойнап жатқан болаларға бір шеттен қызыға қарап тұрған еді. Ойын аяқталған кезде орта бойлы, толықша, сығыр көз бала оған жүгіріп келіп:

— Біздің команда қалай ойнады, балақай, ә? — деді жымыңдап. Ол күлімдеп сөйлегенде кішкене көздері Жарқынға біржола жұмылып кеткендей көрінді. — Ойынды басынан қарап тұрмысың өзің?.. Ендеше біліп қой. Біздер осал спортшылар емеспіз. Біздің команда, мінскей осымен үш рет қатарынан жеңді. Енді ең таңдаулы волейболшылармен ғана ойнаймыз. — Ол кейін бұрылып сетканың қасына барды да, бір баланың қолындағы допты қағып алып, қолтығына қысып, бар даусымен әмір бере сөйледі. — Қане, кім өзі тіленіп шығады? Қол көтеріңдер!.. Бір, екі... алты. Түсіріңдер, жетеді енді. Команда толық...

Жарқынға бұл бала асқан спортшы сияқты болып көрінді. «Мүмкін ол керемет чемпион шығар» деп ойлады ол.

Келесі күні Жарқын училище директорының кабинетінен шыға берген бетінде, залда кешегі сығыр көз бала кездесе кетті.

— Амансың ба, ей, бала? — деді ол Жарқынды бұрыннан білетін ересек адамша даусын көтере сөйлеп. — Неғып жүрсің өзің мұнда?

— Темір жол училищесіне оқуға түсуге келген едім, — деп Жарқын жөнін айтты.

— Қайдан?

— «Алғабас» колхозынан.

— А-а-а, — деді анау даусын созып, басын шұлғып тұрып. — Соданмын де. Білемін. Жақсы білемін. «Алғабаста» болғаным бар. «Алғабас» бұл арадан он километр жерде ғой?

— Иә, он километр.

— Ал, қалай болды? Училищеге алды ма?

— Иә, алды.

— Қай бөлімге түстің?

— Машинистің жәрдемшісін даярлайтын бөлімге.

— Бірге оқитын болдың ғой онда бізбен, — деді анау Жарқынға кішкене көздерін одан сайын сығырайтып. — Кел, танысайық... Атың кім?

— Жарқын.

— Менің атым Махмет. Фамилиям Оразбеков. Ұмытпа! Мен көрші станциядан келдім. — Ол залдағы арнаулы тақтаға жапсырылған қағазды көрсетті. —

Расписаниені оқыдың ба? Үш күннен соң бірінші қабылдау емтиханын тапсырамыз.

— Жоқ, мен емтихан тапсырмаймын,— деді Жарқын.

— Неге тапсырмайсың? Соншалық қайдан келіп ең сен?

— Мен ауылдағы жеті жылдық мектепті «беспен» бітірген едім. Училище директоры мені сынақсыз аламыз деді.

Жарқын бұл сөзді, мақтанышын сәл білдіріп, салмақпен айтты.

— Охо!— деп, Махмет түсін кенет құбылтып, Жарқынға абайлап қарады.— Жарайсың онда!— деп сүйінішін де білдірді.

Жарқын басқадан бұрын Махметпен танысқанына қуанды. Оған жақындай түсіп:

— Маған бесінші бөлмеге орналасуға қағаз берді. Мұнда кімдер тұрады екен, ә? Өзің қай бөлмеде тұрасың, Махмет?— деді.

Махмет оның қолындағы қағазды тез алып оқыды да, оқыс мінез көрсетіп:

— Жүр ендеше!— деп Жарқынды қолынан жетектеп ап, жатақханаға қарай дедектетіп ала жөнелді.

Бесінші бөлмеде төрт бала тұрады екен. Екі қатардан қойылған біркелкі әдемі койкалардың үстіндегі оқушы төсегі сәнді жиналған.

Койкалардың аралығында, қоңыр сырмен боялған, шағын-шағын тумбочкалар тұр.

— Бұл бала осы бөлмеде жатады. Бізбен бірге оқиды. Оқу отличнигі,— деп, Жарқын жайында есіктен сөйлей енген Махмет бөлмедегі балалардың аты-жөнін айтып, әрқайсысына жеке-жеке мінездеме беріп, жаңа келген балаға жағалай таныстырып өтті.

Бұл кезде бөлмедегілердің бәрі де орындарынан түрегеліп еді.

— Ал, енді біліп қойыңдар. Бұл — Жарқын Досов деген бала,— деп, Махмет Жарқынның да аты-жөнін, қай жерден келгенін, жеті жылдықты үздік бағамен бітіргенін, оқуға емтихансыз алынғанын — бәрін сыпыртып айтып шыққан-ды...

Жарқын әлі ояу, ұйықтаған жоқ. Өзінің училищеге тұңғыш келген күнін, Махметпен алғаш танысқанын, бесінші бөлмедегі осы сөздерді еске алады. Көңілді бала! Тарам-тарам ойларын түйіндей алмай, ұйқы-

сы қашқан Жарқын Махмет жөніндегі осы өз бағасы-
ның салмағын енді өлшеп жатқандай. Үлкен қара көз-
дерін ашыңқырап, қабағын сәл жоғары көтеріп, сол
жағына аунап түсіп, қайта ойға шомды. Оның училищеге
оқуға келгеннен бергі бірінші рет тынымы кетіп,
үйіңысы қашқан түні осы еді.

Бірінші оқу жылының бастапқы айларында ақ
Жарқын өзінің ұғымталдығымен, сабырлы тәртібімен
көзге түскен. Ол училищенің бірінші жылын үдік
бітірді. Алдыңғы қатарлы озаттар тобына қосылды.

Бір оқығанын ұмытпайтын, бір көргенін есінде
берік сақтағыш, сабақта өзіне қойылған сұрауларға
әуелі ойланып алып, анық етіп дәл жауап беретін
Жарқынды оқушылар да, оқытушылар да жақсы ко-
ретін, қадірлейтін, сыйлайтын. Өндірістік оқудың мас-
тері, қарт теміржолшы Иван Павлович оның училищеге
түскен жылғы мастерскойда жасаған балға, қа-
шау, темір сауыт сияқты алғашқы жаттығу жұмыста-
рының жақсы сапасын айтып, өзі жоқта Жарқынды
әрқашан мақтаушы еді. Озат шәкіртінің онегелі ісін
басқаларға үлгі егетін.

Ал, бүгін ше?.. Жарқынның ескерту алуына кінә-
лы кім? Махмет кеп қақтықпағанда, ол төсегіне, күн-
дегі дағдысынша, тыныш қана келіп жатушы еді ғой.
Иә, иә, сол Оразбеков... Бірақ Махметті кеудесінен ите-
ріп жібермей-ақ сабырлы сөйлесуге, терістігін сөйтіп
ұғынтуға болмайтын ба еді? Қанша керек еді қызба-
лық?.. Махметпен қалай қағысып қалғанын есіне алды
Жарқын.

Кеше, оқушылардың техникалық конференциясын-
да, екеуі де баяндама жасаған-ды. Балалар екеуін де
мақтаған. Жұрттың соңын ала сөйлеген Жарқын
ғана Махметтің баяндамасының бір кемістігін көрсетіп
еді. Махмет паровоздың бу трубаларын оңдау жолын
саралап баяндап келді де, трубаларды жөндегеннен
кейін олардың сапасын су қысымы арқылы сыппан өт-
кізу қажет екендігін айтпай кетті. Балалардың білгісі
кеп күтіп отырған ең маңызды мәселені елеусіз қал-
дырды. Жарқын осы мінді дұрыс танып айтқан. Ораз-
беков оның бұл сынын ұнатпай қалды. Орнынан ұшып
тұрып дауласа кеткісі келді. Бірақ конференция ғой.
Ол бұртиып, қабағын түйіп, Жарқынға көзін алайтып
бір қарады да, шалбарының қалтасынан көк тысты

дәптерін жедел суырып алып, қарындашпен әлденені асығыс жаза бастады.

Жылтыр дәптер бетіне мынадай сөздер түсіп еді: «Жарқын, сенің айтып тұрғаның мүлде қате. Дұрыс емес. Менің докладымның кемшілігі болса, жаңағы сөйлегендер неге айтпады. Дұрыс емес сөзің.

Жол бермеймін! Махмет!»

Оразбеков осы қағазын Жарқынға жөнелтіп жіберіп, оның қимыл құбылысын баға қалып еді. «Өзіңнің баяндамаң басқанікінен артық болсын дейсің ғой. Болмас оның» деген кекесін оймен қараған.

Конференциядан шыққан бетінде ол «сенімен сөйлеусім керек, тоқтай тұр» деп Жарқынға жанаса кетіп еді.

Жарқын кідірді.

— Сөз біреу-ақ,— деді Оразбеков зілі бар қатқыл үнмен,— менің баяндамамды сынағандағы сенің ойың не?

Бұл тұтқиыл сұрауға Жарқын таңырқай жауап қатты:

— Қандай ойды сұрайсың?

— Екіленіп сөйледің ғой. Сондағы ойың не деймін?

— Ол ойым ба?.. Саған көмектесу.

— Сенің көмегің маған қажет емес. Сен білгенді мен де білемін,— деді Махмет ашулы беті қызарып.— Өзіңнің баяндамаң басқадан артық болсын деп сынадың сен мені. Рас па? Рас. Байқап қара көзіңе. Мұны-ңа көнбеспіз, группорг!

Ол соңғы сөйлемін мысқылмен қайырды.

Жарқынның қабағы сәл түйіліп, өңі қызараңдай қалды. Ашу қысқандай.

— Махмет, байқап сөйле!— деді тік келіп.

— Байқасаң, өзің байқа. Маған ақыл үйрететін сен емес. Білдің бе?— деп, Махмет ұшы жұмырлана біткен шолақ мұрнын жоғары көтерді.

Екеуі жатақханаға дауласа жетіп, табалдырыққа қатар шыға беріп еді. Махмет Жарқынды жеңінен тартып тоқтатты.

— Бұдан былай менде шаруаң болмасын,— деп ескертті.

— Ерсі мінезіңді сен де тый,— деді Жарқын.

«Ерсі мінез» дегенді Махмет шам көріп қалды.

— Ал, егер қоймасам... Мені училищеден шығар-

тып жібермекпісің? Не істемекші ең сонша?— деді қалың ерні дірілдеп.

— Оны өзім білемін. Көрерсің,— деді Жарқын.

— Қарай гөр, мықтымсынуын,— деп, Махмет сүзіп қалатындай басын тұқырып алып, оны нығынан қағып өтіп, кимелей ішке кіре беріп еді. Жарқын кеудесінен серпе итеріп жіберді. Махмет оқыс шайқалып, құлай жаздап, тәлтіректеп барып қалды. Есіктің оң жағындағы үлкен терезеге шынтағы тиіп, бір көзін салдыратып сындырып кетті. Ол егегі желбең етіп, табалдырыққа іле секіріп шығып, Жарқынды жағадан ала түсті.

Жарқын да оның жағасына жармасты. Бірін-бірі итерісіп, қатты жұлқысып қалғанда, екеуінің де жағасы дар-дар айрылып кетті. Дәл осы мезетте екеуі де ту сырттарынан:

— Досов, Оразбеков, сендерге не болды?— деген дауысты естіді. Арттарына жалт бұрылып қарады. Жағаға жармасқан қолдары жазылып кетті.

Бұлардан сәл қашық, училищенің комсоргі, сұңғақ бойлы, ат жақты, аққұба жас жігіт Есен келе жатыр еді.

— Ертең комитетке келіп кетіңдер,— деді ол екеуіне...

Досов комитетке келгенде өндірістік оқудың мастери Иван Павлович пен Есен Махметпен сөйлесіп отыр еді. Залда бойын түзеп, бас киімін қолына алып, есікті сыпайы қағып, ішке енген Жарқын, кіре беріп, босаға жақта тұрып қалды.

Кейбіреулер болады, бір бастықта үлкен шаруасы болып келгенде, егер сол адамы көп кісінің ортасында жай ғана отырса да, қажет жұмысын айта алмай қибыжықтап қалады. Бұл жағдайда оның осы аяулы халін танып, аузына сөз салып жіберетін жанашырды ол күтіп-ақ тұрады. Ешкім ештеңе дей қоймаса тұрып-тұрып, өзінің бұл тұрысына және де қатты қысылып, сөзін айта алмай шығып та кетушілер болады. Бұл әдет те жақсы емес, ол сыпайының жағдайын ұқпаған бастық та жақсы емес.

Кешегі оқиғадан соң, Иван Павловичтің Махметпен кеңесіп отырғанын көрген Жарқын, өз шаруасын бастыққа көп кісінің ортасында айтуға душар болған әлгіндей сыпайының халіне ұшырады. Жаңа көргендей ботинкасының тұмсығына қарай берді.

Есен алдында жатқан қағазды столының бір шетіне алып қойды да, оң қолымен Жарқынға қарсысындағы екінші орындықты нұсқап: «Отыр, Досов»,— деді.

Жарқын Махметке қарсы келіп отырды. Махмет бұған енді қайтып қарамастай боп қырындап кетті. Тікшіл келген иығын көтеріп, қысқа мойнын ішіне алып, өзінше түсін суытып, ол Жарқынға ерекше бір қыр білдірді.

«Ал, Махмет екеуің неге қағысып қалдыңдар, Досов? Қайсыңның ісің жөн? Қане, екеуің біздің алдымызда кінәласып көріңдерші». Сөз жоқ, Иван Павлович қазір осылай дер деп ойлады Жарқын отыра беріп.

Махмет елеусіз пішінмен Жарқынға көз қиығын тастады. Осы сәт Жарқынның көзі де бұған түсіп кетіп еді. Қара көздер кенет кездесіп, тайсалмай қарасып қалды да, бір-бірін жасқанға алмай тайқақтап кетті.

Бәріне де айыпкер Махмет пе? Жоқ, ол мұндай ойдан мүлде аулақ. Жарқынға көзі түсіп кеткенде Махмет: «бәріне кінәлы сенсің!» дегендей қабағын түксите қойды. Оған қарамауға тырысып, Жарқын көзін төмен аударып жіберді.

— Бұларың қалай, достарым?— деп әуелі сауал беріп, Иван Павлович сәл бөгелді.— Біз сендерді ертең өзіміздің орнымызды басатын нағыз теміржолшы етіп тәрбиелеп шығаруға бар күш-қайратымызды жұмсап жүрміз. Сендерге зор үміт артып отырмыз. Ертең-ақ екеуің де паровоз жүргізуші боп шығасың. Болашақ машинист! Осы ардақты атқа лайық па кешегі қылықтарың? Кәне, өзің айтшы, Оразбеков, лайық па?

— Лайық емес,— деп күмілжіді Махмет.

— Әрине солай.

— Бірақ кінәлы мен емеспін ғой, Иван Павлович. Мынау отырған Досов бар шатақты шығарған,— деп, Махмет бүкіл айыпты Жарқынға аударғысы келді. Өзін ақтап, аптығып сөйлей бастады.

Комсорг Есен оның сөзін үнсіз тыңдап, біраз барлап отырды да:

— Жә, тоқта енді, түсінікті болды,— деді Махметтің сөзін бөліп. Ол мастерге бұрылып, бір ұсыныс айтты.— Иван Павлович, сіз қалай қарайсыз, бұлар осы сөздерін өздерінің жолдастарының алдында айтса қайтер еді. Байқаймын, тапа-тал түсте бірінің бірі жағасын жыртып төбелескенді өздері жеңіл-желпі нәрсе деп ойлайтын секілді...

Иван Павлович әжімді маңдайын сипап, сәл үнсіз отырды да:

— Әрине, көп талқысының әсері жақсы болады,— деді комсоргтің ұсынысын құптап.

Бұл ұсынысқа Махмет те ішінен қуанды. «Менде кінә жоқ, мен жеңіп шығамын. Жолдастарым маған сүйсінетін болады»,— деп ойлады ол.

Ал, Жарқын еңсесін төмен салып, екі беті дуылдап қызарып, өте қиналып отырды. «Әбден ұят болды-ау. Жолдастарымыздың бетіне қайтып тура қарай алармыз. Төбелестің ұят екенін жас бала да түсінеді ғой»,— деп, қинала ойлады ол.

Мастер мен Есен Жарқынды оңаша алып қалып және сөйлескен болатын.

— Өзің оқу озатысың, әрі комсомол тобының жетекшісісің. Басқаға үлгі болудың орнына, төбелеске білек сыбанып өзің шығасың. Масқара емес пе бұл! Мұны естіген жұрт не айтады? Өзің ой жіберіп қарашы... Әуелі группада, сосын бүкіл училищеде сөз болады. Жамандық хабарды тұншықтыра алмайсың. Ертең бүкіл ауданға, тіпті қалаға тарап кетсе қайтесің? Сонда бар ұятты өзім ғана көтеремін ғой деп ойлаймысың? Жоқ! Ұяттың ең үлкені, ең ауыры өзің оқып жүрген училищенің атына келеді. Сендердің тәртіпсіздіктерің үшін коллектив қызарады, мына ұстаздарың — біз жермен-жексен боламыз,— деп, қарт мастер группоргке ауыр кіна қойып еді.

Жарқынның дөңгелек жүзі бір қызарып, бір қуарды. Қарт мастердің әсіресе соңғы сөзі оның жанына қатты батты.

— Иван Павлович, қалай жағаласып қалғанымды өзім де білмей қалдым... тіпті оқыстан болды... Бірақ өзімді ақтамаймын... кінәлімін,— дегенде, Жарқынның екі беті дуылдап, тұла бойы ысып кеткендей болып, мұрнының ұшынан шып-шып тер білінді.

Жарқынның училищеге оқуға түскелі бірінші алған ескертуі осы еді. Училищені біржола бітіріп шығуға аз айлар қалғанда, таяуда үлкен тапсырма алып, өндірістік тәжірибеге шыққалы отырғанда алған ескертуі. Ол екі беті жанып бара жатқандай дуылдап, комитеттен ұялып шықты. Өзін өзі іштей кінәлай, сынай шыққан-ды.

Енді міне, ойлар буып, ұйқысы қашып жатуының мәнісі сол еді. Бесінші бөлмедегі бұдан басқа балалар-

дың бәрі де мана ұйықтап қалды. Көпті армандайтын қиялшыл Саша Бондарчук мүмкін күндізгі әдемі ойлары түсіне еніп, рахаттанып жатқан-ақ болар-ау. Жүн байпағын шешпестен, аяғын еппен басып келіп, шамды өзі өшіріп жатқан жұмсақ мінезді, момын Жақанның тіпті, дем алғаны да білінбейді. Бөлме іші тым-тырыс. Терезеден жарық айдың өлеусіреген әлсіз нұры еденге дірілдей түсіп тұр. Залдан кезекші шал мен тәрбиешінің сөйлескен дауыстары естіледі. Жарқыннан басқаның бәрі де тәтті ұйқы құшағында. Ол тағы бір аунап түсіп, ақ простынямен басын тұмшалап орап алып, ұйқысыз көзін еріксіз жұмды. Жемге тойған бөденедей бұғып жатса да ұйқысы келмеді оның. Бүгінгі жайлар, шегеленіп қалғандай, ойында іркіліп тұрып алды. Бұлардан айықпай Жарқын қалай көз ілсін!..

ТАЛҚЫ

Махмет Есеннің сөзінен көңіліне бір жайды түйіп қалып еді. «Ыңғайынан білдім, комсорттің мені құптайтыны айдан анық»,— деп көңілдене ойлады ол. Расында да Махметте жазық бар ма? Ол әрі ойлап, бері ойлап, бірақ өзін жазғыруға ешқандай себеп таба алмады. Бәріне кінәлі Жарқын. Соның ғана кесірінен Махмет сөзге ілінгелі отыр. Жиналыста балалар мұны да, сөз жоқ, өлтіре сынайды. Жоқ, мүмкін олар Махметті жақтап, Жарқынды сынға алар. Әрине, әрине, дәл осылай болуға тиісті. Махмет әуелі өзі шығып сөйлейді де, бар кінә. Жарқында екенін дәлелдеп тұрып айтып береді. Содан кейін балалар бірінен кейін бірі сөз алып, Жарқынды оңды-солды түйрейді найзамен!

Машинист жәрдемшісі бөлімінің оқушылары өндірістік сабақтың соңынан комсомол тобының жиналысына жиылғанда Махмет осы ойларға келіп еді. Группорг Жарқын «қаралатын мәселе біреу: Оразбеков Махметтің тәртібі туралы» дегенде ол екі көзі Жарқынды жеп жіберердей жайнап, оған қадала қалды. Толық бет, аузы ашуден долырып, бетіне қаны ойнап шыға келді.

Жарқын Махметтің кешегі қылығын баяндап тұрғанда, ол ішінен «мен бе екем айыпты? Өзіңді неге

айтпайсың? Тәртіпсіздігіңді неге жасырасың»,— деп ызаланып, қызараң-қызараң етіп отырды.

— Ендігісін Оразбековтың өзі айтсын,— деп ұсыныс тастады алдыңғы қатарда отырған бір бала. Бұған ұласа бірнеше дауыс қосыла кетті:

— Болған істі өз аузынан естіік.

— Бәрін де айтсын...

— Несі бар. Айтамын бәрін,— деп Махмет орнынан атып тұрды. Жсел жайқаған егіндсі талай бастар оған жапырыла қарай қалып еді.

— Сойлей берейін бе?— деді Махмет зілді дауыспен Жарқынға.

Комсомол жиналысында тәртібі қаралып отырған оқушының бұл содыр өктемдігін Есен ішінен жақтырмайды.

— Оразбеков, бері шық. Жолдастарыңның алдында тұрып айт,— деді ол қатқыл үнмен.

Аяғын тік-тік басып, Махмет көптің алдына шықты. Жарланып түйіле қалған қабағының астынан кішкене көздері от шашып тұр.

— Мен айыпты емеспін. Бәріне кінәлі мынау,— деп, ол мойнын бұра беріп, көзін жарқ еткізіп Жарқынға аударды.

— Өзінің баяндамасы басқадан артық болу үшін, конференцияда Досов мені әдейі сынады. Бұл бәріне де белгілі... Ол өзін басқа балалардан арттық санайды. Мен бәрін білемін деп кеудесін қағады. Мұндай адамның группорг екені кімге қажет. Досов өзінің тәртібі туралы неге айтпады жаңа. Ол айтпаса, мен айтайын.

— Сен әуелі өзіңнің тәртібің жөнінде сөйле. Жолдастарыңның сенен күтіп отырғаны осы,— деді президентум столында отырған Есен Махметтің сөзін бөліп.

— Өзім туралы не айтамын?— деп таңырқады Махмет.

— Техконференциядан шыққан бойда қандай тәртіпсіздік жасадың? Мәселе осы жөнінде болып отыр ғой,— деді Жарқын.

— Мен ешқандай тәртіпсіздік жасағаным жоқ.

Өз мінін сезіп шімірікпейтін кісіні Жарқын ұнатпаушы еді. Ол орындығынан ұшып түрегеліп:

— Конференциядан шыға беріп «мені неге сынадың» деп, маған тиісе кеткен сен емей кім?.. Мені жағадан алып, қол жұмсамақ болдың ғой. Бұл тәртіпсіздік емес пе?— деді.

Махмет бар денесімен артына бұрылып, Жарқынға тура қарап, бетпе-бет тұрып салғыласа кетпек болды.

— Сенің тәртібің жетісіп тұрған шығар,— деп сыңар танауынан мырс беріп кекетті.

Орта шенде отырған, үстіне қара китель киген, сұңғақ бойлы, томпақ бет бір оқушы қолын көтеріп:

— Бір ұсыныс айтуға бола ма?— деді түрегеле беріп.

— Болады,— деді Жарқын.

Әлгі оқушы физкультура сабағында оқытушыға рапорт берген кезекшідей тақ-тақ сөйледі:

— Оразбековтың осы тұрысы мен жаңағы сөздерінің өзі-ақ оның тәртіпсіздігін дәлелдейді. Сұрақ біреу-ақ: Оразбеков тәртіпсіздігін мойнына ала ма, жоқ па? Турасын айтсын.

Тосыннан қойылған осы бір сұрақ Махметті селт еткізді. Балалардың барлығы мұны жақтаса керек еді ғой. Енді байқаса олардың беті бұдан ауып бара жатқандай. Мына сұрау соны аңғартады... Махмет ойла-нып тұр. «Не деп жауап қатсам екен,— дейді ішінен,— сөзімді неден бастағаным жөн?.. Жарқыннан бастап, Жарқынмен аяқтайым. Білсін бәрі. Көрсін. Көзі жетсін».

Көкейіне осы ой қона қалғанда, тіл ұшына бір сөздер лықылдап келіп те қалды Махметтің. Түйіскен еріндері бірінен-бірі сәл қашықтай бергенде, көмейіндегі сөздер төгіліп те кетті. Кешегі жайды айтты ол. Өзіне шаң жуытар түрі жоқ. Жарқынды сынаудан бастады да, бар кінәні соған аударып барады...

Ол сөзінің соңын ұсынысқа әкеп түйді.

— Комсомол жиналысы ең алдымен Жарқынның тәртібін қарау керек. Ол өзін ақтап, мені қаралағысы келді. Маған тәртіпсіздің деп балалардың ешбіреуі айта алмайды. Өйткені бұған ешқандай дәлелі жоқ... Мінін Жарқынның өзі мойнына алсын,— деді.

Ол оқушылар қойған сұрауларға бөгелмей тез-тез шолақ жауап қатып, аяғын нығарлай басып, орнына барып отырды. Басқадан өзін жоғары көріп, еңсесі көтеріле түскендей. «Балалар назары өзіме ауды. Олар қазір Жарқынды сынайды. Халің сосын қалай болар екен, Жарқын» деп көңілдене ойлады Махмет. Маңына көзінің қиығын тастап, барлау жасады.

Машинист жәрдемшісі бөлімінің старостасы, орта бойлы, талдырмаштау келген сары бала Жақан сөз ал-

ды. Махмет әнтек шалқая түсіп, оған жүзін аударып, сол жағына бұрылыңқырап отырды.

Жақан салмақты, мінезі ауыр бала еді. Әр істің жайын әуелі байымдап алып, сосын өз ойын түйіп бірі-ақ айтатын. Кейбіреулерше бірі болмаса, бірі көңілден шығар деп, көп ұсыныс жасауды жаны сүймейтін. Сөзді қысқа-қысқа етіп, тұжырымдап айтуды ұнатады.

Ол дәлелді жақынан тапты. Махметтің осы әлгінде жұрт алдында, өзін қалай ұстап, қалай сөйлегенінен жай ғана бастады да, сөзін асықпай өрістетіп, әрі дамығып әкетті. Дәлелі ойлы. Оразбековтың өзімшілдік қылығын ол өзі де соңғы кездерде аз-аздап сезіп жүрген. Бықсып келген сол мінез лап етіп жанып отыр. Кінәсін мойындамады Махмет. Әлі лапылдап тұр. Бүгінгі жиналыс оны тезге салуы керек. Жақанның ойында осы ғана бар. Ол бір сұрақтар тастап, сәл бөгелді:

— Комсомол жиналысы Махметтің тәртібін неге қиран отыр? Махмет қазір не айтуы керек еді?

Өз-өзінен тынышы кетіп, қозғалақтап, мазасызданған Махмет басын жоғары көтеріп алды. Жақанның сөзі ашуын қыз-қыз қайнатып кеткендей.

— Жарқын Махметтің баяндамасын техконференцияда әдейі сынады ма? Жоқ. Баяндаманың кемшілігі бар. Ол соны көрсетті. Бұл — жолдастық көмек. Махмет мұны түсінбеді, — деді Жақан.

— Мен түсінемін. Ол мені әдейі сынады, — деп Махмет үн қатып қалды.

— Әлі түсінген жоқсың, — деді Жақан. Ол Махметтің бар мінін бетіне басты:

— Өзімшілсің. Менің айтқаным тура дейсің. Жолбастарыңның сөзін тыңдағың да келмейді. Бұл тәртіпсіздік емес пе?

— Әрине, — деді Махметтің оң жағындағы көршісі. Оразбеков оған қабағын түйіп бір қарап қойды.

Жақан соңғы күндерде Махмет бойынан өзі аңдаған кемістікті жайып келіп, енді оның бүгінгі жиналыстағы тәртібіне тоқталады. Бұл арада даусы көтеріңкі де, қатты шықты.

— Ол жиналыстың өзін елемей отыр. Жолдастарын менсінбеді. Комсомол жиналысының үстінде тәртіпсіздік жасады. Мұндай ерсі мінез темір жол училищесі оқушысының атына лайық емес, — деді.

Жақанның сөзі балалардың ойымен ұштасып кетті. Зал іші гу-гу етті.

— Комсомол жиналысы Оразбековке сөгіс беру керек.

— Оның тәртібі училище комсомолецтерінің жалпы жиналысында қаралсын.

— Ол жөнінде дирекцияға да айтылсын.

— Ерсі мінездерінің бәрін қалдырмай тізіп, оның үйіне де хат жазу керек, — десіп оқушылар жамырай ұсыныс енгізіп жатты.

— Балалар, тиышталыңдар, пікірлеріңді кезектесіп айтыңдар, — деді жиналыс басқарушы.

Бірнеше қол қатар көтерілді. Бойы да ұзын, қолы да ұзын Саша Бондарчук сөз алды. Ол аласа орындығынан сұңғақ бойы иіліп түрегелгенде, Махметтің көңілінде үміт оты тұтана қалды. Екеуі ерекше дос болатын. Және де техникалық конференцияда Махметтің баяндамасын жұрттан бұрын ең алдымен мақтаған сол еді. «Мені Саша жақтайды, — деп ойлады ол, — Саша істің жайын жақсы түсінетін бала... Сынап бір берші Жарқынды. Мақтап бір жіберші мені». Махмет әлгінде Жарқынды да ұнатпай қалған еді. «Саша қазір оны да сөзбен іледі», — деген тағы да бір ой Оразбековтың басына жүгіріп келді.

Саша Бондарчук оң жағына жыға қайырған сары бұйра шашын кейін ысыра бір сипап, бойын түзеп:

— Біздер болашақ машинистерміз. Біздер даңқты совет жұмысшыларының қатарына қосылатын резервтерміз. Сондықтан біз қандай болуымыз керек? — деп, көптің жүрегіндегі сөзін алға тартты да, шұғыл бұрылып, Махмет жайына ойысты. — Турасын айту керек: Махмет, сенің ісің дұрыс емес... Ең басынан түсейік. Конференцияда сенің баяндамаңды ең алдымен мен жақтадым. Бірақ кемшілігін көрсете алмадым. Ал, Жарқын оны көрді. Және жақсы дәлелдеді. Баяндамаңда олқылық бар. Онда ешбір кіршік жоқ деуің теріс.

Ол сөйлер алдында көңілін үміт көтере қойған Махмет, басын сылқ етіп төмен қарап отырып қалды. Ең жақын деп сенім артқан досының өзі бұған айып тағып тұр.

— Өзінің кемшілігін өзі білмеген оқушы, біреу мінін көрсетсе, оны беттен алып ұрсыса кететін оқушы — нағыз менменшіл, өзімшіл сол. Турасын айтсақ, ол тәртіпсіз. Баяндамамды сынады деп, Махметтің Жарқынға соқтығуы тәртіпсіздік. Мұндай мінез біздің бөлменің атына, училищенің атына кір келтіреді.

— Әрине, кір келтіреді,— деп, Сашаны қостады бір оқушы.

«Кір келтіреді». Осы бір сөз жанына батып кетті Махметтің. Өзінің сүйікті училищесін ол да жақсы көреді. Мамандыққа баулыр ұясын ол да қадырлейді, сонда оқып жүргеніне мақтанады. Өз ұясының жақсы түлегі болғысы келеді. Махмет училище атағына еш уақытта да кір келтірмек емес. Бірақ енді абайлап қараса, көпшілік пікірі бір арнаға сайып барады; «Оразбеков тәртіпсіз, ол училище атағына кір келтірді». Тағар кінә осы ғана, сияқтанады. Жоқ, жоқ. Махмет училищесін сүйеді...

«Бірақ бәріне кінәлі мен бе? Жарқын ше? Мені бар пәрменімен кеудемнен итеріп жіберген сол ғой, Бұл тәртіпсіздік емес пе?!» деп ойлады Махмет.

Саша: «Енді біраз сөз Жарқын туралы» дей бергенде Махмет төмен иілген басын тез жоғары көтеріп алып Бондарчукке қарады. Шаяндай қызарып отырған жүзіне ақшыл рең шыға келіп, кескіні сұрғылт тартты.

Саша жылдам сөйлейтін, сөзін ажарлап айтуды сүйетін, көңілі ұнатқан іске ынтыға берілетін құмаршыл оқушы еді. Ерлік жайындағы өзі көп оқитын кітаптарының геройлары туралы балаларға әсерлеп әңгімелеп беруге қандай шебер ол. Газет мақалаларын, халықаралық жағдайлар туралы мәселені талдап тұрып түсінік айтқанда, осының бәрін қалай біліп алған деп таңданар ең. Ал, жолдасының бойынан мін көрсе... Саша онда тура келіп, бетке басады. Ұсақ мін болса да, жабу астында қалдыруға жаны қарсы.

Ол бүгінгі осы жиналыс үстінде Жарқынның басынан бір кемшілік тауып отыр еді. Сол ойын сыртқа шығарды.

— Жарқын, сенде де кемшілік бар. Біріншіден, жатақхана алдында керісулерің теріс. Екіншіден, Оразбековты кеудеден итеріп қалуың теріс. Махмет саған жөнсіз соқтыққан екен, жанжал шығарған екен. Олай болса, көпшіліктің алдына ол жөнінде мәселе қою керек еді. Бұйтудің орнына, сен оған қол жұмсайсың... Ал, бүгінгі жиналыста өз кемшілігің туралы ештеңе айтпадың. Бұл да теріс,— деді. Шын жүректен шыққан дос сыны.

Группорг қызара түсіп төмен қарады. Саша дұрыс айтып тұр. Жарқын өз кемшілігін де көрсетуі керек еді.

Кеше Иван Павлович пен комсорттің алдында ол өзін де жазғырып, кешірім өтінген еді ғой. Сол сөзін бүгінгі жиналыста қалайша айта алмады? Ал, комсорт Есен мұның себебін біліп отырды. «Өз мініңді жолдастарың алдында айтуға намыстандың-ау, Досов. Мұның теріс. Дәл қазір достарыңның біреуі осы сөзді айтады саған. Сонда бұрынғыдан бетер ұялып, екі бетің оттай қызаратыны анық», — деп ойлады Есен.

Расында да, дәл солай болды. Саша Бондарчук сынаған кезде Жарқынның беті шнедей боп қызарды. Ол өзінің терістігін біліп тұрып, бұл жөнінде ләм демегеніне іштей өкінді. Сашаның сөзінен кейін сөйлейін деп оқталып еді, бірақ қисынын таппады. «Әуелде айтпағаннан кейін, ендігі сөздің қадыры жоқ, балалар мазақтап күледі», — деп қауіптенді.

Өзімшіл Махмет те осы жиналыста тезге мықтап түсті. Көп сынның ортасында қалғанда қатты қызарып, маңдайынан тер бұршақтады. Кең зал оған сол сәт тартылып кеткендей көрінді. Қабырғалар арасында қысылып қалғандай қиын халге түсті. Бірақ көңілінде әлі де тарқамаған, әлі де жете сезіне қоймаған бір ойы бардай.

Жиналыстан шыққан бетінде ол Сашаға оңашалап:

— Шынықты айтшы, бәріне кінәлі менмін бе? — деп еді.

— Жиналыс қалай ұйғарды. Мен соны қостаймын, — деді Саша.

— Жиналыс Жарқынның да кемшілігін көрсетті. Менің білгім келетіні мынау: бәріне басты кінәлы кім?

— Балалар не деді? Кінәлы сол, — деді Бондарчук. Махмет үнсіз тұрып қалды.

БҰЛ СӘТСІЗДІК ПЕ

Осы соңғы күндері Иван Павлович ерекше көңілді еді. Машинист жәрдемшісі бөлімнің соңғы жылдарында оқитын түлектері арнаулы тапсырма алып, жуырда өз беттерімен паровоз жөндеу тәжірибесіне шықпақ. Бұған дейін олар өндірістік сабақтары кезінде депо жұмысшыларына көмектесіп қана келгенді. Алып паровозды енді өздері жөндемек. Мемлекеттік тапсырма алады.

Жауапты міндет атқарады. Иә, енді оларды нағыз совет жұмысшылары деп атауға да болады.

Мастерді қуанышқа бөлеген осы жай еді. Бүгін ол өз кабинетінде Жақан, Жарқынмен жұмыс тәртібін сөйлесіп отырған-ды.

Істі қалай бастамақ? Күрделі машинаны қай жүйемен жөндемек? Әр оқушы нендей міндет атқармақ. Осыларды өндірістік тәжірибеге шықпас бұрын алдын ала шешіп алу керек еді.

— Практикаға барған оқушылар паровоздың басты бөлшектері бойынша бірнеше топқа бөліну керек. Әр топқа бір-бір басшы сайланады,— деп, Иван Павлович жұмыс жүйесін білдірді де, салмақты сұрау қойып:

— Кімді қай топқа жауапты басшы етіп сайлауға қосар едіңдер? Ойларыңды білейін деп едім,— деді.

Иван Павловичтің өз ұйғаруы бар еді, сонда да группорг пен старостаның пікірін білгісі келді.

Столды шынтақтай отырған Жақан түрегелді де:

— Паровоздың маңызды бөлшектерін жөндейгін топқа бастық етіп сайлауға Жарқын мен Сашаны ұсынамын,— деді.

Ол оқушылардың тізімі жазылған бір жапырақ қағазды Иван Павловичке ұсынды.

Мастер қағаз бетіне үнсіз ғана бір белгі жасады да:

— Поршень тобына Досовты ұсынамыз ғой,— деді старостаға бұрылып.

Жақан тақыр басын сипалай түсіп:

— Мен де қостаймын,— деді де Жарқынға қарап жымиды. Бұл жымиысы «біздің пікірімізді өзің де қоштарсың» дегеннің бет-жүзінде білінген ишарасы болса керек.

— Экипаж тобына Оразбеков басшы болсын. Бұған қалай қарайсың? — деп мастер әдейі сұрады.

Жақан жағын таянып ойланып қалды.

— Махмет жиналысқа түсті. Жолдастарының алдында қызарды. Енді өзін істе көрсетсін. Махметке жауапты міндет жүктеу, бір жағынан оған қойған сынағымыз болады,— деді мастер.

— Олай болса дұрыс екен, Иван Павлович,— деп Жақан езу тартты.

— Менің ойым да сол,— деді Жарқын...

Сонымен осы кеште бұлар әр топқа бір-бір озат оқушыны басшы етіп және де оның қарауына адам бөліп, жас теміржолшылардың өз беттерімен мелмекеттік тап-

сырма орындауының алғашқы дайындығын жасаған еді.

Осыдан екі күннен соң сап түзеп депоға беттеген оқушылардың алдында, оларды бастап, училище директоры мен қарт мастер Иван Павлович келе жатты. Алдыңғы оқушының қолындағы қызыл шашақты жалау толқы желбіреп, етегі бұлаң қағып келеді. Жіңішке қоңыр үндердің қосыла салған шаттық әні шырқалып барады. Толқынды, жігерлі ән екпіндей жоғары көтеріліп аспанда қалқығандай. Бір кез әсем ырғағы нық-нық қайрылып барып, қайта өрши түсіп, алға оқыс ұмтыла ұшқандай болады. Жаңа толқын жастардың іс мінезін, өршіл жігер-қуатын сездіргендей сүйкімді ән. Топ алдынан рахат еңбектің жылы самалы есіп тұр. Мастердің қуанышын нұрлана қалған ажары аңғартқандай. Көзі күлімдей түсіп келе жатыр.

Балалардың бәрі де үстеріне қаракөк әдемі комбинезон киіп алыпты. Олар жел тербеткен гүлдей құлпыра жайқалып, депоға кіре беріп еді.

Қандай тамаша! Алып паровоздар, сан алуан әнге басқан станоктар, зыр жүгірген көтергіш крандар! Депоға алғаш барғанда сөз жоқ, осының бәріне де көз алмай құмарта қарап, бір орында тапжылмай қалар ең. Жөндеуге келіп, кезек күткен алып паровоздар қақпа жақта тұр. Барлық дөңгелектері мен басты бөлшектері бөлек алынған бір паровоз, өткеншек тепкендей, жоғары асылып қалыпты. Бұдан әріректе, белінен қырқылғандай, машинаның жарты денесі — тендер тұр. Паровоз дөңгелектерінің қажалған табанын тегістеп, қырып, жонып жатқан бандаж станоктың гуілдеп шыққан үні естіледі. Міне, міне, жуан темір ілгешекті көтергіш кран ақырын жылжып кеп, дайын дөңгелекті бүріп алып, жерден жаңқадай көтеріп әкетті. Депоның сонау сонау шетінде дайындау цехының ірілі-уақты станоктары — бәрі қосылып, әр үнмен жабыла әндетіп депоны басына көтереді. Ал, сен болсаң, осы үнді әсем ырғақты, жан толқытарлық сырлы, күйлі музыкадай-ақ, ұйып тыңдай бергің келеді. Сонда біреу жұмысшыға тән зор дауыспен «алыстан үңілме, ән шығарушы еңбек адамын қасына барып көр», — деп те қалар өзіңе. Еңбек күйіне қызығасың да, сүйінесің. Абырой, атаң әперіп, ер атандырап осы еңбек емес пе, достарым!

Дәл осы сәтте Жарқынды көрсең егер! Оның аққұба жүзі нұр жайнап кетіпті. Үлкен қой көздері күлімдеп,

Иван Павловичке қарай береді. Жүрегі алып ұшып әлденеге асыққандай. Мүмкін, ол оқушылардың мемлекеттік тапсырма алып, арнаулы заказдарды орындайтынына қуанып келе жатқан болар; мүмкін, ол алып паровозды еркін оңдайтын машина қожасы болғанына мақтанатын шығар. Әйтеуір оны ұшқыр қиял шарықтатып көтеріп әкеткендей сезімде еді.

Жарқын бұрын паровозды көргенде оған таңырқай, тамашалай қарап, бұл алып машинаны жүргізушіні асқан таланты, ерекше дарыны бар адам деп ойлайтын. Искерлік, шеберлік те оқу мен білімнен туатынын, әр адам әр өнерге оқи, үйрене келе жетілетінін бұл кездерде ол онша терең біле де қоймайтын. Қазір бәріне қанық. Деподағы шиқылдап, гуілдеп, тарсылдап, сан алуан әнге салып тұратын станоктар да, ғажайып көрінетін паровоз да оған бұрынғыдай жұмбақ сырлы емес. Темір шапқанда діріл қағатын бір кездегі жасқаншақ қолдары қазір епті де, нық сияқты. Күн озған сайын Жарқынның ойы да марқая түскендей.

Жарқын жолдастарына көз салып еді. Бәрі де қуанышты, көңілді. Оның дөңгелек жүзі қызара құлпырып, көзі күлім қақты.

Депоға жөндеуге жаңадан келген үлкен «СО» паровозының алдында аласа бойлы, жасы елулер шамасындағы, бірақ еңі жап-жас болып көрінетін аға мастер Сыдықбек тұр еді. Ол оқушыларға екі қолын бірдей көтеріп, сәлемдесті де:

— Міне, біздің нағыз резервтер келді,— деді қуанып.

— Я, біздің балаларды нағыз теміржолшылар деуге болады! — деді оқушыларының алдында келе жатқан Иван Павлович Сыдықбекке басын изеп.

Оқушылар легі паровоздың оң жағына келіп тоқтап еді. Иван Павлович Сыдықбекпен күбірлеп сөйлесті де балаларға:

— Депоның аға мастері сендерге алда тұрған негізгі міндеттерді түсіндіреді,— деп хабарлады.

Оқушылар аға мастер сөзін ынта қойып тыңдады. Сыдықбек сөзін әуелі:

— Бұл депода бұрын да талай рет болдыңдар,— деп бастады.— Біздің паровоз жөндеушілердің қасында болып, олардың істерін көрдіңдер.

— Әрине, көрдік,— деді оқушылар.

— Біздің еліміздегі транспорттың басты түрі — те-

мір жол. Бұл жол одақтағы барлық облыстар мен аудандарды бір-бірімен байланыстырады. Өндіріс және ауыл шаруашылығы өнімдерінің қалыпты айналымын қамсыз етеді, жабдықтарды керекті жеріне мерзімінде жеткізіп тұрады. Түйіндеп айтқанда темір жол — біздің елімізде халық шаруашылығының күре тамыры. Міне, сол үшін де темір жол транспортына қатысты жұмыстың барлығы жүйелі, сапалы болуына керек. — Сыдықбек аз кідіріп геометриялық ережелерді айтқандай ғып: — темір жол транспортының барлық қызметкерлері еңбектің қатаң тәртібіне сай жұмыс атқарады, — деді.

— Әрине, бұл — заң, — деді оқушылардың біреуі.

— Сендердің алдарыңда тұрған бірінші міндет — осы еңбек тәртібін қатаң сақтау болып табылады, — деді Сыдықбек, — сендер әуелі паровозды көтере жөндеуде боласыңдар. Паровоздың осы жөндеуге келген уақытынан бастап, толық өңделіп біткенге дейінгі мерзімі бізде арнаулы айлық жоспарда көрсетіледі. Ал сендерге арналған жоспардың бұдан өзгешеліктері бар. — Аға мастер енді осы жөнінде түсінік сөйлеп кетіп еді.

— Біз норманы ересек жұмысшылардан артық орындасақ ше? — деп қалды сөздің бір ыңғайында Махмет.

— Онда тіпті жақсы, — деп жымиды Сыдықбек, — бірақ сендердің тәжірибелі, білімді, жұмысшылардан бірден оза қоюларың оңай болмас. Оған сол озаттардың ұтымды әдістерін терең зерттеу, білу арқылы, білімдеріңді үсті-үстіне өсіре түсу арқылы бірте-бірте жетесіңдер. Әрине, бұған ешкімнің де күмәні жоқ. Ал, қазіргі мақсаттарың — өздеріңе жүктелген тапсырманы мұқият, сапалы орындау. — Аға мастер оқушыларға міндет жүктеп жауаптылықты тағы да ескертіп өтті. — Сендер практикаға келдіңдер. Осы мерзімнің ішінде өз беттеріңмен бірнеше паровозды жөндеп, іске қосасыңдар. Өздерің жөндеп! Бұл — үлкен тапсырма... Алғашқы жөңдейтін локомотивтерің, міне, мынау тұрған, — деп Сыдықбек үлкен «СО» паровозын нұсқады.

Оқушылар алып машинаға көз жүгіртті. Қай бөлшекті қалай жөндеу керек? Бәрі де көңілдерінде сайрап тұр.

Депоның аға мастері оқушыларға:

— Жұмыстарың сапалы болсын. Міне, көрдің бе, біздің жас буындарымыздың жөндеген паровозын деп

мақтанатын болайық! — деді де Иван Павловичке: — Балаларды көтеру цехына апарып жұмысқа кірісе беріңіз, — деп жол нұсқады.

Мастер Иван Павлович өз түлектерінің үлкен сенімнің иелері болғанына қуанулы еді.

— Рақмет! Жақсы! — деді ол көңілденіп Сыдықбекке, — сәлден кейін біздің жөндеушілер балғасының дүрсілі де бүкіл депоға жаңғырығады, — деп, аса бір нұрлы шырайға еніп, мақтанып қойды...

Жастар тапсырманы алып-алып, іске бірден кірісіп кетуге асығып еді.

Иван Павлович саспады. Ол көтеру цехында оқушыларға қауыпсыздандыру техникасы туралы сөйлеп, әр жайды әбден пысықтап біраз отырды.

«Бұл ережелерді балалар білмейді дей ме екен? Училищеге оқуға түскен бірінші жылдың алғашқы өндірістік сабақтарында-ақ оқушылар бұл шарттарды жетік біліп алған жоқ па? Тақа ойсыз болмаса, кім ұмытып қалады екен оны?»

Шыдамы таусыла қап, дегбірі қашқан Махмет осыны ойлап кетіп еді.

Оның бұл қалпын тыпыршыған ыңғайынан тани қойған Иван Павлович:

— Оразбеков, міне, осы ережелерді мұқият орындау — жұмыстың сапалы болуының көзі, — деді.

Махмет алақ етіп мастерге қарағанда, өзінің фамилиясы аталғанға таңырқап қалды. Иван Павлович оған емес, басқа оқушыға қарап сөйлеп тұр.

— Ал, паровоз жөндеудің сапасы жоғары болса, оның нәтижесі де жоғары. Поездың қалтқысыз, тоқтаусыз жүруіне сенім де мол, — дейді. Бұл міндетті Махметке ғана арнап айтқандай. Оразбеков ссылай ұғып, салмақты бола қалды.

Бір кезде Иван Павлович әр топқа тапсырмалар беріп, оқушыларына тағы да бір жүйе міндеттерді атап өтті. Ақсұр кейпі бір шырайдан айнымай отырып, еңбектің қатаң тәртібін ескертті.

— Қазір цех қоймасынан паровоз жөндеуге керекті құрал-саймандар аласыңдар. Содан соң «СО» паровозының басты бөлшектерін бөлек-бөлек алып, ажыратуға кірісеміз, — деп, мастер сөзін аяқтағанда, оқушылар мәз болысып, алақандарын шарт-шарт соғып жіберді.

Біразда зәулім депо ішінде жаңғырыққан еңбек әуеніне жаңа бір жас әуез ұласты. Мемлекттік тапсыр-

ма алып, алғашқы паровозды жөндеуге жұмылған жас теміржолшылар балғасының, Иван Павлович айтқан жаңғырық үні шыққан-ды.

Жарқындар тобы паровоздың поршень бөлімінің басты тетіктерін бөлек алмақ еді. Топ бастығы Жарқын тапсырма берілген соң-ақ, өздері атқаратын жұмыстың жалпы жүйесін әуелі ішіне қайталап, байымдап ойлап алды. Неден бастау керек? Поршеннің әр бөлшегін дара-дара бұзып алудың рет-ыңғайы қалай? Осының бәрін Жарқын өз көңілінен қарманған кейіпте. Бұған жауапты ол өзі оқыған кітаптарынан, оқытушыларының ақыл-түсінігінен іздейді. Сақа жөндеушіге бұрын көмекші болып қана келген бала, қазір сол істі өзі бастап кетуге батылы жетпегендей. Өңінде қобалжу да бар.

Оның бұл күдігі мастер ақылын естігенде таралып бара жатты. Иван Павлович теңдерді жөндеушілерге: «Асықпау керек. Ең керегі — аптықтау. Жұмыс сонда сапалы болады. Әуелі қалай жасауыңды ойланyp ал. Сонсоң соныңды орында», — деп кеңес беріп тұрған еді.

Мастер Жарқындарға назарын салды. Досов ұстазына қарайлай берді. Саған да айтарым осы дегендей, Иван Павлович бұған бас изеп, енді бастап кетіңдер деп белгі берді.

Жарқын паровоздың сол жағындағы цилиндрдің қақпағын бекіткен қалың қырлы винтті үлкен кілтпен кейін қайыра бұрап қалды. Винт сықыр етіп кері айналды. Жарқын винттерінің бәрін де тез-тез бұрап алып, цилиндрдің қақпағын ашты. Паровоздың жүріс екіпінін тудыратын басты тетігі — золотник міне осы қуыста бүк түсіп жатыр еді. Бір жолдасының көмегімен Жарқын оны ішінен сумаң еткізіп суырып алды. Жас жөндеушінің осы кездегі қалпы, алып дәудің қабырғасын бір-бірлеп сөгіп алып жатқан ертегінің батырларындай-ақ еді.

Жарқын золотникті айналдыра қарап, оның ұзақ жүрістен қажалған, бүлінген жерін анықтап, дайындау цехына тапсыратын көрсеткіш қағазына жазып алмақ еді. Ол золотниктің дөңгелек дискаларының көзіне сұғына қалған төрт қырлы кішкене тиянақ темірді тескішпен қағып, шегеріп жіберді де, дисканың бірін алып көрмек болды. Жұмыр білекке нық бекіген диска оның жай қолымен бұрай тартқанына сусып шыға қоймады. Ол кілтінің қырымен дисканы шекесінен ақырын-ақы-

рын қағып көріп еді, дөңгелек темір шың-шың етіп сіресіп алды. Жарқын үлкендеу балғамен дисканы қаттырақ ұрып жіберді, ашулы темір шытынап қоя берді. Дисканың бір шеті шырт етіп жарылып кетті.

Жарқын бүтін дисканы бүлдіріп алып, сілейіп тұрды да қалды. Жөндеудің орнына бұзып тұр. Май жұққан комбинезонының жеңімен маңдайынан шыққан салқын терін бір сүртіп, төмен бүгіліп, мұңайып қалды.

Мұны көріп қасына келген мастерге ол:

— Иван Павлович... байқамай... мен... сындырып алдым...— деп, беті дуылдап қызарып, әрең үн қатты.

Мастер дисканы әрлі-берлі қозғап, байқады да:

— Я, енді жарамсыз болып қалған екен. Золотникті дайындау цехындағы станокке апарып, дисканы сонда алу керек еді,— деді. Кейістігі жоқ баяу үнмен ақыл қып айтты.

Жарқын мойны түсіп ұялып отыр. Өзіне ауыр айып артқандай. Істің қиюын таппай оқыс қимыл жасады. Аңғарттық емес, аңдамады.

Бүтін затты бүлдіріп алды. Көптің ісіне кіршік боп жұғардай мұнысы. Осыған күйзелді. «Жөндеушілер емес, сындырушылар келіпті дейтін болды енді. Барлық балалардың ісіне мен кір келтірдім» деп ойлады ол.

Қарт мастер шәкіртінің бұл халін танығандай еді. Ол жалпақ алақанымен Жарқынды арқасынан қағып:

— Оқа емес, Досов, оқа емес. Алғашқы бетте ондай-ондай болады,— деп, оқушысын еркелете сынап, жымия берді.— Сәл аңдамай бір жерін бүлдіріп алсаң, еңбек иесін осылай қызартып та алады...

Паровоздың тендерін сығалап қарап жүрген Махмет бұларды көріп, оттай қызарып отырған Жарқынның қасына жүгіріп келгенді. Шытынап жарылып кеткен дискаға үңіліп, сығырая қалды да:

— Міне, рекорд! Бұған кінәлы кім? Мен бе?.. Дәл өзің! — деп, кішкене көздерін Жарқынға тіктеп қадады. Онсыз да күйзеліп отырған жанға түрпідей тиер қиянқы сөзбен іліп өтті. Жарқынның сонау бір жиналыстағы сөзін әдейі еске салып тұр.

Мастер Махметке елеусіз ғана көз салды. Бір күйді іші сезе қалғандай... Бірақ дәл қазір ешбір сөз қатпаны несі?!

Иван Павловичтің сол сәтте-ақ түйе қойған бір ойы бар еді. Күтпеген істен кенет туа қалған ой. Өзі жақсы көретін екі оқушысының ана жолғы техникалық конференциядан шыға беріп қақтығыса кеткеніне мастер қатты қиналып еді. Махметтің өзімшіл өрлігі көзге ілікті де, тезге түсті. Көп талқысы Жарқын мен оның арасына тұра қалған бөгетті лақтырып тастағандай еді. Ал, бүгін жолдасының сәтсіздікке ұшырар сәтін күткендей Махметтің Жарқынға кеп, мұқата сөз тастауы мастерді қатты ойлантты. Өз кемшілігін мойынға алмады да Махмет? Жоқ әлде көп талқысының әсері аз болды ма оған? Олай болмаса керек еді. Махметтің жиналысқа түсіп көптің қатал сынын естіп қызаруына Жарқын себепші сияқты. Сол ойдан Оразбеков әлі арыла қоймағандай. «Иә, иә, осылай. Мұны елеусіз қалдыруға болмайды», — деді ішінен мастер.

Иван Павлович әр шәкіртінің мінез ерекшелігін жақсы білуші еді. Оқушының өңіне барлай ғана қарап, оның көңіл күйін ұға қоятын. Ол деподағы сан алуан жұмыс сырына да соншалық жетік адам. Отыз жыл бойы темір жол жүйесінде қызмет істеп келеді. Осы жұмыс саласында оның дәмін татпағаны аз-ақ шығар. Ұлы Отан соғысында ол жау тылында қимыл жасаған қаһарман партизандар тобында болып, гитлершіл фашистермен үш жыл ұдайы шайқасқан-ды. Оң жақ қасының үстіндегі тыртық сол сұрапыл ауыр күндердің өшпес таңбасы еді. Майданнан қайтқаннан соң Иван Павлович өзінің бұрынғы мамандығы бойынша темір жол училищесіне мастер болып келген. Адамның ішкі сезімін бет құбылысынан ұғатын психолог адам еді.

Мастер Махметке жолдастары алдында ескерту жасауды мақұл тапты.

Жұмыс соңынан староста күндегі әдеті бойынша оқушыларды сапқа тұрғызды.

— Қалай, жөндеушілер, шаршаған жоқсыңдар ма? — деп жымия сұрады Иван Павлович.

— Шаршағанымыз жоқ, — деп, балалар қосыла жауап берді.

Иван Павлович күлімсіреп, оқушыларға жағалай қарап өтті де, жас жөндеушілерді көңілдендіре сөйледі:

— Бүгін жұмысты жақсы істедіңдер, балалар. Әр-

кім өзіне берілген міндетті шама-шарқынша ұқыпты атқарды. Кейбіреуің әлбетте, істің жөнін біле алмай, сәтсіздікке де ұшырадыңдар. Үйрену жолындағы алғашқы қадамда мұндай-мұндай болады. Бұл үшін ол оқушыны кінәлауға, мінеуге, немесе әжуалауға болмайды. Қайта оған шын ықыласпен көмектесу керек. Ол істің жайын, не ретін білмей тұр екен дейік. Сонда сендер білгендеріңді үйретіп жіберулерің керек.

Мастер бір қолын пиджагінің қалтасына салып, сәл бөгелді.

— Ал, кейбіреулер бүйтудің орнына жолдасын кетеді, сықақтайды. Бұл жөн бе?

— Әрине, жөн емес,— деді балалар.

Мастер сұрау қойды:

— Біздің арамызда ондайлар бар ма?

Оқушылар бұған еш нәрсе дей алмады.

— Бар,— деді мастер.

Ол кім дегендей балалар елеңдей қалды.

— Бұл — Махмет Оразбеков,— деді Иван Павлович.

Мастер оның бүгінгі қылығын балалардың алдына жайып салды да, сап алдында Махметке ескерту жасады.

Оразбеков үнсіз қатып тұр. Мұқау сөздің аузынан қалай шығып кеткенін өзі аңдамай қалғанын мастерге айтуға бір оқталып, қайта іркілді. «Өзімнің қандай оқушы екенімді іспен көрсетемін»,— деп ойлады ол. Жүйрік үміт алға жетелеп әкетті Махметті.

Ол депоның озат слесарьларына теңеле кетпек те, балалардың ең алдына самғап шықпақ. Қазір бөгелген түйіні, қалаған тұжырымы осы еді. Бірақ оны балаларға айтудың да, айтпаудың да орайын таппады.

...Келесі күні депода жаңа бір қарқын туып еді. Түскі үзіліс кезінде Жарқын өзінің бір ойын мастерге айтты.

— Иван Павлович, менің бір ұсынысым бар. Біз паровоз жөндеуде депо жұмысшыларының күндік тапсырмасын бір күнде орындай алмаймыз. Бұл рас. Бірақ жөндеу үшін бірдей уақыт, бірдей күш жұмсалатын тетіктерді бір мезгілде оңдауға болмай ма?

— Ал, өзің қалай ойлайсың. Бола ма, жоқ па? — деді Иван Павлович Жарқынның шешімін білгісі кеп.

— Әбден болады, Иван Павлович. Менің ұсынысым мынау: әр топ өзара жарысқа түссе... сонда тіпті тамаша болар еді.

Әр жұмысты алға бастырып өршітетін, екпін туғы-
ватын әдіс — социалистік жарысты ұйымдастырудың
қажеттігін Иван Павлович, оқушылар тәжірибеге кел-
ген күні-ақ, депоның аға мастеріне айтқан-ды. «Әр бас-
тама — істің барысында туады. Жарыс туын балалар-
дың өзі бастап көтерсін. Бұл қызықты да, екпінді де
болады» деп еді ол.

— Балалар, Досовтың пікірін қалай көресіңдер?
Қосылуға бола ма? — деді ол Жарқынның ұсынысы өз
ойынан шықса да, оқушылардың пікірін білмек боп.

— Қосылғанда қандай! Өте дұрыс ұсыныс, Иван
Павлович. Жаңа бастама! — деп, Саша Бондарчук
жұрттан бұрын сөйлеп, өзінің жарысқа түсуге әзір еке-
нін білдірді.

Махмет Жарқынмен бәсекелесе кетуге әзір еді. Енді
сәті жеткен сияқты.

Ересек жөндеушілердің міндетін бірден атқаруға
көшпек ойы бар. Жарқынды осыған шақырмаққа бе-
кінді ол.

Бір кезде Махмет Жарқынға жарыс шартын ұсы-
нып тұрды:

— Берілген тапсырманы мүлтіксіз орындау. Және
асыра орындау. Еңбек тәртібін берік сақтау. Бұларды
дұрыс дейсің бе?

— Ал, дұрыс, — деді Жарқын.

— Жұмыстың ешқандай қиындығынан қорықпау.
Мұны дұрыс дейсің бе?

— Айта бер, — деді Жарқын селқос.

— Жауабыңды айт: қиындықтан қорықпайсың
ба... Бері қара ендеше, паровоз жөндеудің жайы бізге
бұрын да таныс болғандықтан, біз ересек жұмысшы-
лардың нормасын олардан қалыспай орындауға бірден
кірісеміз. Сені осы үшін социалистік жарысқа шақы-
рамын!

— Бірден кірісеміз деймісің?

— Иә, солай деймін, — деп, Махмет кішкене көзде-
рін ойнақшытып тұрды.

— Ондай күш саған қайдан келді? Ересек жұмыс-
шыларға теңелу қайда саған? Одан да...

Махмет оның сөзін жіпше үзіп жіберді:

— Маған турасы керек. Менімен жарысқа түсесің
бе, жоқ па?

— Сенімен жарысқа түспеймін, — деді Жарқын.

— Қорқасың ғой?

— Пәлі, сенен қорқам ба! Сенімен жарысым келмейді әуелі.

— Үлкен міндеттен жасқанатындар осылай дейді. Жарыспасаң жарыспа. Маған қиын болды-ау, мұның!— деп, кекесінмен күлді Махмет. Сүйдеді де өзінің күшін көрсетті.— Бар, тая бер! Шаңымды бір-ақ көрерсің ертең!..

...Көтеру цехындағы көрсеткіш тақтада жаңа-жаңа міндеттер жазылған тарақ-тарақ шақыру қағаздар ілініп қалыпты.

Оқушылар топырлап келіп жазуға үңіліп еді. Әріптерін дөңгелете сап, мөлдіретіп тізіп тастаған мына жазу Жарқын Досовтікі ғой!

«Біз, поршень тобының жөндеушілері, өзімізге берілген тапсырмаларды ұқыпты және дәл уақытында орындаймыз. Әр тетікті мінсіз сапалы жөндеу үшін бар күшімізді, өнерімізді саламыз.

Осы міндеттерді айта келіп, Саша Бондарчук басқаратын екінші топты социалистік жарысқа шақырамыз...»

Осылай деп жазып, соңына бірнеше оқушы тізілтіп қолдарын қойған.

Бәрі де орынды, бәрі де жарасымды. Бірақ Махметтің аты көрінбегені несі? Жарқынды басқадан бұрын жарысқа шақырған сол еді ғой. Әлде мұның жазған қағазын біреу жырттып тастады ма?

Паровоздың экипаж бөлімін жөндеушілер бір топ еді. Осы топқа теңіз адмиралынша команда беріп, Махмет жүрген-ді. Машинаның білігіне кигізіліп оны қаптап тұратын букстың болттарын төбеден ұрып, шегінтіп-шегінтіп жіберіп, Махмет қасындағыларға:

— Тез болыңдар, ей! — деді. Паровозды жоғары көтеретін кранға қарап тұрып айқайлап сөйледі. Сірә, тағы бір керемет істі ойлап қойған сияқты. Асығыс, әрі тым шапшаң осы қимылы сол қалпын аңғартқандай.

Мастер жұмыс ыңғайын бағып жүрген.

— Паровозды жоғары көтергенде дөңгелектері ілесе кетпесін. Тез көріп, тұтып қал орнында,— деп ескертті Иван Павлович, алып кран саусағын иіп әкеп, паровозды қос бүйірінен бүріп көтере бергенде.

Топ мүшелері әзірленіп, машинаны екі жағынан анталап тұрғанды.

— Әркім өз міндетін атқарсын. Ал, байқаңдар,— деп дауыстады Махмет.

Паровоз жоғары көтерілді. Экипажшылар дөңгелектерді оның астынан аулақ шығарды. Алып кран үлкен паровозды баяу жылжытып әкеп төске қойды.

— Буксты бөлек алуға! — деп команда берді Махмет. — Ей, сен немене? Көтергіш механизмді жаңа көргендей аңқиып тұрсың ғой, — деді ол қалпағының күнқағарын желкесіне қарата бастырып, теріс киіп алып, аспанға қарап тұрған жолдасына.

— Қандай тамаша өзі! — деді анау ыржақтап.

— Тамашаны көрсетермін мен саған, бүйтіп аңқиып тұра берсең!..

Анау үндеген жоқ, сол ыржақтаған қалпы, езуі жыылмастан, букстың болттарын суыруға кірісті.

Махмет экипаж тобының бөлек-бөлек алған тәтіктерін байқап шығып, оның қаншасын жөндеуге беру қажеттігін, жаңаға ауыстырылатын жарамсыздары қанша екенін анықтап жазып алды.

Оның ойында осы бір сәт жарқ етіп, тұтана қалған үміт оты бар еді. «Асықпа, таңдандырамыз бөріңізді! Паровозды ересектермен бірдей жөңдейтін боламыз!» — деп ойлады ол.

Махмет тендерді жөндеуші Жақандарға сығалап қарады да:

— Машинистің жәрдемшілері, бері жүріңдер! — деді өзі басқаратын топқа.

Комбинезондары май-май болып, беттеріне де қарамай жұққан төрт оқушы Жақандардың қасына келіп, сіресіп тұра-тұра қалды.

— Слесарь, Жақан! Сендерді социалистік жарысқа шақыруға келген экипаж бөлімі, — деді Махмет бойын түзу ұстап, басқалар түгел естісін дегендей қатты сөйлеп...

Жақап:

— Несі бар, қарсы аламыз, — дей беріп еді, Махмет оның сөзін бөліп жіберіп, өзі сөйлей жөнелді:

— Ендеше тыңда. Жарыс шарты мынадай, — ол комбинезонының қалтасынан ораулы бір қағазды суырып алып, зулатып оқи жөнелді. — Жұмысқа уақытынан да бұрын келеміз. Паровоздың қандай да күрделі бөлшектері болмасын, тек қатырып жөңдейміз...

Үнсіз ғана тыңдап тұрған Жақан Махмет ұсынған шарттарды түгел мақұлдады.

— Шақыру орынды. Жарысқа қосыламыз, — деді ол.

— Ал, енді осы міндеттерді орындаймын деп қазір қолдарыңды қоясыңдар. Қане, келіңдер. Тездетіңдер! — деп Оразбеков асықтыра бастады.

Әуелі Жақан, одан соң тендері жөндеуші топтың бәрі де шақыруға өз қолдарын қойды.

— Енді бізден қалып қоймауға тырысыңдар! — деді Махмет ескертіп.

Ол жарыс шарты жазылған қағазды көрсеткіш тақтаның ең көрнекті жеріне апарып ілді...

ДОСТАР СӨЗІ

Күн ерте батқанмен кеш жарық еді. Бүгін таң атында ұшқындап қар жауды да, түске таман аспан шайдай ашылып кеткен. Ай дөп-дөңгелек боп, бетінде дағы айқын көрініп, училищенің биік шатырына нектартып тұрғандай. Терістіктен ескен салқын леп бар. Қара шинелінің қалтасына қолын салып, жатақхананың алдында жүрген Махмет бір әнді баяу ысқырып әндетіп қояды. Рельспен зырлап келе жатқан трамвайдың көлденең көшеге тақала бергендегі электр қоңырауының шылдыры естіледі. Анда-санда тағынды «Победа» қоңыр қазша сыңғыр үнімен қаңқ етіп қалады. Қаланың тынымсыз осы үндері Махмет құлағына жетпегендей. Ол өз ойымен әлек.

Махмет кенет тоқтай қап, жоғары қарады. Оң аяғын қозғалақтатып, ботинкасының өкшесімен мұздақ қарды сықыр-сықыр үгіп тұрды. «Я, қайткенде де орындаймын» деп қалды, даусы қаттырақ шығып кетті.

— Нені орындайсың?

Махмет жалт қарап еді. Дәл артында ұп-ұзын боп Саша тұр екен.

— Қане, айтшы, неменеге серт беріп тұрсың, — деді ол күле сөйлеп.

Махмет сырын бүкпеді:

— Айтайын ба?.. Менің ойымда қазір мынадай жоспар тұр. Ертеңнен бастап үлкендердің тапсырмасын орындауға шұғыл кірісемін. Паровоздың бір тетігін олар қанша минутта жөндейтін болса, мен де сонша уақытта оңдап шығамын... Неге күлесің? Қолымнан келмейді дейсің бе? Қолдан келгенде қандай! Батыл-дығың жетсе, болды!

— Тәжірибең жетпесе қайтесің? — деді әлі жымиып тұрған Саша. — Үлкендермен жарысуға бізге әлі ерте.

— Ешқандай ертелігі жоқ. Қазірден бастау керек. Сонда ғана озып шығасың. Социалистік жарыстың міндеті сол, — деді Махмет сөзін нығарлап.

— Жарыс шарты осы ғана ма? — дей беріп еді Саша:

— Білем, білем. Еңбек тәртібін сақтаймыз. Ертең бәрін де көресің, — деді Махмет оның сөзін бөліп.

Ол бұл әңгімені одан әрі созуды қаламады да: «Балалар келгелі қашан. Манадан бері қайда жүрдің өзің?» — деп сөздің бетін бұрып жіберді.

— Аға мастерде бір жұмысым болып, депода алданып қалдым, — деді Бондарчук.

Махмет өзінің Сашаны күтіп тұрғанын айтты да: «Тез жуынып шық, кешкі тамақты ішуге асханаға бірге барайық», — деді.

Екеуі сәлден кейін асханаға кіріп, шет жақтағы бос столға барып отырды. Буы бұрқырап, алдарына майлы сорпа да келе қалды. Махмет тарелканың бетінде жүзіп жүрген майлы етті қасығымен бір аунатып көрді де, сорпадан асыға ұрттап еді, тілін күйдіріп алды. Саша мырс етіп күліп жіберді:

— Сорпа тәтті ме?

— Тәтті екен. Рас, — деп жымиды Махмет сырын сездірмегенсіп.

— Солай болар. Көзің қызара қалды ғой, — деп күлді Саша.

— Жарайды, жарайды. Суытпай асыңды іш, — деді Махмет қолын сермеп...

Асхана тәртібі бойынша екеуі тамақтың екі-үш түріне сылқиып алып, артынан бір-бір стакан шай ішіп еді.

Кішкене қасығын сыңғырлатып, шайға салған қантты араластырып отырған Махмет асханаға кірер алдында үзіліп қалған сөзін қайта жалғады:

— Сені күткендегі мақсатым, ойымды баяндайын деп едім. Әлгінде айттым ғой. Сол. Рекорд жасауымыз керек.

— Жоқ, Махмет, ересек жұмысшылардың ісін біз әзір атқара алмаймыз, қолымыздан келмейді. Біз практикада жүрміз... Біздің міндетіміз не? Ересек жұмысшылардан үйрене беруіміз керек. Олар бізге бәрін де

үйретеді. Ал, қазір тапсырманы бірден асыра орындай алмаймыз,— деді Саша Бондарчук.

Махмет өз пікірінен таймады.

— Орындаймын десең, орындайсың,— деп сөзін шарт түйді...

Ертеңіне Махмет жөндеу жұмысына жаңа бір жүйемен кірісті. Ол мұны кеше кешке, жатар алдында ойлап-пішіп алғанды. Өз ақылымен әбден қорытып, осынғымды ертең іс жүзінде қолданып көремін деп шешкен. Іске келе шұғыл кірісіп еді.

— Тезірек, жолдастар! Уақыт аңқиып ауыз ашып қарап тұрғанды күтпейді. Жарысқа түскенінді білемісің, өзің,— деп күндегісінен де әбігерленіп, жолдастарын да асықтырып барады. Қимылы тым қауырт. Шып-шып тершіген маңдайын комбинезонының жеңімен сүртіп тастап, бізге қызыға қараушылар бар ма дегендей, әлсін-әлі маңына көз жібереді.

Ол қолына ұзын сапты кілт алып, жөндеуде тұрған үлкен паровоздың оң жағына шыға беріп еді, мастер оның қасына келді.

— Сен болттарды қалай бұрап жатырсың?— деді Иван Павлович оған.— Бүйгіп тұрып бұrandаны бекітуге болмайды ғой.

Мастер оған жұмыс үстінде техникалық ережелерді сақтамау, орынсыз асығу жұмысшыға зақым келтіруі мүмкін екенін ескертіп, ілгері жүріп кетті.

Махмет мастердің бұрылған жағына кекшіе қарап, қозғалмай тұрып қалды.

Оразбеков техникалық ережелерді білмейді дей ме екен?!

«Жоқ, Иван Павлович, ол ережелерді мен жақсы білемін!» деп, мастерге ескерте айғайлап жібергісі келді Махметтің. Оқтала түсіп тоқтады. «Иван Павлович маған ренжіген жоқ,— деп ойлады ол,— мен тапсырманы жұрттың бәрінен бұрын асыра орындап, оны қуантамын...»

Ол фуражкасын күнқағарынан қағып жіберіп, желкесіне таман сырғытып киді де, букс болттарын шапшаң бұрап алмақ болып қайта төнді. Бірінші болтты кілтіне тістетіп ап, еңкейіп тұрып, бар екпінімен ілгері толқып қайырып қалды. Осы бір асығыс, әрі оқыс қимылы шағында Махмет еңбек ережелерін сақтамап еді. Қолындағы балғалы кілт мұлт етіп тайып кетті. Махмет ілгері ұшып, омақата құлады.

Иван Павлович механикалық цехтан бір кішірек тетіктерді алып, бері шыға беріп еді. Ол етпетінен қатты жығылған Махметті жүгіріп келіп, басқадан бұрын көтеріп алды.

— Жаным-ау, байқамаймысың... Асығу неге керек еді. Қарашы енді...— деді Махметтің сол жақ бетін қан жуып кеткенін көріп, өңі қуара қалған Иван Павлович демі дірілдей, ентіге сөйлеп.

Балалар да жүгірісіп кеп, бұларды қоршалай қалып еді. Махмет бойын жиып алды, абыржып, қысылған да жоқ.

— Уақасы жоқ, Иван Павлович, ақылдырақ боламын енді,—деп жымыды ол, сол жақ бетін алақанымен басып тұрып...

* * *

Ет қызуымен өзінің елемегені болмаса Махмет темірге қатты жығылып еді. Букстың ұзын болтына нақ қабақ тұстан келіп соғылған. Осыдан сол жақ көзінің үсті көгеріп ісіп, жұмылып қалды, қанталап кеткен, түйіліп аштырмайды. Жарадар болған күнінің ертеңіне ол ауруханаға түскен-ді. Қазір көзі жазылып келеді. Бірақ училищеге баруына дәрігер рұқсат етпейді. Жел тиеді деп, көзін орай таңып, көшеге шығуына дәрігер және де тыйым салып қойды. Ауруханада түнеген бірінші түнде Махмет өзінің жіпсіз байланып, мұнда жатқанына қынжылып, көпке дейін ұйықтай алмаған. Салқын таң алдында ғана көзі ілініп еді. Күн көтеріле оянды. Халін білгелі келіп отырған құрбыларын көріп, көңілі жай тапқан-ды.

Ол бүгін ерекше жадырап, көңілденіп, жұмсақ кереуеттің үстінде шалқасынан түсіп, кітап оқып жатыр еді. Жарқын мен Саша үстеріне аппақ халат киіп, шағаладай болып, Махмет жатқан бөлмеге енгенде, ол бұларды байқамады. Саша есікті жаба беріп, ақырын дыбыстағанда ғана Махмет жалт қарап, орнынан ұшып тұрды. Шұбатылған боз шұға халатының омырауы ашылып, ұмтылып кеп:

— Сендердің келетіндеріңді жүрегім сезіп жатыр еді,— деп, ол екеуінің қолын қатты сілкіп амандасты.

— Қалайсың, сауықтың ба мүлде, ішің пысқан жоқ па?— деп, Саша мен Жарқын қосарлана сұрады.

— Жайым жақсы. Көзім таңулы болғанымен ауру-

ын қойған. Жазылдым,— деді Махмет көңілді пішінмен жадырай сөйлеп,— Врачтың өзі бір қызық кісі. Мен соғыста миынан жараланған адамдай-ақ, басымды айналдыра таңып тастап, «шешпе» дейді. Мен оған «жазылдым» деймін. Ол маған басын шайқап тұрып, «өзім уақыты жетті, енді ал деймін, сонда бір-ақ шешесің» дейді. Міне, дәрігер мен біздің арамыздағы күндегі тартыс осы.

— Менімше, врач жоп айтады. Сен мұны орындауың керек,— деді Бондарчук.

Оған сау көзімен алақ етіп қараған Махметтің өңі біресе ақсұрланып, біресе қызарып отырып:

— Немене, мені мүгедек деймісің? Жайдан-жай осында жата берем бе? — деді.

Жарқын Махметті күтіп сөйледі:

— Сашаның сөзі дұрыс. Дәрігер айтты ма, оны орындау тәртіп...

— Әрине, сендер солай дейсіңдер ғой,— деді Махмет күбірлеп...

Бұлар коридорға шығып, есік жақтағы шағындау диванға барып отырды. Сөзді Махмет қозғады.

— Біз тапсырма алдық. Мемелекеттік тапсырма! Біз кеше паровозды өзіміз жөндеуге шықтық! Бұған дейін депо жұмысшыларына көмекші болып қана келген ек. Солай ма, солай. Олар өз бетімен паровоз жөндей алса, қазір біз де жөндей аламыз. Солай ма, солай. Олар атқарған міндетті біз де атқарамыз. Олар орындаған норманы біздер неге орындай алмасқа? Мен осыны ойлап ем... Бірақ не керек, асығыстық жасап, ойымды орындай алмадым. Өкінішім сол ғана. Бірақ көздеген мақсатыма жетпей тынбаймын,— деп шынын айтып кеп тоқтады ол.

— Сен әлі де түсінбепсің, Махмет. Ересек жұмысшыларға бір күнде теңелемін дейсің. Олар кімдер? Олар депода талай жыл паровоз жөндеген мамандар емес пе! Ал, біздер ше?.. Қысқасы, олармен жарысқа түсуге болмайды,— деді Жарқын.

— Неге? — деді Махмет.

— Тыңда! Біз әуелі ересек жөндеушілердің тәжірибесін үйренуіміз керек. Иван Павлович те сан рет осылай деді. Ал, сен олармен жарысамын дейсің. Тәжірибені үйренбей, әдісті білмей тұрып, құр асыққанмен олардан озуға бола ма? Болмайды. Ондай жұмыс сапасыз және...

Жарқын сәл бөгелді. Махметке ауыр тиер, ойландырар достық сөз қатты ол.

— Және орынсыз асығудың неге әкеп соққанын өзің көрдің ғой, — деді.

Бұл дәлелі Махметтің бар мінін көз алдына елестетіп кеткендей еді. Оразбеков ләм-мим демей төмен қарады. Жұқа құлағы терек жапырағының күзгі түсіндей қып-қызыл бола қалды. Өз ісінің ағаттығын сезгендей. Жарқынның айтқаны шын жүрегінен төгілген жанашыр сөз сияқты. «Ол дұрыс айтып отыр, — деп ойлады Махмет, — оның сонау комсомол жиналысында айтқан сыны да, мүмкін, дұрыс шығар...»

— Ұға бастадым, — деді төмен қарап қалған Оразбеков бір кезде.

— Нені? — деді Жарқын жымиып.

— Өзімнің кемшілігімді... Осы ой басыма енді ғана келді, — деді Махмет қызара сөйлеп.

— Кеш болса да басыңа келгені қандай жақсы болған, ә, солай емес пе, Махмет! — деп Саша қулана күлді. Жарқын да көңілденіп күлді.

Махмет төмен түскен еңсесін жоғары көтеріп алды. Жолдастарының жүзінен шынайы достық ажарын танығандай.

— Алайда, менің үлкендердің жұмысын келешекте атқарамын деуім орынсыз ба? — деді жүзінде күлкі ізі білінген ол Сашаға бұрылып.

— Өте орынды. Дауым жоқ.

Махмет манағы бір оқып жатқан кітабын өзімен бірге ала шығып еді.

— Міне, мынаны оқудамын, — деп, ол Иван Павловичтан алған, сол көк тысты кішірек кітапшаны бұларға мақтанышпен көрсетті.

Осы кітапшаны әкеліп беретін жолы, мастер ауруханаға келе жатқанда, бір көзі таңулы Махмет бөлмедегі радиодан естілген әнге ыңылдай қосылып, терезе алдында тұрған еді. Ол Иван Павловичты көріп, залға жүгіріп шыққан-ды.

— Менің балам әбден айықты ма, халі қалай? — деп, Иван Павловичтің ішке кіре беріп, кезекші әйелден өзін сұрап жатқанын естіген-ді Махмет.

— Халім өте жақсы, Иван Павлович, — деп ол жүгіріп келіп, мастерді құшақтай алған.

Иван Павлович оны арқадан қағып:

— Айықтың ба?.. Жақсы... жақсы. Бірақ көзі таңулы адамға әлі қатты жүгіруге бола ма екен,— деп аса бір әкелік мейір төге, Махметті бауырына қысып еді. Махмет те еркелеп, мастердің қолтығына ене түсіп, оның күлгенде көбейе қалатын терең әжімдеріне қызыға қараған. Сол жолында Иван Павлович оқушысымен біраз әңгімелесіп отырып, тап кетерінде:

— Сен, балақай, рұқсатсыз далаға шығушы болма. Дәрігер маған үстіңнен арыз айтып келіп жүрмесін,— деп жымып тұрып, Махметке берік ескерткен.

Махмет ұстаз ақылын құп тыңдап, бас изеп отырып, мастерге өз көкейіндегі сөздерін де айтып салған.

— Білем-білем, арманың үлкен сенің, Махмет! Міне, саған мына кітапты әкеп отырмын. Осы кітаптан арманыңа тез жетудің жолын табасың,— деген қарт мастер.

— Бұл кітапты талдап тұрып оқимын. Озаттар тәжірибесін әбден біліп алғанша оқимын. Сонсоң білгенімді іс жүзінде қолданамын да!— деп еді Махмет қуанып.

Енді ол сол мақсатына жеткендей, Жарқындарға жағдайын айтып, сөзінің әуеніне орай қолын сермеп тастап ағып отыр.

— Көп жерін жазып алдым. Паровоз жөндеушілердің тәжірибесі туралы жазылған басқа да қағаздарым бұрын бар-ды. Мына кітапшада ылғи стахановшылардың әдістері жазылған. Өздері қандай көп десейші. Соның бәрін тоқып жатқан біздің бас та осал емес! — деп көтеріліп қойды.

Төрге ілінген дөңгелек сағаттың жіңішке ұзын тілі әр минут сайын секіріп түсіп, басы қайқайып, жоғары жылжып бара жатыр еді. Ұзын тіл енді бір ырғып қалғанда сағатқа қараған Жарқын:

— Уақытымыз болып та қалыпты ғой,— деп тұруға ыңғайланды.

— Сонымен, солай. Бәрі де жақсы!— деп, Махмет Жарқынның оң тізесіне алақанымен шарт еткізіп соғып қалды да, сығырая жымың қағып,— жарысқа енді шындап түсеміз ғой, ә!— деді.

— Әрине, сөз жоқ, жарысамыз, Махмет.— деді Досов жымып.

Махмет те ұшып түрегеліп:

— Менің басым жақсылықты ойлауға ғана міндетті. Бұдан былай екеуміз керіспейміз. Сол үшін әкел қолыңды, Жарқын!— деді көңілденіп.

Жарқын қолын алды оның. Екеуі бір-біріне қарап күлімсіреді...

ҚУАНЫШТЫ КҮНДЕРДЕ

— Рас, Саша, онда өте жақсы болар еді.

— Әрине, үлкен бір паровозды жөндеп бітіріп, алғашқы ісіміз сыннан өтеді екен. Бұл күні қалай қуанбасқа! Концерт қоямыз. Жұрттың алдына шығып: «Жас теміржолшылардың бірінші паровозды жөндеп бітірген күніне арналған концертімізді бастаймыз»,— деп жар салғанның өзі қандай!

— Бұған дейін бірнеше жаңа әндерді үйреніп алуымыз керек болар.

— Ну, конечно, жаңа істен жаңа ән туады. Жақанның бір өзі ғана ұлы құрылыстар жөніндегі бірнеше жаңа әнді скрипкада қазір-ақ ойнап бере алады.

— Есенге бәрін айтайық.

— Бірінші паровоз жөнделіп біткен күні ойын қоюға дайынбыз дейік.

— Жақсы шығуы үшін концертке күні бұрын әзірлену керек.

— Бұл өзінен өзі белгілі, әрине, солай етеміз...

Жарқын мен Саша осылай сөйлесіп келе жатыр еді, вагондарына жуан-жуан бөрене тиеген жүк поезды алдарынан өте берді. Біреу паровозбен жарысқандай боп, құйындай ұшып, көлденеңінен қосыла кетті.

— Жарқын, Махметті қара!— деп дауыстап жіберді Саша.

Қабаған иттен шошына қашқандай, Махмет дедектеп келеді екен. Ол зырлап жеткен бойда құлашын жая, екеуін қапсыра құшақтай алды.

— Екі көзім депода еді, содан шыға берген сендерді көрдім де ұштым,— деді Махмет ентігіп. Ол су жаңа комбинезонының алдыңғы қалтасына қолды сұғып жіберіп, бет орамалын желбең еткізіп суырып алды да, шып-шып тершіген маңдайын сүртті. Ана екеуін сөйлеуге де үлгіртпей: — Балалар қазір депода ма?.. Ал, жүріңдер сонда. Бәріміз бірге қайтамыз,— деп қолтықтап алды.

Махмет, көп жылдар көрмеген адамдай, сабақтас

достарымен жағалай құшақтасып амандасты. Бұған тұс-тұстан сұрақтар да жауып кетті.

— Көзің мүлде жазылды ма?

— Енді ауырмайды ғой, ә?

— Көзіңнің қарашығына еш зақым келген жоқ па?

— Көруің қалай? Дәрігер не деді шығарыңда?

— Ауруханадан сенің бүгін шығатыныңды естіп, жұмыстан кейін бәріміз ұйымдасып барғалы жатыр ек...

Махмет күлім-күлім етіп, балалардың ортасында тұрды. Кішкене көздерін айнала жүгіртіп, жап-жағына тынымсыз қарайды. Достарын да, депоны да сағынып қалғандай.

— Емханадан машинамен зырғытып алып келді. Өзімнің бұйрығым бойынша тура училищенің нақ есігінің алдына әкеп түсірді,— деп, қуанған үнмен аптыға сөйледі ол.— Келсем, сендер жоқ. Кезекші. «деподан әлі келген жоқ» — деді. Қалай шыдап күтіп отырайын! Жұмыс киімдерін алып қидім де, осылай қарай ұштым... Енді орталарыңда тұрмын... Жақан қайда кеткен? Ө, мұнда тұр екенсің ғой... Жаңалығыңды сен айтшы алдымен.

— Жаңалық міне мынау. Бірінші паровозды жөндеп болуға жақынбыз,— деді май-май болған алақанын шүберекпен ысқылап тұрған Жақан.

— Мұны білемін, басқаларын айт.

— Мінеки, түзеліп өзің де келіп қалдың,— деді күліп Жақын.

— Вот, нағыз жаңалық!— деп, Махметтің өзі де сақ-сақ күлді.

Бір слесарьмен сөйлесіп отырған Иван Павлович Махметті көріп, сәл аңырып қалып еді. Балалармен келген бойда құшақтаса кеткен Оразбековтың достар ортасында жайраң қағып тұрғанына сүйіне қарайды. Балбырап ұйықтап жатқан баладай, көзінің алды жыбыр-жыбыр тартып, қартаң жүзі күлімсірей қалды.

— Сәлеметсіз бе, Иван Павлович?— деді Махмет мастерге қолын беріп амандасып.

— Ене, келіп қалдың ба? Әбден сауықтың ба?— деп, қарт мастер оның саусақтарын жалпақ алақанымен қатты қысты.— Бірақ біз айтпай тұрып, депоға өзің кеп қалғаның қалай?

— Достарымды сағынып қалдым, Иван Павлович. Сонсоң міне, жетіп келдім,— деп, Махмет шынын айт-

қанда, Иван Павлович қалың қасын жоғары көтеріп, езу тартып күлді. Махметтің мөлдір таза көңілін ұғып тұрды. Оразбековтың бұл келісі құр қызығу, желігу емес, паровоз жөндеп жатқан жолдастарын, коллективті, еңбекті сүю екені, шынында да, ақиқат еді.

* * *

Жылжып күндер өтіп жатты. Көтере жөндеудің алғашқы күндерінде туған жарыс, жалаудай желбіреп, алға бастап барады. Бір ғана машинистер жәрдемшісін даярлайтын бөлім емес, социалистік жарысқа паровоз слесары, вагон слесары бөлімдерінің жөндеу тәжірибесіне шыққан барлық оқушылары да қызу келіп қосылғанды. Депода еңбектің жаңа бір өр толқыны көтерілгендей. Ысыла, үйрене түскен, алға нық-нық аттаған жастар легін көреміз.

Үзіліс кезінде балалар көрсеткіш тақтаға үңіледі. «Қай топтың оқушылары паровоз жөндеуде алда келе жатыр екен? Группорг басқаратын топтың еңбек көрсеткішін көрейікші!» деп, жабырласып кеп қарайды. Көрсеткіш тақтадағы цифрды оқығанша асығады.

Бұл күндері Жарқын аса көңілді жүрді. Ол істе өзінің топтан ерек, дара озықтап кетуін ұнатпайтынды. Жекеге емес, көпке ортақ игілікті қуанышты ерекше қадірлейтін мінезі бар. Жарыстас адымының бір мүдіру шағын аңдып, қапысын тауып, ілгері шырқап кетпек ойы жоқ, оған жөн айтып, жәрдем етіп, жолдасының нысанаға өзімен қатар келуін мақсат та, мақтаныш та көреді. Қазір Саша екеуі тең келеді, жарыстың алғы легінде бара жатыр. «Бәріміз де алда болсақ» деп ойлайды Жарқын.

Бүгін де ол осыны жиі-жиі еске алумен болғанды. Өз тапсырмасын ертерек орындап кетті де, котелға су айдайтын инжекторды орнатып жатқан Махметтердің қасына келіп: «Халің қалай, Махмет» деп еді.

— Міне, мынау ең соңғысы,— деп, Махмет аппақ тісін ақсита күлімдеді.— Оң жақтағы инжекторды бекітіп болдым. Кеше бұл кезде екі инжекторды бекітуге уақытымыз жетпей калған еді, бүгін толық үлгірдік... Халіміз өте жақсы!..

Өз істерінің жақсы нәтижесіне Махмет қуанып тұр. Ол соңғы кезде әрі сабырлы, әрі ұқыпты болған. Көп-

тен ерек көрінемін деп дара жөнелетін бұрынғы мінезі-
не енді ұялатын сияқты.

— Өздеріңде жай қалай? — деп, ол Жарқыннан
ынтыға сұрады.

— Бізде де өте жақсы! — деді Жарқын көңілді үн-
мен.

— Паровоздың қалған жөндеуін кешке дейін біті-
ре аламыз ба?

— Сөз жоқ!..

Өндірістік тәжірибеге келген оқушылар бірінші па-
ровоздың жөндеу жұмыстарын түс ауа толық аяқтап
еді. Сырттан созылып кеп депоға енген жылтыр рельс-
тің үстінде алып машина тұр. Жастар жөндеген «СО»
паровозы осы. Заводтан жаңадан ғана әкеп түсірген-
дей, қабырға-бүйірлері жалт-жұлт етеді. Үлкен дөңге-
лектерінің аппақ табандары күмістей жалтырайды.

Оқушылар паровозды анталай қоршап тұрды. Бай-
қау комиссиясы қазір сыннан өткізеді. Не дер екен
олар? Жөндеуден кемістік табар ма? Бала қолынан
шыққан іс қой, мына бір жері осал оңдалыпты дей ме?
Жоқ, әлде... «Иә, жарайсың, жігіттер!» — деп мақтар
ма? Бәрінен де қабылдап алғанын айтсаңшы! Жөндел-
ген паровоз жолға әзір! Ұзақ сапарға шығуға дайын!
Отан жүгін тартады! Өз ісіңнің жемісін көресің. Бұдан
артық қуаныш болар ма!

Осы бір ойлар әркімнің-ақ көңілінде бар еді. Жас
жүректер лүпіл қағады.

— Ей, жолдастар, жол беріңдер, жол! Паровоздың
оң жағына шығындар түгел. Машина арнаулы комис-
сияның бақылауынан өтеді, — деп, жайдары Саша
Бондарчук топты жарып, алға шыға берді. Тұрғандар
да дабырлай жөнелді:

— Әй, қалай болар екен, ә?

— Жүрегім аттай тулап барады.

— Немене, қорқып тұрсың ба? Біздің жөндеген
паровозымыз жөндеуден зырғып өтеді.

— Әрине, әрине, үлкендерден кем түспейміз!

— Былай тұрсаңшы! Оң жаққа шық деді ғой са-
ған...

Депо іші гу-гу етеді. Темір жонған қыру станогінің
қоңыр үні гуілдейді. Ақ бауыр болат жаңқалар шира-
тыла иіріліп, төмен түсіп жатыр. Бір бұрышта электр

балғасы дүңкілдейді. Иван Павлович оқушылардан тыныштық күткендей қолын көтерді. Балалар, коман- дамен қарағандай, бастарын мастерге бұрып еді. Қарт мастердің әжімді жүзінде терең бір ойдың ізі бардай. Я, оқушылар жүрегінің соғуын ұғып тұр еді ол. Өз түлектері жөндеген бірінші паровозды комиссия қалай бағалар?! Сапалы біткен іс деп қабылдар ма? Немесе... Жоқ, мастердің сенімі мол. «Біздің балалар шалағай емес» дейді ішінен Иван Павлович.

Байқау басталды. Тексерушілер машинаның бар тетігін үңіле-үңіле қарап, ежіктей көріп, зерттеп шықты. Енді қазір паровозды жүргізіп байқайды. Иығындағы ақшыл погонында кішірек үш жұлдызы бар орта бойлы жігіт машинист будкасына жып етіп енді де, паровоздың реверсін бұрай бастады. Оттығы қып-қызыл болып, шоқтығындағы жіңішке түтіктерінен пысылдап бу шығып тұрған паровоз ішін тартып қолғандай болды.

Қайтер екен, досым! Жарқын золотник ұясына үнсіз ғана қадала қарап тұр. Өзі сындырып алған, өзі жөндеген тетік қой. Аздаған күдіктен де бойы құр емес. Қасы сәл түйіліп, ұзын кірпіктері тікірейе қалыпты. Поршень мен тиянақ шайба берік жымдаспаған болса, осы байқауда бұлардың астасқан жерінен қысылып, ызыңдап бу шығады. Кім біледі, поршень сығымдап жібергенде, қысылған бу сол тұстан саңылау тауып сыртқа ұмтылар. Паровоз — күрделі машина, оны жөндеу жұмысы да күрделі. Осы алып машинаның бір ғана тетігін оңдауға қаншалық дәлдік керек десеңші! Сен жөндеген сол кішкентай бөлшекте бір мін болса, ол паровоздың басқа тетіктерін жұқпалы аурудай-ақ бүлдіреді. «Бір қарын майды бір құмалақ шірітеді» дейді қазақ мақалы. Тап соның кері болады.

Жарқын өз ісіне қаншама сенгенмен, істің ақырын қобалжи тосуда еді. Бір кезде алып машина пыс-пыс етіп, дышлосын қозғап қалды. Сәлден соң тез-тез деміге тыныстап, баяу ғана ілгері жылжи берді...

Оқушылар паровозға жымың-жымың қарап еді. Иван Павлович мұртын сипап, күлімдеп олардың алдында тұр.

Байқау бітті. Тексеруші комиссия оқушылар жөндеген бірінші паровозды сапалы біткен іс деп қабылдады. Бір паровоз алыс сапар шегуге әзір!

Осы хабар жас жөндеушілерді қандай еңбек

қуанышына бөледі десеңші, достарым! Жас балғын жүздері бал-бұл жанып, олар бір-бірін ұзақ құттықтады.

Иван Павлович балалардың ортасында тұрып алып:

— Міне, көрдіңдер ме, балаларым?.. Сүйіп істеген жұмыс әрқашан осылай қуанышқа бөлейді. Еңбегіңнің көркі осы!— деді көңілденіп.

Қарт мастер жас түлектерінің алдына үлкен міндет тартты:

— Еңбектің зор қуанышы әлі алдарыңда. Бұған талмай оқып, ерінбей ізденіп, жігермен талпынған адам ғана жетеді... Бүгінгі табыстарың сол жеңістің алғашқы бір баспалдағы. Жуырда паровоз жүргізу тәжірибесіне барасыздар. Училищені біржола бітіріп шығар күндерің де тақау. Бұдан кейін өмірге жолдама аласың. Теміржолшылар армиясына қосылып, жауапты қызмет атқарасың. Барған жерлерің «міне, қандай тамаша жас мамандар келді, училище бұларды қалай жақсы тәрбиелеген» деп сүйінер болсын... Совет жұмысшысы болу ардақты ат! Осы сөзді әрқашан жүрегіңде сақта. Ұмытпа!..

Оқушылар ұстаз ақылын зейін сап тыңдап қап еді.

— Ұмытпаймыз әрқашан, Иван Павлович,— деді Махмет, даусы нық та, сенімді шықты. Оның бүкіл достарының көңілінде тұрған жүрек сөзі де осы еді...

Сол қуанышты күннің кешінде училище көркемөнершілерінің сауық кеші болды.

Клубқа жан көп жиналды. Осы көңілді жұртта мол бір еңбек шаттығы бардай. Жас жөндеушілер ісіне сүйсінуден туған қуаныш сезіледі.

— Қазір менің балаларымның өнерін көреміз!— деді алдыңғы қатарда отырып Иван Павлович көршісіне мақтанышын сездіріп.

Торғын шымылдық сыр етіп ашылып, екі айырылып, кейін шалқая берді. Бір бүйірден сахнаға шыға келген хабаршы:

— Жолдастар! — деді сыңғыр даусымен, — біздің жас теміржолшылар бір паровозды мінсіз, сапалы жөндеп бітірді. Комиссия қабылдап алды. Осы еңбек қуанышына арналған концертімізді бастаймыз!..

Топ торғайдың дүр етіп үркіп ұшқанындай, алақандар соғылып кетті.

— Ертiс туралы ән. Скрипкада орындаушы Жақан...

Ол көп кiдiрген жоқ, скрипкасын көтере ұстап сахнаға шықты. Сұлу Ертiс туралы әсем ән кеттi тербелiп. Сым шектен сызыла шыққан әуез қатты сазбен екпiндей келiп, бiр кез үзiле жаздап төмендеп кетедi. Өзен бетiнде қалқыған қайықтай, ептi саусақ перне үстiнде дiрiлдейдi. Көңiл толқуының қалтыры емес, ән ырғағын құбылтатын қол нақысы. Ендi бiрде көтерiңкi шуақ үнмен скрипка Ертiс суының қуаң далаға барғанын шерттi...

Иван Павлович сәл еңкейе түсiп, үнсiз ғана, қозғалмай тыңдап қапты. Скрипкашының перне үстiнде жүгiрген жүйрiк саусағына көз алмай қарайды. «Бiздiң балалардың қолы барлық iске де икемдi» деп ойлады ол, сүйiнiп те, қуанып та отыр.

Солай, досым, бiздiң жұмысшылар iскер де шебер, бiлiмдi де, өнерлi де!

Скрипка үнi сызылып барып үзiлдi. Ендi бiр сәтте украин халқының көңiлдi би-күйi кеттi. Аккордеон тартқан Саша. Махмет бойын жазып, гимнастеркасын түзеп, алақанын шарт еткiзiп соғып жiберiп, құлашын жайып, дөңгелене билей жөнелiп едi. Оның музыка әуенiне дәл-дәл келген әр қимылына сүйсiне басын шұлғып тастап Саша отыр. Ақ саусақтары перненi секiре басады.

Махмет ұзақ биледi.

«Ә, көңiлдi бала, қара мұның үйiрiлуiн!.. Бiлем, бiлем, сенiң қолыңнан бәрi де келедi. Сен паровозды да билетерсiң әлi» деп, мастер оған кәрi көздерi күлiмсiрей қарайды, өз түлегiнiң әр жақты өнерiне қуанады.

Сахнаның сол жағында артистер кiрiп-шығатын бөлме бар едi. Жарқын шымылдық тасасында тұрып, Иван Павловичке көз салды. Қарт мастер екi қолын айқастырып әкеп алдына қойып, жымыып отыр. Осы бiр ажарынан әкелiк сезiмнiң нұры төгiлгендей. Жарқынның есiне үй iшi түстi. Өз анасы Жамал да оған осылай қарайтын-ды. Кiп-кiшкене тұлымына үп-үлкен лента тағып алуды сүйетiн қарындасы Розаға да сол мейiрiн төгетiн анасы. Жарқын мастердiң жүзiнен осы бiр шырайды көрдi. Иван Павлович бүкiл оқушыларына жымия қарап отырған сияқтанады.

Әрине, өз шәкiртiнiң өнегелi iсiне ұстазы қашан да сүйiнедi, мақтаныш етедi!

«Сізді біз әрқашан да қуантамыз» дейді Жарқынның ыстық жүрегі.

Көңілді би сазы құбыла бұралып, ойнақы қайрылып, көпке дейін естіліп тұрды...

АЛҒАШҚЫ САПАР

Арада көп айлар өткен-ді. Темір жол училищесін бітіріп, кочегар міндетін атқарып жүрген жастарға жаңа бір қуанышты шақ жеткен-ді. Олар енді машинист жәрдемшісі атағын алып, тұңғыш сапарға шықпақ!

Жарқын кеше үйіне барып қайтуға рұқсат алып еді, ол бүгін ерте тұрып, қамданып, түс кезінде автобуспен жүріп кетті.

Ұзын автобус отырғандарды бесікше шайқап келе жатыр еді. Көңілді Жарқын терезеден әлсін-әлсін қарап, орныға алмай қопақтап отырды. Ұшар басына дейін қанатын жайып қарағай өскен көгілдір таудың ығындағы дөп-дөңгелек көлді жиектеп өтетін тас жолмен, автобус Жарқынның аулына қарай тартты.

Терезеден басын шығарып қарады бала. Училищенің қызыл шатыры бұлдырап қана көрінеді. Жарқынның бойын ыстық бір толқын биледі. «Училищем, — деді ол ішінен. Қимағандай көңілі. Жұқа ерні дірілдеп, бір сөздерді айтып отыр. — Ұмытпаймыз сені. Әрқашан келіп тұрамыз. Хат та жазамыз жиі-жиі...»

Үйіне бармағалы Жарқынға көп күн болған. Оның бұл жолғы барысы өте орынды және қуанышты келіс. Ол училищені үздік бітірген-ді. Кочегар болды. Бүгін міне машинистің жәрдемшісі! Бұл — бір жүйе шаттығы. Басқа қуанышы тағы бар: ол ұлы құрылыстың заказдарын тартатын поезға машинистің жәрдемшісі болып барады. Жарқынды ерекше қуантқан осы жайлар еді...

Автобустан секіріп түскен бетінде ол алды-артына қарамай жүгіре басып, тура үйіне бет алды. Жарқын үйіне қуанып кіргенде, қысқа жең көйлек киіп, тұлымына шоқтай лента тағып алған бес-алты жасар қарындасы Роза кішкене саусақтарымен бір кітапты жып-жып аударып, суреттеріне қарап отыр еді. Ол ағасын көріп, тез ұшып түрегеліп, жүгіріп келіп, Жарқынды құшақтай алды. Жарқын реңдес домалақ жүзі балбырап, ағасына еркелей қарап:

— Мамам қазір келеді. Ол магазинге кеткен,— деді де төргі терезеге жүгіріп барды.

— Әлі көрінбейді, шақырып келейін бе? Сен кетіп қалма, жарай ма,— деді Роза.

Жарқын өзінің рұқсат алып келгенін айтып, Розаны қолынан жетелеп, оң жақтағы ұзын скамейкаға барып отырды.

— Сен маған поезды жүргізуді қашан үйретесің? Бүгін үйрет, жарай ма,— деді Роза Жарқынға жаудырай қарап.

— Үйретуге болар еді, бірақ сен кітапты оқи алмайсың ғой,— деп күлді Жарқын. Өзі кішкене Розаның білмекке талпынуына ішінен сүйсініп қалды.

— Жоқ, мен оқи аламын. Міне, көрші...

Роза ағасынан бұрын үйреніп алған сөздерін айтып, кітапты шын танып оқып тұрған адамша, іркілмей заулата жөнелді.

— Паровоз жүк тартады. Көмір, темір, май, сүт, ірімшік... Ол бумен жүреді. Паровоз жүргізушіні машинист дейді. Оның жәрдемшісі болады. Бір бала пешке көмір салып тұрады... Бірінші паровозды ойлап тапқан кім еді?—деп мүдіріп қалып, амалсыз тоқтады.

— Ұмытып қалдың ба? Алғашқы паровоз біздің елімізде жасалған. Оны ойлап шығарған орыс оқымысты Че-ре-па-нов,— деп, Жарқын өткен заманның жаңашыл, ойшыл ғалымының есімін қарындасына анық етіп жіктеп айтты.

— Жарайды. Енді еш уақытта ұмытпаймын,— деді Роза.

Ол бір кез өзінің туған күні құрметіне Жарқынның сыйға тартқан ойыншық паровозын алып, столдың үстімен әрлі-берлі сүйрей жүгіртіп тұрды да:

— Тыр-р-р! — деп алақанымен баса қойды.—Сен поезды осылай тоқтата аласың ба? — деді Жарқынға.

Жарқын қарындасының сұрағына езу тартып жымып түрегелді.

— Паровоз кез келген жерге тоқтай бермейді,— деді ол Розаға түсіндіріп,— темір жолдың бойында ұзын темір бағана болады. Оны семафор дейді. Оның ең басында қозғалып тұратын қанаты болады. Егер семафордың қанаты жоғары көтеріліп тұрса, жол ашық. Поезд кідірмей жүре береді. Егер қанаты көтерілмесе, онда паровоздың жолы бос емес. Тоқтайсың. Станцияға жақындағанда екі қанатты семафор бола-

ды. Оның төменгі қанаты жоғары көтеріліп тұрса, поездды онан әрі жүргізуге болмайды.

— Сонсоң қайтеді?— деді қызыға тыңдаған Роза.

— Семафордың үстіңгі қанаты жоғары көтерілгенде ғана жүру керек. Төменгі қанат машинистке поезддың қай жолмен жүретінін көрсетеді.

— Оны... саумаупорды қалай көресің?

— Саумаупор емес, семафор,— деп, қарындасының сөзін түзеп айтты Жарқын.— Паровозды жүргізуші машинист оның қанатының қалай тұрғанын күндіз анық көреді. Ал, түнде бұл белгілер жарық арқылы беріледі. Жол ашық болса, семафордан көк жарық көрінеді. Ал, қызыл жарық көрінсе, жол бос емес. Жүруге болмайды. Машинист поездды тоқтатады. Семафордан кейде сары түсті жарық көрінеді. Ол «байқаңыз» деген ескерту.

— Қандай ақылды!— деп таңырқады Роза.

— Ақылды ол емес, адам,— деді Жарқын.— Темір жолды бақылайтын арнаулы кезекші болады. Семафорды солар басқарып отырады.

«Жарқын бәрін біледі. Оның қолынан бәрі келеді. Ол паровозды өзі жасай да алады. Мен де Жарқындай боламын!» Кішкентай Розада осындай бал-бұл ой бар еді. Күлім қаққан көздерін ағасынан алмай қарайды.

— Паровозды өзің көрдің ғой?— деді Жарқын оған.

— Аһа,— деп бас изеді Роза.

— Жеті-сегіз жылдан соң паровозды оқуға сен де жарайсың. Сонан соң паровозды жүргізе де аласың... Сонда екеуміз де машинист боламыз. Екеуміз паровозбен жарысамыз!— деп, Жарқын қарындасын қуанта сөйлеп, шашынан сипады.

— Мен сенен онда озып кетемін!— деп, Роза мәз бола күлді.

Ол шешесінің келе жатқанын терезеден көре сала:

— Мамам келді, Жарқын!— деп, есікке таман тұра жүгірді.

Жарқын Розаның қолынан ұстап, тысқа бірге шықты. Орта жастағы, толық денелі, ақсары келген Жамал теміржолшы баласын құшағына алып «Қалқам-ау, сағынып қалдым ғой!»— деп Жарқынды бетінен сүйді...

Әр ана өз баласының өнерлі ісін мақтан етеді, сүйсінеді. Сенің бірінші тәрбиеші ұстазың сол ана! Жамал

бүгін Жарқынның жаңа мамандыққа жолдама алып келгеніне жүрегі елжіреп қуанып еді. Көз алдында есейген, ержеткен адам тұр. Қарап отырса, баласының сөздері де сабырлы, ойлы шығады. Кішкентай Розаға ақылшы боп, қамқор төгуіне қараңыз! Я, өзі кәдімгі тәрбиеші сияқты. Әлгінде сыртқа жүгіріп шығарда қарындасының еденге тастап кеткен кітабын еңкейіп көтеріп алып: «Мұның жарамайды, Роза. Бұл кітап. Мұны жақсы көр» деп ескертіп жатыр. Сыпайы сөйлейді. Қимылы икем. Бойы да таралып өскендей. Белін қынай буынған қаракөк гимнастеркасы өзіне өте жарасып-ақ тұр. Училище бұған мамандық беріп қана қоймапты. Жанына әдептілік те еккендей. Солай, солай, училище нағыз адамдарды тәрбиелеген. Рақмет оған!

Үйге еніп, дөңгелек столды ортаға ала шай ішіп отырып, Жамал баласынан сөз тыңдағанда, осылар ойына келген еді. Жарқын кеңесті өзінен бастамады. Әр жолдасының өнерлі ісін, кочегар кезіндегі еңбек жолын көңілденіп отырып баяндады. Енді бір кезде достарының жаңа мамандық алған қуанышын шертті. Бар тамашаны, өз әсерін жырдай ғып шешесіне төгіп отыр. Бабында тұрған домбыра шеберінің қолына тигендей, әсем нақысты ырғақпен тартылып кетіп еді. Жамал қастарын кере түсіп, оған мейірмен қарайды. Өз баласының өнер несі болғанына қуанады, сүйінеді, мақтанады. Білгір Роза әлсін-әлсін сұрақ қойып, ағасының сөзін бөліп отырды.

Жамал кочегар ұлының машинист жәрдемшісі болып алғашқы сапарға шығатынын естіп шексіз қуанды.

— Жаңа ісінде жақсы табысқа жет. Бұдан артық не тілек айтайын, балам. Совет жұмысшысы деген құрметті атағыңды әрқашан кіршіксіз жоғары ұста!— деп, өзіне еркелей қараған Жарқынды аймалап құшақтап, арқасынан қақты.

— Мамам екеуіміз сені станцияға барып шығарып саламыз. Жарай ма, Жарқын,— деді Роза еркелей күліп.

— Жарайды, Розочка,— деп жымиды ағасы..

Станция бастығының қабылдауында болып шыққан Жарқын депоға барып, аға машинистке тағы бір жолықпақшы болып еді. «Мен де барам. Маған ешкім ұрыспайды. Сенің паровозыңды көрем» деп, Роза қоймай етінді.

— Барсын... Бара ғой, — деді Жамал да.

Жарқын қарындасын ертіп алды.

Бұлар депоға тез жетті. Роза жап-жағына алақтап қараумен барады. Рельс үстінде үп-үлкен паровоздар тұр. Құлағына даңғырлаған, гуілдеген тынымсыз бір үн естіледі. Дәл төбесінде, қарамағын түсіріп, жап-жалпақ бірдеңе сырғып келеді. Роза одан көз алмайды. Темір ілгек паровоздың үлкен дөңгелегін жерден жаңқадай көтеріп әкетті.

— Анау немене? — деді қызық көрген Роза ағасына.

— Көтергіш кран...

Олар дабырлап сөйлесіп, оң жаққа бұрыла бергенде, арттарынан Жарқынға таныс дауыс естілді.

-- Мынау кішкентай қыз мұнда неғып жүр?

Жарқын кейін бұрылып қарағанда, өзіне таныс аға машинисті көрді.

— Мен оның паровозын көре келдім, — деді Роза өлгі сөздің өзіне айтылғанын аңғарып. — Ештемені бүлдірмеймін... Мен кішкентай емеспін ғой.

Өткір қара көзді, ақсұр келген аға машинист кішкентай қыздың пысықтығына сүйінгендей:

— Жасың нешеде? — деп сұрады жақын келіп.

— Отызда.

Розаның өзі білетін сандардың ішінен аузына бұрын түскен цифры осы болды.

— Үлкен екенсің ғой?

— Аһа! Мамамның әкеліп берген кітаптарын жыртпаймын.

Роза үлкен адамдарша асықпай сөйлеп, орнында тұр ма дегендей, тұлымына таққан лентасын оң қолымен байқап қойды. Оның бұл қылығына қызыға қарап тұрған аға машинист Жарқынға көзін қысып.

— Міне, нағыз сыншы. Паровозды көрсетейік, — деп, жуан даусымен күліп сөйледі.

Ол Жарқынға:

— Ал, машинист жолдас, өз халің қалай? Жолға әзірмісің? Сенің алғашқы маршрутың қуанышты сапар болды. Коммунизмнің ұлы құрылысының заказын тартамыз. Ертең тұңғыш сапарға шығасың. Бұдан артық не қуаныш керек!— деп еді.

— Мамам екеуміз сендерді шығарып саламыз. Біз колхоздан сол үшін келдік,— деді Роза сөзге араласып...

Жол жүрер адамның көңілі елегізіп тұратыны қандай! Қашан атанып кеткенінше асығулы еді Жарқын. Ертеңіне ол депоға тым ерте келді.

— О, жарайсың, жігіт. Паровоз жүргізушілер ұйқышыл болмайды,— деп, көңілді амандасты аға машинист. Ол Жарқынға екі сағаттан соң, сапарға шығатынын ескертіп, «Жолға толық әзірмісің?» деп сұрады.

— Я, дайынмын,— деп нық айтты Жарқын.

— Жақсы. Өте жақсы онда, машинист жолдас!

Аға машинистің бұл сөзіне Жарқын көтеріліп қалды.

Бұлар өз паровозын соңғы рет байқап, тексеріп өтті. Жарқын қолына майлы шүберек алып, котел мен тендерді жарқыратып сұртті.

Ол бір кез тендердің үстіне шығып, тастай көмір кесектерін ауыр балғамен ұнтақтап жатты. Біразда аға машинистің біреуге рапорт бергендей тақ-тақ сөйлеген сөзін естіп, бұрылып қарады.

— Паровоз жолға шығуға дайын!— деп дауыстады аға машинист.

— Түсінікті. Машинистің маршрутін алыңыз,— деп, депо кезекшісі оған графаға бөлінген бір қағазды ұсынды.

Машинистің маршрутында поездың ауырлығы, сос-тавтың ұзындығы, қысқасы, сол поезд жайында барлық ақпар болады; ал, жол үстінде — әр станция арасында поезд қанша уақыт жүргені, кідіргені — барлық жай сол қағазға жазылады. Машинистке поездың салмақ мөлшерін білу — ең маңыздысы. Өйткені, шапшаң жылдамдықпен жүрер болса, паровоз шамадан артық жүк тарта алмайды. Тек әбден ысылған тәжірибелі, шебер машинистер ғана паровозына мөлшерден тыс ауыр жүкті тартқызып әкете алады. Оларды — ауыр салмақты поезды алып жүрушілер деп атайды.

Осының бәрі Жарқынның көкейінде сайрап тұр. Аға машинист оған:

— Келесі сапарда ауыр салмақты поезды алып жүреміз!— дегенде, Досов қатты қуанды.

* * *

Паровозбен алғашқы қуанышты сапарға жүргелі отырған оқушысын шығарып салуға келген Иван Павлович Жарқынның шешесі Жамалмен станция алдында сөйлесіп тұр еді.

— Міне, енді есейіп, жұмысшы болған, өнер несі болған балаңыздың шеберлігін көресіз,— дейді мастер жайдары үнмен.

Жамал жүзінде шаттық ойнап, көңілі толқығандай болып, өз баласының қадірлі қарт ұстазына жүрек алғысын айтады.

— Рақмет, Иван Павлович! Менің балам — сіздің оқушыңыз. Оны бұл өнерге сіз үйреттіңіз. Рақмет!— дейді.

Үстіне комбинезон киіп алған Жарқын машинистің будкасына асыға еніп кетті де, іле қайта шықты. Будканың табалдырығында тұрып, Розаға қарап жымып күлді. Асығып жүргенде маңдайына қарамай жұқтырып алыпты.

— Мама, Жарқынға қарашы!

Роза ағасынан көз алмай манадан бағып тұр еді.

— Бетіне күйе жағып алыпты,— деді ол сықылықтап күліп.— Жаңа анаған енгенде бетін әдейі бояп алыпты,— деп, кішкене саусағымен машинистің будкасын нұсқады.— Сен неге күлесің, Жарқын?.. Бетің күйе-күйе! Хи-хи-хи...

Жарқын бұған қымсынған жоқ. Кеудесін шалқақ ұстап, масаттана түскендей. Оның бұл қалпы: маңдайға жұққан күйе — «жұмысты беріліп істегендіктің белгісі» дегенді аңғартқандай.

— Үстім бүлінеді деп жұмыстан қашқан болса, Жарқын, мына үлкен паровозды жүргізе де алмас еді,— дейді Жамал қызына.

Жарқынның бірге оқитын жолдастары да станция басына келген-ді. Паровоздың қасында жүрген Махмет күлімдеп келіп:

— Сигнал берілді. Қане, Жарқын, әкел қолды! Сен бірінші болып сапарға шықтың. Жолың болсын!

Бүгін Жақан екеуіміз де сапарға шығамыз,— деді жас машинистке қолын беріп.

Жыныстан барып, Жарқын оның қолын қысты.

Иван Павлович көпті көрген көздері күлімсіреп, тату достарға қарайды. Жарқын мен Махмет арасындағы бір кездегі керіс те есіне түсіп кетті. Енді міне, бүгін көрші! Қаяуы жоқ, шынайы көңілдер бар. Қарт мастер соған қуанады, сүйінеді.

Паровоз пьесіне етін ақырын дем алып тұр. Тізілген вагондар: біріне жер қазғыш үлкен экскаваторлар, жүк машиналары тиелген, енді бірінде жуан-жуан бөренелер, алып трубалар бар. Роза бөріне де құмарта қарайды. Бар ықыласы Жарқынның паровозды қалай жүргізгенін көру. Өз көргенін кейін құрбыларына айтып беруге және де қандай шебер ол!

Паровоз маңдайындағы әдемі үлкен қызыл жұлдыздың үстінде «комсомолец» деген жазу бар. Одан сәл төменірек. «Коммунизмнің ұлы құрылысына!» деп қызыл матаға сәндеп жазылған.

Жүруге белгі берілді. Аға машинист ребрсті жылжитты. Паровоздың дышлосы керіле қозғалып, поезд ақырын жылжи жөнелді. Роза қолын бұлғап, аз үндемей тұрды да:

— Жылдамырақ, жылдам!! Тез!.. Шапшаң!—деп, ағасына бұйрық беріп айғайлап жіберді. Бірақ Жарқын оның даусын естіген жоқ. Ол будкадан басын шығарып қарады да: «Міне енді жүйткітеміз»,— дегендей паровозды ысқыртып қалды.

Иван Павлович поездға қарап күлімдеп тұр. Көзінің етегіндегі терең әжімдері қарт мастердің өзі жетіліп, әр бағытқа өзі ұшырған түліктерінің тарам-тарам сапар жолдары сияқты. Ол ойлы көзі алысқа қадалып, жас өрендерінің нұрлы болашағын көргендей сезім құшағына енеді. «Менің бақытым осы емес пе!»— деп күбірледі қарт мастер.

Станциядан ұзап шыға паровоз екпінді ағынға басты. Дөңгелектері сыртылдап, биік маңдайы ауаны тіліп жүйткіп келеді. Мұржасынан будақ-будақ шыққан түтіні преңдей шұбатылып еріп барады. Тендер үстінде жел ойнады. Жарқын көмір үгіні түспесін деп көзіне жұмысшының жалпақ көзілдіргін киіп алды. Ол темір күрекпен лодкаға¹ көмір үстеп салды да, балбырап қы-

¹ Көмір салатын жәшік.

зарған жүзінде сүйкімді шырай туып, машинист будкасының сол жақ терезесінен далаға тамашалап қарап тұрды. Көк барқыт жамылғандай кең жазық алыстан дөңгелене айналып кеп, дәл паровоздың бауырына шыр үйіріліп еніп кеткендей болады. Жол қуалаған көрсеткіш бағаналар Жарқынның көз алдынан зу-зу етіп өтеді. Ол жасқана түсіп, көзін жұмып қалады. Алдап ескен қатқыл жел терезеден басы қылтия қалған жас машинистің томпақ бетіне ойнағандай ұртталап кетеді. Жаны осыны сүйгендей, Жарқын қалнағын құнқағарынан басып, төмен тұқыртып, құмаршыл көздерін алысқа қадайды. Сүйіне түсіп, қызықтай қарайды.

Жүйрік поезд мол шабындық алқапты қақ жарып өте беріп еді. Көз ұшында өздігінен жүретін шөп машиналары сырғып барады. Бір шөпшінің жайдары түсін тап тұсынан өткенде, анық байқады Жарқын. Ол бұған күлімсірейді. Оған қарап Жарқын да жымиды. Құлағына шөп қырыққан машинаның сусылы естілгендей болады. Енді бірде үйілген мая-мая биік шөптер көзге түсті. Әріректе трактор кірелерді таудай ғып ысырып-ысырып әкеп, бір жерге үйіп жатыр. Жарқын бәрін де тамашалап барады...

Теңіздей толқынданған көк егін көрінді. Егін сабағы биіші қыздың біресе білезігінен төмен піліп, біресе назбен қайта жоғары толқыған сұлу қолындай бұлғақтап көз тартады. Бой жеткенін паш еткендей.

Поезд бітік егінді жиектеп тартқанда: «Ерте пісетін жаздық бидай болу керек. Бастары сарғайып қалыпты» деп ойлады астықты колхозда өскен Жарқын.

Жас машинист көңілді. Поезд жер бауырлай ұшып бара жатқан сияқты. Бір сәтте ол жап-жасыл қалың орманға заулап келіп кіре беріп еді. Әр алуан ағаш бас шұлғысып, сыбдырласып, сәлем етіп қалғандай. Жұпар пісін сіміре жұтып, отыра берер ме едің саясында! Орман шеті селдіреп, таусыла бергенде, паровозбен жарыса кеткендей асыға ағып, бұраңдап өзен шықты. Ерке су көп жер қалмай жарысып келеді де, ере алмасын енді сезгендей, еңіске қарай жалт бұрылып кетті.

Поезд екпіні үдей түскендей. Жаңа ғана сонау алыстан көрінген құба бел бұлдырап кейін қалды. Телеграмма бағаналары, сымдары гуілдеп, жалт-жалт етіп жатты. Бір ұшқыр құс деңгейден ілесіп еді, қалбаңдап көз ұшында ол да қалды. Жол бойына егілген қорған ағаштар ғана қапталдасып еріп келеді.

Күн ыстық. Будка терезесінен аңызақ жел еседі. Жарқын паровоз екпініне сүйінеді, қуанады, өз ісіне шат болады. Судың қай шамада екенін білу үшін көрсеткіш шыныға әлсін-әлсін қарап қояды.

— Қалай, жігітім, су азайып қалған жоқ па екен? — деді аға машинист.

— Жеткілікті!

Аға машинист паровоз жүрісін шапшаңдата түсті. Ол тершіген маңдайын алақанымен сыпыра сүртті де, комбинезонының түймесін ағытып жіберіп:

— Саясыз шөлде екілене ескен бұл аңызақты енді бірер жылда білмейтін боласың, — деді Жарқынға. — Ұлы құрылыс талай жерді суландырады. Кешегі құмды дала жасыл алқапқа айналады, гүлге оранады. Ауасы жұпар. Саялы самал. Көңіл шат. Бақытты тұрмыс... Міне, бізге деген қамқорлық... Мысалға сені алайық. Темір жол училищесіне кеше ғана түстің. Енді міне, машинистің жәрдемшісі, паровоз жүргізушісің. Ертең біздің мереке — Бүкілодақтық теміржолшылар күні. Сол жолшылардың бірі сенсің!

Жарқын оның сөзін аса бір ынтазарлықпен тыңдады. Жас адам өзінің өткеніне оймен оралып, қиялға қанат қақтырып, болашағын шолдырады. Бақытты келешек қол бұлғап мұны күтіп тұрғандай. Жарқын тұла бойын ыстық сезім билеп, жүрегі алып ұшты...

Дөңгелектері зырыл қағып, поезд зымырап келеді. Дөңгелене айналып, артта қалып жатқан сұлу далаға Жарқын терезеден қызыға қарап тұр. Поезд ілгері ұмтылған сайын мұның көңілі түскендей. Жас қиялы талпынып, қанатын алға қағады. Ол училищені бітірді. Мамандығы бар. Осы жеткілікті ме? Бір өнермен ғана шектеліп қалу керек пе? Көп өмірі әлі алда оның. Нарыз адам болу арманы үлкен-үлкен міндет тартады. Машинист будкасының ішінде тербеле түсіп, Жарқын қазір осы ойлар соңында келеді.

Осындай төтті үміт үстінде отырып, Жарқын жақсы арман туралы көп айтатын Саша жолдасын есіне алды. Бондарчук конструктор болуды аңсайды. Жоғары білімді инженер болып алып, паровоздың жүйрік, күші де мол жаңа түрін жасауды ойлайды. Бос қиял емес, жүзеге асар нұрлы арман. Мұндай ой Жақанда да бар. Бірақ ол Махметше жұртқа жар салып жүрмейді. Училищені бітірген күні айтқан оның бір сөзі Жарқынның есіне түсті. «Енді бес жылдан соң қандай боламыз?

Біреу машинист, біреу мастер, енді біреу паровоздың жаңа түрін ойлап табар... Біздің балалардың бәрі жақсы!» деген-ді ол Досовқа.

Жарқындар аттанарда «Жақын екеуміз де бүгін сапарға шығамыз!» деп еді ғой Махмет. Жүзрік поезд да ол да келе жатқан болар.

Көңілді бала! Сенің қолыңнан бәрі келеді. Сен жақсы машинист бола аласың. Әкел қолыңды, мен де сенен қалыспаймын! Жарқын ойында осы бар. Ол ақырын ғана жымияды. «Сен қазір не ойлап отыр екенсің Махмет!» — деп ыстық сезімнің ынтығына беріледі.

Бұл кезде көмір тартқан екінші бір поездда бара жатқан Махмет селдір мұртты, шикіл сары машинисті сығырайта күлдіріп, өзінің паровоз жөндеу кезінде көзін оңдырмай ұрып алғанын соғып тұрған еді.

— Стахановшылардың тапсырмасын орындамақ болдым. Асықтым. Бір кезде ұшып түстім. Қабағымна болт сарт ете қалды. Мұнан кейін бірнеше күн ауруханада жатым... Ничего. Бұл ештеме емес. Практиканың соңында біздің балалар үлкендердің нормасын орындауға бәрібір жетті,— деп мақтанды. Бір сәтте озат машинист болғысы келетінін ынтыға айтып кетіп еді...

Ымырт үйіріліп, қараңғылық түсіп келе жатты. Көк жиекке еңкейіп келген күн қызыл сары сәулесін білік аспанға шашыратып, жүзі күрең тартып, батып бара жатты. Енді біраздан соң жыпырлай қалды. Бозарып, көкте ай қалқып барады. Маңдайындағы үлкен шамы жарқырап, паровоз заулап келеді. Вагон дөңгелегінің сырт-сырт етіп зырыл қаққан үні алыстан естіледі. Жол бойында түнде жанған қызыл, сары, көк жарықтар поездға көзін қысып, жол нұсқайды. Семафор тілін қиядан ұғып, машинист отыр. Жарқын сыртқа көз салып еді. Оның ыстық бетіне салқын леп тиді. Алыстан жылтылдап көп от көрінді. Аспан жұлдыздары төмен түсіп, асылып-асылып тұра қалғандай.

— Қандай тамаша еді! — деп, Жарқын дала нұрына қызыға қарап қалды.

— Электрлі ауыл. Бұл жұлдыздар сол ауылдың үстінде жанған электр оттары,— деді аға машинист.

Жарқын асығады. «Паровозды бұдан да жылдам жүргізер ме еді»,— деп ойлады ол. Өзі келе жатқан осы жүк поезы станцияға тез жетсе, далада жанған нұр оттары молаярын сезгендей. Түнгі сұлу көрініс оны ерекше сүйіндіріп, бойын балқытады.

Аға машинист Жарқын жүзінен оның сезім күйін танығандай еді. Паровоз екпінін үдете түсті. Терезеден жолды барлай қарап отырып, бір кезде ол ақарлы бетін Жарқынға бұрып:

— Паровозбен түнде сапар шегу қандай қызықты, ә! — деді.

— Өте жақсы! — деді Жарқын.

— Солай, солай, досым, әрқашан да тамаша. Сен машиниссің. Сен ел жүгін, халық ырысын тартасың. Бұл — үлкен бақыт, үлкен шаттық емес пе, — деді аға машинист, Жарқынның арманын ұштап, қуаңтып кетті.

Машинист жәрдемшісінің жұқа ерні дірілдеп, бір сөздерді іштей қайталап тұрды: «Сен ел жүгін, халық ырысын тартасың». Осы сөз оның бар құрбы, сабақтас достарына арналғандай. Қанатты ой Жарқынды сол жолдастар ортасына ұшырып алып та барды. Бір сәт ол сүйікті мастерінің ақыл-кеңесін тыңдап қалған түрге енеді. Ойшыл көздері күлімсіреп, Иван Павлович оқушыларының арасында тұрғандай. Енді бірде жақсы, тәтті тілекпен, сенімді үмітпен амада Жарқынның үйінде айтылған ана сөзі еске түседі. «Мен нағыз совет жұмысшысы боламын» деген берік ой бар Жарқында. Арман қиялы тек соған — жақсы азамат болуға талпынтады...

Машинист жәрдемшісі болып жолға шыққан көңілді, қызықты алғашқы сапарында Досов Жарқын жол үстінде осындай ыстық бір ұшқыр сезімнің құшағына еніп еді. Коммунизм құрылысының жүгін тартқан поезд жүйткіп келе жатты...

АҚЫҚ ӘЖЕІ

1

— Сәлім... Сәлімтай... Тұр, тұр! ғой, ботаданайыз.

Жылы төсекте балбырап ұйықтап жатқан баланың қарт әжесі ақырын ғана оятты.

— Тұра ғой, күнім. Ұйқыңды аш. Мектепке барасың ғой бүгін...

Мектептерде оқу жылының басталатын мерзімі бірінші сентябрь таянған сайын қарт әженің көңілінің алабұртуы көбейіп еді. Сәлімнің оқитын кітаптарын, дәптер, қалам, сия, сызғыш секілді оқу жабдықтарын күніне бір түгендеп, тексеріп қоятын. Кешке мектепке барып, мұғалімге осыларын көрсетіп: «Енді не алуым керек? Ұмыт қалған ештемесі жоқ па?» — деп, шысықтап сұрап та қайтқан. Түнде жатар алдында Сәлімнің портфеліндегі оқу құралдарын тағы да бір түгендеп қарап қойған. Қарияның бүйтіп алабұртуының жөні бар: Сәлім биыл мектеп табалдырығын тұңғыш аттайды. Бірінші класқа барады.

Әжесінің: «Мектепке барасың ғой бүгін...» деген жұмсақ үні құлағына келгенде, Сәлім көзін ашып жіберді. Төсегінен шапшаң түрегелді. Әжесіне күлімдеп, қуанып қарады.

— Әже, мектепке менімен бірге барасың ба?

— Иә, күнім.

— Сені класқа кіргізе ме?

— Кіргізеді.

— Онда өзімнің қасыма отыр, жарай ма?

— Сөзіңнен айналайын! Кінкене тама қоңыр қозым сол!

Сәлімнің әжесі Ақық қария — жасы жетпістен асқан кісі. Сәлім оның үлкен ұлының жалғыз баласынан туған шөбересі еді. Титтейінен әжесінің бауырында өсіп келеді. Сәлімнің өз әке-шешесі — екеуі де қойшы;

қыста да, жазда да мал басында, далада болады. Ал даланың жағдайы белгілі — жазының жауыны-шашыны, қайнаған ыстығы бар; қысының қақаған аязы, үскірігі бар. Жапан тұзде, жел өтінде тұратын, әрі малмен бірге жылжып көшіп отыратын қойшы қосында жас балаға жайлы орынды қайдан табасың? Ауырып-сырқап қалса, апарып қарата қоятын, дәл қасында дәрігерің жоқ. «Қой, шырақтарым, сене алмаймын. Сәлімтайым өз қасымда болады. Сағынсаңдар үйге өздерің кеп тұрыңдар», — деп, Ақық қария шөбересін қолынан шығармайтын. Тек күн жылынып, жаз туған кезде ғана, Сәлімнің әке-шешесіне, баланы қастарына алуға рұқсат қылатын.

Бірақ онда үйде оңаша қалған соң, қарияның өз тынышы қашатын еді. Жатса да, тұрса да шөбересін ойлап, ауырып-сырқап қалмады ма деп, көңілі күніне мың қобалжытып. Сәлім жоқта, үйде оның барындағы көңілді дабыр-дұбырдың бәрі де жоғалып, үй қаңырап қалғандай көрініп, Ақық әжейдің тіпті жайы кететінді. Таң атса — кеш батпай, кеш батса — таң атпай, бір күн — бір жылдай боп созылып тұрып алатын. Ақық әжей ақыры шыдамайтын да, жайлауға барып, шөбересін алып қайтатын-ды.

Сәлім әке-шешесінің тұңғышы, әрі жалғыз бала. Сондықтан олар да Сәлімнің өз қастарында болғанын жақсы көреді. Тек Ақық әжейдің көңіліне қарайтын да және оның дәлелді сөзіне қайтарар жауаптары болмаған соң, қарияның алдына шықпайтын. Қарт әженің мінезін қызық көріп, күлісетін де қоятын.

Сәлімнің әкесі Хайдар осыдан біраз күн бұрын үйге келіп кеткен еді. Биыл мектепке баратын ұлының жабдықтарын қамдағалы келіпті. Ал, оған қалған жұмыс жоқ-ты, бәрін де Ақық қария өзі реттеп қойған. Сәлімге әжесінің алып берген әсем киімдерін, су жаңа құралдарын көріп, Хайдар қарт әженің ісіне қаты сүйсінді. Және бір жағынан, өзінің кешендеу киім-дағанына ішінен қысылды да. Бірақ Ақық әжей оған мін тақпайды, сынамайды. Малдағы кісінің жұмыстан қолы босай бере ме, кейде, тіпті, бұрылуға мұршалары болмай жатады. Малшы тіршілігінің қарбаласы көп. Хайдар анда-санда бір үйге келгенде: «Шырағым, даладағы малың көзден таса қалмасын. Басы-қасында жүргенің тәуір», — деп, оны Ақық қар-

ияның өзі ылғи асықтырып отыратын-ды. Бұл жолы да асықтырды.

— Бір отар қойды Зылықа келіңіме жетпез қалдырып кеткенің неткенің? Күн райы күрт бұзылып, нөсер құйып, дауыл тұрып, қой ықса, Зылықа бір өзі қалай не бола алады отарға? Қарағым, тезірек жет малыңа. Сәлімнің оқуына алаңдама. Көрі әжеңнің тақа қара жаяу емес екенін білесің ғой, шөберемнің оқуын өзім де қадағалаймын. Баяғыда сені де мектепке алғаш өзім апарып, сенің де оқуыңды өзім тексеріп отырғаным есінде ме? Ендеше алаңдамай жөнеле бер. Күздің күні — құбылмалы. Малыңа абай бол, — деді Ақық әжей.

Хайдар әжесінің қолынан рахаттанып жақсылап шай ішіп алды да, енді аялдамай жүріп кетпек болып, тысқа шығып, сыртта байлаулы тұрған атының ертұрманын түзеді. Көрі әженің келіңіме апарып бер деп, шүберекке ораған сәлемдемесін томпайтып қойнына тығып алды. Үзеңгіге аяғын сап, жеңіл ырғып, атына қонды.

Ақық қария мен Сәлім де сыртқа онымен бірге шығып еді. Хайдар атын тебініп жөнеле беріп, кенет ойына әлдене түскендей тоқтай қалды да, артына күзімдей бұрылып: «Әже, шөберең мектепке жаяу бармаймын десе қайтесің?» — деп дауыстады.

— Онда арқалап апарам-дағы, — деді қария.

Хайдар қарқылдап күлді. Ақық әжей езу тартып жымиды. Сәлім аң-таң бөлді.

Енді міне, бүгін қарт әже шөбересін қолынан жетелеп, мектепке әкеле жатып, сол бір жолы Хайдардың неліктен қарқылдап күлген себебін есіне түсірді.

Хайдар дәл қазіргі Сәлімдей кезі, оқу жылының дәл бүгінгідей басталатын күні еді.

— Мен мектепке бармаймын! — деп, Хайдар аяқ астынан қырсықты.

— Неге, жаным? — деді Ақық әжей таңданып.

— Менің анау Асандікіндей былғары портфельім жоқ...

Ақық әжей мектепке тұңғыш баратын Хайдардың да керек-жарағын, дәл бүгінгі Сәлімнің жабдығындай етіп, күні бұрын әзірлеген еді. Бірақ ол кез — тапшылық көп соғыс уақыты болғандықтан, оның іздегенінің бәрі бердей табылмаған. Портфельді шүберектен тігіп берген. Хайдар қуанған болатын. Оның ойында еште-

ме жоқ еді, сірә, анау Асан деген мұнымен түйдей құрдас бала, бұған жылтырақ портфельін көрсетіп, мақтанған болу керек.

— Сондай портфель тауып бермесең, бармаймын мектепке,— деп қиястанды Хайдар.

Ақық әжей бұл немересіне даусын қатты шығарып ұрсып, зекіп көрген емес-ті. Хайдардың туған анасы мұның бір жасқа толар-толмас шағында жүрек сырқатынан қайтыс болған. Бала шешесінің өңі-түсін білмейді. Ал, әкесінің жырақта жүргеніне үш жылдан асып барады. Ол майданда. Ұлы Отан соғысы басталған жылы кеткен. Баланың қасында отырған не шешесі не әкесі болмағандықтан, әжесі оны, көңіліне еш қаяу түспесін деп, бетінен қақпайтын. Хайдар тентектік жасап, бірдемені бүлдіріп келгенде де, оған айқайлап ұрыспайтын. Баланың терістігін ақырын ғана сөйлеп ұқтырып, ақылын айтатын.

Хайдар еркелеу болды. Бірақ еркелігін әжесіне ғана жасайтын. Ал, әжесі оған еш уақытта ренжіп көрген емес, қабағын түймейді, түсін суытып алая қарамайды. Немересі алысып ойнап, киімін жыртып келсе,— ләм демей тігіп береді, кір ғып келсе,— ілезде жуып береді. Уақытында кеп тамағын ішпесе, әжесі оны шарқ ұрып іздейді. Үйде дәмді бірдеме болса, тек соның аузына тосады. Сүйікті әжесі ол не айтса да орындайды. Оның қолына тек аспандағы айды ғана алып бере алмайды.

Хайдар осының бәріне үйреніп алған. Оның ойынша әжесінің қолынан бәрі де келеді. Соғыс уақытының қиындығында, тапшылықта мұның шаруасы жоқ.

— Маған былғары портфель әпер. Әйтпесе оқымаймын,— деп кесірленіп отырып алды ол.

Әжесі осы портфельі түскірді жаз бойы іздеп, қолға түсіре алмаған. Ауданға, тіпті облыс орталығына барған біреулерге де ақша қосып тапсырап еді, олар да таппай келген. Осы жайды немересіне әрі айтып, бері айтып әзер түсіндірді. Әлі де іздетіп, оған қайткенде былғары портфель сатып алып беруге уәде қылды.

Бірақ ойындағысы дереу орындалмаған соң Хайдардың көңілі тез жадырай қоймады.

— Ендеше мектепке арқалап апар, әйтпесе бармаймын,— деп аузын бұртитты ол.

Ақық әжей езу тартты. «Келе ғой»,— деп, еңкейіп, немересіне арқасын тоса берді.

Ол оны екі-үш жастағы бала секілдендіріп, аула-дап арқалап шыға берген мезетте, қақпаның дәл алдынан Хайдар құралпас төрт-бес бала дабырлап өте беріп еді. «Жібер, босат аяғымды!» деп, Хайдар әжесінің арқасынан тез сырғанап түсе қалды. Оз қылығына әлгі құрбыларынан ұялған түрі. Бірақ мұның, екі аяғын салақтатып, әжесінің арқасында отырғанын олар абайлаған жоқ, әйтпегенде мазақтап күлгіні ынық еді...

Ақық әжей енді қазір шөбересі Сәлімді мектепке ертіп келе жатып, мұның әкесі Хайдардың бала кезіндегі сол қылығын көз алдына елестетіп күлімсіреді. Оған бұрыш-бұрышы ақжемделген ескі портфельдің өзін өзер тауып әпергені есіне түсті. Саудагерден, бір шелек бидай беріп алған еді. Есі-дерті осындай бір портфель ұстау боп жүрген Хайдар, оны ескі деп өкпелеген жоқ, қатты қуанған болатын.

Бәрі де Ақық әжейдің есінде. Хайдардың сондағы мәз болғаны, көшеге портфельін мақтана ұстап жүгіріп шыққаны көз алдына елестеп өтті.

Қарт әженің жүрегі бір түрлі елжіреді. Қасында келе жатқан шөбересі Сәлім, дәл осы шақта оған, сол бір кездегі кішкене Хайдар секілденіп көрінді. «Құлындарым... Өрендерім... Сендерсің менің қуатым. Сендерсің өмірімнің өзегі! — деп, Ақық әжей ішінен тебірәніп қалды. — Көңіліме жүдеулік кірмейтіні, жадырап отыратыным — осы сендердің арқаң. Сендер аман болындаршы! Сендер қуанып жүріңдерші!...»

Мектепке таялғанда бұлардың алдынан орта жастағы әйел — Сәлімнің мұғалімі күліп шығып қарсы алды. Ол қарт әжеге қуанышын білдіріп, оның мектеп табалдырығын тұңғыш аттағалы отырған шөбересінің қадамына құтты болсын айтты.

— Рақмет, көп жаса, жаным! — деді Ақық әжей көңілі өсіп.

— Ал, Сәлім, оқуды жақсы оқып, әжеңді қуанта-тын бол сен, жарай ма? — деді мұғалім.

— Жарайды! — деп жымың-жымың етті бала. Әжесі оны арқасынан қақты.

— Енді Сәлімге оқитын класын көрсетейін. — деді мұғалім.

— Рұқсат болса мен де көрейін, — деді Ақық әжей.

— Неге рұқсат болмасын. Жүріңіз, жүріңіз, — деп күлімсіреді мұғалім.

Мектеп бүгін шәкірттердің келуін күтіп, ерекше жарқырап-жайнап, құлпырып тұр еді. Сәлімдердің оқитын класына кіргенде, Ақық әжей кең, жарық бөлменің ішкі сәніне сүйсіне қарады. Еш жеріне сызат түспеген біркелкі жаңа парталар, қабырғаға ілінген жылтырақ қара тақта мен әр алуан көрнекі құралдар, бұрыш жаққа қойылған екі аяқты үлкен есепшот — бәрі де жарасып тұр. Жалпақ терезелерден төгілген күн нұрынан жалтырап көрінді.

— Сәлімтайымның отыратын партасы қайсы, қарағым? — деп сұрады Ақық әжей.

— Бүгін бірінші күн ғой, шешей. Сабақ басталар алдында балаларды өзім реттеп отырғызамын, — деді мұғалім.

— Ә, мақұл ендеше, — деп қария басын изеді. — Менің Сәлімтайымның бойы кішірек қой, алдыңғы партаға отырғызарсың, — деп тілек қылды.

Мұғалім жымиып күлді.

— Еш алаңдамаңыз, шешей. Оқушыларыма бәрі де тек жақсы болуын қалаймын. Бұл — ұстаздық парызым ғой.

— Бәрекелді, қарағым! Еңбегің жансын!

Мұғалімнің сөзіне Ақық әжей ішінен қатты риза болды.

2

«Жұрт бұ мұғалімді өте ынабатты адам деп мақтайтын еді. Рас екен, — деп ойлады Ақық әжей үйге қайтып келе жатып. — Өзі қандай сыпайы, сөзі қандай орнықты! Әрі балажан екен. Бар баланы өз баласындай жақсы көріп тұр. Мінезі де көнтерлі көрінеді. Мұғалімге ең керегі осындай сабыр ғой. Баланың аты — бала. Баланың балалығын көтере алмайтын адамның қолынан ұстаздық келмейді. Сәлімтайымның мұғалімі ондай кісі емес. Ұқтым жанын. Оңды ұстаз! Мектеп есігін тұңғыш ашқан шөбереме оның дәріс бергені қандай жақсы болды!...»

Ақық әжейдің көңілі енді орныққандай. Оның айрықша санайтын бір қағидасы болатын. Жас баланың жаны пәк; буыны бекіп, топшысы қатпаған балауса шағында оның мөлдір сезіміне дақ түспеуге керек. Ал дақ түссе, мұның таңбасы өмір бойы өшпейді және баланың жан дүниесін улайды. Есейген адамның бас-

ында кездесетін әр қилы ұнамсыз жәйттер, Ақық әжейдің ұғымынша, ең әуелі сондайлардың зардабынан болады.

Міне, сол себепті, мектеп табалдырығын алғаш атап, жаңа қауымға кірген жасөспірімге дәріс үйрететін бірінші ұстаздың өнегесі артықша зор. Оның қылығы жағымды болса, жас шәкірттің бойына жақсы сапа дарытады. Ақық әжей Сәлімнің мұғалімін осындай өнегелі ұстаз деп бағалады. «Түсіңгі кісі екен. Жанының асылдығы нұрлы өңінен білініп тұр»,— деп сүйсінді. Мұғалімнің жылы ұшыраған жүзі көз алдына елестей берді.

«Иә, бала оқимын деп, жүрегі алып-ұшып қуанып барғанда ұстазы оны алдынан күліп шығып қарсы алса, мұның өзі бір ғанибет нәрсе-ау»,— деп ойлады қария. Өз өмірінің сонау алыс балалық шағының бір суреттері ақырын жылжып келіп есіне түсті.

Жасы тоғызға толған кезі. Әкесі Нұрмағамбет, кәдей болса да, көңілі зерек кісі еді. «Менің жұрағатымнан да қара танытып біреу шықсыншы»,— деп, қызыл оқытқалы молдаға алып барды. Ақ сәлделі, ісінген қалың қабақты, қара сұр өңді молда оның сөзін тас керемше көзін жұмып отырып тыңдады да: «Баламды оқыт десең, әуелі ақысын сал алақаныма»,— деп екі қолын ілгері созды.

— Екі ешкім бар еді, біреуін және семізін жетелеп алып келіп, есігіңіздің алдына байлап қойдым,— деді Нұрмағамбет.

Молданың салбыраған қабағы көтеріле қоймады.

— Ешкіні санатқа алмаймын,— деді салқын үнмен.

— Япыр-ай, енді қайтейін? — деп қиналды. Нұрмағамбет.— Бір үйлі жанды ағымен асырап отырған жалғыз сиырының бұзауып аузына алды:— Мына ешкіге қосып соны берейін. Ірі марқа бұзау. Ал, өсіріп, үлкейтіп бер десеңіз, бір қыс бағу-қағуын өз мойныма алайын. Әйтеуір мынау баламның жолынан аянарым жоқ. қара таныса екен,— деді.

Молда сыңар езуін қисайтып, көкетіп мырс етті:

— Оқыттың-оқыттың — ер балаңды оқытпаймысың, бейбақ. Қыз қара танып көсегенді көгерте ме?

Бұл сөз Нұрмағамбетке ауыр тиді. Оның Ақықтан өзге бәласы жоқ еді. Басқа балалары тұрақтамай, жастай өле берген. Ата-ананың күндіз-түні алаңдап, сау-

лығын тілеп, ендігі жұбаныш қып отырғаны — осы Ақық. Әкесі оны ешкімнің ұлынан кем көрмейтін. «Менің қара шаңырағыма ие бол қалатын ұлым осы», — деп ардақтайтын қызын.

Молданың сөзіне әкесінің қатты жәбірленіп, ішінен күйзелгенін Ақық оның еңінен білінген құбылыстан байқады да, молдаға қабағын түйіп қарады. Молданың қорғасындай сұрғылт кескіні әрі суық, әрі жат көрінді. Жүрегі дір етіп, шошып қалды. Әкесін жеңінен ақырын ғана тартып: «Көке, кетейікші үйге», — деді.

Ал, Нұрмағамбет қозғалмады. Төмен қараған күйінде біраз үнсіз отырды да, сосын молдаға қайтадан жағдайын айта бастады. Көп жалынды.

— Жә, құлағымның етін жеме енді! — деді молда бір кезде қатқыл үнмен. — Қызың ертең келсін оқуға. Бірақ есінде болсын, құдайтағала әйелдің ақылын еркектің ақылынан кем жаратқан. Қызыңның басына сабақ қонбаса, мен кінәлі болмаймын, өзінің осал тегінен көрсін. Ұқтың ба? Ал сабақ уақытында жыбыр еткен артық қимылы болса, жонынан қайыс аламын. Естідің бе?

— Балам тәртіпті, сізді ренжітпес, — деді Нұрмағамбет...

Сонымен молданың қатал шартына мойын ұсынып, ертеңіне Ақық оқуға келді. Әкесі ертіп барды. Қолына ұстаған не кітабы, не қағазы жоқ, не оқитынын өзі де білмейді, әкесі де білмейді. Молданың үйінің алдында он шақты бала иіріліп тұр екен.

— Оқуға келдіңдер ме? — деп сұрады Нұрмағамбет.

— Иә, — деп жамырады балалар.

— Қайда отырып оқисыңдар?

— Білмейміз...

— Молда қайда?

— Дәрет алып жатыр.

Бұлардың қолында да оқу жабдығы дегеннен ештеме жоқты.

— Молда сендерге кітап, қағаз берер ме екен? — деді Нұрмағамбет.

— Біз қайдан білейік, — деді балалар.

Есіктен шығып келе жатқан молданың ақ сәлделі басы көрінді. Балалар жым бола қалды. Ақық әкесінің ығына қарай жасырынып тұрды. Молданың қаба-

ғы тым түксіп, қарауытқан оңі көңелінен де түсетін сияқтанды. Ашулы қалпын байқатты. Нұрғатаймен сәлем беріп еді, оған жолден амандасылды. Нәзіктерден суық көзбен шолып өтті де: «Кіріңдер аулағы үйге!» — деп, өзі шыққан есікті таяғымен тұмалды. Нәзіктер есікке жапырлып ұмтыла бергенде: «Төңірік ма!» — деп ақырды.

Ақық дір ете түсті. Молданың қолындағы ақ таяғы арқасына төніп кеп қалған сияқтынан, елестен жасалынып кірді. Әкесі сыртта қала берді. Ақыл артына бұрылып қарауға қорықты.

Ол үйге кірген соң да, бойының дірілін біраз ғана дейін жеңе алмады. Шымнан қалған аулағы үйдің қара көлеңке іші, жер едені, қояраңғыл қыбырлаған көзіне әлдебір үңгірдей елестеп, денесі тітіркенді.

Балалар босаға жақта, не отырып, не тұрған тұрарын біле алмай, үрпиісіп тұр еді. Молда кіріп, әр қайсысының орнын таяғымен сілтеп, бәрін тақыр, дымқыл еденге жүрелерінен қатарластырып отырғызды. Өзі төрдегі жұмсақ төсенішке барып малдас құрып жайғасты да, мұның әр қимылынан қорқып жау таңдаған балаларға тағы да суық көзбен қадала қаранып өтті.

Молданың оң жағында жіңішке екі көк шыбық жатты. Соған көзі түскенде Ақықтың тұла бойы мұздап, қалтырады. Мұның әкесіне молданың кеше айтқан қатал сөзі — сабақ үстінде қыбыр етсе, жонынан қайыс аламын дегені есінде тұр. Солқылдақ көк шыбық сусылдап кеп жалаңаш арқасын дәл қазір осып тіліп жіберетіндей сияқтанды.

Ақық күнде сабаққа келгенде, молданың оң жағында жататын екі көк шыбыққа күнде көзі түскенде, оны ылғи сол үрей билейтінді. Көк шыбықтың тыныш жататын күні жоқ. Күнде бір екі баланың арқасын осықтайды. Жаса шегушінің ойбайы қаттырақ шықса, көк шыбық тіпті құтырынып кетеді. Жылаңша тасылдайды. Тиген жерін пышақтай тіледі.

Ақық қатал молданың алдында, қазықтай қатып, қыбыр етпей отыратын. Сабағынан да мүдірмей келе жатқан. Сол себепті көк шыбықтың жазасынан аман еді. Бірақ олда бір күні кінәлі бол қалды. Қасындағы бала молданың үйреткен сөзіне тілі келмей, бұзып айтты да, соған мырс етіп күліп жіберіп еді.

— Тәйт! — деп акырып калды молда. Ақыққа ала кезімен түйіліп қарады да. — Құран сөзіне неге күлесің? Бүйіріңнен шайтан түртіп күлдіріп отыр ғой сені. Кел бермен! — деп зекірді.

Ақық көзі жаутаңдап көк шыбыққа қарап еді, оның ұшы жыланның құйрығынша қимылдап, бұған қарай жылжып келе жатқан секілденді. Қыз қорықса да, дыбысын шығармады. Құрбыларының жазаға ұшырап қалғанда жасайтын дағдысынша, дірілдеп молданың алдына барып, көк шыбыққа жалаңаш арқасын тосып, бүк түсіп жатты да, тістеніп көзін жұмды. Бір мезетте көк шыбық арқасына шарт ете түскенде, көзінің оты жарқ ете қалды. Арқасы тілініп кеткендей болды. Молданың темірдей саусағы кішкентай қызды әлсіз иығынан және бүріп ұстай алды да, орнынан тыпыр еткізбеді. Көк шыбық еркін ойнақтады...

Ақық үйіне жылап қайтты. Нұрмағамбет оның кезінің жасын көріп: «Кім ренжітті, қарағым? — деп алдына бара бергенде, қызы даусын қатты шығарып еңіреп жіберіп, әкесінің құшағына құлады.

Оның арқасына білеу-білеу боп түскен соққының ізін көргенде, Нұрмағамбет шошып кетті. Көк шыбықтың осқан жерлері қанталап, қарауытып тұр еді. «Неткен имансыз еді мына молда», — деді Нұрмағамбет қиналып.

— Енді бармаймын алдына. Керегі жоқ сабағының, — деді Ақық жылап сөйлеп.

— Жәрайды, қарағым, жәрайды, — деп жұбатты әкесі. — О жауыз молданың өзі де, сабағы да құрысын. Әліпті таяқ деп білмейтін әкең де күн көріп жүр ғой. Тірі болсаң, денің сау болса, қор болмассың...

Сөйтіп, баласының хат тануын армандаған әкенің де үміті үзіліп, оқуда талпынған баланың да талабы қиылған еді. Молданың сұрланған суық кескіні, қолындағы солқылдақ көк шыбығы есіне түсіп кеткенде, Ақықтың денесі түршіге қалатын. Кейде түсіне де кіріп, шошып оянатын. Көк шыбықтың денедегі қанталаған ізі тез өшкенмен, жанға түскен жарасы айықпай қалды. Кейін Ақық ер жетіп, үйлі-баранды боп, басынан қуанышты күн кешіп отырғанда да, сол оқиғаны есіне алғанда, бір түрлі жүдеп мұңаятын. Мұның арқасын тілгілеген көк шыбықтың білеу-білеу ізін көргенде өңі бұзылып қиналған әкесінің езілген аянышты кейпі көз алдына елестейтін. «Ата-анаға баласының

жәбір шекенін көруден ауыр азап жоқ. Менің байғұс ата-анам бұл жәбірді көп көрді»,— деп, баяғыда қайтыс болған әке-шешесін аяп, ақырын ғана күрсінетін.

Шөбересі Сәлімді класына кіргізіп, көңілі орнығып, енді үйге жайымен қайтып келе жатқан Ақық әжей, өзінің балалық шағының сол ауыр күні есіне түскенде, жүрегі шаншып, тынысы бір түрлі тарылып кеткендей болды.

Дәл осы мезетте үш дөңгелекті мотоцикл мұның оң жағынан жапасып өте беріп, қалт тоқтады.

— Әже!

Ақық әжей селт етіп бұрылып қарады. Мотоциклші Хайдар еді. Қасына әйелі — Зылиқаны отырғызып алған.

— Тұу, әже-ай, тіпті көретін емессіз ғой бізді! — деп күліп айтты Хайдар.

Зылиқа мотоциклден шапшаң түсе қалып жүгіріп кеп, Ақық әжейді қуанып құшақтады. Қарияның амандығын-саулығын асығып сұрап жатыр. Ақық әжей көңілі толқып, келінін көкірегіне қыса түсіп, үні дірілдеп: «Сендерсің — тынысым, сендерсің — тынысым!» — дей берді.

— Әже, біз бүгін құр қызылмай болдық,— деп күлді Хайдар.

— Сәлімтайдың мектепке барған қуанышын біз де көрмекші едік, үлгірмедік,— деді Зылиқа.

— Орта жолда мына құрғырдың май жүретін түтігі бұзылып, соның қырсығынан кешігіп қалдық,— деп, Хайдар мотоциклін жазғырды.

— Біз келсек, сабақ басталып қалған екен. Сәлімді терезеден сығалап көрдік, дәптеріне қолы майысып бірдемені жазып жатыр өзі! — деді Зылиқа қуанып.

Қарт әже екеуінің сөзіне үнсіз ғана күлімсіреді.

3

Үйге келген соң, Ақық әжей: «Жұмыс адамысыңдар, әрі жол соқты боп шаршаған шығарсыңдар, демалыңдар, қарақтарым»,— деп, өзі оларға ас қамдауға кіріспек болып еді.

— Біз қонақ емеспіз ғой, әже. Бәрін де өзіміз әзірлейміз. Төрге шығып отырыңыз да, сіз демалыңыз,— деп өтінді Зылиқа.

— Иә-иә, сөйт, әже!— деді Хайдар. Әйеліне қарап, күліп нек қақты.— Әжеме бір көрсетші өнеріңді! Бірақ байқа, самауырды су құймай қыздырып, оттығын ағызып алып жүрме!

— Хайдар, қойшы әзіліңді,— деді Зылиқа. Дала тотықтырған қоңырқай өңі лып етіп қызарып, төмен қарап жымиды.

Ақық әжей де езу тартты. Хайдардың күліп айтқан әзілінде бір шындық бар еді.

Зылиқаның осы үйге жаңада келін боп түскен кезі еді. Жаңа жұртта жас келінге сын қандай көп. Оның отырыс-тұрысын, әр басқан қадамын, әсіресе, ауылдың қатындары аңдып-бағып отырады. Келіннің бойынан тіпті елеусіз бір кемшілікті көрсе де жетеді оларға, сөзді сыпсыңдатып, қырық саққа жүгіртіп әкетеді. Ал, Зылиқаның білмейтін нәрсесі көп болатын.

Зылиқа қалада туып, қалада өскен. Әрі төрт ұлдың ортасындағы жалғыз қыз болды да, ата-анасы оны өңге балаларынан артығырақ қадірлеп, оған үйде ешқандай шаруа істетпейтін. Мұның бәрі Зылиқаға жас кезінде жайлы болғанымен, кейін ержеткенде есесін қайтарды. Киім өтектеймін деп, ыстық өтекке қолын талай қарып алды. Ас пісіремін деп, жасаған тамағының не тұзын ащы ғып жіберіп, не күйік татытып, талай ұялды. Үйдің шаруасына қыбы кем оны тағдыр жетелеп әкеп, ауыл жігітіне қосты. Қалада тұрса бәрі оңай ғой, от жақпайсың, спыр саумайсың, нан пісірмейсің, дайын тағамды магазиннен сатып әкелесің де, дастарқаныңа жаясың. Кірлеген киімің болса, оны да өзің жуып әуреленбейсің. Кір жуатын орынға апарасың да өткізесің. Тап-таза ғып, ине-жіптен жаңа шыққандай жалтыратып қолыңа қайтарады. Қалада жадырап дем алатын мәдени орындар да көп. Жұмыстан кейін театрға барасың ба, кино көресің бе, концерт тыңдағың келе ме, өз көңіліңнің қалауы біледі.

Қала өмірінен жырақ кету деген ой Зылиқаның басына келмеген еді. Туып-өскен үйі қалада, ата-анасы қасында. Тұрмыс жақсы, көңіл хош. Жіп иіру фабрикасында алаңсыз жұмыс істеп жүрген-ді. Бірақ адамды тіршілік заңы өз ырқына бұрып әкетеді екен. Адам оның жетегіне қалай ергенін сезбей де қалады. Зылиқа жазғы бір демалысында санаторийге барғанда, сонда, ойда жоқта, бір сүйкімді жігітпен танысты да, сол танысудың аяғы ұлғая келіп, зор махаббатқа айна-

лып, екі тағдырды ұштастырды. Ұғысқан жастарға ата-аналары қарсы болған жоқ, ризалықтарын білдірді. Жігіт ауылда тұратын. Қалыңдығын ауылға алып келді. Ол — Хайдар еді.

Зылықаның бала жасынан үйренген қала өмірі мен ол келін боп түскен ауыл өмірінің арасында көп айырмашылық бар екен. Мұнда қаладағыдай заңғар үйлер, сәнді театрлар, асфальт көшелер жоқ. Әр үйге қаладағыдай түтікпен кеп тұрған су, көгілдір газ және жоқ. Ас пісіргің келсе, қазандықтың астына от жағасың, суды құдықтан барып әкелесің. Таңертең тұрғаныңда сиыр мәңіреп, қой маңырап, тауық қытқыттап, — бәрі шуылдап жатады. Малды өріске айдап салып, құсқа жем шашуың керек. Ауыл адамы сонан соң ғана тыным тауып, таңертеңгі асын ішуге отырады. Сосын жұмысына кетеді. Кешке үйге келгенде, оны көп іс тағы да күтіп тұрады. Ауыл адамы жұмыстан шаршап қайтқанына қарамай, үйдің шаруасына кіріседі. Күнде осылай...

«Бұл тіршілікке бала жасынан көндікпеген адам төзе алмайтын шығар», — деп ойлады Зылықа әуелгі кезде. Оған ауыл өмірі қызықсыз сияқтанды. Көңілі қаланы аңсай берді. Бірақ бұл күйін өзі ғана білді, еріне сездірмеуге тырысты. Тағдырын оған қосақтағаннан кейін, ендігі жерде не көрсе де ерімен бірге көрмекке, оның айтқанынан шықпасқа ішінен серт қылды.

Дегенмен, жасынан қалада өскен кісіге ауыл өмірінің қалыбына түсу оп-оңай болған жоқ. Ауылдың сөзуар қатындары жас келіннің әр ісін сықақ қып, оған сыртынан күліп жүрді. «Әлгі Хайдардың қаладан әкелген келіншегі қазандықтың астына от жаға алмапты. Табаға нан пісірген екен, қап-қара ғып күйдіріп жіберіпті. Өзі, сірә, ғұмырында мал да көрмеген бе немене, бұзаудан да қорқады. Түкке ебі жоқ көрінеді. Құдықтан су алуға биік өкше туфлин киіп барып, буынын шығарып ала жаздапты. Отын ұсақтаймын деп, ағашты темір төске салып қойып шауыпты» — деп таратты.

Сыпсыңдаған қатындардың сөзін жаратпай, Ақық әжей оларға ұрсып тастаған.

— Немене, бәрің шетіңнен білімпаз боп, көктен бір күнде түсе қалып пе едіңдер?! Білемін, көргенмін бәріңді де. Атаңның, енеңнің жетелеуінсіз қайсың бір-

ден жөн біле қалып едіңдер? Көш жүре түзелмей ме? Кемшілікке есті кісі күлмейді. Кекесін күлкі — кесек атқаннан да жаман. Менің келінім — жас адам. Оны сыртынан сөз ғөп сықылықтағандарыңды ендігері естімейтін болайын! — деп қатаң ескерткен-ді.

Қатындардың кекесін сөздерінің төркінінде біраз шындық та бар еді. Зылиқаның қазандық астына от жағам деп, үйдің ішін көк түтінге қаптатып алған бір жағдайы болған; ағашты бер жағынан сықай беріп, қазандықтың көмейі бітеліп қалғанын білмеген; түтін кейін қарай шалқыған. Жас келіннің шай қайнатпақ болып, самауырға әуелі су құюдың орнына, алдымен шоқ салып қыздырып, оттығын балқытып ағызып түсіргені де бар.

Мұның бәрі де өткен іс. Тек Хайдар анда-санда әзіл үшін айтып қояды. Ал Зылиқа бұған кәдуілгідей қызарып ұялып қалады. Бірақ оқасы жоқ, өткен іс өкіндермесе, қайта осылай әзіл боп айтылып, жұртты күлдірсе — мұның өзі бір жарастық! Зылиқа қазір ауыл өмірінің ойы-қырын ауылдың байырғы адамының ешбіреуінен кем білмейді. Шаруаның қыбына да әбден жетік боп алды. Адамға терін төгіп, өз қолымен жасаған ісі қашан да қадырлы болмақ. Бастаған жұмысының жақсы тынғанын көру — адамның көңілін өсіреді, қуантады. Зылиқа жүре-бара үйрене келе, ауыл өміріне қызу араласып кетті. Қазір оған мұндағы тіршілік қызық та, қымбат та. Көңілі әуелгі кездегідей қаланы аңсай бермейтін болған.

«Осының барлығы әжемнің арқасы», — деп ойлады Зылиқа. Ақық әжей оны туған қызындай жақсы көрді. Жас келіннің алғашқы уақыттағы епсіз істеріне, жөнін білмей бүлдіріп алған шаруаларына ренжімеді, қабақ шытып кейімеді. Езу тартып, жай ғана күлетін де қоятын. Сосын өзі үйрете бастайтын.

— Әже, сиырды бүгін мен сауып көрейінші, — деп тілек қылды Зылиқа бір күні.

— Мақұл, қарғам, — деді Ақық әжей. Келінінің қимылына сыртынан қарап тұрды.

Ақық әжейге үйренген кәрі сиыр, бауырына жана-сып отыра берген жас әйелге мойнын бұрып қарады да, күйіс қайыруын қоя қойды. Иімеді. Зылиқа оның емшегін қанша тартқылап созғыласа да, сүт шығара алмады.

— Сені, сірә, жатырқап тұр-ау, — деді Ақық әжей.

Өзі отырып сауып еді, сиырдың емшегінен сүт саулай жөнелді.

Зылиқа таңданып тұрды. «Жаңа келген кісіні мал да жатсынады екен ғой», — деп ойлады.

— Малда тіл жоқ болғанмен, өзіне жылы қарағаныңды ол да ұғады. Көзі үйренген соң, жатырқауын қояды ғой бұл, — деді Ақық әжей. Сосын сиырының өзіне мәлім мінездерін айта бастады. Бүкіл ғұмыры мал өсірген ауылда өтіп келе жатқан, өзі де малды талай баққан Ақық әжей қазақтың әр түлік малының мінезін әбден білетін-ді. Сол білімін жас келінге үйрете берді.

Басында Зылиқаға бәрі де қиып сияқтанатын. Қалада фабрикада істеп жүргенде, жіп иіретін ұршықты зыр қақтыратын оның епті қолы, мұнда ауылда сиырдың бас жібін де әдепкі әзірде дұрыс таға алмай, байлаған малы шешіліп кетіп жүрді. Бірақ — бұған налымайтын, бас жіпті мүйізге қалай орағанын әжесіне, Хайдарға көрсетіп тұрып күлетін. Өзінше тастай ғып байлаған жібінің мүйізден қалай сыпырылып қалғанына таңданатын. Байқаса, малдың басына жіп тағуың да тәсілі бар көрінеді.

Осының бәрінен Зылиқа бір нәрсені айқын ұғына бастап еді. Мал бағу — кез келген адамның қолынан келе бермейтін жұмыс екен. Ерінбейтін, жалықпайтын, бейнет көрсе кейімейтін төзімді кісі ғана бұл жұмысты жөндеп атқара алмақ. Және оның, ең алдымен, осы еңбекке ықыластанып құмартуы керек. Сонда ғана ісінен өзі де ләззат таппақ, қаракетіне басқаны да сүйінтпек. Зылиқа Хайдардың бойынан осы қасиетті көрді. Қой бағатын Хайдар бұл жұмысына еш нәрсені теңгермейді. Өңге істің бәрінен де қой бағуды артық көріп, масаттанып отырады. Әуелгі әзірде Зылиқа далада мал соңында жүрген ерінің жәйін ойлап: «Күн ұзаққа сарылып жүру оңай ма? Жалықпай ма, жабықпай ма?» — деп, үйде отырып жиі қобалжитын еді. Көңілінің бұл күйін ерінен жасырмайтын.

— Сәулем-ау, неге жалығам?! — деп күлетін Хайдар. — Алдыңда қаптай өріп қалың қой жайылып жатады. Сен көзіңмен шоласың. Қыбырлаған мал далаға жан бітіріп, көңілің бір түрлі өседі. Бәріне өзің қожа секілді көрініп, кеудені шалқақ ұстайсың, аяқты алшаң-алшаң басасың. Сол кезде өзім көңілденіп ән салып жіберемін. Неге жабығам?! Төбемде көгілдір ас-

пан, маңым толған жұпар гүл, алдымнан самал еседі, құлағыма даланың неше алуан әсем үні кеп тұрады. Қойлардың жердің түгін өткір тістерімен бырт-бырт үзгеніне де қызығып қараймын. Көде арасынан шырылдап ұша жөнелген бозторғайға да тамашалап көз тігем. Қойнымда оқитын кітабым да бірге жүреді, бір мезет соған үңіліп кетемін. Әйтеуір өзім уақыттың қалай өткенін аңғармаймын. Әрине, күн ылғи күліп тұрмайды. Кейде төпеген жаңбырдың астында қалып, мойныңнан су сорғалап сүмектейсің. Қыста боранға ұрынып, ұйтқыған қар көзіңді аштырмайтын кездер де болады. Осының бәрі жеңіл емес. Бірақ сен алысасың онымен. Берілмеймін деп айқасасың. Ал жеңіп шыққаннан кейін өзіңе өзің сүйсінесің. Міне, мұның рахаты осында. Малшылар бұл күйді басынан күнде кешіреді.

Хайдар осылайша тебіреніп сөйлегенде, Зылиқа ынтығып тыңдайтын. Ерінің ісіне сүйсініп қызығатын. «Менің қолымнан мал бағу келер ме еді? Жағдайына көндіге алам ба?»— деп ойлап, өзін-өзі сынағандай болатын. Малды, ерлермен қатар, әйелдердің де бағатынын көріп жүрді. Ер малшының әйелі де малшы; қыста да, жазда да ерімен бірге далада, мал басында болады екен. Зылиқа оларды ішінен жақсы көрді, өзін сол әйелдерге ұқсатып байқады. Олардың бойындағы қасиет өзінің де бойында бар сияқты. Олардың атқарып жүрген ісі өзінің де қолынан келетініне сенді.

Ол осы ойын әбден түйіп алып, ерімен ақылдасты.

— Өзіңмен бірге мал бағып, сен ұшыраған нәсерге бірге ұшырып, сен ұрынған боранға бірге ұрынғым келеді,— деді Зылиқа. Өңі құлпырып, күйеуіне ерке-лей қарап айтты.

— Мен бұған қуанамын ғой!— деді Хайдар разы боп. Келіншегін иығынан құшақтады.— Әжем біле ме бұл ойыңды?— деп сұрады.

— О кісіге әлі айтқан жоқпын. Қарсы бола ма?

— Мүмкін...

— Неге?

— Далаға барсаң, жел қағып, күн күйдіріп, ақ-құба өнің тотығып қараяды. Ал әжем келінінің үйден шықпай, аппақ болып үлбіреп қана, өз қасында майысып отырғанын жақсы көреді.

— Қойшы әзіліңді.

— Жоқ, рас айтам...

Ақық әжей Зылиқаның қалада өскен жағдайын ескеріп, оның кеңсе маңындағы бір таза қызметке орналасуын ішінен мақұл көрген. Бірақ әуелі өздері қалап, өздері ұйғарсын, сосын менімен ақылдасады ғой деп және мен ойлағанды олар да ойлар деп, пікірін Зылиқаға да, Хайдарға да айта қойған жоқ еді. Қарияның бір сөзінің ретінен ғана Хайдар оның көкейіндегі бұл ойын аңғарып қалды.

— Әже, келінің кеңсе қызметін керексінбей, далаға қой бағуға барамын десе қайтесің? Рұқсат етесің бе?— деп қасақана сұраған.

— Сен азғырып жүрсің бе оны? Қой, қарағым, бұл жұмыс ауыр болады оған. Ауыл ішінде де қызмет толып жатқан жоқ емес пе,— деген Ақық әжей...

Хайдар келіншегіне әлгі әзілді айтқанда қарт әженің осы сөзін есіне алып еді. Бірақ әжесінің мінезі өзіне аян: Ақық әжей адамға қысас жасағанды жақтырмайды, «Көңіл қаламаған істе береке болмайды»,— деп, біреуге сүймеген ісін зорлап істетуге қарсы боп отыратын. Келіні Зылиқа кеңсе маңындағы қызметті қаламаса, ерімен бірге мал бағамын десе, Ақық әжей оның жолына кесе-көлденең тұрмайды. Ұсынысын, тілегін айтар, бірақ өзімнің ырқыма қайтсем де бұрамын деп қасармайды. Хайдар мұны біледі, сонда да ол өз көңілінде тұрған осы ойын ашпай, әзілін келіншегіне шын құсатып айтты. Күлген жоқ, әйеліне салмақты пішінмен қарап, бір сөз күтті. Мұның сүйікті әжесі туралы жас келін не дер екен?!

— Әжеммен өзім сөйлесемін бүгін,— деді Зылиқа.

— Мақұл...

Кешкі ас үстінде, дастарқан басында өздері ғана оңаша отырғанда, жас келін Ақық әжейден бір жайды сұрады.

— Әже, ауылдағы ата-енелер келіндерінің жұмыс істемей үйде отырғанын жөн көре ме?

— Неге бұлай сұрадың, қалқам?

— Келінін от қасы — ошақ басынан ұзатқысы келмейтін кейбір енелер бар,— дейді.

— Бары рас...

— Жөн бе солары?

— Әркімнің өз еркі өзінде ғой.

— Мен таң қаламын. Сап-сау адам ертеден-кешке

дейін тек ошақты ғана күзетіп қайтіп отырады? Іші пыспай ма? Басы айналмай ма?

Ақық әжей езу тартты.

— Ауыл адамында бір минөт қарап отыру деген болмайды ғой,— деді.— Ерінбеген кісіге үйде де шәруә көп: қарайтын — малы бар, әкелетін — отын-суы бар. Үй іргесінде өгереті және тұр, оған да күтім керек... Қысқасы, бір үйде бір кісіні күнде болдыртып жығатын жұмыс болады. Үйдің күйдең-күйбең шәруәсімен жүрген әйел күннің қашан шығып, қалай батқанын байқамай да қалады.

— Обал емес пе сол? Бір үйдегі жұмысты бір үйдегі жанның бәрі жабылып атқаруы керек емес пе?— деді Зылиқа.

— Лажы болмаса қайтеді? Ері далада жұмыста жүрсе, ата-енесі дімкес боса, үйде басқа бас көтерер кісісі болмаса не шара қылады? Бір үйдің бар шаруасын бір әйел өзі атқарады.

— Осы дұрыс емес қой. Обал ғой.

— Обал екені рас,— деді Хайдар,— сен білетін қаланың жағдайы мұнда әзірше жоқ. Ауылда әйелдің үлесіне тиетін жұмыс әлі де ауыр.

— Бұған, алдымен, еркектер — сендер кінәлісіңдер,— деді Зылиқа.— Неге жақсы жағдай туғызбайсыңдар? Сосын және «мынау — әйелдің, мынау — еркектің жұмысы»,— деп бөлуің де дұрыс емес. Еркек атқарған іс әйелдің қолынан келмей ме? Әйел атқарған іс еркектің қолынан келмей ме? Келеді. Тек ықылас керек,— деді.

Ақық әжей Зылиқаның сөзіне сүйсініп қалды. Және оның нені меңзеп айтқанын ішінен сезді де, келініне ойлы пішінмен қарады. Осы қалыпта бірер минут үнсіз отырып, сосын сұрау берді:

— Хайдармен бірге мал баққың келе ма? Шопан болуды қалаймысың?

— Иә,— деді Зылиқа.

— Бұл жұмыстың қиындығы көп екенін білемісің?

— Хайдар айтқан.

— Төзе аламысың?

— Тырысам. Хайдар да төзіп жүр ғой...

— Хайдардың жөні бөлек. Ол қаршадайынан малды ауылда өскен, үйренген. Сенің жағдайың басқарақ...

— Мен де үйренемін.

— М-м...— деді Ақық әжей. «Ықыласы шын ауған екен. Құр қызығу емес», деп түйді ішінен. Ойланып, аз-кем үнсіз отырды. Зылиқаның сөзін теріске санамайды, бірақ мал бағудың жөнін білмей азап көреді ғой деп аяды оны. «Үгіттеген сенсің-ау»,— деп, Хайдарға салқын көзбен бір қарап қойды.

Ақық әжейдің үн-түнсіз отырып қалғанына Зылиқа да қобалжыды. «Бұл кісі, сірә, пікірімді құп көрмейді-ау»,— деп ойлады. Кәрі әже мақұл демесе, оның тілін алмау да қиын; өз талабыңды біреудің әмірімен тұсау да қиын; Зылиқа шын қиналды.

Ақық әжей оның толқыған қалпын оңінен таныды да, келінінің көңілін жабырқатқысы келмеді. Зылиқаның өзіне жайлырақ, ауыл ішіндегі бір жұмысқа тұруын ішінен қалап отырса да, бұл ойын айтпады.

— Қой бағуды шын қаласаң, қиындығына төзем десең, бұл талабыңа ешкім де қарсы емес. Шопан еңбегі — қадырлы еңбек, тілектеспін,— деді.

Бірақ Зылиқа даладағы отар басына кеткен күні түнде кәрі әже үйде тыныш ұйықтай алмады. Зылиқаны ойлай берді. Жатар алдында өзі аспанның бұлт жауып, қараңғы тартып, теріскейден салқындау жел білініп, күн райының бұзылғалы тұрған сыңайын байқап еді. Төсегіне кеп жатып, көзі енді ғана іліне бергенде, терезенің әйнегі сықырлағандай болды да, оянып кетті. Жастығынан басын ақырын ғана көтерді, құлағына уілдеген қатты желдің сарыны естілді.

Ақық әжей төсегінен ептеп түрегеліп, терезенің алдына барып, әйнектен сыртқа үңіліп қарады. Көзіне ештеме көрінбеді. Аспан, жер — түгел қап-қараңғы боп тұтасып алыпты. Жел күшейген; ішін тартып гүілдейді. Ақық әжей қатты бір нәсердің дауылдатып келе жатқанын сезді. Жаңбырдың иісі білінеді.

Кәрі әженің көңілі қобалжи бастады. Осылай дауылын ұйтқытып кеп, нажағайын шатырлатып, төпелей жөнелген нәсер жаман. Мұндайда мал үркіп ығады, қайыру бермейді. Осы алай-дүлей кезінде малға және дала жыртқышы — бөрінің бүйірден кеп тиісетін ғаде-ті бар. Міне, сонда ие болып көр шошыған малға! Табиғат долысымен алыс, қасқырмен айқас, жеңіліп қалма!

Ақық әжей Зылиқаны ойлап алабұртты. «Ыққан малды Хайдармен бірге қайыра...» деп, қараңғыда

өзі бірдемеге ұрынып қалмаса жарар еді. Су өтіп, суық тиіп ауырып қалады-ау»,— деп күдіктенді. Зылиқаны далаға жібергеніне өкінді. Келесі ауылда кеңсе маңындағы бір қызметте істеп жүрсе, дәнеме жоқ еді ғой.

Нажағай жалт ете түсті. Аспан қақ айрылғандай шатыр ете қалды. Тасырлап жаңбыр құйып кетті. Ақық әжей терезенің пердесін тартып, әйнекті қараңғылап бүркеңкіреді де, ақырын қозғалып өз орнына кеп қайта жатып еді, енді ұйқысы келмеді. Даладағы Зылиқаның жағдайына көңілі алаңдап, тынышы кете берді...

Жаңбыр түні бойы жауды, таң алдында ғана басылды. Ақық әжей тысқа шығып байқады, жердің беті жарқырап көлкіп қапты. «Зылиқамның жайы кетті-ау. Су өтіп, тоңды-ау»,— деп ойлады қария. Қақпаның алдында тұрып, біреуді іздегендей жан-жағына қарады. Көзіне ешкім көрінбеген соң, аяғын ақырын басып, қораны жағалап, оңға қарай жүрді. Бірінші, екінші үйден өтіп, қорасының алдында ерттеулі ағ байлаулы тұрған үшінші үйдің қақпасына тақау кеп тоқтады да:

— Запперма! Үйдемісің? — деп дауыстады.

Үстіне қалың плащ киіп, күләпәресін көтеріп алған, орта бойлы, жасы отыздар шамасындағы жігіт қақпадан шыға келіп, Ақық әжейді көргенде таңданып қалды.

— Ой, әже-ау, таң атпай неғып жүрсіз? Тыныштық па?

— Көңілім қобалжып, түні бойы ұйықтай алмадым. Даладағы, мал басындағы балаларымды ойлап... Түнде жел де, жауын да өте қатты болды ғой.

— Ой, әже-ай, бекер алаңдайсыз. Хайдар мұндай қоқайдың талайын көрген. Мыңқ етпейді ол. Өзі де, малы да аман екендігіне еш шүбәм жоқ.

— Айтқаның кесін, шырағым. Бірақ кім біледі... Әсіресе Зылиқаға қатты алаң боп, тынышым кетіп тұр. Барып, жағдайларын өз көзіңмен көріп келіп, айтшы маған. Осы еді өтінбегім.

— Басқа отарға жүргелі жатыр едім,— деді ферма меңгерушісі.

— Басқаны қоя тұр, әуелі кәрі әжеңнің көңілін орнықтыр.— деді Ақық әжей.

Ферма меңгерушісі өз жоспарының бұзылатын бол-

ғанына ішінен қиналса да, Ақық әжейді сыйлап, оның тілегін орындауға уәде қылды.

Хайдардың отары жатқан жер едәуір жырақта болатын. Ешқайда бұрылмай, бөгелмей, тіке барып, тіке қайтқан ферма меңгерушісі ауылға түнделетіп оралды.

Ақық әжей оның кешіккеніне қатты алаңдап отырған. Есік алдына тоқтаған салт аттының дыбысы білінгенде, Ақық әжей сенекте жағулы тұрған фонарын қолына алып, сыртқа асығып шықты. Ферма меңгерушісі аттан түсіп жатыр еді.

— Балаларым аман ба екен?— деп сұрады қария.

— Аман болғанда қандай!— деді ферма меңгерушісі көңілді үнмен.

— Зылиқа суық тиіп ауырып қалған жоқ па екен?

— О не дегеніңіз!

— Түндегі алай-дүлейде мал қасында болып па?

— Болғанда қандай! Келініңіз өзіңізге тартқан қайратты кісі көрінеді.

Ақық әжей бұл сөзге сүйсініп қалды. «Біздің әулетімізде нәуетек адам жоқ еді. Келінім де көңілімнен шықты. Бағы жансын қарағымның»,— деді ішінен. Алыстағы отарға ренжімей барып келген ферма меңгерушісіне ризалығын білдіріп алғыс айтты.

Осыдан бір аптадан соң, Ақық әжей бригадирден ат-көлік сұрап алып, Хайдар мен Зылиқаға өзі де барып қайтты. Қастарында бірер күн болып, олардың жақсы хал-жағдайын өз көзімен көріп, істеріне сүйсініп келді. Әсіресе келініне өте разы болды. Зылиқа даланың жағдайына, малшының тіршілігіне тез-ақ бейімделіп алыпты. Ақық әжей оны даладағы жым-жырт өмірге көндіге алмай, шуы, қыбыры мол қаласын сағынып, жадап жүрген шығар деп ойлаған еді. Зылиқаның ондай түрі байқалмады. Қазіргі осы кәсібіне дән риза секілді. Келінінің көңілді қалпынан, қуанып айтқан сөздерінен кәрі әже сол күйді ғана ұқты.

— Бізге мүлде алаңдамаңыз, әже. Көрдіңіз ғой, жағдайымыз өте жақсы! Сосын және Хайдардан мені осал екен деп ойламаңыз, онда өкпелеймін,— деп, Зылиқа Ақық әжейге еркелей қараған.

— Жан, күнім, қайратыңды таныды әжең, Сонда да бірақ, сендерге алаңдамай отыра алмаймын,— деп еді Ақық әжей.

— Әже-ау, біз жас бала емеспіз ғой. Дырдай кісіге

«суық тиіп қалды-ау, бірдемеге басын соғады-ау» деп елендеп отыруыңыз ерсі емес пе?!— деп Хайдар күлгенде, Ақық әжей жай ғана езу тартып:

— Балам, мұның жайын өзің балалы болғанда білерсің,— деген.

Рас екен, көрі әже айтқан сол сөздің мағынасын Хайдар да, Зылиқа да қазір терең ұққан секілді. Жас бала жылдан-жылға өскен сайын, ата-ананың алаңы азаймай, қайта ұлғая беретінін енді өздері де бастарынан кеше бастаған. Бүгін, міне, бозала таңнан қозғалып, қыруар жерден бала үшін асығып, алқынып келіп отыр. Ауылға таңғы сағат алтының шамасында жетерміз деп мөлшерлеп шығып еді, жолда мотоцикл бұзылып, амалсыз бөгеліп, Сәлімнің мектепке баратын уақытынан кешігіп келген соң, көңілдері тіпті қобалжыған.. «Баламыз ерте тұра алды ма? Киімін жөндеп киді ме? Тамақ ішті ме кен?» — деп екеуі де бірдей қатты алабұртқан. Ақық әжей Хайдар мен Зылиқаның салып ұрып бірден мектепке барған жайынан-ақ олардың бұл күйін түсініп еді.

Үйге келген соң да Хайдар мен Зылиқаның сөзі тек өздерінің ұлы туралы болды. Қазір сабақтағы Сәлімнің дәл осы минутта қайтып отырғанын, қаламын қолына қалай ұстап, дәптеріне нендей ирек салғанын көз алдына ойша елестетіп, ананы бір, мынаны бір қуанысып айтысты.

Екеуінің масайраған қалпына Ақық әжей сүйсініп қарап, үнсіз ғана езу тартып отырды.

4

Осындай қуаныш үстінде Ақық әжейдің ылғи айтатын бір сөзі бар еді.

— Тірі болса, бүгінгі осы қуанышты олар да көрер еді-ау,— дейді.

Көп жыл бұрын қайтыс болған ері Қалнасқар, майданнан оралмаған екі ұлы — Есен мен Бекен, жүрек дертінен көп зардап шегіп дүние салған келіні — мына немересі Хайдардың шешесі Рахима — бәрі есіне түседі. Көңілі бір түрлі толқып кетеді. Көзіне лықсып жас келіп те қалады. Бірақ өзін-өзі жұбатады. Жүрегіңде бекіген бір үміт бар. Сол демейді.

Осы үміт ең алғаш рет оны сонау бір өткен жылдарда, Ақықтың енді-енді ғана бой жете берген кезін-

де, басына аса қиын хал туғанда қолынан жетелеп еді. Он жасында ата-анадан айрылып жетім қалған Ақық әкесінің бір жамағайынының қолында болатын. Жасының он беске жаңа толған кезі. Бір күні үйге, Ақық бұрын көрмеген, бөтен екі адам келіп түсті. Қонақ болды. Үйдегі үлкендермен оңашада әңгімелесті.

Екі бөгде қонақтың қара сақалды, бадырайған үлкен көзді бірзуі, Ақықтың үйден кірген-шыққан кездерінде, жас қызға сұқтана қараған еді. Бір ретте оның көзіне көзі түсіп кеткенде, Ақық жүрегі дір етіп шошып қалды. Қара сақалды, түксиген қалың қасты жат қонақтың алақан көзі қараңғы үңгірде отырған жапалақтың көзіндей бажырая қызарып зәресін ұшырды. Жас қыз есікті шапшаң ашып, үйден қорқып ытып шықты. Бөтен кісілер қашан аттанып кеткенше, үйге қайтып кірген жоқ.

Жат қонақтар күнді батырып, ымырт үйіріле аттанды. Жай кетпеді, бұлардың соңынан даланы қап-қараңғы ғып басқан түндей қара түнекті жетім қыздың басына орнатып кетті. Жапалақ сияқтанған бажырақ көз қара сақал Ақықты малға сатып алатын боп кетіпті. Қатын үстіне тоқалдыққа алмақ. Қалың малын байлап-матап беріп, үш күннен соң, Ақықты әкетуге сөз байлапты.

Бұ сұмдықты естігенде Ақық зар илеп жылады. Бірақ қалыңның малына қызығып, ындыны құрыған ағайын жетім қыздың зарына құлақ ілмеді, жібімеді. Ақықты әуелі алдап-сулады. Бұған оның жұбанар түрі болмаған соң, қатал мінез көрсетіп, зекіп ұрсып, қыспақ жасады.

Сорлы жетім енді кімге шақсын зар-шерін? Кімі бар пана болар? Ақық тұңғыыққа батып бара жатқандай боп, демі тарылып, жылаудан әлсірей берді...

Күн кешкірген уақыт екен. Бір жылы үн естілді құлағына.

— Ақық, жылама. Көтерші басыңды...

Бүк түсіп, жастыққа бетін басып жылап жатқан Ақық басын ақырын ғана көтерді. Өзінен екі-ақ жас үлкен Қалиасқар дейтін бала кеп тұр қасына.

— Сені қара сақалдан құтқаруға келдім,— дейді. Қалай құтқармақ? Мұның кімге әлі жетеді?

Бірақ бұл ой Ақықтың басына келген жоқ. Талықсыған дауыспен: «Құтқаршы! Құтқара көрші!»— деп, үні дірілдеп, Қалиасқарға қолын созды.

Қалиасқар шапшаң ұмтылып, оны қолтығынан демеп тұрғызды да: «Бекіт буыныңды. Қорықпа. Аңдып тұрған ешкім жоқ. Бәрін барлап, байқап кіргенмін»,— деп сыбырлады.

Маңай қараңғы тарта бастаған кешкі алас-қапаста бұлардың үйден шыққанын да, ауылдың дәл іргесіндегі сайға жүгіріп түсіп кеткенін де еш адам байқамады.

Қалиасқар бір ерлік іс етуге бел буыпты. Үйден ертеп ат мініп шығып, оны сайдың ішіне, қалың талдың арасына байлап кетіпті. Аттың қасына келгенде Ақыққа қайрат беріп: «Енді еш қауып ойлама. Бар пәледен мына тұлпармен қашып құтыласың!»— деді. Ақықты атқа мінгізіп, қолына тізгінді ұстатты.

— Қалай қарай жүрем? Қайда барам?— деді Ақық оның ойын түсіне алмай.

— Қорықпа! Өзім бастаймын.

Қалиасқар үзенгіге аяғын салып, аттың үстіне жеңіл ырғып шықты да, сол қолымен алдындағы Ақықты демей ұстап, оң қолына тізгінді өзі алып, атты ақырын тебінді. Сайдың ішімен жоғары өрлеп қозғалды.

Ауылдан он бес шақырымдай қашықта бір орыс поселкесі бар болатын. Осында Қалиасқардың шешесінің туған інісі Жаңбырбай дейтін кісі жұмыскер болып істейтін. Сол нағашысы кеше ауылға келіп кеткен екен. Ақыққа жаны ашыр деген ағайыны малға қызығып, зорлық жасағалы отырғанын естігенді, Жаңбырбай жетім қызды аяп, қатты күйзеледі. «Бейшараға араша тұрар басқа жекжаты жоқ па екен?»— деп қиналады.

«Ешкімі де жоқ. Панасыз жетім қызға қиянат қып отыр тас бауыр ағайыны»,— дейді Қалиасқар. «Сіз араша түсіңізші! Зорлыққа жол бермеңізші!»— деп тілек қылады нағашысына.

Бұдан кейін екеуі оңаша сөйлеседі, жетім қызды құтқарудың жолын ақылдасады.

Қалиасқар Ақыққа осы жайларды айтты да, тізгінді қағып, тебіне түсіп: «Ал енді ердің қасынан ұстап, мықталып отыр»,— деп ескертті. Атты қырға екпіндетіп шығарып, сосын өзіне таныс бағытпен күннің шығысына қарай тіке тартты.

Поселокке жақындағанда үрген иттердің даусы естілді. Әр жерден жылтырап от көрінді. Қалиасқар ат басын тежеңкіреп, аяңдатып жүргізді. Поселокке бүйір

тұсынан кеп кіріп, бір шарбақты үйдің алдына кеп тоқтады. Шарбақ ішінен қараңдаған біреу бұларға қарай қозғалды.

— Жиенбісің? — деп дыбыстады.

— Нағашым осы кісі,— деді Қалиасқар Ақыққа ақырын ғана. Аттан секіріп түсті. Қолтығынан демеп, Ақықты да жерге түсірді.

Ірі денелі адам аяғын жайлап басып қастарына таянып келгенде, бұрын көрмеген бөтен кісіден Ақық әрі ұялып, әрі жасқанып, төмен қарады. Осы кісінің соңынан еріп үйге кіргенде де именіп енді. Қол-аяғының бір түрлі дірілін сезді. Пеш алдында ұршық ніріп отырған әйел орнынан түрегеліп, бұған қарай жүріп: «Қарағым-ай, қаршадай ғана екенсің ғой»,— деп, Ақықты мүсіркеп маңдайынан сүйді де, құшағына қысты.

Әйелдің мейірімді жүзі жетім қызға дәл өз анасының жүзіндей елестеп кетті. Үні де өз анасының жұп-жұмсақ үніндей боп естілді. Ақық әйелдің бауырына бетін басып, жылап жіберді.

— Лағнеттер-ай, баланың жөз жасының обалынан қорықсайшы! — деп, әйел жетім қызға қиянат көрсетушілерге қарғыс айтты. Ақықты алдына алып, жас балаша тербетіп отырып жұбатты.

— Мынау ағаң сені енді ешкімге жәбірлетпейді, қарғам. Бұл ағаңның қолынан сені ешкім де тартып әкете алмайды,— деді.

— Ол иттер осылай қарай аяғын қия басып көрсін, менің нағашым желкелерін үзіп жібереді,— деді Қалиасқар.

Жаңбырбай жиенінің бұл сөзіне езу тартып жымиды. Осы мезетте оған басын ақырын ғана бұрып қараған Ақық та, оның жымиған жүзінен әкелек жылы шырай көріп, көзіне іркілген жасы мөлтілдеп күлімсіреді.

Қалиасқар нағашысының үйінен шай ішті де, келген ізімен дереу кейін аттанып кетті.

— Сені жоғалтып, ағайының бүлініп жатқан шығар. Мейлі, мұнда екеніңді біреуі де сезбейді, еш қауып ойлама,— деді Ақыққа.

Бірақ қатты шошыған жас жүрек қайдан тынши алсын. Бұл түні Ақық көз ілмеді. Басына неше түрлі үрейлі ойлар келді. Қатал ағайыны мұның осында екенін біліп қалып, зіркілдеп жетіп келсе, оңдырар ма? Аямайды. Жетім қызды жүндей түтері анық. Қара сақалдың күйеу боп келетін күні де бүгін жеткен. Бәрі

жабылып, даланы шарлап іздеп келе жатқан сияқтанды. Осы озбыр топ мына үйге сау ете түсе ме? Қалиасқардың нағашысы Жаңбырбай аянбай айқасар, бірақ бұл жалғыз, олар көп. Озбырлар жайпап кетеді. Бажырақ көзі қызара алайған қара сақал түksiіп келіп, аю тырнағымен бүреді панасыз, әлсіз жетімді. Бейшара қызды шашынан сүйреп сабап, байлап-матап алып, атқа көлденең өңгеріп, қорлық көрсетіп әкетеді...

Ақықтың көзіне осы бір сұмдық суреттер елестеді. Ол өзінің бүгінгі еткен әрекетінің ауырлығын енді ойлай бастады. Ағайыны мұны бір жігітпен көңіл қосып, сонымен қашып кетті бейбақ деп жазғырады. Байбаламдап, жер сабалап жатқан шығар. Ақықты тауып алса, аямас. Қызымызды азғырды деп, жігітке де өлердей өшігіп отыр олар. Қолдарына түссе, оны да оңдырмас. Япырай, Қалиасқар үйіне аман-есен жетті ме екен? Түнделетіп бей мезгіл жүрген біреу-міреудің көзіне шалынып, сезікті боп қалмады ма?

Ақықтың көңіліне күдік кіріп үрейленді. Қолына білеулеп қамшы ұстаған қара сақал көзіне түksiіп елестей берді...

Таң білінді. Үйдің іші бозараң тарта бастады. Ақық ояу. Құлағына бір үн шалынды. Алыстан талып естілді. Біреуді көмекке шақырғандай ма? Қалиасқар болар ма? Ақық елең ете қалды. Тағы шықты дауыс. Анығырақ естілді. Уһ, бөтен екен. Мал қайырған жылқышының даусы болды.

Таң әбден ағарып атты. Үйдің түні бойы қорқыныш елестеткен қараңғы бұрыштары ап-анық боп көрінді. Ешқандай қауыпты білдіріп тұрған жоқ. Сыртта далада да жым-жырт тыныштық. Жат үн, суық сарын сезілмейді. Таңнан басталатын дағдылы тіршіліктің әуені ғана естіледі. Өріске қосуға сиырын қайырған әйел даусы шығады. Арба сықыры білінеді. Біреулер дауыстап сөйлесті. Ыңғайы, жұмысқа бет алған адамдар.

Ақықтың қобалжыған көңілі орныға бастады. Қалиасқардың сөзін есіне алды: «Сенің мұнда екеніңді ешкім де білмейді. Еш қауып ойлама»,— деп еді ғой. Оның сондағы сенімді үні қыздың құлағына келе берді. Қалиасқар бұған сол сөзін тағы да қайталап тұрған сияқтанды.

— Еш қауып ойламашы! — дейді.

Ақықтың көңіліне сенім кірді.

— Жәрайды, жәрайды, еш қауып ойламауға тырысайын,— дейді ол Қалиасқармен ішінен сөйлесіп.— Өзің аман-есен жеттің бе үйіңе?

— Жеттім.

— Көзге түсіп қалмадың ба?

— Тірі жан байқаған жоқ!

— Ұйықтап жатырсың ба қазір?

— Жоқ, ояумын. Ұйқым келетін емес.

— Неге?

— Сені ойлап жатырмын...

Ақықтың жүрегі бір түрлі лүпілдеп кетті. Бұрын білінбеген, ерекше бір дірілі бар елжіреген лүпіл. Бұл— алғашқы махаббаттың жүректе туған нәзік толқыны еді.

Арада екі жыл өтті. Бірін-бірі шын сүйген Қалиасқар мен Ақық екеуі қосылды. Бұлар алғашқы жылы Жаңбырбайдың қолында тұрды. Қалиасқар нағашысы істейтін кәсіпорынға жұмысқа кірді. Келесі жылы ол өзі қолдан кірпіш соғып, Жаңбырбайдың үйі қасынан баспана тұрғызып алды.

Сол жылы осы жер үйде Қалиасқар мен Ақықтың тұңғышы Есен дүниеге келді. Екі жылдан соң бұлардың екінші перзенті — Бекен туды. Бала — бақыт. Ата-анасының қуанышы өсіп, жас отаудың сәні артып, қызығы көбейе бастаған еді. Кенет бәрін ұйқы-тұйқы қып, құйын соғып кетті. Жас семьяны бірінші дүниежүзілік соғыстың ызғырығы қарыды. 1916 жылы патша өкіметі қазақтан майданның қара жұмысына солдат алуға жарлық қылғанда, сол әмірдің құрығына алдымен іліккендердің бірі — Қалиасқар болды. Оны майдан шебіне, алды-артына қаратпай, аттандырып жіберді.

Сол кеткен сапарынан ол төрт жылдан соң оралды. Үйден аттанғанда үстінде түіе жүн шекпені басында түлкі малақайы, аяғында ұзын қонышты байпақты етігі бар еді, енді үстінде әскери киім: омыраудағы жапсырма ілгектері, жағасының ұштары шоқтай қызыл сұр шинель, басында төбесі шошақ, Ақық бұрын көрмеген, бір түрлі бөрік. Мұның да маңдайында қызыл белгі бар,— бес тармақты жұлдыз бейнесі.

Осы әскери киімді кісі есіктің алдына кеп аттан түсіп жатқанда, Ақық нығына күйентесін асып, құдықтан су әкеле жатқан. Аңырып тоқтай қалды. Жолаушының түсі таныс та, киімі бөтен.

— Ақық-ау, танымай тұрмысың?! Бұл — менмін! Қалиасқардың даусы ғой! Ақықтың күйентесі иығынан сырғанап кетті. Екі шелегі жерге дүрс етіп құлап, суы жарқ етіп төгілді. Қалиасқар шапшаң ұмтылып кеп жарына қолын созғанда, Ақық буыны әлсіреп, ерінің құшағына жығыла берді.

— Сағындық қой. Есен-сау оралдың ба, асылым! Біржола келдің бе? — дейді үні дірілдеп.

— Саумын. Еш жерімде қылау жоқ. Біржола келдім, — деп тұр Қалиасқар.

Төрт жыл ішінде ол көп нәрсені басынан кешіріпті. Майданның қара жұмысына алынған бұларды соғыстың дәл іргесіне апарып жұмыс істетеді; жер қаздырады, бекініс жасатады. Бірақ қолдарына қару бермейді, сенбейді. Патша өкіметінің ұсақ ұлттарды кемсітетін саясатын олар осы шақта тереңірек түсіне бастайды, бойларын намыс кернейді. Солдаттар арасында патшалық самодержавияға, мағынасыз, үмітсіз соғысқа қарсы өршіген наразылық бұларға да тарайды, саяси саналары оянады. Революцияшыл солдаттар мен матростар қаруларын бұрып алып самодержавияға қарсы лап қойғанда, солардың сапына кеп қосылады.

Сөйтіп, Қалиасқар Қызыл Армияның жасағы қатарында жауынгерлік жол шегеді, революция жорығына қатысады, азамат соғысына араласады. Жау күйреп, елде тыныштық орнаған соң, туған жеріне, үйіне, семьясына оралып отыр.

Төрт жыл ішінде ол өмірдің үлкен мектебінен өтіпті. Ойы тереңдеген, арманы ұлғайған. Бұрын оның әңгімесі үй ішілік мәселенің шеңберінен аспайтын, өздерінің күн-көріс харакетінің жағдайын ойласудан әріге ұзамайтын. Қалиасқардың ендігі айтып отырған сөзінің әуені жаңа. Ел күйін көп толғанады. Соғыстан, жоқшылықтан азып-қалжыраған халықтың ауыр тұрмысы жанына қатты батады. Бірақ сары уайым айтқан жоқ, сөзінде жігер, сенім мол. Болашақтың нұрлы болатынын көңіліне аян.

Ақық Қалиасқардың сөзінен оның жан дүниесінің осы сырын ұқты. Өзіне көмескі көп жайлар Қалиасқардың әңгімесінен кейін айқындала берді. Ескі қоғам күйретіліп, жаңа қоғам орнаған ендігі шақта өмірдің сипаты, дамудың бет алысы қалай болатынын аңғарды. Жас бала секілденіп, ерінен әр нәрсені бір қызығып

сұрай да береді. Жарының бұл мінезіне Қалиасқар қуанып отырды.

— Жаның жаңалыққа құмар-ау! — деп сүйсінді.

— Тілегенім — жақсы күн. Тек соған жетелей бер-ші! — деді Ақық.

— Бұл — маған ғана емес, саған да қойылар міндет. Қызыл жауынгердің жарына жетекте жүру жараспайды, — деп күлді Қалиасқар.

— Мен кімге жөн көрсете алам, өзім көп нәрсеге түсінбеймін. Тым құрыса, хат танысам екен. Қараңғымын ғой, — деді Ақық.

— Мұны жеңеміз. Қазақ елінің түбіне жеткен қалың сор — осы қараңғылық, сауатсыздық. Ендігі ғұмырымда сол кеселге қарсы күресіп өтемін. Және де бұл күресті ең алдымен өз отымның басында, өз ошағымның қасында бастаймын, — деді Қалиасқар.

Оның бұл сөзінің мәнісінде Ақық еркін түсіне алмай, оған таңырқағандай пішінмен қарап еді.

— Өзім білетін оқуымды, осы бүгіннен бастап, үйретемін саған. Хат тануың керек. Ендігі жерде сауатсыз боп отыру келіспейді, — деп түсіндірді Қалиасқар.

Ақық кейін балаларына, немересіне өзінің жазу-сызуды қалай үйренгенін қызықты әңгіме ғып айтып отыратын. О кезде қағаздың тапшы уақыты, дәптер табылмайды. Қалиасқар бір жалпақ тақтайдың бетін сүргілеп жалтыратады да, соны алдарына жайып қойып, ақ қағаз ретінде пайдаланады. Жылтыр тақтайға өзінің, әйелінің, екі баласының есімдерін, үйдегі таныс заттардың аттарын ірі етіп жазады да, сол сөздердегі әр әріпті Ақыққа жаттатады. Сан қайтара жаздырып жаттықтырады. Бұрын қарындаш, қалам ұстап көрмеген қолдың әріп сызуға ебі жоқ. Ақықтың салған әрпі иә қисайып, иә сопайып, реңі келмей бұзыла береді. Жұмсақ қағаз емес, қатты ағаш болған соң, тақтайдың бетімен қарындаштың ұшы да түзу сырғанамайды, тайғанап кетеді.

— Осымыздан ештеме өнер ме екен? — дейді Ақық.

— Өнгенде қандай! Осылай қиындықпен игерілген нәрсенің қадыры артық. Есінде мәңгі қалады! — дейді Қалиасқар. Тақтай беті ирек-ирек әріпке толып, шұбарланған кезде, жазуды сүргімен сыпырып тастап, тақтайды қайтадан шапшаң жалтырата қояды. Ерінбейді.

Өстіп ол аз күнде Ақыққа әріп танытып шығарды. Ақықтың жас кезінен бойына сіңген бір ғадеті — ынта

қойған ісін әбден жеңіп меңгеріп алғанша жаны сабыр таппайтын. Әріп танығаннан кейін ол қолына кітап алып, әр сөзді ежіктеп оқып, күнбе-күн ұзақ шұғылданып болады. Сөйтіп, бар зейінін сап ден қоюының нәтижесінде, көп ұзамай-ақ кітапты мүдірмей оқитын дәрежеге жетеді.

— Бәрекелді! Қызыл әскердің жары құлашты осылай сілтесе керек-ті! — деп, Қалнасқар әйелінің зеректігіне қатты сүйсінеді. Ерекше көңілденіп, қуанып тұрып, бір арманын айтады. — О, шіркін, туып-өскен ауылымның кәрі-жасы түгел хат танып, шетінен сауатты болғанын көрсем екен!

— Аманшылық болса көрерсің.

— Тезірек көрсем деймін. Сол үшін бойдағы бар қайрат-күшімді қараңғылықпен күресуге жұмсармын ендігі жерде, — деп Қалнасқар серт бергендей болады.

«Оның мақсат-мұраты: айқын еді. Елдің бақыты үшін күресті. Сол күрес жолында шәйіт болды», — деп, Ақық әжей кейінгі ұрпағына Қалнасқардың ел үшін еткен еңбегін мадақтап айтып отыратын.

Бір мезет өңі сынып, кәрі жүзі жүдей қалушы еді. Сұмдық бір оқиға көзінің алдына елестеп кететін-ді.

Қара суық есіп тұрған күз ортасы болатын. Көк жиек алаулап қызарып, күн ұясына батып бара жатқан кез еді. Ықшам киініп, белін буынып алған салт атты әйел ауылдың іргесіне таяна бергенде, өз үйінің қақпасының алдында топтанып жиылып тұрған көп адамды көріп, атының тізгінін тартып тоқтай қалды. Бұл неткен жұрт? Қуанышқа жиылған болса, абыр-дабыры неге естілмейді? Мойындары салбырап, сілтідей тынып тұрғандары несі? Әйелдің жүрегі зу ете түсті. Қолынан тізгін босап кетті. Ат ақырын қыбырлап, ілгері аяңдады.

Салт атты әйел — Ақық еді. Даладағы ферма басына малшыларға барып қайтып келе жатқан беті болатын. Жұрт қазір Ақықты — жаңалықтың жаршысы дейтін. Бұлай деуінің мәнісі — ол ауылдағы қызыл отау бастығы. Даладағы егіншілер мен малшылар ортасына күнде келіп, дауыстап газет оқып береді, әр алуан тақырыпта әңгіме өткізеді. Жұрт одан күнде жаңа хабар күтеді, тек жақсылық дәметеді. Өздеріне көмескі жайларын Ақықтан қайта-қайта сұрай беріседі. Ақық өз білгенін айтады. Кейде «Осы жауабым дұрыс

болмады-ау, сіре?» — деп күдіктеніп те қалады; үйге келген соң, Қалиасқарға тексертіп көреді.

«Дұрыс, дұрыс.— дейді Қалиасқар риза болып,— осылай өз білгенінді ғана айтсаң, қателеспейсің. Тек жорамалмен сөйлеме. Олай етсең, іске пайда емес, залал келтіресің. Білмейтінің болса, жұрттан оны жасырма, шыныңды айт. Шындық айту — мін емес. Біздің бәріміздің де білмейтін нәрсеміз көп әлі. Алдымыздан талай қиындық кездесетінін түсінемін, бірақ сол қандай қиындық десе,— оған дәл жауап бере алмаймын. Уақытында көремін. Біз тыңнан жол тартып бара жатырмыз ғой. Ал тың жолда не кездеспейді?.. Құр қиындық қана емес, қауып-қатер де кезігер. Басыңа ажал да төніп қалар. Тек рухың жеңілмесін».

Қалиасқар ауылдық советтің председателі болатын. Мұның туып-өскен жерінде. Әр қойнаууда шашырап отырған ұсақ ауылдар бір артельге бірігіп былтыр колхоз боп құрылғанда, ол бұл қызметке осы жердің көзі ашық азаматы ретінде сайланып қойылған-ды. Кедейлерге жер бөлу, ірі байларды конфискелеу сияқты мемлекеттік шараларды жүзеге асыруға белсене араласқан. Мал-мүлкі конфискеленген ірі байлар әулеті сол себепті оған тісін қайрап жүретін. Мұны Қалиасқардың өзі де, Ақық та сезетін, үнемі сақтанатын.

Сол сұмдар бір қастандық жасады ма? Ақық өз үйіне жақындай берген кезде, есік алдында тұрған жұрттең арасынан бір әйелдің аңырап жоқтау айтқан даусы шықты. «Қайран, сабаз, есіл боздақ қапыда кетті-ау!» — дейді. Ақық шошынып тоқтады. Бес-алты еркек үнсіз кеп, оны ат үстінен сүйемелдеп түсіріп алмақ боп, қолдарын соза берді. Ақықтың жүрегі қысылып, көзінің алды тұманданып кетті...

Бір мезгілде есі кіргенде, ақырын сөйлеп отырған қария адамның сөзі құлағына келді.

— Бетін бояп, бұғынып жүрген залымның тасадан атқан оғы асыл азаматымыздың өмірін қиып кетті. Қапамыз көп, қайғымыз қалың. Ел күңіреніп отыр. Бірақ аңыраған зар, төгілген көз жасы өлгенді тірілте алмайды. Тағдырдың басымызға түсірген салмағына төзбесіңе лаж жоқ. Қалиасқардың ел үшін сіңірген еңбегі бар, бұл еңбегі ұмытылмайды. Бастаған жақсы ісі бар, бұл ісі өрістейді. Осыған шүкірлік қылайық. Қалиасқар құйрық-жалсыз емес, артында қалған екі перзенті ер жетер. Әке жолын дамытар. Соларға саламат-

тық тілейік. Ақық қарағым, әліңді жи, қайратты бол. Осы отырған жұрттың бәрі қайғыңа ортақ. Солардың демеуін медет тұт.

Қария осылай жұбаныш айтып бөгеле беріп еді. Екі жағынан екі әйел сүйеп отырған Ақық жылап қалтыраған дауыспен: — Айналайын, ағатай-ай, жарыма оқ атқан жауыз ұсталды ма? Көрсетіңдерші көзіме! — деді.

Төмен қараған жұрт үндемей, тым-тырыс бола қалды. Кібіртіктеп, ақырын үнмен тағы да әлгі қария сөйледі. Жағдай былай болыпты: Қалиасқарды атқан жау ауылдың сыртындағы сайды өрлеп қашып, тау бөктеріндегі қалың ағашқа еніп кетеді. Астында аты, қолында мылтығы бар. Оны соңынан қуған бес жігіт қарулы жауға жақындауға бата алмай, ағашқа кірген жерде одан мүлде көз жазып қалады. Ағаш арасын сүзіп іздеп әрі қарай жүруге жаудың мылтығынан тайсақтайды. Олардың бар бітіргені — жаудың түсін танып, кім екенін білген. Конфискеге ілінген Жұман деген байдың інісі екен Қалиасқарды атқан. Тап жауының жасаған зұлымдығы.

— Бәрібір ешқайда құтылмайды. Ауданға ГПУ-ге хабарлауға кісі жөнелттік, — деді қария.

Өзге жұртта үн жоқ, тым-тырыс отыр. Жауды ұстай алмағандарына әрі күйзеліп, әрі бұған өздерін кінәлі санағандай.

Бір мезгілде Ақық оң жағындағы әйелдің нығына сүйеніп, орнынан ақырын түрегелді. Шәлісінің шетімен көзінің жасын сүртті. Қалиасқардың бұрышта ілулі тұрған қосауыз мылтығына қолын созды.

— Әперіп жіберіңдерші, — деді. Үні суық естілді. Отырған жұрт шошынып қалды. «Мына ауыр қайғыға шыдамай өзіне-өзі жазым жасай ма?» деген ой бәрінің де жүрегін зу ете түсіріп еді.

— Жаудың жатқан жеріне барамын. Кегімді аламын. Әлім жетпей мерт болсам, Қалиасқардан артық емеспін...

Ақық қолына қос ауыз қара мылтықты алып, есікке қарай ақырын қозғалғанда, жұрт орнынан түгел көтеріліп, оның соңынан сыртқа бәрі шықты. Бірнеше жігіт атқа қонды. Қалиасқардың ерттеулі тұрған жирен қасқа аты Ақықтың алдына көлденең тартыла берді. Әйел жаудан кек қайтаруға аттанды.

Ақықтың сондағы ерлігі, батылдығы бұл төңірекке

жыр боп тараған еді. Қасындағы он шақты кісімен жаудың ізіне түскен Ақық, таудың қуысында тығылып жатқан бандитке күн батып, маңай қара көлеңке тарта бастаған мезгілде кезігеді. Жау қараңғыны жамылып сытылып кетпек боп, тауды қиялап қашады. Оның соңынан сатырлап ұмтылған аттылардың алдында Ақық бара жатады. Жау артына бұрылып, оны көздеп, бірнеше рет оқ атады. Ақық жасқанбайды да, шегінбейді. Жауды өкшелеп, көк желкесіне төніп келеді. Нақ осы мезетте бандит атын оған қарата жалт бұрып, мылтығын әйелдің дәл көкірегіне кезене бергенде, Ақық оны бұрынырақ атып қалады. Жаудың қолынан қаруы ұшып түседі. Бірақ атынан жығылмайды, оқ тиген сол иығын басып, аттың жалына еңкейіп жабысып алып, қайта қашады, Ақық бұлтартпайды. Қуып жетіп, желкесінен бүріп ап, ат үстінен жұлып түсіреді.

Қалиасқарды атқан жауды ол осылай ұстап, қолын байлап, алдына салып ауылға өзі айдап келген.

— Міне, осындай оқиғаны бастан кешіріп ек,— деп, Ақық әжей әңгіме шерткенде, бүгінгі немере-шөберелері қарияға қызығып қарап, сөзін ұйып тыңдап отырғаны. Ақық әжейдің өмірі — үлкен дастан. Сен тыңдауға қажымасаң, ол айтудан жалықпайды. Мақтану үшін айтпайды, кейінгі ұрпақ аталарының, әкелерінің өмір тарихын, ел үшін жасалған ісін білсін деп айтады.

Қалиасқар қаза болғаннан кейін, Ақықты жұрт оның орнына сайлайды. Ерінің бастаған ісін Ақық ілгері апарады. Кәрілік жетіп, қашан пенсияға шыққанға дейін ол осы жауапты істің басында болды. Талай-талай қиындықтар кездесті, қажыған, шаршаған, тіпті налыған, мұқалған кездері де болған, бірақ сары уайымға салынбады, қайрат-жігерін мұқалтпады.

Ақық әжейге аса ауыр тиген тағдыр соққысы екі баласынан бірдей айрылғаны еді. Ұлы Отан соғысы басталған жылы екі ұлы — Есен мен Бекен майданға бір күні аттанған-ды. Екеуі де оралмады. 1943 жылдың күзінде Есен қаза тапты деген қара қағаз келді. Екі айдан кейін Бекен жөнінде осындай суық хабар болды. Екеуінің қазасын да ауылдың қариялары жиналып келіп естіртті. Екеуінен келген қара қағазды да Ақық өз қолына алып оқыды. Сенбесіне лаж жоқ, бірақ көңілден үміт өшпеді. «Мүмкін, жазатайымда айтылған жаңсақ хабар болар. Екі ұлым да тірі шығар. Бір күні үйге достарымен сау етіп келіп қалар», — деп дәмелен-

ді. Күнде осы дәмемен ерте оянады, күнде осы дәмемен қарайлап кеш жатады. Екі ұлына сақтаған сыбағасы бар, оны ешбір кемітпейді, қайта үстіне қосып, үстеп қойып отырады.

Соғыс бітті. Жауынгерлер үйлеріне оралды. Кейбір хабар-ошарсыз кеткен жігіттер де табылды. Тіпті өлді деп қара қағаз келген бір жігіт тірі шықты, ауылға аман-есен келді. Бірақ Ақықтың екі ұлы оралмады. Өлгені анық адам тірілмеді. Сонда да оларды өлді дегенге ана жүрегі иланбады. Есен мен Бекеннің майданға үйден аттанып кеткен кездегі сау қалпы, қоштасарда: «Қаймықпа, шеше! Жеңіспен ораламыз!» деп, Ақықты екеуінің екі жақтан кеп күлімдеп құшақтаған сәтегі сенімді нұрлы жүздері ананың көз алдынан бір кеткен емес.

Соғыс тоқтаған жылы Хайдар бастауыш мектептің үшінші класын тәмәмдаған. Әкесінің майданнан соңғы жазған хатын қалтасына ылғи салып жүретін. Күнде бір ашып қарайды: «Жан балам Хайдар, ер жеттің бе? Әкең жауды жеңіп, көп кешікпей үйге қайтады. Жолға қарап жүр, алдымнан әжеңді жетелеп жүгіріп шық», — деп әкенің жазған сөздерін қайталап оқи береді. Қораның төбесіне шығып, елеңдеп жолға қарайды. Келе жатқан бір арбалы көрінсе, жүрегі лүпіл қағып кетеді. Сол арбада әкесі отырған сияқтанады. Жас бала, қозғалмай бағып тұрады. Арба ауылға жақындайды. Үстінде отырған кісі Хайдардың әкесі емес, ылғи бөтен боп шыға береді. Баланың ет жүрегі езіліп, жүдеп, мұңайып қалады. Әжесіне кеп: — Менің әкем неге кешікті? — деп алабұртып сұрайды.

— Қамықпа күнім. Әкең келеді, келеді, — деп жұбатады Ақық әжей.

Тағы да біраз күндер өтеді, әке келген жоқ.

— Өлді дегені рас па? — деп сұрайды бала.

Ақық әжей төмен қарап күрсінеді.

— Жаман сөзді айтпа, балам, — дейді.

— Әкем тірі ғой, келеді ғой?!

— Иә, иә...

Ақық әжей немересін алдына алып, маңдайынан ұзақ иіскейді. Бала жадырап, сыртқа қуанып шығып кетеді...

Сөйтіп, қарт әже немересінің жас жүрегін «әкең өлді» деген сұмдық сөздің ызғарынан қорыды. Ер жетіп, естияр болған соң, Хайдардың өзі бәріне де түсінді.

Екі ұлынан бірдей айрылған қарт ананың ауыр дертіне ем болу үшін ол өзінің барлық ісімен, мінезімен әкесі Есенге, ағайы Бекенге ұқсауға тырысты.

Хайдардың кескін-кейпі әкесінің пішіні сияқты болатын. Есік алдында топырақ үйіп ойнап отыратын қаршадай кезінен бастап, бүгінгі толысып өскен, азамат атанған шағына дейін ол Ақық әжейдің көзіне біресе Есен сияқтанып, біресе кәдуілгі Хайдардың өзі болып, ылғи қатар елестейді. Қарт әже кәрі жүзі күлімсіреп, немересіне сүйсініп қарап қалады. «Есенім өлген жоқ, тірі. Міне, көз алдымда жүр ғой!» — деп, қуанып күбірлейді.

Хайдардың мінезі де Есеннің мінезіне ұқсайды. Әкесінше жарқылдап еркелеп тұрып:

— Әже, әкем мен сияқты ма еді? — деп әдейі сұрайтыны бар.

— Сен әкең сияқтысың, күнім! — дейді әжесі.

— Ал, Сәлім ше?

— Сәлімтайым — жас кезіндегі құдды өзің.

Хайдар қарқылдап күліп жібереді. Өзі мектепке тұңғыш барғанда әжесіне арқалатып апаратқаны есіне түсе қалады.

5

Сәлім мектептен қайтып келе жатқанда Ақық әжей, Хайдар, Зылиқа — бәрі сыртта есік алдында отыр еді. Бала бұларды көріп жымың-жымың етті де, үйге қарай қуана жүгірді.

Мектепке тұңғыш барып, тұңғыш рет мұғалімнен сабақ алып, қолына портфель ұстап, мақтанып, масаттанып қайтқан баланы әуелі әжесі құшағына орап, маңдайынан сүйді. Сосын әкесі мен шешесі қатар кеп құшақтап сүйді.

— Сәлімтай, мектеп ұнады ма саған? — деп сұрады әжесі.

— Мектеп өте жақсы! — деп қуанып айтты Сәлім.

— Не оқыдыңдар бүгін?

— Өте көп!

Ақық әжей де, Хайдар да, Зылиқа да жымнып күлді.

— Міне, қарашы өзің! — деп, Сәлім портфелін ашып жіберіп, дәптерін шапшаң алды да, бүгін класта жазғандарын әжесіне мақтанып көрсетті. Қармақ сияқ-

танған, «о» әрпі секілденген және таяқшаға ұқсаған бір таңбалар салыпты, дәптердің екі бетін түгел толтырыпты. Салған таңбалары біркелкі боп маржандай тізіліп тұрған жоқ; бірі — үлкен, бірі — кіші, бірі — еңкек, бірі — шалқақ. Дөңгелектерінің біреуі — доптай жұмыр, біреуі — қиярдай сопақ.

Бірақ әжесіне оның бұл ирек-ирек жазуы ерекше сұлу көрінді. Сүйсініп, қуанып, ұзақ қарады. Бір ыстық қол-таңбалар көз алдына келеді. Немересі Хайдардың, балалары — Есен мен Бекеннің бір кездегі, бұлардың да нақ осы Сәлімдей мектепке тұңғыш барғандағы, алғашқы жазуына Сәлімнің мына жазуы айнымай-ақ ұқсап тұр.

— Жазуың қандай көркем! Қолыңнан айналайын, күнім,— деді Ақық әжей.

Әженің бұл сөзіне бала да, оның әке-шешесі — Хайдар мен Зылиқа да масаттанып қалды.

Бала өзінің дәптердегі жазуына мақтанып күлімдеді.

Ата-анасы өздерінің осындай сүйкімді ұлы болғанына мақтанып масайрады.

Ақық әжей бұлардың осы бал-бұл жайнаған жүздеріне жүрегі елжірей қарап, тебіреніп тұрды. «Қарақтарым, тек қуаныш көріңдер өмірден. Сендердің қуанығыңды көріп мен қуанып отырайын»,— деп тіледі ішінен.

Ұрпағының қуанышын көріп отыру — қарт адамға қандай зор бақыт!

МАЗМҰНЫ

ӘҢГІМЕЛЕР

Бала жаны	5
Екі дос	9
Құбақан құлын туралы аңыз	18
Қонаққа барғанда	23
Күтпеген еді	32
Қонақ	35
Менің анам	43
Алмагүл апай	49
Дос сөзі	56
Роза және оның құрбысы	62
Сурет	73
Шопан	80
Қынжылу	87
Жұмбақ тас	94
Әбілдің өкпелеуі	99
Вожатый	103
Жолаушы	110
Жаңа бұлақ	114
Мақтаныш	118
Аңшының әңгімелері	121
Толқын	130
Гүл	147
Ұялшақ жігіт	153
Әнуәр	158
Егін орағында	168
Құдағи	180

ПОВЕСТЕР

Белгілер, іздер	191
Жаңа қоныста	232
Алғашқы сапар	258
Ақық әжей	311

Ныгмет Габдуллин

СЛАВНАЯ СМЕНА

Повести и рассказ

(На казахском языке)

Редактор *А. Бабагулова.*

Художник *А. Омари.*

Худ. ред. *М. Шалбаев.*

Тех. ред. *Т. Алишынбаев.*

Корректоры: *Т. Абдрахманова,*

Г. Оралбаев.

Сдано в набор 25.III 1975 г. Подписано
к печати 25.III 1976 г. Бумага тип. № 1.
Формат 84×108¹/₂—10,875 п. л.=18,27 усл.
п. л. (18,98 уч.-изд. л.).

Тираж 60 000 экз. Цена 74 коп.

Издательство «Жалын».

г. Алма-Ата, ул. К. Маркса, 65.

Заказ № 5. Полиграфкомбинат производ-
ственного объединения полиграфических
предприятий «Кітап» Государственного ко-
митета Совета Министров КазССР по де-
лам издательства, полиграфии и книжной
торговли, г. Алма-Ата, ул. Пастера, 39.